

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
2019-YL-071

**TUNÇ VE DEMİR ÇAĞLARINDA DOĞUBAYAZIT VE
YAKIN ÇEVRESİ**

HAZIRLAYAN
Nuri DADAK

TEZ DANIŞMANI
Dr. Öğr. Üyesi Emre ERDAN

AYDIN-2019

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Arkeoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Nuri DADAK tarafından hazırlanan “Tunç ve Demir Çağlarında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi” başlıklı tez, 14/06/2019 tarihinde yapılan savunma sonucunda aşağıda isimleri bulunan jüri üyelerince kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı	Kurumu	İmzası
Başkan: Dr. Öğr. Üyesi Emre ERDAN	ADÜ	
Üye : Doç. Dr. Murat ÇEKİLMEZ	ADÜ	
Üye : Dr. Öğr. Üyesi Barış GÜR	DEÜ	

Jüri üyeleri tarafından kabul edilen bu Yüksek Lisans tezi, Enstitü Yönetim Kurulunun tarihsayılı kararı ile onaylanmıştır.

Doç. Dr. Ahmet Can BAKKALCI

Enstitü Müdür V.

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Bu tezde sunulan tüm bilgi ve sonuçların, bilimsel yöntemlerle yürütülen gerçek deney ve gözlemler çerçevesinde tarafımdan elde edildiğini, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce, sonuç ve bilgilere bilimsel etik kuralların gereği olarak eksiksiz şekilde uygun atıf yaptığımı ve kaynak göstererek belirttiğimi beyan ederim.

14/06/2019

Nuri DADAK

ÖZET

TUNÇ VE DEMİR ÇAĞLARINDA DOĞUBAYAZIT VE YAKIN ÇEVRESİ

Nuri DADAK

Yüksek Lisans Tezi, Arkeoloji Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Emre ERDAN

2019, XXXVIII + 353 Sayfa + 21 Harita

Anadolu, coğrafi konumu açısından Prehistorik çağlardan itibaren birçok ülke geçişinde deyim yerindeyse bir köprü görevini üstlenmiştir. Bununla birlikte sayısız doğal kaynaklardan oluşan zenginliği ve yol güzergahlarıyla Eskiçağlardan itibaren üretim endüstrisinin ve tüccarların odak noktası olmuştur. Bu nedenlerden dolayı Anadolu’da birçok kültürün izini bulmak mümkündür. “Tunç ve Demir Çağlarında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi” başlıklı tez çalışmamızın ilk bölümünde de Anadolu’nun coğrafi özellikleri ele alınmış ve coğrafyanın arkeoloji üzerindeki etkisinin anlaşılması amacıyla ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir.

Anadolu, yedi coğrafi bölgeden oluşmaktadır. Bunlardan biri ise Doğu Anadolu Bölgesi’dir. Doğu Anadolu, coğrafi statüsü açısından Mezopotamya, İran ve Kafkaslar arasında doğal bir yolla geçiş noktasında bulunmaktadır. Birçok zengin doğal kaynaklarıyla birlikte önemli yol ağlarına sahip olmasından dolayı bölge, Prehistorik çağlardan itibaren söz konusu coğrafi bölgelerin pazar ve üretim endüstrisi yeri olmuştur. Biz de bu çalışmamızda Doğu Anadolu’nun coğrafi özelliklerini farklı kaynaklardan irdeleyerek bölgenin coğrafyası ile ilgili elde edilen kaynaklar ışığında tez kapsamında değerlendirdik.

Doğu Anadolu Bölgesi birçok bölüme sahiptir. Bunlardan biri ise Yukarı Murat Bölümü’dür. Yukarı Murat Bölümü sınırları içerisinde bulunan Doğubayazıt ilçesi, Doğu Anadolu’nun kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Doğubayazıt, sahip olduğu doğal zenginlerle birlikte coğrafi özelliklerinden dolayı Prehistorik çağlardan itibaren farklı toplulukların bir arada yaşadığı bir ilçedir. Bu nedenle ilçede günümüzde dahi birbirinden farklı kültürleri bulmak mümkündür. Zira günümüzde Gürbulak Sınır Kapısı’na sahip olan Doğubayazıt, özellikle İran, Azerbaycan, Nahçıvan, Gürcistan ve Ermenistan gibi ülkelerin ticaret merkezidir. “Tunç ve Demir Çağlarında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi” başlıklı tez çalışmamızın ikinci bölümünü Doğubayazıt ve yakın çevresinin coğrafi özellikleri ele alınmış ve ilçenin coğrafi statüsünü anlamak için yeterli veriler mevcuttur.

“Tunç ve Demir Çağlarında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi” başlıklı tez çalışmamızın üçüncü bölümünde Anadolu’nun tarihi devirleri ele alınmıştır. Bu bağlamda Paleolitik Çağ’dan konumuz itibariyle Tunç ve Demir çağların Anadolu’daki süreci ele alınmıştır. Tez konumuzun konu bütünlüğünü dikkate alarak irdelenen Tunç ve Demir çağların öncül süreçlerini ele almamızın konu bütünlüğünü daha iyi anlamamız açısından fayda sağlamaktadır. Bundan hareketle söz konusu çağları ele alırken ayrıntıya değinmeden temel bileşenleri değerlendirilmiştir.

Tezimizin dördüncü ve ana konusu oluşturan bölümde, Tunç ve Demir çağların Doğubayazıt ve yakın çevresindeki süreci ele alınmıştır. Bu bağlamda bölgede gerçekleştirilen ilk bilimsel yüzey araştırmaları ve kazı çalışmaları verileri dikkate alınarak tespit edilen arkeolojik unsurlar bir bütün olarak tez kapsamında değerlendirilmiştir. Geniş bir literatür çalışmasından sonra belirli sorular elde edilmiştir. Bu bağlamda Doğubayazıt ve yakın çevresinde ilk olarak hangi çağda iskan faaliyetinin gerçekleştiğini ve bu iskan faaliyetinin ne kadar uzun sürede gerçekleştiği sorularımızın öncüsü olmuştur. Gerçekleştirilen araştırmalar neticesinde tespit edilen arkeolojik unsurların neler olduğunu ve bu unsurlarda gerçekleştirilen tahribatların ne denli fazla olduğu gibi sorularımızın cevabını saptamak amacıyla belirli temel kriterler üzerinden giderek araştırmamızı tamamladık.

“Tunç ve Demir Çağlarında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi” başlıklı tez çalışmamızın ana konusu olan Tunç ve Demir çağların öncül süreci ve ilk iskan faaliyetlerinin gerçekleştiği Geç Kalkolitik Çağ’ın ele alınmasında sakınca görülmemiştir. Zira tez çalışmasında Tunç ve Demir çağları ele alınırken Geç Kalkolitik Çağ’ın eksikliği anlaşılmış ve bu eksikliğin tamamlanması için de gerek Doğubayazıt ilçesi gerekse Iğdır ilindeki süreç ele alınıp kültürel benzerlikler saptanmıştır. Çalışmamamızın devamında yararlandığımız kaynaklarla birlikte haritalar, tablolar ve levhalar bulunmaktadır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Geç Kalkolitik Çağ, Tunç Çağ, Kurgan Kültürü, Demir Çağ, Doğubayazıt

ABSTRACT

DOĞUBAYAZIT AND ITS IMMEDIATE SURROUNDINGS IN THE BRONZE AND IRON AGES

Nuri DADAK

Master Thesis, Department of Archeology

Thesis Advisor: Doctor Associate Emre ERDAN

2019, XXXVIII + 353 Pages + 21 Maps

Anatolia has assumed the role of a bridge in terms of geographical location in many countries since prehistoric times. However, it has been the focus of production industry and traders since ancient times with its rich natural resources and itineraries. For these reasons, it is possible to trace many cultures in Anatolia. In the first part of our thesis titled “Doğubayazit and Its Immediate Surroundings in the Bronze and Iron Ages”, the geographical features of Anatolia were discussed and evaluated in detail in order to understand the impact of geography on archeology.

Anatolia consists of seven geographical regions. One of them is the Eastern Anatolia Region. Eastern Anatolia is located at a crossing point between Mesopotamia, Iran and the Caucasus in terms of geographical status. The region has been the market and production industry of the geographical regions since the prehistoric times since it has important road networks with many rich natural resources. In this study, we examined the geographical characteristics of Eastern Anatolia from different sources and evaluated them within the scope of the thesis in the light of the sources obtained about the geography of the region.

The Eastern Anatolia Region has many sections. One of these is the Upper Murat Section. The district of Doğubayazit, located within the borders of Upper Murat Section, is located in the northeast of Eastern Anatolia. Doğubayazit is a district where different communities have lived together since the prehistoric ages due to its natural richness and geographical features. Therefore, it is possible to find different cultures even today in the district. Today, Dogubayazit is the commercial center of countries such as Iran, Azerbaijan, Nakhchivan, Georgia and Armenia. In the second part of our thesis titled “Doğubayazit and Its Immediate Surroundings in the Bronze and Iron Ages”, the geographical characteristics

of Doğubayazıt and its immediate surroundings are discussed and sufficient data are available to understand the geographical status of the district.

In the third part of our thesis titled Doğubayazıt and its immediate surroundings in the Bronze and Iron Ages, the historical periods of Anatolia are discussed. In this context, the process of the Bronze and Iron Ages in Anatolia from the Paleolithic Age is discussed. It is beneficial for us to better understand the integrity of the subject by discussing the early processes of the Bronze and Iron Ages, which are examined considering the subject integrity of our thesis topic. From this point of view, the basic components of the aforementioned ages have been evaluated without mentioning the details.

In the fourth and main subject of our thesis, the process of the Bronze and Iron Ages in Doğubayazıt and its immediate surroundings is discussed. In this context, the first scientific surveys and excavations carried out in the region have been taken into consideration and the archaeological elements identified have been evaluated within the scope of the thesis as a whole. After a large literature study, specific questions were obtained. In this context, it was the pioneer of our questions about the period in which settlement activity took place and how long this settlement activity took place. In order to determine the answers to our questions such as the archaeological elements identified as a result of the researches carried out and the extent of the destruction carried out in these elements, we completed our research on certain basic criteria.

The main subject of our thesis titled “Doğubayazıt and its environs during the Bronze and Iron Ages” was not inconvenient in the handling of the Early Chalcolithic Age in which the early settlements and the early settlements took place. Because, in the thesis study, the lack of Late Chalcolithic Age was understood while the Bronze and Iron Ages were handled and the cultural similarities were determined by considering the process in both Doğubayazıt and Iğdır. In the continuation of our study, there are maps, tables and plates with the resources that we use.

KEY WORDS: Late Chalcolithic Age, Bronze Age, Kurgan Culture, Iron Age, Doğubayazıt

ÖNSÖZ

“Tunç ve Demir Çağlarında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi” başlıklı yüksek lisans tez çalışmam bölgedeki gözlemlerimi kısmen de olsa yazıya dökmemi sağlamıştır. Doğubayazıt'ta doğup büyümemle alakalı gerek ilçede, gerekse ailemde edindiğim kültür, gelenek, örf ve adetleri literatür çalışmalarında karşılaştığım bilgileri karşılaştırma imkanı bularak bu sürecin yarar ve faydalarını bir bir hissetme imkanı buldum. Bu nedenle bu yolda bana yol gösteren ve yardımcı olan her değerli ismi anmanın onur ve gururunu yaşıyorum.

Yüksek Lisans tez danışmanım Sayın Dr. Öğr. Üyesi Emre ERDAN'a öncelikle hoşgörüsü, sabrı ve gerek lisans, gerekse yüksek lisans sürecindeki yol gösterici fikirlerinden ötürü teşekkür etmek isterim. Tez aşamasında önemli görüşlerini esirgemeyen Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi Sayın Doç. Dr. Özlem TÜTÜNCÜLER BİRCAN ve Sayın Doç. Dr. Murat AYDAŞ'a teşekkürü borç bilirim.

Tez aşamasında sıklıkla yardımlarına ve görüşlerine başvurduğum yol gösterici fikirleriyle bana yardımcı olan Sayın Prof. Dr. Aynur ÖZFIRAT'a, Sayın Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI'ya, Sayın Doç. Dr. Erkan KONYAR'a, Sayın Doç. Dr. Davut YİĞİTPAŞA ve Sayın Dr. Öğr. Üyesi Ayhan YARDİMCİEL'e teşekkür ederim.

Yüksek lisans tez aşamasında bölgenin Selçuklu ve Osmanlı tarihi hakkında değerli görüşlerini benimle paylaşan değerli büyüğüm, hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Kemal ŞAHİN'e şükran borçluyum.

Tez konumun kapsamında yer alan Anadolu, Doğu Anadolu Bölgesi ve Doğubayazıt'ın fiziki ve beşeri coğrafyası hakkındaki kaynakları bulmamda yardımcı olan çocukluk arkadaşım, dostum Coğrafya Öğretmeni Murat KULUSAYIN'a, Eylem BARİN'e ve burada isimlerini anamadığım tüm dost ve arkadaşlarıma teşekkürü borç bilirim.

En sona kalsa da benim için çok değerli olan ve bugünlere gelmemi sağlayan, emeklerine karşılık bir ömür yetinemeyeceğim annem Şeker DADAK ve babam Necmettin DADAK'a saygılarımı, şükranlarımı ve teşekkürlerimi sunuyorum. Değerli büyüklerim abi ve ablalarıma maddi ve manevi her türlü desteklerinden dolayı teşekkürü borç bilirim.

Nuri DADAK

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM SAYFASI.....	v
ÖZET	vii
ABSTRACT	ix
ÖNSÖZ.....	xi
TABLolar DİZİNİ.....	xvii
RESİMLER DİZİNİ	xix
HARİTALAR DİZİNİ.....	xxix
LEVHALAR DİZİNİ	xxxı
KISALTMALAR DİZİNİ	xxxv
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM	5
1. COĞRAFYA	5
1.1. Anadolu'nun Coğrafi Görünümü.....	5
1.2. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Coğrafi Görünümü.....	9
1.2.1. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Coğrafi Konumu ve Doğal Yapısı.....	11
1.2.2. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yüzey Şekilleri	11
1.2.3. Doğu Anadolu Bölgesi'nin İklim Özellikleri	14
1.2.4. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Bitki Örtüsü	15
1.2.4.1. Bozkırlar.....	16
1.2.4.2. Dağ bozkırları.....	16
1.2.4.3. Çayırlar (Subalpin ve Alpin).....	17
1.2.4.4. Meşe ormanları ve antropojen bozkırlar	17
1.2.5. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Hidrografik Özellikleri	17
1.2.6. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yol Ağı Özellikleri	23
1.2.7. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yeraltı Kaynakları	24

1.2.8. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri	25
1.2.8.1. Tarım.....	25
1.2.8.2. Hayvancılık.....	25
2. BÖLÜM.....	27
2. DOĞUBAYAZIT VE YAKIN ÇEVRESİNİN COĞRAFYASI, KENTSEL VE KÜLTÜREL GELİŞİMİ.....	27
2.1. Doğubayazıt ve Yakın Çevresinin Coğrafi Özellikleri	28
2.2. Doğubayazıt ve Yakın Çevresinin Yeryüzü Şekilleri	29
2.3. Doğubayazıt ve Yakın Çevresinin İklim Özellikleri	30
2.4. Doğubayazıt ve Yakın Çevresinin Bitki Örtüsü.....	31
2.5. Doğubayazıt ve Yakın Çevresinin Hidrografik Özellikleri.....	32
2.6. Doğubayazıt ve Yakın Çevresinin Yol Ağı Özellikleri.....	32
2.7. Doğubayazıt ve Yakın Çevresinin Ekonomik Durumu.....	33
2.8. Doğubayazıt ve Yakın Çevresinin Kentsel ve Kültürel Gelişimi.....	35
3. BÖLÜM.....	37
3. BAŞLANGICINDAN DEMİR ÇAĞ'LARINA KADAR ANADOLU'NUN KÜLTÜREL GÖRÜNÜMÜ.....	37
3.1. Anadolu'da Paleolitik Çağ	37
3.2. Anadolu'da Neolitik Çağ.....	39
3.3. Anadolu'da Kalkolitik Çağ	46
3.4. Anadolu'da Tunç Çağ	51
3.4.1. Doğu Anadolu'da Erken Tunç Çağ'ı Kültürleri.....	65
3.4.1.1. Erken Transkafkaska kültürü	65
3.4.1.2. Maykop kültürü.....	79
3.4.2. Doğu Anadolu'da Orta Tunç Çağ'ı Kültürleri	82
3.4.2.1. Aras Boyalıları kültürü	86
3.4.2.2. Yüksek platoda yayla kültürü	88
3.4.3. Doğu Anadolu'da Geç Tunç Çağ'ı Kültürleri.....	91

3.4.3.1. Tunç Çağ'ının Sonu-Demir Çağ'ının Başlangıcı: Deniz Kavimleri Göçü	92
3.5. Anadolu'da Demir Çağ.....	93
3.5.1. Anadolu'da Demir Çağ Uygarlıkları.....	100
3.5.1.1. Demir Çağ'da Doğu Anadolu: Urartu Krallığı.....	104
3.5.1.2. Erken Urartu Tarihi	105
3.5.1.3. Krallık Dönemi.....	108
3.5.3. Armenia Krallığı	117
4. BÖLÜM.....	119
4. TUNÇ VE DEMİR ÇAĞLARINDA DOĞUBAYAZIT VE YAKIN ÇEVRESİ.....	119
4.1. Geç Kalkolitik Çağ'da Doğubayazıt ve Yakın Çevresi (MÖ. 3750-3400)	119
4.1.1. Höyükler.....	120
4.1.1.1. Hanago Tepe (Hazine Tepe) Höyüğü.....	120
4.1.1.2. Gıcık Mevkii	122
4.1.1.3. Deliktaş Höyüğü.....	122
4.1.1.4. Lanetlitepe Höyüğü	123
4.1.1.5. Koruktepe Höyüğü	123
4.1.1.6. Kaderçavuş Mağarası	123
4.1.1.7. Bozkurt (Mollacem)-Melecami Höyüğü.....	123
4.1.1.8. Sağlıksuyu/Ziyarettepe Höyüğü.....	124
4.1.1.9. Sarıgül Höyüğü	124
4.1.1.10. Çetenli Höyüğü	125
4.1.1.11. Çimen Mevkii.....	125
4.1.2. Mezar Alanları	126
4.1.2.1. Bozkurt Mezar alanı	126
4.2. Tunç ve Demir Çağlarında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi	127
4.2.1. Erken Tunç Çağ'ında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi (MÖ. 3400-2300/2200)	127
4.2.1.1. Höyükler.....	128

4.2.1.2. Kaleler	130
4.2.1.3. Kurganlar.....	130
4.2.2. Orta Tunç Çağ'ında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi (MÖ. 2300/2200-1400/1300)	132
4.2.2.1. Höyük ve yerleşim	132
4.2.2.2. Kurganlar.....	133
4.2.3. Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi (ykl. MÖ. 1400/1300-900).....	144
4.2.3.1. Höyük ve Yerleşim	145
4.2.3.2. Kaleler	146
4.2.3.3. Kurganlar.....	155
4.2.3.4. Mezar alanları.....	156
4.2.3.5. Oda Mezarları.....	160
4.2.3.6. Seramik buluntuları	162
4.2.4. Orta Demir Çağ'ında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi (MÖ. 900- ykl. 600).....	163
4.2.4.1. Yerleşim	163
4.2.4.2. Kaleler	163
4.2.4.3. Kurganlar.....	169
4.2.4.4. Mezar Alanları	169
4.2.4.5. Oda mezarları	170
4.2.4.6. Kaya mezarları	170
4.2.4.7. Seramik buluntuları	173
4.2.5. Geç Demir Çağ'ında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi (ykl. MÖ. 600-334).....	174
5. TARTIŞMA VE SONUÇ	177
6. KAYNAKLAR.....	185
7. HARİTALAR	249
8. TABLOLAR	261
9. LEVHALAR	265
ÖZGEÇMİŞ.....	353

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1. Geç Kalkolitik ağ' da Doğubayazıt ve İğdır İlinde Bulunan Yerleşim Birimleri.261

Tablo 2. Tunç ve Demir ağlarında Doğubayazıt ve Yakın evresinde Bulunan Yerleşim Birimleri..... 262

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1. Karain Mağarası.	265
Resim 2. Yarımburgaz Mağarası.	265
Resim 3. Kurbanaga Mağarası.	266
Resim 5. Karain “B” Gözü Üst Paleolitik Yontma Taş Aletleri. 1-6: Omurgalı Ön Kazıyıcı. 7: Kalın Çıkmalı Ön Kazıyıcı. 8-10 Dufour Dilgicikleri.	267
Resim 6a. Paleolitik Çağ Aletleri.	267
b. Elazığ Bölgesi'nde Kayaltı Sığınakları ve Küllinin'de Ele Geçen Alt ve Orta Paleolitik Çağa Ait Aletler.	267
Resim 7. Taştan Kap Örnekler.	267
Resim 8a. Çayönü Genel Görünüm.	268
b. Resim 3a'da görülen alanın düzenlendikten sonraki görüntüsü. Arka Planda Setin Üzerinde Bulunan Hücre Planlı Yapılar (1). Ön Plandaki Izgara Planlı Yapılar (2). Yuvarlak Planlı Yapı (3).	268
c. Çayönü Kafataslı Yapı.	268
d. Çayönü'nde Bulunan ve MÖ 9. Binyıla tarihlenen Malakit, Obsidyen, Kemik ve Diğer Taş Boncuklar.	269
Resim 9a. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da Aşıklı Höyük Yerleşim Planı.	269
b. Aşıklı Höyük.	269
c. Hasandağı ve Volkanik Arazi	269
d. Aşıklı Höyükte Bulunan Mezar Hediyeleyeri.	269
e. Aşıklı Höyükte Bulunan Bakırdan Yapılmış Boncuklar.	269
Resim 10. Neolitik Çağ da Çatalhöyük Yerleşim Dokusu ve Konut Mimarileri.	270
Resim 11. Ulucak Neolitik Çağ Yerleşim Düzeni.	270
Resim 12. Pultur-Sakyol Neolitik Çağ Yerleşim Düzeni.	270
Resim 13. Orta Kalkolitik Çağ'a Ait Dikdörtgen Plana Yakın Yerleşim Örneği	271
Resim 14. Geç Kalkolitik Çağ Apsidal Plan Örneği (Baklatepe). 3.	271
Resim 15a. Arslantepe Geç Kalkolitik Çağ'a Ait Yapıların Planı.	272
b. Arslantepe Geç Kalkolitik Çağ'a Ait Seri Üretim Konik Kaseler Örneği.	272

c. Arslantepe Geç Kalkolitik Çağ Seramik Örnekleri.	272
Resim 16a. Norşuntepe Geç Kalkolitik Çağ'a Ait Yapıların Planı.....	273
b.c. Norşuntepe Geç Kalkolitik Çağ'a Ait K/J 18/19 Yapıların Genel Görünümü.	273
d. Norşuntepe Geç Kalkolitik Çağ Seramiği.	273
Resim 17a. Tepecik 1. ve 2. Yapılara Ait Taş Temel Plan..	274
b. Tepecik Geç Kalkolitik Çağ'a Ait Yapıların Görünümü.....	274
c. Tepecik Geç Kalkolitik Çağ'a Ait Seramik Örnekleri.....	274
Resim 18. Karataş-Semayük Erken Tunç Çağı I Yerleşim Planı.....	275
Resim 19. Thermi II, Erken Tunç Çağı I Yerleşim Planı.....	275
Resim 20. Demircihöyük Erken Tunç Çağı II Yerleşim Planı (Anadolu Yerleşim Planı).	275
Resim 21. Troia I (Orta ve Geç Evre) Yerleşim Planı.	275
Resim 22a. Arslantepe İlk Tunç Çağı I B'nin Yerleşim Planı (VIB 2: MÖ. 2900-2750).	276
b. Arslantepe Erken Tunç Çağı Yerleşiminin Rekonstrüksiyon Çalışması.....	276
c. Arslantepe VIBI Evresinin Genel Planı.....	276
Resim 23a. Norşuntepe Erken Tunç Çağı I Evresi Sur Duvarı.....	277
b. Norşuntepe Erken Tunç Çağı IB'ye Ait Karmaşık Planlı Yapılar.	277
c. Norşuntepe Erken Tunç Çağı III'e Ait Yapıların Genel Planı. Hauptmann 1976: Fig. 60.....	277
Resim 24a. Korucutepe Erken Tunç Çağı II Evresine Ait Genel Mimari Plan.	278
b. Korucutepe Erken Tunç Çağı II Evresi Tabanı Yanmış Ev (Tabaka LXXVII).	278
Resim 25a. Tepecik Genel Plan.	279
b. Tepecik ETÇ I'den II'ye Geçişteki Sur Duvarı.....	279
Resim 26a. Pulur/Sakyol Genel Mimari Planı. K	280
b. Pulur/Sakyol X. Kat.....	280
Resim 27. Erken Transkafkasya Kültürü Mimarisi (Dilkaya).	281
Resim 28. Erken Transkafkasya Kültürü Mimarisi (Karagündüz.....	281

Resim 29. Erken Transkafkasya Kültürü Mimarisi (Büyüktepe).....	282
Resim 30. Erken Transkafkasya Kültürü Mimarisi (Sos Höyük).....	282
Resim 31. Erken Transkafkasya Kültürü'nün Karakteristik Evi.	282
Resim 32. Güney Kafkasya'da Bulunan Kvatkshelebi Yerleşiminin Erken Transkafkasya Kültürü'ne Ait Mimari Planı.	283
Resim 33. Güney Kafkasya'da Bulunan Khizanaant Gora Yerleşiminin Erken Transkafkasya Kültürü'ne Ait Mimari Planı.....	283
Resim 34. Güney Kafkasya'da Bulunan Yanıktepe Yerleşiminin Erken Transkafkasya Kültürü'ne Ait Mimari Planı.	283
Resim 35. Güney Kafkasya'da Bulunan Şengavit Yerleşiminin Erken Transkafkasya Kültürü'ne Ait Mimari Planı.	283
Resim 36a. Arslantepe'de Bulunmuş Erken Tunç Çağı'na Ait Boyalı Seramik Örnekleri..	284
b. Arslantepe VIBI Evresi'ne Ait Erken Transkafkasya Kültürü Seramik Formları.....	284
Resim 37. Norşuntepe ETC IB Seramik Formları.....	284
Resim 38. Tepecik Erken Tunç Çağı Seramik Formları.	285
Resim 39. Korucutepe Erken Tunç Çağı'na Ait Kabartma Bezemeli ve Boyalı Seramik Örnekleri.	285
Resim 40a. Erken Transkafkasya Seramiği (Gri Seramik, Kazıma Bezeme). b. Çift Renkli Seramik, Baskı-Oluk Bezeme, Memecik ve Nahçıvan Kulp. c. Gri Seramik, Baskı-Oluk Bezeme. d. Çift Renkli Seramik. e. Çift Renkli Seramik, Baskı-Oluk Bezeme, Çift Başlı Sarmal. f. Çift Renkli Seramik, Baskı-Oluk Bezeme, Memecik.	286
Resim 41. Kars Müzesinden Erken Transkafkasya Seramik Örnekleri	286
Resim 42. Nahçıvan Bölgesi Erken Tunç Çağı Seramikleri. 1: Mahta. 2: Kültepe I. 3: Babaderviş. 4: Anakliya (Doğu Gürcistan). 5-6: Kültepe II.....	286
Resim 43. Erken Transkafkasya Kültürü Karakteristik Unsurlar.....	287
Resim 44. a. Aras Boyalıları, Van-Urmiye Grubu Riton Örneği. b. Van-Urmiye Grubu ve Monokrom Seramik Örnekleri. c. Trialeti-Kirokovan Monokrom Seramik Örneği. d. Polikrom Boyalı Seramik Örneği. Özfirat 2004. e.f. Aras Boyalıları Monokrom Seramik Örnekleri.....	288
Resim 45a. Orta Tunç Çağı Seramik Örnekleri. 1-4: Erzurum Müzesi. 2: Şerur Müzesi. 3: Havtantəpə.	289
b. Orta Tunç Çağı Seramik Örnekleri..	289

c. Aras Boyalıları Seramik Örneği..	289
Resim 46a. Tuşpa (Van Kalesi).	290
b. Tuşpa (Van Kalesi).	290
Resim 47. Van Kalesi Kayalığından Sardurburç Yapısı.	291
b. Texier Tarafından Çizilen Sardurburç'un Gravürü.	291
Resim 48. I. Sarduri'nin Sardurburç Üzerindeki Assurca Yazıtı. tuspa.org/urartu-donemi-yapilari/.....	291
Resim 49a. Aşağı Anzaf Yapısı'nın Batıdan Görünümü.	292
b. Yukarı Anzaf Kalesi'nin Havadan Görüntüsü.	292
c. Van Müzesinden Yukarı Anzaf'ta Bulunan Tapınak Yazıtı.	292
Resim 50. Zivistan Kalesi'nin Genel Planı.	293
Resim 51a. Palu Kalesi'nin Topografik Planı.	293
b. Palu Kalesi Menua Yazıtı.	293
Resim 52a. Geç Kalkolitik Çağ'a Tarihlenen Aştepe Yerleşimi.	294
b. Aştepe Yerleşiminden Bulunan Geç Sinoni Seramik Örneği.	294
Resim 53. Geç Kalkolitik Çağ Yerleşimlerinden Çimen Mevkii.	295
Resim 54a. Geç Kalkolitik Çağ'a Tarihlenen Çolpan Yerleşimi.	295
b. Çolpan Yerleşiminden Geç Obeyd Seramiği.	295
Resim 55. Hanago Tepe Höyüğü ve Kalesi.	296
Resim 56. Gıcık Mevkii.	296
Resim 57. Deliktaş Höyüğü.	297
Resim 58. Lanetlitepe Höyüğü ve Kalesi.	297
Resim 59a. Koruktepe Höyüğü.	298
b. Koruktepe Höyüğü Seramikleri. 1: Krem Astarlı Bitki Katkılı Seramik. 2-3: Kahve-Kiremit Bitki Katkılı Seramik.	298
Resim 60. Kaderçavuş Mağarası.	299
Resim 61. Bozkurt (Mollacem)-Melecamı Höyüğü.	299

Resim 62a. Bozkurt (Mollacem)-Melecami Höyüğü Geç Kalkolitik Çağ Seramiği (Kahve-Kiremit Bitki Katkılı Seramik).....	300
b. Geç Kalkolitik Çağa Ait Seramik Örnekleri.....	300
c. Bozkurt (Mollacem)-Melecami Höyüğünde Bulunmuş Kemik ve Obsidyen Buluntular.....	300
Resim 63. Sağlıksuyu/Ziyarettepe Höyüğü ve Büyük Ağrı Dağı.	301
Resim 64a. Sarıgül Höyüğü Arkeolojik Sit Alanı.	301
b. Sarıgül Höyüğünde Bulunan Geç Kalkolitik Çağ Seramiği.	301
Resim 65a. Çetenli Köyü. Anonim.....	302
b. Çetenli Höyüğü.	302
Resim 66. Bozkurt Yerleşim Kompleksi ve Mezarlık Alanı.....	302
Resim 67. Resim 34. Ziyaret Kalesi.....	303
Resim 68. Suluçem Köyü.	303
Resim 69a. Musun Kurgan 1 Sit Alanı.....	303
b. Musun I Kurganı ve Monokrom Aras Boyalısı.	303
Resim 70a. Bardaklı Köyü Yerleşimi.....	304
b. Bardaklı Köyü Yerleşiminde Bulunan Monokrom ve Siyah Açkılı Orta Tunç Çağı Seramikleri.	304
Resim 71a. Bozkurt Kurgan Mezarlığının Genel Görünümü.....	305
b. Bozkurt Yerleşim Kompleksi.....	305
c. Bozkurt Kurgan 5.	305
d. Kurgan 5 Mezarı.	306
e. Bozkurt Kurgan 5.	306
f. Bozkurt Kurgan 7’de Ele geçen Orta Tunç Çağı Seramiği (Kahve-Kiremit Açkılı Seramik).	306
g. Bozkurt Kurgan 12’de Bulunmuş Altın Boncuk.....	307
h. Bozkurt Kurgan 18.....	307
ı. Bozkurt Kurgan 18’de bulunmuş Frit ve Tunç Boncuklar.	307

j. Bozkurt Kurgan 26'da Bulunmuş Orta Tunç-Erken Demir Çağı Seramiği (Siyah Açıklı Seramik).	308
k. Bozkurt Kurgan 32.	308
l. Bozkurt Kurgan 32'de Bulunmuş Orta Tunç-Erken Demir Çağı Seramiği (Kiremit Astarlı Seramik).	309
m. Bozkurt Mezar 1.	310
n. Bozkurt Mezar 1'in İçten Görünümü.	310
Resim 72. BOTAŞ Doğubayazıt-Iğdır Doğalgaz Boru Hattı Kazısı.	311
Resim 73a. Suluçem I No'lu Kurgan.	312
b. Suluçem III No'lu Kurgan.	312
c. Suluçem IV No'lu Kurgan.	313
d. Suluçem IV. No'lu Kurganda Bulunan Taş Sanduka Mezar.	314
e.f. Suluçem IV. No'lu Kurganda Bulunan Seramikler.	314
e. Polikrom, çark yapımı, pişmeden dolayı renk değişikliği bulunmaktadır. Bezeme siyah renkte ve ağız kenarında taramalı motifler yer alır. Omuz kısmında iki bant arasında kalan içi eğimli ve taramalı üçgen ile üst üste yapılmış iki adet kelebek dizisi bulunmaktadır. Alt kısmında küçük üçgen motifleri yapılmıştır.	314
f. Monokrom, çark yapımı, yüzey kısmı çok piştiğinden dolayı siyah alacalı ve renk değişikliğine neden olmuştur. Bezeme olarak siyah renkte olan omuz kısmında iki bantla sınırlandırılmış içi eğimli taramalı olarak baklava dilimi dizisi bulunmaktadır. Alt kısımda içi eğimli taramalı baklava motifi yer almaktadır.	314
g. Suluçem VI. No'lu Kurgan.	315
h. Suluçem VI. No'lu Kurganda Bulunan Seramikler. 3: Çark Yapımı Seramik Örneği.	315
ı. Suluçem VI. No'lu Kurganda Bulunan Monokrom Boyalı Seramik.	315
j. Suluçem VI. Nolu'lu Kurganın Saltaşlı Levhası.	315
Resim 74a. Yaygınyurt Kurgan Alanının Genel Görünümü.	316
b. Yaygınyurt YK1 No'lu Kurgan Mezar ve Orta Tunç Çağı'na ait Seramikler.	316
c. Yaygınyurt YK3 No'lu Kurgan Mezar ve Orta Tunç Çağı'na ait Seramikler.	316
d. Yaygınyurt YK7 No'lu Mezar ve Orta Tunç Çağı Seramiği.	317

e. Yayginyurt YK9 No'lu Kurgan Mezar ve Orta Tunç Çağı Seramiği.....	317
Resim 75a. Bozkurt Kalesi 1'in Topografik Planı.	318
b. Bozkurt Kalesi 1 (Güneydoğuda Bulunan Mekanlar).....	318
c. Bozkurt Kalesi 1 (Güneydoğu Duvarı).	318
d. Bozkurt Kalesi 1 Güney Surların Genel Görümü.	319
e. Bozkurt Kalesi 1'in Güney Surları.	319
f. Bozkurt Kalesi 1'in Doğu Girişi.	319
g. Bozkurt Kalesi 1 Mezar Alanları ve Hasanbey Kalesi.	320
h. Bozkurt Kalesi 1 Mezar Alanı 2'nin Genel Görünümü.	320
1. Bozkurt Kalesi 1 Mezar Alanı 2'den Bir Mezar.....	320
Resim 76. Harabepazar/Harabapazar Kalesi.	321
Resim 77. Çalhankale Kalesi.....	321
Resim 78. Resim 44. Vahyır (Nebi) Kalesi.	321
Resim 79a. Ömerağa-Gölyüzü Kalesi.	322
b. Ömerağa Kalesi'nden Büyük Ağrı Dağı'nın Görkemi.	323
c. Ömerağa Kalesi'nde Bulunan Urartu Dönemi Seramik Örnekleri	323
Resim 80a. Şorik Kalesi ve Mezar Alanının Topografyası.....	324
b. Şorik M1 Mezarı	324
c. Şorik M1 Mezarı A-A, B-B Kesitleri.....	324
d. Şorik M2 Mezarı	325
e. Şorik M2 Mezarı A-A, B-B Kesitleri.....	325
f. Şorik M3 Mezarı	325
g. Şorik M3 Mezarı A-A, B-B Kesitleri.....	325
h. Şorik Mezar Alanından Devetüyü Astarlı Çömlekçik.	325
Resim 81a. Hasanbey Kalesi ve Mezar Alanı.	326
b. Hasanbey Kalesi Genel Görünümü ve Planı.....	326
c. Hasanbey Kalesi ve Aşağı Tarafı Verimli Doğubayazıt Ovası.	326

d. Hasanbey Kalesi'nin Batı Suru.	327
e. Hasanbey Kalesi'nde Bulunan Alçak Kurgan.	327
Resim 82a. Aşikhüseyin Kalesi.	328
b. Aşikhüseyin Oda Mezarını Örtten Kapak Taşları.	328
c. Aşikhüseyin Kalesi ve Oda Mezarında Bulunan Seramikler.	328
Resim 83. Yürek Kalesi Oda Mezarı.	329
Resim 84a. Pınarcık Oda Mezarlarının Bulunduğu Alçak Tepe ve Arkasında Bölge Halkı Tarafından Kutsal Dağ Olarak Bilinen Ziyaret Dağı.	329
b. Defineciler Tarafından Açılmış Olan Oda Mezarı.	329
c. Mezar Odasının Duvar Örgüsü.	330
d. Güneydoğuda Bulunan Mezar Odasının Plan ve Kesitleri.	330
Resim 85. Kertenkele Kayalığı.	331
b. 1: Kertenkele Mezarlarında Ele Geçen Gri Yüzeyli Seramikler. 2: Ağız Kenarlı Yivli Çanaklar. 3: Memecikli Çömlekler.	331
c. Kertenkele Seramiklerinin Çizimi.	332
d. Kertenkele Mezarlarından Bulunan Boncuk Kolyeler.	332
Resim 86a. Çetenli Kalesi.	333
b. Çetenli Kalesi'nin Akropol Yapısı.	333
c. Çetenli Kalesi'nin Taşları Üzerine Açılan Kırılmaç Kuyruğu Şeklinde Boşluklar.	333
Resim 87a. Bozkurt Kalesi 2.	334
b. Bozkurt Kalesi 2.	334
c. Bozkurt Oda Mezar 1.	335
d. Bozkurt Oda Mezar 1.	335
e. Bozkurt Oda Mezar 1 Materyal Buluntular.	335
Resim 88a. Kurt Kalesi.	336
b. Kurt Kalesi'nin Teras Duvarları.	336
Resim 89. Balık Gölü Kalesi ve Balık Gölü.	337

Resim 90. Gürgüre (Aktarla) Kalesi.....	337
b. Gürgüre (Aktarla) Kalesi'nin Güney Duvarı.	337
Resim 91a. Ardıç Kalesi'nin Doğu Duvarı.	338
b. Ardıç Kalesi Kaya İşaretleri.....	338
c. Ardıç Kalesi Kaya İşaretleri.....	338
Resim 92. Demirbaş Kalesi'nin ve Oda Mezarının Bulunduğu Tanıktepe (Gurgopa) Köyü.	339
Resim 93a. Doğubayazıt Kalesi (Okla Çizilen Alan, Doğubayazıt Kaya Mezarı).....	340
b. Doğubayazıt Kaya Mezarı.	340
c. Doğubayazıt Kaya Mezarı.....	341
d. Doğubayazıt Kaya Mezarı.	341
e. Doğubayazıt Kaya Mezarı Figürleri.....	342
f. Doğubayazıt Kaya Mezarı Figürleri.	342
g. Doğubayazıt Kaya Mezarı Figürleri.	343
h. Doğubayazıt Kaya Mezarı Figürleri.	343
1. Doğubayazıt Kaya Mezarında Görülen Tapınma Şekline Benzer Taprakkale'den pektoral (göğüslük) tapınma örneği.....	343
Resim 94a. Geç Demir Çağı'na Ait Kahve-Kiremit Açıklı Seramik Örnekleri.....	344
b. Geç Demir Çağı'na Ait Kiremit Astarlı Seramik Örnekleri.	344
c. Geç Demir Çağı'na Ait Krem Astarlı Seramik Örnekleri.....	344
Resim 95. Büyük Ağrı Dağı ve Milli Park.	345
Resim 96. Küçük Ağrı Dağı ve Doğubayazıt Ovası.....	345
Resim 97a. Nuh'un Gemisinin Kalıntısı Olarak Düşünülen Alan.	346
b. Nuh'un Gemisi Kalıntısı. Fot.....	346
Resim 98. Doğubayazıt Meteor Çukuru.....	347
Resim 99. Balıksuyu Vadisi ve Otlak Alanlar.....	347
Resim 100. İlçenin Geçim Ekonomisinden Biri Olan Balıkçılığın Gerçekleştiği Balık Gölü ve Balıkçılar.....	348

Resim 101. Balık Gölü ve Çevresinde Yaylacılık Faaliyetleri.	348
Resim 102. Yayla Çadırları.....	349
Resim 103. Suluçem Köyü Geleneksel Köy Evleri.	349
Resim 104. Küçük Ağrı Dağı'nın Eteğinde Yer Alan Buzul Mağarası'nın İçinden Görünümü.....	350
Resim 105. Tendürek Dağı ve Lav Akıntısı.....	350
Resim 106. Doğubayazıt'ta Bulunan Sazlık Bataklık.....	351
Resim 107. Aras Vadisi (İğdır Ovası).....	351
Resim 108. Doğubayazıt Ovası ve Büyük Ağrı Dağı.	352

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. Türkiye Fiziki Haritası.	249
Harita 2. Türkiye'nin Yer Şekilleri.	249
Harita 3. Türkiye'nin Bölgesel İklim Özellikleri.	250
Harita 4. Türkiye'nin Volkanik Dağları.	250
Harita 5. Türkiye'nin Maden Haritası.	251
Harita 6. Türkiye'nin Gölleri ve Akarsuları.	251
Harita 7. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Fiziki Haritası.	252
Harita 8. 1941 Yılında Gerçekleştirilen Birinci Coğrafya Kongresi'ne göre Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri.	252
Harita 9. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Bölümleri.	253
Harita 10. Kuzeydoğu Anadolu Haritası.	253
Harita 11. Ağrı İlinin Haritası.	254
Harita 12. Doğubayazıt ve Çevresi.	254
Harita 13. Anadolu'da Bulunan Tunç Çağı Yerleşimler.	255
Harita 14. Kervan Yolu Ticareti.	255
Harita 15. Anadolu'nun Ticaret Yolları.	256
Harita 16. Erken Transkafkasya Kültürü'nün Yayılım Alanı.	256
Harita 17. Aras Boyalıları Kültürü'nün Yayılım Alanı.	257
Harita 18. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Orta ve Geç Tunç Çağı Kültürleri	257
Harita 19. Anadolu'da Demir Çağı Uygarlıkları.	258
Harita 20. Geç Kalkolitik Çağ'da Doğubayazıt ve Yakın Çevresinin Tez Kapsamında Değerlendirilen Arkeolojik Unsurları.	258
Harita 21. Tunç ve Demir Çağlarında Doğubayazıt ve Yakın Çevresinin Tez Kapsamında Değerlendirilen Arkeolojik Unsurları.	259

LEVHALAR DİZİNİ

Levha I.....	265
Levha II	267
Levha III.....	268
Levha IV.....	269
Levha V	270
Levha VI.....	271
Levha VII.....	272
Levha VIII	273
Levha IX.....	274
Levha X	275
Level XI.....	276
Level XII	277
Levha XIII	278
Levha XIV	279
Levha XV	280
Levha XVI.....	281
Levha XVII.....	282
Levha XVIII	283
Levha XIX.....	284
Levha XX	285
Levha XXI.....	286
Levha XXII.....	287
Levha XXIII	288
Levha XXIV	289
Levha XXV	290
Levha XXVI.....	291

Levha XXVII	292
Levha XXVIII.....	293
Levha XXIX.....	294
Levha XXX.....	295
Levha XXXI.....	296
Levha XXXII	297
Levha XXXIII.....	298
Levha XXXIV	299
Levha XXXV	300
Levha XXXVI.....	301
Levha XXXVII.....	302
Levha XXXVIII	303
Levha XXXIX.....	304
Levha XL	305
Levha XLI.....	306
Levha XLII.....	307
Levha XLIII	308
Levha XLIV	310
Levha XLV.....	311
Levha XLVI	312
Levha XLVII.....	314
Levha XLVIII.....	315
Levha XLIX	316
Levha L	317
Levha LI.....	318
Levha LII.....	319
Levha LIII	320

Levha LIV	321
Levha LV	322
Levha LVI	324
Levha LVII	325
Levha LVIII	326
Levha LIX	327
Levha LX	328
Levha LXI	329
Levha LXII	330
Levha LXIII	331
Levha LXIV	332
Levha LXIV	333
Levha LXIV	334
Levha LXXV	335
Levha LXXVI	336
Levha LXXVII	337
Levha LXXVIII	338
Levha LXXIX	339
Levha LXX	340
Levha LXXI	341
Levha LXXII	342
Levha LXXIII	343
Levha LXXIV	344
Levha LXXV	345
Levha LXXVI	346
Levha LXXVII	347
Levha LXXVIII	348

Levha LXXIX	349
Levha LXXX.....	350
Levha LXXXI	351
Levha LXXXII	352

KISALTMALAR DİZİNİ

AJA	: American Journal of Archaeology
ANES	: Ancient Near Eastern Studies
AS	: Anatolian Studies
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı
AÜ	: Atatürk Üniversitesi
B. C.	: Before the Birth of Christ
BAR	: British Archaeological Reports
Bkz.	: Bakınız
BYZAS	: Veröffentlichungen des Deutschen Arkeoloji Enstitüleri İstanbul
C.	: Cilt
Cm.	: Santimetre
ÇBT	: Çevre, Bilim ve Teknoloji
ÇEKÜL	: Çevre ve Kültür Değerlerini Koruma ve Tanıtma
Çev.	: Çeviren
Çiz.	: Çizim
D.	: Dizi
DARK	: Doğu Anadolu Arkeoloji
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Dn.	: Dipnot
DOKAP	: Doğu Karadeniz Bölgesi Bölge Kalkınma Projesi
DTCF	: Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi
Ed.	: Editör
EDÇ	: Erken Demir Çağ'ı
Eds.	: Editors
ETÇ	: Erken Tunç Çağ'ı

Fot.	: Fotoğraf
GDC	: Geç Demir ağ'ı
GT	: Geç Tunç ağ'ı
Ha	: Hektar
Har.	: Harita
Hu Muh Der	: Harran Üniversitesi Mühendislik Dergisi
ICANAS	: Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika alışmaları Kongresi
IRAQ	: British Institute for the Study of Iraq
ITO	: İstanbul Ticaret Odası
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
JA	: Journal Asiatique
JNES	: Journal of Near Eastern Studies
Km.	: Kilometre
KMÜ	: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı
Lev.	: Levha
M.	: Metre
Masrop	: Mimarlar Arkeologlar Sanat Tarihçiler ve Restoratrler Orta Platformu
MÖ.	: Milattan nce
MTA	: Maden Teknik ve Arama Genel Müdürlüğü
MYGAR	: Myrina ve Gryneion Arkeolojik Yüzey Araştırmaları
No.	: Numara
OD	: Orta Demir ağ'ı
ODTÜ	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
OT	: Orta Tunç ağ'ı
Res.	: Resim

S.	: Sayı
SAOC	: Studies in Ancient Oriental Civilization
SERKA	: Serhat Kalkınma Ajansı
SUTAD	: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
Şek.	: Şekil
Tab.	: Tablo
TAD	: Türk Arkeoloji Dergisi
TAED	: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
TASK	: Tarih, Arkeoloji, Sanat ve Kültür Mirasını Koruma Vakfı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TEBE	: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü
Th	: -İnci
TTAE	: Trakya Tarımsal Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TTKong	: Türk Tarih Kongresi
TÜBA-AR	: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
TÜBİTAK	: Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu
Vd.	: Ve devamı, ve diğerleri
Vol	: Volume
Ykl.	: Yaklaşık

GİRİŞ

Doğubayazıt, Doğu Anadolu Bölgesi'nin bir bölümü olan Yukarı Murat sınırları içerisinde yer alır. Ağrı ilinden 95 km. uzaklıkta bulunmakta ve İran'ın sınır kapısını (Gürbulak Sınır Kapısı) oluşturmaktadır¹. Aras Nehri'nin kollarından biri olan ve Aras Nehri'ne karışan Zenkimar Çayı'nın kollarından birini teşkil eden Sarısu Çayı'nda gelişen bir ovada yani Doğubayazıt Ovası'nda kurulmuştur². Doğubayazıt Ovası, ülkemizin en yüksek dağı olan Ağrı Dağı'nın güneybatısında uzanmakta ve bu ova, önemli ticaret yollarının kesiştiği bir konumda yer almaktadır³. Doğusunda bulunan Hindistan, Afganistan ve Kuzeybatı İran'ın tarihi ticaret yolları üzerinde bulunmasıyla stratejik bir öneme sahiptir⁴. Bu nedenle Doğubayazıt ve yakın çevresi, bölgede gerçekleştirilen araştırmalar neticesinde gerek Doğubayazıt Ovası'nda gerekse Ağrı Dağı çevresinde Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren iskan faaliyetlerinin gerçekleştiği saptanmıştır⁵. Bu nedenle, öncül süreçleri henüz aydınlanmamış olan ve Doğubayazıt ve yakın çevresine dair Tunç ve Demir çağlarını temel aldığımız çalışmamızda Geç Kalkolitik Çağ verilerini de dahil ederek bütünlük sağlamaya çalıştık. Geç Demir Çağı'na kadar uzun süreci arkeoloji alanında gerçekleştirilen çalışmalar doğrultusunda bir bütün olarak değerlendirdik.

Doğubayazıt ve yakın çevresinde Geç Kalkolitik Çağ'a ait höyük ve yerleşimlerde elde edilen seramikler ışığında bölgenin günümüz sınır ötesi kültürlerle bir bütünlük içerisinde olduğu anlaşılmıştır. Geç Kalkolitik Çağ toplulukların, yerleşim yeri olarak konum bakımından stratejik öneme sahip yerleri tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Özellikle Doğubayazıt Ovası ve Ağrı Dağı'nın gerek barınma-korunma gerekse coğrafi zenginliklerinden yararlanmak isteyen bu toplulukların yerleşim yerini tanıma gibi düşüncelere sahip olduğu gayet açıktır. Bununla birlikte yerleşim yerinin konumu diğer kültürlerle olan bağın güçlü olmasına bağlıdır. Bu nedenle yukarıda sözü edilen günümüzde ülkemizin sınırları dışında bulunan coğrafi bölgelerle yoğun bir kültür alışverişinin sağlandığı önceki yıllarda gerçekleştirilen çalışmalar aracılığıyla kesin olarak kanıtlanmıştır.

Geçmişten günümüze Doğubayazıt ve yakın çevresinin arkeolojik varlığı birçok gezgin ve arkeolog tarafından belgelenmiştir. Son yıllarda bölgede gerçekleştirilen

¹ Ceylan 2004: 43.

² Derinsu-Dayı 2004: 137.

³ Konyar 2018: 10.

⁴ Belli 2004: 24.

⁵ Özfirat 2003; Özfirat 2004; Özfirat 2007; Özfirat 2009; Özfirat 2011.

araştırmalar dışında daha önce belgelenen höyük, kale, mezar alanları ve kaya mezarı gibi unsurlar birbirinden bağımsız bir şekilde yayımlanmıştır. Bu alışmalar ile Doğubayazıt'ın arkeolojik verilerinin tamamı ana hatlarıyla tanımlanmış değildir.

“Tunç ve Demir ağlarında Doğubayazıt ve Yakın evresi” başlıklı yüksek lisans çalışmamız bu çerçevede irdelenmiş, yeni çalışmalar ışığında değerlendirilmiş ve var olan bütün çalışmalar bir bütün olarak tez kapsamında ele alınmıştır. Nitekim bölgede Kertenkele Mezar Alanı ve Bozkurt (Mollacem) Kurgan Mezarlığı Kazıları dışında herhangi tabaka sonucu veren kazının olmayışı ve yüzey araştırmaların yetersizliği bölgenin arkeolojik varlığının tamamının değerlendirmesini zorlaştırmıştır. Bu durum bizim de çalışma içerisinde kimi verileri değerlendirmemizi güçleştirmiştir.

Doğubayazıt ve yakın çevresinde Geç Kalkolitik ağ, Tunç ağ ve Demir ağ'ı karakterize eden birçok maddi kültür unsuru bulunmaktadır. Yörede bulunan bu verileri değerlendirirken arkeoloji literatüründe yer almayan ve bilimsellikten uzak yayımlar tarafımızca değerlendirilmemiş, özellikle bölgede gerçekleştirilen bilimsel kazı çalışmaları ve yüzey araştırmaları neticesinde elde edilen sonuçlar dikkate alınmıştır.

Doğubayazıt ve yakın çevresinde gerçekleştirilen kazı ve yüzey araştırmaları yörede bulunan maddi kültür unsurlarını saptama ve belgeleme adına yapılmış ve bunlar daha sonra irdelenerek değerlendirilmiştir. Bu tezde kullanılan yöntem ise tüm unsurları tam bir çatı altında toplamak ve bunları dönemlerine ayırıp kültür oluşumunu belirlemektir.

“Tunç ve Demir ağlarında Doğubayazıt ve Yakın evresi” başlıklı tezimizde tanımlamalar mevcuttur. Tanımlamalar yapılırken öncelikle coğrafya kavramı ele alınmıştır. Coğrafyanın arkeoloji üzerindeki dinamiklerini dikkate almanın gerektiğini savunmaktayız. Bu nedenle coğrafyayı tanımlarken antik yazarlarla birlikte coğrafya bilimcilerin ele aldıkları temel görüşler dikkate alınmıştır. Bu bağlamda gerek Anadolu'nun, gerekse Doğu Anadolu Bölgesi coğrafyasının baskın unsurları genel hatlarıyla ele alınmıştır.

“Tunç ve Demir ağlarında Doğubayazıt ve Yakın evresi” başlıklı yüksek lisans tezimizde öncelikle Anadolu'nun coğrafi sınırları, faktörleri ve unsurları değerlendirilmiştir. Bu kapsamda ayrıntılı bir şekilde ele alınan coğrafyanın Anadolu arkeolojisi üzerindeki pozitif ve negatif etkileri belirlenmek istenmiştir. Bu bağlamda coğrafyayı ele alırken Anadolu'nun sınırları dikkate alınarak coğrafya kitaplarıyla birlikte haritalardan da yararlanılmıştır. Aynı şekilde tezimizin konusu dahilinde bulunan Doğu Anadolu

Bölgesi'nin coğrafyası da aynı yöntemle ele alınmış ve Doğubayazıt'ın Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki yeri, önemi ve özellikleri ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir.

Anadolu arkeolojisi hakkında tez kapsamında bulunan tüm yerleşim birimleri, bileşenleri ve kültürleri hakkında ayrıntılı literatür taraması gerçekleştirilmiş ve değerlendirilmiştir. Bununla birlikte aynı yöntemle ele alınan Doğubayazıt arkeolojisi ile ilgili yayınlar üniversite, kurum ve kuruluşlardan temin edilmiştir.

Yörede yapılmış ve yapılmakta olan yüzey araştırmaları ışığında adlandırılmış ve tarihlendirilmiş olan yerleşim birimleri ve bileşenleri olan kale ve mezar gibi unsurlar kaynaklardan taranarak haritalar üzerinde belirtmeye gayret edilmiş, elde edilen bilgiler ışığında yerleşim birimlerinin yeri, kronolojisi, konumu, bazı unsurların yapılış amacı, fonksiyonel özellikleri yayınlar ışığında irdelenerek ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Çalışmamız kapsamında değerlendirdiğimiz söz konusu yörede bulunan kültürlerin takibi ve yorumlanması için geçmişten günümüze bir etkinin ve devamlılığın sorgulanması gerekliliği, beraberinde etnoarkeolojik verilerin tez kapsamında dikkate alınmasını gerekli kılmıştır. Yörede yapılmış ve yapılmakta olan yüzey araştırmalarını değerlendirirken farklı çağlara ait yerleşim birimleri ve bileşenleri temel alınarak tablolar oluşturulmuştur. Tablolar neticesinde yerleşim birimlerini bir bütün olarak tanıyabilmek mümkündür.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin kazı ve araştırma tarihçesi bilindiği üzere 19. yy'ın başlarına denk gelmektedir⁶. Bu araştırmalar genellikle Urartu Krallığı temel alınarak gerçekleştirilmişse de kutsal kitaplarda yer alan bilgilerden de faydalandıkları bilinen bir gerçektir. Bölgede son yıllarda gerçekleştirilmekte olan çalışmaların yoğunluğu ile birlikte hem Urartu Krallığı'nın hem de öncesinin tarihi verileri hakkında önemli sonuçlar elde edilmiştir⁷. Özellikle 1967 yılında Prof. Dr. Afif Erzen başkanlığında İstanbul Üniversitesi'ne bağlı Van'da kurulan Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi bilim kurulunun çalışmaları önemli sonuçlar elde etmiştir⁸. Doğu Anadolu'nun tarihi ve arkeoloji varlığını aydınlatmak ilkesiyle bölgenin gerek sosyokültürel gerekse ekonomik yönden kalkınmasına olanak sağlamıştır.

⁶ Schulz 1840: 257-323; Reilly 1940: 135 vd.; Kökten 1944: 659-680; Kökten 1947: 432-472; Koşay ve Turfan 1959: 349-413; Burney 1958:157-209; Erzen vd. 1960: 5 vd.; Sevin 1995; Sevin ve Kavaklı vd. 1998: 571-589.

⁷ Erdem 2008: 8; Kalkan 2008: 8.

⁸ Merkeze bağlı bilim kurulları, Doğu Anadolu Bölgesi, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ve Gürcistan topraklarında gerçekleştirdikleri araştırmalarla önemli sonuçlar elde edilmiştir (Bahşaliyev 1997; Belli 2004: 23-24).

Doğubayazıt ve yakın çevresinde ilk kez 1974-1975 yıllarında Van Müze Müdürü Cevat Bozkurtlar tarafından kazılan Kertenkele Mezar Alanı, bölgenin gerçekleşen ilk kazısı olmasından dolayı önemlidir⁹. Bununla birlikte Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi'ne bağlı bilim kurulunca gerçekleştirilen kazı çalışmalarına koşturularak, kazılara öncül olabilecek ve yöredeki uygarlık tarihine ilişkin bulguları daha hızlı bir şekilde raporlamak adına farklı konular çerçevesinde yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir¹⁰. Bu bağlamda Doğu Anadolu Bölgesi araştırmaları kapsamına giren ve Prof. Dr. Aynur Özfirat başkanlığında 1997-1999 yılları arasında gerçekleştirilen Bitlis ve Muş araştırmalarından¹¹ sonra 2002-2011 yılları arasında “*Van, Ağrı ve Iğdır Yüzey Araştırmaları*” sürdürülmüş ve bölgede karşılaşılan arkeolojik veriler özenle belgelenmiştir. Bu kapsamda konumuz dahilinde bulunan Doğubayazıt ve yakın çevresinde sürdürülen çalışmalarla bölgenin arkeolojik varlığı büyük gayret ve emekler sonucunda rapor edilmiştir. Bu çalışmalar neticesinde Doğubayazıt'ta yer alan arkeolojik unsurlar saptanmış ve süratle bilim dünyasına tanıtılmıştır¹². Yine Prof. Dr. Aynur Özfirat başkanlığında 2007-2013 yılları arasında gerçekleştirilen Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazıları yörede gerçekleştirilen ikinci kazı çalışmalarını temsil ettiği için ve en yoğun arkeolojik verileri sağlaması yönünden önem arz etmektedir¹³. Söz konusu kazı ve araştırmalardan sonra 2016 yılında Dr. Öğr. Üyesi Ayhan Yardimci başkanlığında başlatılan Aras Boyalıları Kültürü'ne yönelik yüzey araştırmaları, 2017 yılında da gerçekleşmiştir. Gerçekleştirilen bu yüzey araştırmaları ağırlıklı olarak Doğubayazıt ve Iğdır bölgelerinde yürütülmüş ve araştırmalar devam etmektedir¹⁴.

⁹ Bozkurtlar 1976: 45-47.

¹⁰ Sevin 1989: 451-500; Belli 2000b: 409-414.

¹¹ Özfirat 1998: 1-22; Özfirat 2000: 193-210; Özfirat 2001: 123-140.

¹² Özfirat ve Marro 2004: 15-32; Özfirat ve Marro 2005: 299-316; Özfirat 2007: 143-162; Özfirat 2008: 197-220; Özfirat 2009: 345-366; Özfirat 2010: 223-238; Özfirat 2012: 155-171; Özfirat 2013: 293-302.

¹³ Özfirat 2009: 369-384; Özfirat 2012: 533-550; Özfirat 2013: 119-126; Özfirat ve Coşkun 2014: 146-157; Özfirat 2014: 209-226.

¹⁴ Yardimci 2017, 163-175; Yardimci ve Gizlenci 2018: 61, dn. 13.

1. BÖLÜM

1. COĞRAFYA

Coğrafya, yeryüzünün şekillenmesini, yeryüzünde canlı hayatını oluşturan insan, bitki, hayvan topluluklarıyla birlikte doğal ortam arasındaki ilişkileri ve bunların dağılımını inceleyen bir bilim dalıdır¹⁵. *Géographé* (jeografe) terimi, *gé* dünya, *graphé* (grafe) anlatım veya tasvir anlamına gelmekte¹⁶ ve yeryüzünün tasviri anlamını taşıyan Latince *Geographia*, Grekçede *Geographia* sözcüğünden türemektedir¹⁷. Diğer bir tanımı ise yeryüzünde bulunan coğrafi özelliklere sahip faktörlerin tamamı ve bir parçası üzerinde ekonomik, doğal ve beşeri olayların dağılışıyla birlikte aralarındaki bağlantıları neden ve sonuç ilişkisine bağlı kalarak bunları inceleyen bilim dalıdır¹⁸. Strabon: “*Coğrafyanın büyük bir kısmı devletlerin ihtiyaçlarına hizmet eder... tümüyle coğrafyanın kumandanların faaliyetleri üzerinde doğrudan büyük bir etkisi vardır*”¹⁹ şeklinde Yunan ve Roma toplumlarında coğrafyanın merkezi olarak üstlendiği görevin siyasal nitelikte olduğunu vurgulamıştır.

1.1. Anadolu'nun Coğrafi Görünümü

Medeniyetlerin ve ülkelerin gelişimi, coğrafi potansiyel ile bir bütündür²⁰. Anadolu'nun yeryüzündeki coğrafi konumu dünyanın en eski kara kıtaları (Asya ve Avrupa) arasında bağlantı sağlayan bir geçit bölgesidir²¹. Coğrafi konum itibarıyla hem Asya hem de Avrupa Ülkesidir. Matematik konum olarak, baş meridyen (Greenwich)'e göre 26-45 doğu meridyenleri, ekvatora göre 36-42 kuzey paralelleri arasında yer alır. Baş meridyene göre Doğu, Ekvatora göre Kuzey Yarım Küre'de bulunmaktadır²². Anadolu, iklim ve jeomorfolojik özellikleriyle üç önemli fitocoğrafya/vegetasyon sahasına sahiptir²³. Toprak tipleri ve hidrolojik özellikler gibi nedenlerden dolayı bölgesel olarak bitki örtüsünde farklılıklar görülmektedir. Bu farklılıklar ormanların dağılımını ve kompozisyonunu etkilemiştir. Yaklaşık 779.452 km² alana sahip olan Anadolu, 207.632 km² ormanlarla

¹⁵ Atalay 1992: 1.

¹⁶ Doğanay 1998: 32; Gümüşçü 2006: 27.

¹⁷ Atalay 1992: 1.

¹⁸ Özey 2003: Türkiye'nin Coğrafyası ve Jeopolitiği neden önemlidir?, <http://www.stradigma.com>.

¹⁹ Özgüç ve Tümertekin 2000: 35; Özgüç 2013: 1; Özgen 2012: 20.

²⁰ Karakuzulu 2011: 385.

²¹ Akdemir-Kuşçu 2012: 86; Çoban 2013: 28.

²² Özey 2003: Türkiye'nin Coğrafyası ve Jeopolitiği neden önemlidir?, <http://www.stradigma.com>.

²³ Fitocoğrafya, bitki coğrafyası anlamına gelmektedir.

kaplıdır (bu oran, alanın %26,6'sını kapsamaktadır)²⁴. Ortalama yıllık yağış miktarı 463 mm'dir. Bu miktar, ortalama 501 milyar m³ suya karşılık gelmekte ve yağışın 274 milyar m³'ü çay, nehir, göl ve denizler ile bitkilerden buharlaşma yoluyla atmosfere geri dönmektedir. Yağışla toprağa düşen suyun 158 milyar m³'ü irili ufaklı pek çok akarsuyla deniz ya da göllere taşınmakta, geriye kalan 69 milyar m³'ü yeraltı suyunu oluşturmaktadır. Yeraltı suyunun 28 milyar m³'ü pınarlar olarak yüzey sularına tekrar karışmaktadır²⁵.

Anadolu, yerküre iklim kuşakları içinde geçit alanı üzerinde bulunmaktadır. Genel olarak Akdeniz Makroklimasının (büyük iklim) alanı içerisinde yer almaktadır. Ancak denizlere olan mesafe, yükselti, yer şekilleri özellikleri ve bakı gibi coğrafi faktörler yanında hava kütleleri etkisi nedeniyle bölgelerde farklı iklim tipleri bulunmaktadır. Buna bağlı olarak sıcaklık değerleri ile yağış miktarında bölgesel olarak farklılık göstermektedir. En yüksek sıcaklık değeri Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi, en düşük sıcaklıklar ise Doğu Anadolu ve İç Anadolu Bölgesi'nde ölçülmüştür²⁶.

Türkiye'nin yüksek ve eğimli olmasının nedenleri arasında dağ oluşumu hareketleri, yer yer volkanlardan çıkan magmanın birikmesi ve Akdeniz ile Karadeniz tabanlarının alçalmaya uğramasından kaynaklanmaktadır. Üç tarafı denizlerle çevrili olan bu yüksek kütlelerin akarsularla parçalanması, özellikle dağ kuşaklarında engebeli bir yüzeyin oluşmasını sağlamıştır²⁷. Türkiye'de dağlar tiplerine göre sınıflandırıldığında hemen hemen her tipte dağın varlığı görülmektedir²⁸.

Ilıman kuşak içerisinde bulunan Anadolu²⁹, Holarktık ekozonunu içerisinde bulunmaktadır³⁰. Anadolu, bulunduğu coğrafi konum itibarıyla önemli derecede biyolojik çeşitliliğe sahip bir ülkedir³¹. Farklı bitkisel formasyonlar ülke genelinde iklim ve topografik koşulların etkisinde çeşitlilik göstermiştir³².

²⁴ Efe ve Sönmez 2006: 81.

²⁵ Akın ve Akın 2007: 107-108.

²⁶ Gözenç 1998: 29.

²⁷ Atalay 2000: 19.

²⁸ Türkiye'de dağlar tek, sıra ve kütleli dağlar olarak üç gruba sınıflandırılmaktadır. Ancak grup içerisinde birbirine benzemeyen tiplerin yer alması çeşitliliği daha da artmaktadır. Örneğin; münferit dağlar (tek dağlar), volkanik ve volkanik olmayan dağlar şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Volkaniklere en iyi örnek olarak İç Anadolu'nun güneydoğusunda bulunan Erciyes, Melendiz, Hasandağ dağları, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Tendürek, Süphan, Nemrut ve konumuz içerisinde yer alan Ağrı Dağı (büyük ve küçük Ağrı Dağı) gösterilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tunçdilek 1985: 154-164.

²⁹ Avcı 2005: 28; Karabulut 2006: 29; Demir 2013: 68.

³⁰ Dünyanın en geniş alanlı flora bölgesi (İzbırak 2001: 334).

³¹ Demir 2013: 68.

³² Doğanay 2005: 461; Karabulut 2006: 29.

Türkiye, bitki çeşitliliği açısından çevresinde yer alan birçok ülkeden farklıdır. Yayılış gösteren bitki türlerinin sayısı, Avrupa kıtasının tümünde yayılış gösteren bitki türlerinin sayısına yakındır. Son yıllarda gerçekleşen araştırmalar neticesinde yeni türlerle birlikte 12.000 civarında tür, alt ve varyete düzeyinde bitki taksonuna sahip olduğu tespit edilmiştir. Türkiye'nin bu özelliği, coğrafi faktörlerin ya da bir diğer ifadeyle bitkilerin yetişme ortamlarının çeşitliliğinden kaynaklanmaktadır. Üç tarafı denizlerle çevrili olan ülkemizin, kuzey ve güney kıyılarının gerisinde yükselen dağlık sahalar ile özellikle batısından doğusuna doğru gidildikçe belirginleşen yükselti farkları, bitki topluluklarında değişikliğe uğramasına ve dağlık alanların çoğunda bitki topluluklarının kademelenmesine neden olmuştur³³.

Anadolu, engebeli bir topografyaya sahiptir³⁴. Bu özelliği itibarıyla bölge, antik kaynaklarda *Yüksek Ülke* olarak adlandırılmıştır³⁵. Bütünü ile Alp dağları içinde yer alan Anadolu'da, tüm jeolojik zamanlara ait çeşitli araziler ve kaya grupları bulunmaktadır³⁶. Tüm dağ oluşumu (Orojenez) hareketlerini geçirmiştir. III. Zaman (Tersiyer) ve IV. Zamanda (Kuaterner) şiddetli ve yoğun yanardağ püskürmeleri meydana gelmiştir³⁷. En önemli arazilerin çoğu ise I. Jeolojik zamanda (Paleozoyik) oluşmuştur³⁸. En eski araziler I. Jeolojik zamana aittir. Bu zamanda araziler, metamorfizmaya (başkalaşım) uğrayarak sertleşmiş masif olanlardır³⁹. II. Jeolojik zamanda (Mesozoyik), çoğunlukla denizlerin tabanında volkanik faaliyetler oluşmuştur. III. Jeolojik zamanda (Tersiyer) dış püskürmeler başlamıştır⁴⁰. IV. Jeolojik zamanda (Kuvaterner) Anadolu, hemen hemen bugünkü görünümünü almıştır⁴¹. Bu zamanın en önemli özelliği, dünyanın genelinde görülen sık sık iklim değişimleri, Anadolu'da da meydana gelmiştir⁴². IV. zamanda, bölgesel olarak özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaygın olan volkanizma olayları başlamıştır. Lavlar ile diğer taneli volkanik malzemelerin birikmesi sonucu yüksek olan volkanik dağlar⁴³ (Ağrı

³³ Avcı 2005: 28.

³⁴ Sevin 2007: 1.

³⁵ Morkoç 2013: 3.

³⁶ Atalay 2000: 1; Atalay ve Mortan 1995: 17.

³⁷ Atalay 1994: 10; İzbirak 2001: 61.

³⁸ Atalay 1994: 10.

³⁹ Özav 2007: 41.

⁴⁰ Atalay 1994: 10; Atalay 2000: 1.

⁴¹ Atalay 1994: 17.

⁴² Atalay 2000: 6.

⁴³ Atalay 1994: 17.

Dağı, Süphan Dağı, Tendürek Dağı, Nemrut Dağı⁴⁴) meydana gelmiştir.⁴⁵ Bu dağlar, gerek ülkemiz ve gerekse bulunduğu bölgenin turizm potansiyeli açısından son derece önemlidir.

Yeraltı kaynakları, bir ülkenin refah seviyesinin yükselmesi ile birlikte ekonomik kalkınmasına ve gelişmişliğine etki eden temel unsurlardan biridir⁴⁶. Türkiye birçok maden kaynakları bakımından zengin bir ülkedir⁴⁷. Alp orojenik kuşakta yer almasından dolayı tektonik, volkanik ve metamorfik olaylara uğraması neticesinde belli minerallerin bir araya gelip toplanması sonucunda zengin maden kaynakları elde edilmektedir⁴⁸. Dünya madenciliğinde adı geçen 132 ülke arasında toplam üretim değeri ile 28. sırada yer alan Türkiye, üretilen madenlerin sayısı itibari ile 10. sırada yer alır. Dünya maden rezervlerinin binde 5'i ülkemizde bulunmaktadır⁴⁹. Türkiye, taş kömürü, özellikle linyit, demir, bakır, krom, boksit, mermer, kil, jips ve perlit açısından zengin bir ülkedir. Bununla birlikte cıva, uranyum, amyant, bor tuzları, arsenik, kurşun, çinko, kükürt, manyezit, perlit, volfram yatakları mevcuttur. Fakat petrol rezervi açısından Ortadoğu ülkelerine oranla zayıftır⁵⁰. Madenciliğin en erken örnekleri Anadolu'da mevcuttur⁵¹. Kullanılan ilk maden çeşidi bakırdır⁵². Anadolu'da ilk madenin kullanımı Diyarbakır'ın Ergani İlçesi'ne 7 km. uzaklıktaki Sesverpınar Köyü'nde bulunan Çayönü Tepesi ve Aksaray'ın 25 km güneydoğusundaki Kızılkaya Köyü sınırları içinde, Melendiz Çayı kıyısında bulunan ve Kapadokya Bölgesi'nin ilk köyü Aşıklı Höyükte tespit edilmiştir⁵³. Aşıklı, sadece Anadolu'nun değil aynı zamanda insanlık tarihinin en erken işlenmiş madeni buluntulara sahiptir⁵⁴.

⁴⁴ Altınlı 1966: 8.

⁴⁵ Atalay 1994: 17.

⁴⁶ Alkin ve Uzunoğlu vd. 2003: 7.

⁴⁷ Ertin 1998: 153.

Türkiye çok çeşitli madenlere sahip olmasına rağmen madencilik sektörü ekonomiye gereken katkıyı sağlayamamaktadır. Bunun başlıca nedenlerinden biri maden kaynaklarımıza dayalı sanayileşme yeterli düzeyde gerçekleşemediğinden dolayı, maden üretimi, mamul maddeye dönüştürülmeden ağırlıklı olarak ara ürün ya da hammadde boyutunda kalmaktadır (Alkin ve Uzunoğlu vd. 2003: 7-8).

⁴⁸ Ertin 1998: 153.

⁴⁹ Alkin ve Uzunoğlu vd. 2003: 7 vd.

⁵⁰ Atalay 2000: 309.

⁵¹ Yalçın 2016: 4; Ertin 1998: 153; Atalay 2000: 310.

⁵² Çiğdem 2000: 185.

⁵³ Yapılan çalışmalarda geçiş evresi içinde bir maden işlik yerine rastlanmıştır. Bu dünyada bilinen en eski madenciliğin burada yapılmadığı açısından büyük bir önem taşımaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çambel ve Braidwood vd. 1988: 51.

El yapımı bakır buluntular arasında, en azından iki tanesi çengel benzerinde bükülmüş olan iğnemi olarak parçalar, deliciye ait olabilecek bir parça, söbemsı boncuklar ve bazıları da boncuk yapılmak üzere dürülmüş şeklinde basit, küçük, yassı levhacıklar ele geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çambel ve Braidwood 1980: 17; Harmankaya ve Erdoğan 2002; Çayönü.

⁵⁴ Esin 1994: 29; Başak 2008: 19; Özbaşaran 2012: 2; Fidan 2012: 58.

İnsanoğlu, doğa Şartlarından yararlanarak hem kendini hem de evcil hayvanlarını beslemesiyle tarım yapmak zorunda kalmıŐtır⁵⁵. Avcılık ve toplayıcılık bütün topluluklar için ilk ve ilkel bir besin elde etme faaliyetidir. Bu faaliyetlerden sonra toplumlar, tarımı öğrenmekle beraber bahçe tarımı ve çapa tarımı gibi bilek gücüne dayalı tarım faaliyetlerine başlamıŐtır⁵⁶. Anadolu, sahip olduğu jeopolitik konumu, iklim, jeolojik, akarsu ve ekolojik çeşitliliğe sahip olmasından dolayı gerek bitkisel ve hayvansal, gerekse su ürünleri açısından son derece zengin bir cođrafyadır⁵⁷. Son yıllarda ülkemizde gerçekteşirilen araştırmalar neticesinde tarımla uğraşan genel nüfus oranının %35 civarında olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte aktif iŐ gücünde ise bu oran %45 civarındadır. Tarım ve hayvancılık faaliyetleri Türkiye'nin ekonomik, sosyal ve politik gelişim sürecinde önemli bir role sahiptir⁵⁸.

İnsanoğlunun ilk geçim kaynağından biri hayvancılıktır. Hayvancılık, tarih boyunca tarımsal ekonomideki önemini korumuŐ geçmişten günümüze kadar milyonlarca insanın gelir kaynağını oluŐturmaktadır⁵⁹. Anadolu, hayvan yetiştirme bakımından geniş yaylalara, otlaklara ve dağ çayırlarına sahiptir. Ekonomi alanında tarımın önemli bir yer tutması, tarım ekonomisinin bir bölümüne sahip olan hayvan yetiŐtiriciliđine ayrıca katkı sađlamaktadır⁶⁰. Hayvancılık, lke ekonomisini geliŐtiren, birim yatırıma en yüksek katma değer oluşturan ve en düşük maliyetle istihdam imkanı sağlayan bir sektördür⁶¹. Anadolu'da hayvan yetiŐtiriciliđinde başta koyun olmak üzere kıl keçisi, tiftik keçisi, sığır, manda, at, eŐek ve katır ekonomik değerli bulunan hayvanlardır. Bunlarla birlikte arıcılık, ipek böcekçiliği, balıkçılık ve avcılık ekonomik değerli bulunmaktadır⁶².

1.2. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Coğrafi Görünümü

Doğu Anadolu Bölgesi, Anadolu'nun en büyük coğrafi bölgesidir⁶³. Yüksekliği, karasal iklime sahip oluşu ve denize olan uzaklığı ile diğer coğrafi bölgelerden farklıdır⁶⁴. Bölge, Orta Anadolu, Mezopotamya, İnan ve Kafkasya'nın merkezinde yer almaktadır. Maden ve ham madde kaynakları yönünden söz konusu bölgeler arasında en zengin alana

⁵⁵ Atalay 2001: 67.

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Boratav 1963: 99-136.

⁵⁷ Doğan ve Arslan vd. 2015: 29.

⁵⁸ Erdinç ve Erdinç 2014: 50.

⁵⁹ DAKA 2012: 14.

⁶⁰ İzbırak 2001: 766.

⁶¹ Kutlu ve Gül vd. 2003: 6; Sarıca ve Ulutaş vd. 2004: 98.

⁶² İzbırak 2001: 768.

⁶³ Emekli 2002: 2; Genç 2002: 5.

⁶⁴ Ceylan 2015: 39.

sahiptir⁶⁵. Tarih boyunca Doğu Anadolu Bölgesi, Orta Asya'dan başlayan göç hareketlerinin Ön Asya'ya giriş kapılarından birini temsil etmektedir⁶⁶.

Doğu Anadolu Bölgesi, özellikle iklimsel ve coğrafi yapısıyla çok zor koşullara sahip bir bölgedir⁶⁷. Doğu Anadolu, yüksek platolar, dağ içi ovalar ve sayısız nehir vadileriyle dikkat çekmektedir⁶⁸. Bölge, batıya doğru daralarak uzandığı için kabaca üçgen şeklini andırmakla birlikte ortalama yükseltisi en fazla olan bir bölgedir. Kuzeyde Karadeniz Dağları'nın iç sıralarının güney yamaçlarına, güneyde ise Güneydoğu Torosların dış eteklerine kadar uzanan bölge⁶⁹, yaklaşık olarak 165.000 km²'lik yüzölçümü bulunmaktadır⁷⁰. Türkiye topraklarının %21'ini kaplayan Doğu Anadolu, en büyük bölge olmakla birlikte en fazla ile de sahiptir⁷¹. 1941 yılında gerçekleştirilen Birinci Türk Coğrafya Kongresinde çizilen sınırlara göre bölge; Ağrı, Ardahan, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkari, Bingöl, Iğdır, Kars, Malatya, Muş, Tunceli ve Van illerini kapsamaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi, engebeli bir topografyaya sahip olmasından dolayı⁷² iklim, bitki örtüsü, toprak dağılımı, hidrografik özellikler gibi coğrafi faktörlerinin yanı sıra⁷³, kentleşme oranları ve kentsel gelişim bakımından da ülkede bulunan diğer bölgelere oranla ortalamanın altında bulunmaktadır⁷⁴. Buna karşın tarihsel süreç içerisinde iskan faaliyetlerinin yoğun yaşandığı bir bölge olarak da bilinmektedir. Özellikle Anadolu Demir Çağ sürecinin en önemli uygarlıklarından biri olan Urartuların merkezi coğrafyası olan bölge, Urartulardan önce de Hurri, Mitanni devletleri gibi pek çok topluluğu içinde barındırmıştır. Bölgenin zorlu yapısı buraya yerleşen kültürlerin bilinç dünyasında da gelişime sahip olmuş, coğrafyanın sunduğu engeller aşılabilmesi adına teknolojik ve dinsel yaklaşımlar sergilenmiştir. Doğu Anadolu Erken Tunç Çağ'ı kültüründe hiyerarşik yapının izlenmemesi, dinde *ateş* kültürünün önemli yerinin bulunması ya da Urartu Krallığı'nın sulama kanalları bunlara örnektir.

⁶⁵ Belli ve Konyar 2003: 1.

⁶⁶ Cevizoğlu 1991: 13.

⁶⁷ Baysal 2012: 257.

⁶⁸ Yakar 2007: 334; Ceylan 2015: 53.

⁶⁹ Eraslan 2004: 4; Karakuzulu 2006: 305; Coşkun 2013: 231.

⁷⁰ Efe ve Sönmez 2006: 87.

⁷¹ Emekli 2002: 2.

⁷² Atalay ve Mortan 1995: 453; Atalay 2000: 17.

⁷³ Karakuzulu 2006: 305

⁷⁴ Coşkun 2013: 229.

1.2.1. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Coğrafi Konumu ve Doğal Yapısı

Mekan kavramı, Latince bir terim olan, dağılım ya da mesafe anlamını taşıyan *spatium* teriminden türemiştir⁷⁵. Coğrafi alan, insan topluluklarının meydana getirdiği tarihi gelişim süreci içerisinde maddi şartlara bağlı olarak önemli rol oynamaktadır. Bu nedenle ovadakilerle yaylalarda yaşamını sürdürenlerin, kurak yerlerdekiyle sulak ve verimli yerlerde yaşayanların, bu maddi şartlara bağlı olarak yaşam ve kültürlerinin aynı olması söz konusu değildir. Yaşamsal faktörler dikkate alındığında Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan toplumların gelişimini iyi anlayabilmek için yaşam şartlarına etki eden coğrafi faktörlerinde en iyi şekilde bilinmesi gerekmektedir⁷⁶.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin sınırları; kuzeyde, Kuzey Anadolu Dağlarının güney kesimi, güneyde ise Toros Dağlarının güneye bakan yüksek eteklerine kadar uzanmaktadır. İç Anadolu'dan ayıran sınır; Kızılırmak ve Fırat nehirlerinin kabaca su bölümü çizgisini takip ederek Tahtalı Dağları ve Uzunyayla Platosu'ndan geçmektedir⁷⁷. Güneydoğu Anadolu ile olan güney sınırı; Güneydoğu Torosların Güneydoğu'ya bakan etekleri, Elbistan'ın doğusu Çelikhan, Gerger, Ergani, Dicle, Hani, Lice, Kulp ve Sason'un güneyi, Şirvan, Siirt'in kuzeyi ve Cudi Dağı'ndan geçen bir hat ile ayrılmıştır. Akdeniz ile olan güney sınırı; batıda Elbistan Havzası güneyindeki Nurhak, Berit ve Binboğa Dağları üzerinden Tahtalı Dağlarına uzanmaktadır. Batı sınırı; Kızılırmak'ın doğduğu Kızıldağ ile Tahtalı Dağları arasından geçen yani Fırat ile Kızılırmak'ın su bölümü hattını takip etmektedir. Kuzey sınırı; Fırat (2800 km.), Çoruh (376 km.), Kura (Kür 1.364 m.), ırmaklarının su hattı boyunca Kızıldağ (3.025 m.), Çimen (2.710 m.), Esence (3549 m.), Kop (2963 m.), Kargapazarı (3169 m.), Allahuekber (3120 m.) ve Yalnızçam (3050 m.) dağlarının zirvelerinden geçmektedir. Doğu sınırları; Gürcistan, Ermenistan, Nahçıvan ve İran gibi ülkelerle çizilen siyasi sınır olarak belirlenmiştir. Bölge, Erzurum-Kars, Yukarı Murat-Van, Yukarı Fırat ve Hakkari olmak üzere dört bölüme ayrılmaktadır⁷⁸.

1.2.2. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yüzey Şekilleri

Doğu Anadolu Bölgesi'nde bütün jeolojik zamanlara ait araziler ve çok çeşitli kaya grupları bulunmaktadır. Bölgenin jeolojik ve morfolojik anlamda önemli özelliklerinden

⁷⁵ Kaya 2014: 1.

⁷⁶ Yiğitpaşa 2010: 1.

⁷⁷ Atalay ve Mortan 1995: 447.

⁷⁸ Güngördü 2010: 85; Morkoç 2013: 2-3.

biri, temele ait yapıların, III. Jeolojik zamanda ve IV. Jeolojik zamanın başlarında püsküren volkanik malzemelerle önemli ölçüde örtülü olmasıdır⁷⁹.

Doğu Anadolu'nun jeolojik evriminde özelinde dört zamandan oluşmaktadır⁸⁰; I. Jeolojik Zaman (Paleozoyik), bölgede bu zaman ait arazilerin esas yayılım alanı Güneydoğu Toros Dağları oluşturmaktadır. Doğu Anadolu'da Bölgesi'nde bulunan Bitlis Masifi olarak adlandırılmış olan çekirdek saha, bu zamanda oluşmuştur. Bir diğer özellik ise dağ oluşum hareketleri (Kaledoniyen ve Hersiniyen) sırasında bölge metamorfizmaya uğramıştır. Diğer bir Paleozoyik arazi ise Ağrı Dağı'nın güneyinde görülen Devoniyen (kayaç sistemlerinin oluştuğu zaman)'e ait hafif metamorfizme olmuş tortullardır⁸¹. II. Jeolojik Zaman (Mesozoyik), Kuzey Anadolu ve Toros dağ kuşaklarında, Mesozoyik arazileri çok yaygındır⁸². Doğu Anadolu'da jeosenklinal ve denizaltı volkanizma zamanıdır. Bu zamanda Tetis denizinin bir kolu, Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümünü kaplamıştır⁸³. Bunların dışında Mercan-Esence Dağları ve Aras Dağları boyunca Mesozoyik araziler görülmektedir⁸⁴. Ayrıca bu zamanda ofiyolitli melanj oluşmuştur. Metamorfiflerin üstüne tektonik olarak yer alır. Doğu Anadolu'da yaygın olan birim Üst Kretese yaşlı olup Neotetis'in kuzey kolunun ürünüdür⁸⁵. III. Jeolojik Zaman (Tersiyer) başlarından itibaren Anadolu'nun büyük bir bölümü kara haline geçmiştir. Özellikle Eosen'de çoğunlukla sığ olan denizler, Kuzey Anadolu ve Toros dağ kuşaklarının alçak kesimlerini, Korkuteli, Elmalı, Dinar çevrelerini kaplamıştır⁸⁶. Oligosen-Miyosen arazileri, genellikle tuzlu ve jipsli kayalardan oluşur. Bunlar; batıda Çankırı-Sivas arasında başlar, Hafik-Zara Erzincan-Aşkale ve Kağızman-Iğdır üzerinden doğuya doğru devam etmektedir⁸⁷. Neojen'de Doğu Anadolu'da güneyde Arabistan sert kütlelerinin kuzeye doğru ilerlemesiyle sıkışma meydana gelmiştir. Bu sıkışma sonucunda pull-apart (çek-ayır) tipinde faylanmalar oluşmuştur. Bu faylanma hareketleri ile Malatya, Aşkale-Erzurum-Pasinler, Elbistan, Muş-Varto-Bulanık olukları meydana gelmiştir. Tektonik hareketlere bağlı olarak, Neojen'de şiddetli bir volkanizma meydana gelmiştir. Sıkışma kuşağında bulunan Doğu Anadolu'da volkanizma, Eosen'den itibaren başlamış ve bu dönemde andezit karakterinde lavlar ortaya çıkmıştır.

⁷⁹ Atalay ve Mortan 1995: 447.

⁸⁰ Şaroğlu ve Güner 1981: 40.

⁸¹ Atalay ve Mortan 1995: 447.

⁸² Atalay 2000: 3.

⁸³ Atalay ve Mortan 1995: 447.

⁸⁴ Atalay 2000: 3.

⁸⁵ Şaroğlu ve Güner 1981: 40.

⁸⁶ Atalay 2000: 6.

⁸⁷ Atalay ve Mortan 1995: 447.

Miyosen'de ise çoğunlukla bazaltlar püskürerek bölgede geniş alanlara yayılmıştır. IV. Jeolojik Zaman (Kuvaterner)'in başlarından itibaren merkezi püskürmeler yer almış ve bunun sonucunda Ağrı, Nemrut, Süphan, Tendürek gibi volkan konileri oluşmuştur⁸⁸. IV. Jeolojik Zaman Üst Miyosen'den günümüze kadar süren bu dönem karasal ortam çökelleri, çökellerle beraber gelişmiş volkanizma ve etkin tektonik olaylar ile belirlenebilmektedir⁸⁹. Bu zamandaki araziler, Malatya, Erzincan, Erzurum ve Muş ovalarında akarsuların biriktirdiği alüvyonlarla temsil edilmektedir⁹⁰.

Türkiye'de yükseklik, batıdan doğuya doğru artmaktadır⁹¹. Doğu Anadolu'nun en büyük kısmı, çoğunlukla 2000 m. üzerinde uzanan geniş düzlüklerle kaplıdır. Bölgenin ¾'ü 1500-2000 m. yüksekliğindedir⁹². Bu düzlüklerin *Yayla Kültürleri*'ne sahip toplulukların yaşamına elverişli alanlar sunması itibariyle son derece önemlidir⁹³. Doğu Anadolu Bölgesi'nde dağ sıraları kabaca doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Bunların bazıları orojenik kuşaklar (tortulların kıvrılması ile oluşan dağlar), bazıları da Ege Bölümü'nde olduğu gibi horstlar halindedir. Tek dağlar şeklinde ise volkan konileridir. Genelinde en yüksek dağlar, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer almaktadır. Bölgenin en önemli dağ kuşağı, Güneydoğu Toroslar'dır. Malatya, Elazığ, Bingöl, Muş ve Van Gölü çukurluğunun güneyinde yükselen bu dağların zirveleri 3000 m'yi aşmaktadır. Diğer önemli dağ kuşağı, Toros sisteminin Doğu Anadolu'daki bir uzantısı olan Munzur/Mercan (3293 m.) Dağlarıdır. Kuzeydoğu Anadolu Dağları'nın iç kısımdaki kolunu oluşturan Kargapazarı, Kop, Yalnızçam ve Allahuekber Dağları'dır. Güneyde ise volkanik kayalardan oluşan Palandöken 3125 m. ve karasu-Aras Dağları 2500-3000 m. yüksekliklerdedir. Birer volkan konisi görünümünde olan bazı dağların yüksekliği 3500 m'nin üzerindedir (Ağrı Dağı 5137 m. Süphan Dağı 4058 m. Tendürek 3660 m). Ayrıca kırılma ile oluşmuş en yüksek dağlar yine Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunmaktadır. Bunlar Cilo (4114 m.) ve Uludoruk (4135 m.) dağlarıdır⁹⁴.

Doğu Anadolu'da akarsularla yarılmış çevresine göre alçakta ve yüksekte olan platolara rastlanmaktadır. Güneybatıya uzanan ve yüksekliği 1500-2500 m. arasında değişen Uzunyayla, Malatya Havzası, Erzurum-Kars Platosu çayırlarla kaplı ve bölge için önemli otlak alanıdır. Bölgede birçok ova ve havza bulunmaktadır. Van Gölü Havzası, Muş

⁸⁸ Atalay ve Mortan 1995: 451.

⁸⁹ Şaroğlu ve Güner 1981: 40.

⁹⁰ Atalay ve Mortan 1995: 451.

⁹¹ Atalay 2000: 17

⁹² Karakuzu 2006; 305.

⁹³ Özfirat 2001.

⁹⁴ Atalay ve Mortan 1995: 453,457.

Havzası ve Ovası, Bingöl Havzası ve Ovası, Elazığ, Uluova, Hazar Havzası ve Gölü, Malatya Havzası, Göle Havzası, Ardahan Havzası, Çıldır ve Aktaş Havzası, Erzurum-Pasinler-Horasan Havza ve Ovaları, Iğdır Ovası ve Karayazı Havzası'dır⁹⁵.

1.2.3. Doğu Anadolu Bölgesi'nin İklim Özellikleri

Klimatoloji (iklim bilimi), iklimin eleman ve etmen verilerini inceleyen bilim dalıdır⁹⁶. Bir yerdeki hava durumu tanımlanırken üstün ve etkin olan iklim öne çıkmaktadır⁹⁷. İklim (*climate*), havanın, iklim elemanları bakımından yıl boyunca sergilediği özelliklerdir⁹⁸. İklim, geniş bölgelerde ve çok uzun zaman için aynı kalan ortalama hava şartlarıyla beraber bir bölgenin hava olayları bakımından karakterini tayin etmektedir⁹⁹.

Doğu Anadolu Bölgesi, kışları çok soğuk geçen karasal iklimin hakim olduğu bir bölgedir¹⁰⁰. En düşük sıcaklık değerleri -40°C ile -46°C 'ya kadar düştüğü gözlemlenmiştir¹⁰¹. Bölgenin iklimi üzerinde hava kütleleri ile yöresel iklim tiplerinin ortaya çıkmasında fiziki coğrafi faktörleri etkili olmuştur. Yaz ve kış durumuna göre farklı hava kütlelerinin ve atmosfer olaylarının etkisi altında kalmaktadır. Tropikal hava kütlelerinin etki alanına giren bölgenin kuzey ve güneyi oldukça farklı bir durum göstermektedir. Güneyde yağışsız ve sıcak bir yaz mevsimi geçerken, kuzeyde Erzurum-Kars Platosunda yaz başlarında konveksiyonel hareketlere bağlı olarak yağışlar görülmektedir. Kışları, bölgenin kuzeydoğusu, merkezi Sibirya'dan kaynaklanan soğuk ve kuru bir hava etkisindedir¹⁰².

Bölgenin yüksekliği, dağların uzanışı ve denize olan uzaklığı, yağış ve sıcaklık üzerinde etkili olmaktadır¹⁰³. En soğuk ay genellikle Ocak, en sıcak Ağustos ayıdır. Fakat bölge illerinde bazı istisnai durumlar söz konusudur. Örneğin, Iğdır Ovası'nda yaşanan ılık hava bölgenin bitki örtüsünü ve ekonomik faaliyetini etkilemektedir. Malatya, Elazığ ve Elbistan Ovalarında da yumuşak bir iklim görülmektedir. Bu durum, bölgenin bürünmüş

⁹⁵ Atalay ve Mortan 1995: 458,462.

⁹⁶ Doğanay 1998: 156.

⁹⁷ Şensoy ve Demircan vd. 2008: 1.

⁹⁸ Doğanay 1998: 433.

⁹⁹ Şensoy ve Demircan vd. 2008: 1.

¹⁰⁰ Atalay ve Mortan 2003: 429.

¹⁰¹ Gözenç 1998: 32.

¹⁰² Atalay ve Mortan 1995: 463-464.

¹⁰³ Can 2007: 190.

olduğu karakış kimliğini yumuşatmaktadır¹⁰⁴. Dik olarak uzanan dağlar, cepheleri alıkoyarak yağışın artmasını sağlamaktadır. Bölgede yükseklik arttıkça sıcaklık değerleri de düşmektedir. Buna bağlı olarak 4000 m'nin üzerindeki dağlarda yaz aylarında kar örtüsünün tamamı erimemektedir¹⁰⁵. Sürekli kar sınırı üstünde yüksekliği olan buzullar, buz yatakları (Ağrı Dağı ve Süphan Dağı gibi), moren birikimleri buzlar ve moren gölleri (Bingöl Dağları) gelişmiştir¹⁰⁶. Doğu Anadolu'nun yüksek dağlarla çevrili havzası, bölgeyi ülkenin en az yağışlı bölgesinin olmasına neden olmaktadır. Türkiye'de yağışın dağılışı bakımından ortaya çıkan bu farklılıklar bitki örtüsü üzerinde de etkisi bulunmaktadır¹⁰⁷.

1.2.4. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Bitki Örtüsü

Bitkiler, bütünüyle yaşam koşulları arasında en temel zenginliklerden birisidir¹⁰⁸. Yeryüzünde bitki formasyonları belirli ekolojik koşullara göre şekillenir. İklim (özellikle yağış ve sıcaklık), toprak özellikleriyle beraber alanın jeomorfolojisi, bu koşullar arasında en başta yer almaktadır¹⁰⁹. Bitki topluluklarının dağılışı ve büyümesine etki eden yetiştirme şartlarından biri de topografyadır. Topografya faktörlerini kapsayan yükselti, bakı, dağın uzanışı ve arazinin yarıma derecesi bitki örtüsü üzerinde etkili olarak, zengin bir vejetasyon ve flora yaratmaktadır¹¹⁰. Türkiye'nin coğrafi özelliklerinin bitki topluluklarının çeşitliliğine önemli katkısı ile ortaya çıkan bu özellik, ülkemizin üç flora bölgesi içine dahil olması ile de yakından ilgili olduğu bilinmektedir. Türkiye, Avrupa-Sibirya flora, Akdeniz flora ve İran-Turan flora bölgesi olmak üzere üç flora bölgesi olarak temsil edilmektedir¹¹¹.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin iklimi üzerinde hava kütleleri ile yöresel iklim tiplerinin ortaya çıkmasında fiziki coğrafya faktörleri etkili olmaktadır¹¹². Doğu Anadolu Bölgesi'nin büyük bir kısmı orman sahasına dahildir. Uzun kışlara ve soğuğa dayanıklı seyrek ormanlar mevcuttur. Eskiçağlarda bölge, orman varlığı açısından oldukça zengin bir potansiyele sahiptir¹¹³. Bu ormanların yoğun bir şekilde tahrip edilmesi günümüze yakın tarihlerde gerçekleşmiştir¹¹⁴. Erken Tunç Çağ'ı veya daha öncesinde insan eliyle bir tahribat söz

¹⁰⁴ Topaloğlu 2013: 11-12.

¹⁰⁵ Atalay ve Mortan 2003: 430.

¹⁰⁶ Şaroğlu ve Güner 1981: 44.

¹⁰⁷ Avcı 2005: 34.

¹⁰⁸ İzbrak 2001: 332.

¹⁰⁹ Avcı 2013: 111.

¹¹⁰ Ünalı ve Kömüscü 2007: 1.

¹¹¹ Avcı 2005: 30.

¹¹² Atalay ve Mortan 1995: 463.

¹¹³ Erzen 1992: 5.

¹¹⁴ Polat 2014: 59.

konusu olsada, MÖ. II. ve I. binyıllarda ağaç örtüsünün yoğun ve yaygın olduğu bilinmektedir¹¹⁵. MÖ. 8. yy'da Hakkari-Van bölgesi, Asurun yazılı belgelerine göre sazlık kadar sık ormanların kesildiğine dair bilgiler mevcuttur. Bununla birlikte MÖ. 400'lü yıllarda Yunan askerleriyle birlikte bu bölgelerden geçen antik yazar Ksenophon, Muş, Bitlis bölgesinin ormanlara sahip olduğunu bildirmektedir. Bunlarla birlikte Orta Çağda Ağrı bölgesini tasvir eden Arap coğrafyacıları, bu bölgenin gür ormanlarla kaplı olduğunu aktarmıştır¹¹⁶. Doğu Anadolu Bölgesi, ekolojik özelliklere göre dört ana bitki formasyona sahiptir. Bunlar: Bozkırlar, Dağ Bozkırları, Çayırlar (Subalpin ve Alpin), Meşe Ormanları ve Antropojen Bozkırlar olarak sınıflandırılmıştır.

1.2.4.1. Bozkırlar

1500 m'nin altındaki depresyonlarda yıllık ortalama yağış miktarının 400 mm'nin altındaki alanları kapsamaktadır¹¹⁷. Bozkır sahalarında yağış miktarlarının değişmesinde genel atmosfer dolaşımının yanında, diğer fiziki coğrafya faktörlerinin de rolü büyüktür. Bunların başında rölyef, özellikle yükselti ve bakı gelmektedir. Dağlık alanların nemli hava kütlelerine açık olan yamaçları ile kuyu yamaçta bulunan sahaları arasında yağış miktarları bakımından önemli değişimler ortaya çıkmaktadır. Yağış getiren hava kütlelerinin etkisinde olmayan kuytu yamaç, diğer yamaca göre daha az yağış almaktadır. Bu durum ise *yağmur gölgesi* olarak adlandırılmaktadır¹¹⁸. Doğu Anadolu Bölgesi'nin genellikle tektonik kökenli havzalarında İran-Turan bozkır elemanları yaygındır. Malatya, Erzincan, Muş, Van, Erzurum, Pasinler-Iğdır havzalarında, İç Anadolu bozkırlarında olduğu gibi, otsu bitkileri yetişmektedir¹¹⁹.

1.2.4.2. Dağ bozkırları

Doğu Anadolu'da tektonik kökenli depresyonların yamaçlarında, batıda Karlıova-Varto, güneyde Başkale, doğuda İran sınırı, kuzeyde Allahüekber Dağları arasında kalan

"Ağaç örtüsünün geniş çaplı yok edilmesi nedeniyle antropojenik faktörler, doğunun dağlık arazisindeki iklim değişikliğini etkilemiştir. Bu bölgede ağaçlar çeşitli nedenlerle kesilmiştir, ancak en sistematik zarara, kırsal toplulukların yerleşik düzene geçmesiyle başlayan otlak ve ekili alanlar gereksinimi yol açmıştır. Son zamanlara ait örnekler, çoban gruplarında ormanlara ciddi zarar verebileceğini göstermiştir. Dağ otlaklarında otlatılan keçi sürülerinin ağaç filizleri ve yapraklarını yemesiyle verilen zarar, sürekli ve mevsimlik yerleşmelerin yoğunluğuyla orantılıdır. Bu nedenle Tunç ve Demir Çağ'larında bu zararın çok büyük boyutlu olmadığını varsayabiliriz" (Yakar 2007: 334-335).

¹¹⁵ Yakar 2007: 334.

¹¹⁶ Erzen 1992: 5.

¹¹⁷ Atalay ve Mortan 1995: 475.

¹¹⁸ Avcı 2013: 113.

¹¹⁹ Atalay ve Mortan 1995: 475.

kesimi kapsamaktadır. Buralara düşen yıllık ortalama yağış miktarı 500 mm'nin üzerindedir. Yaz başlarında konveksiyonel karakterde sağanaklar oluşmaktadır. Yağışın arttığı yerlerde alt toprakta kireç birikimi görülmemektedir. Yıllık sıcaklık ortalaması 4-5°C dolayındadır. 8°C'nin üzerinde olan vejetasyon dönemi 150 günün altındadır. Haziran, Eylül ve Ekim aylarında bile don olayı meydana gelebilmekte ve kar şeklinde yağışlar meydana gelmektedir¹²⁰.

1.2.4.3. Çayırlar (Subalpin ve Alpin)

Doğu Anadolu Bölgesi'nde subalpin ve alpin çayır formasyonu, karasallık etkisine bağlı olarak 2500 m'nin üzerindeki dağlık alanlarda yaygın olarak bulunmaktadır. Güneydoğu Torosların 2300 m'den yüksek kısımları, Munzur (Mercan), Karasu-Aras dağları, Palandöken, Yalnızçam ve Allahüekber dağları üzerinde yer yer alpin çayırları yetişmektedir¹²¹.

1.2.4.4. Meşe ormanları ve antropojen bozkırlar

Doğu Anadolu'nun batı kesiminde yer alan meşe ormanları ve antropojen bozkırlar, Güneydoğu Torosların kuzey eteklerinden başlayarak Pütürge, Hekimhan, Arapkir ve Tunceli üzerinden Erzurum'un güney kesimini kapsamaktadır¹²². Tüm bunlarla birlikte Doğu Anadolu Bölgesi, yer yer farklılıklar göstermekle birlikte, step flora bölgesi (bozkır bitki toplulukları) önemli yer tutmaktadır¹²³. Bölgenin bitki örtüsü bozkırdır¹²⁴. Buradaki bitkiler, hem yağış azlığına, hem de su kaybına yol açan uzun yaz kuraklığına uyum sağlamıştır¹²⁵. Bu durum ise bölgenin su potansiyelini etkilemektedir¹²⁶.

1.2.5. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Hidrografik Özellikleri

Hidrografya, yerüstü suları olarak adlandırılan akarsular, göller ve denizlerin yanı sıra yer altı sularını da inceleyen bir bilim dalıdır¹²⁷. Su, yaşamın ana unsuru olmasıyla birlikte en temel ihtiyaç maddesidir¹²⁸. Yeryüzünde yaşamın, iklimin, havanın, toprağın, bitkilerin, canlı organizmaların fiziksel ve kimyasal özelliklerinin biçimlenmesinde su

¹²⁰ Atalay ve Mortan 1995: 476.

¹²¹ Atalay ve Mortan 1995: 482-483.

¹²² Atalay ve Mortan 2003: 442.

¹²³ İzbrak 2001: 339-340.

¹²⁴ Ceylan 2015: 73.

¹²⁵ İzbrak 2001: 339-340.

¹²⁶ Topaloğlu 2013: 13.

¹²⁷ Gözenç 1998: 17.

¹²⁸ Özsoy 2009: 7.

önemli bir rol oynamaktadır¹²⁹. Bütün canlılar su ihtiyacını yüzeysel sular ve yer altı su kaynaklarından faydalanarak sağlamaktadır¹³⁰.

Su, Eskiçağlardan bu yana birçok faktöre etki etmiştir. Bu faktör, kimi zaman coğrafi bir sınırları aynı zamanda insanoğlunun varlığını sürdürmesi açısından gerekli olan barınma şartlarının oluşmasında sağlamıştır¹³¹. Eskiçağdan itibaren insanlar yerleşmek için su kenarlarını tercih etmiştir¹³². Su kaynakları, Anadolu'da kurulan krallıkların yayılım alanlarını da etkilemiş ve krallıklar arasında gerçekleşen siyasi ve ekonomik olaylarda da etkin rol oynamıştır¹³³.

Doğu Anadolu Bölgesi, su kaynakları bakımından yeterli sayılabilecek bir konumda değildir¹³⁴. Turistik olarak değeri olan göller; Van Gölü, Gölbaşı, Nemrut Gölü, Keban Gölü, Çıldır Gölü, Hazar Gölü ülkemizin ve bu nedenle bölgenin önemli göllerindendir¹³⁵. Bölgenin en dikkat çeken gölü Van Gölü'dür. Oluşumu bakımından tektonik kökenli göllerden biri olan Van Gölü¹³⁶, Van ile Bitlis illeri sınırları arasında bulunmakta, doğu-batı yönündeki uzunluğu 7 km yüzölçümü 3574 km² maksimum derinliği 451 m. ve toplam hacmi ise 607 km³ oranlarıyla dünyanın en büyük sodalı gölü ve dördüncü büyük kapalı su havzasıdır¹³⁷. Asur Krallıklarından I. Tukulti-Ninurta (MÖ. 1244-1208): *“Daini'ye kadar Nairi'nin 23 kralı, savaş arabalarını ve ülkelerinden oluşturdukları ordularını (alarak) savaşa katıldılar. Korkunç silahlarımla üzerlerine şiddetle hücum ettim ve Adad'ın verdiği coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim. Silahla donatılmış 120 savaş arabasını savaşın ortasında ele geçirdim. Onlara yardıma gelen Nairi'nin (diğer) 60 kralının savaş arabalarını ele geçirdim ve mızrağımın ucunda yukarı denize kadar takip ettim...”*¹³⁸. Yazıtta ifade edilen *Yukarı Deniz Van Gölü'dür*¹³⁹.

Bölgede yer alan diğer göller ise Gölbaşı, Çelik (İnekli) ve Azaplı'dır. En büyüğü olan Gölbaşı, üç km² yüzölçümünde, 863 m. yüksekliğinde olup en derin nokta 22 m. olarak

¹²⁹ Çelik ve Eryılmaz 2013: 1073.

¹³⁰ Ergin 2008: 532.

¹³¹ Topaloğlu 2013: 13-14.

¹³² Morkoç 2013: 7.

¹³³ Ünsal 2012: 209.

¹³⁴ Ünsal 2012: 211.

¹³⁵ Güngördü 2003: 24; Atalay 2004: 133.

¹³⁶ Atalay 2004: 133.

¹³⁷ Bilgili ve Sağmanlıgil vd. 1995: 445.

¹³⁸ Ceylan 2015: 69.

¹³⁹ Çilingiroğlu 1997: 17; Ceylan 2015: 69.

ölçülmüştür¹⁴⁰. Nemrut Gölü, yüzölçümü 13 km² denizden yüksekliği 2247 m. ile ülkemizin en büyük krater (kaldera) gölüdür¹⁴¹.

Elazığ'ın sınırları içerisinde kalan Keban Baraj Gölü, 675 km²'lik bir alanı ile ülkemizin en büyük baraj gölüdür. Bu nedenle Van Gölü ve Tuz Gölü'nden sonra üçüncü büyük göldür. Karasu ile Murat Irmaklarının birleştiği Keban boğazının önü bir set ile kapatılmıştır¹⁴². Ayrıca 1968 yılında gerçekleştirilen Keban Barajı Kurtarma Kazıları ile Doğu Anadolu Bölgesi'nin arkeolojisine yönelik önemli sonuçlar elde edilmiştir¹⁴³.

Çıldır Gölü, Kars ilinin kuzeyinde yer almaktadır¹⁴⁴. Göl, 125 km² ile Doğu Anadolu'nun en büyük ikinci gölüdür¹⁴⁵. En derin yeri 130 m. yüksekliği ise 1959 m. olarak bilinen Gölün suyu tatlı ve bütün kış mevsimi boyunca donmaktadır. Bir üçgen görünümünde olan Göl, kuzey kesiminde Akbaba ve Kısır Dağları'ndan gelen lav ve moloz örtüsünün göl çanağının önünü kesmesi sonucunda oluşmuş bir Set Gölü'dür¹⁴⁶. Göl çevresinde çok sayıda tarihi ve arkeolojik veriler bulunduğundan dolayı bölgenin kültürel zenginliğini ortaya koymaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan diğer bir göl ise Hazar (Gölcük) Gölü'dür. Göl, Hazarbaba Dağı ile Mastar Dağı (217 m.) arasında tektonik bir depresyonda yer almaktadır. 250 m. derinliğe ve 70 km. alana sahiptir. Güney kıyılarında Sivrice kasabası, Güneyköy, Sürek, Plajköy, Karaçalı gibi yerleşmeler bulunmaktadır. Gölün kuzeyinden bir tünel ile Uluovaya su sağlanmaktadır¹⁴⁷. Hazar Gölü'nün arkeolojik verisi tesadüften ibarettir. Burada göl havzasından alınan suyun Keban Barajı'na yönlendirmesiyle su seviyesinde düşüş meydana gelmiş ve arkeolojik veriler ortaya çıkmıştır. Devamında Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'ne bağlı ekipler tarafından çalışmalar gerçekleştirilmiştir¹⁴⁸. Göl'de bulunan Akçakale Adası'nda Neolitik Çağdan itibaren iskan faaliyetlerinin gerçekleştiği

¹⁴⁰ İzbırak 2001: 109-110; Atalay 2004: 134-135.

¹⁴¹ Kurttaş ve Tezcan 2018: 829.

¹⁴² Güngördü 2003: 25.

¹⁴³ Özdoğan 2015: 43.

¹⁴⁴ İzbırak 2001: 123.

¹⁴⁵ Zengin ve Yerli vd. 2012: 11.

¹⁴⁶ Ceylan 2015: 70.

¹⁴⁷ Güngördü 2003: 24-25.

¹⁴⁸ "Kilise Adasının güney ve güney batısında yer alan sualtı kalıntılarının sağlam mimari yapıardan meydana gelmesi sualtı yerli ve yabancı rehberli dalışlarda herhangi bir zarar görmesi ihtimali bulunmadığından, Elazığ'ın ve Hazar Gölü'nün tanıtımına ve ekonomisine katkı bulunacağı düşüncesi ile bu alanda yerli ve yabancı dalış turizminin gerçekleştirilmesi faydalı olacaktır." Şeklinde rapor sunulmuştur (http://www.tahsinceylan.com/makaleler/101/files/hazar_batik_kent.pdf).

bilinmektedir¹⁴⁹. Gölde bulunan ve “Batık Şehir” olarak bilinen alanda son zamanlarda sur ve kaleler tespit edilmiştir. Tespit edilen sur ve kaleler, 11. yy’a aitken Batış Şehir’de Prehistorik izler bulunmaktadır.

Ülkemiz sınırları dışında yer alan Gökçe Göl (Sevan), Ermenistan’ının başkenti Yerevan’ın 60 km kuzeyinde, Gegharkunik Marz’da bulunmaktadır¹⁵⁰. Ülkenin en büyük gölü olan Gökçe Göl, Ermenistan’ın en önemli iki göl arasında yer almaktadır. Sevan, Urartu dilinde bilinen *su* kelimesinden türemiştir¹⁵¹. Urartu Krallığı, kuruluşundan başlayarak dikkatini Transkafkasya’ya bu nedenle öncelikli olarak Ağrı Dağı ve Aras Vadisi’ne vermiştir. Krallığın hemen hemen tüm süreci boyunca Transkafkasya Bölgesi’nde yeni kent arayışlarıyla sürekli olarak askeri seferler düzenlenmiştir. Bu seferler, Gökçe Gölü’ne kadar uzanmaktadır¹⁵². Kuzeydoğuda Ağrı Dağı’nın güneyi ile batısındaki verimli Aras Nehri Vadisi’ne hakim olmak için büyük mücadeleler veren Urartular, bu bölgede Blur (Argıştihinili), Arinderd (Erebuni) ve Karmir Blur (Teişebai URU) adlı üç büyük krali kenti kurmuştur¹⁵³.

Ülkemiz sınırları dışında yer alan diğer bir göl ise Urmiye Gölü’dür. İran’ın kuzeybatısında Doğu ve Batı Azerbaycan eyaletleri içerisinde yer almaktadır. Gölün havzası yüksek dağlarla çevrilidir ve havza içerisinde karasal iklim özellikleri görülmektedir¹⁵⁴. Urmiye Gölü, dünyanın üçüncü, Ortadoğu’nun ise en büyük gölü olma özelliğine sahiptir¹⁵⁵. MÖ. 1273 yılında Urartular, batıda Fırat Nehri’nden doğuda İran Azerbaycan’ına, kuzeyde Gökçe Göl ile Aras vadisinden güneyde Toroslar ve Urmiye Gölü’nün güneyine kadar uzanan oldukça geniş bir coğrafyaya egemen olmuştur¹⁵⁶. Geç Tunç ve Erken Demir Çağ’ı süresince Güney Kafkaslarda, Ermenistan ve Kuzeybatı İran’da sayısız küçük devlet görülmektedir¹⁵⁷. MÖ. 8. yüzyılın başlarında Urartu kralları olan Argışti ve Sarduri doğu ve

¹⁴⁹ Ceylan 1994: 20 vd.; Bingöl 2003: 1 vd.; Ceylan 2015: 71.

¹⁵⁰ Babayan ve Hakobyan vd. 2004: 347.

¹⁵¹ Kürkçüoğlu 2014: 11.

¹⁵² Özfirat 2012: 126.

Urartular, bilindiği üzere 9. yüzyılın sonlarında, Van bölgesinden kuzeye, Aladağlar’dan sonra ikinci engel olan Aras’ın güney dağlarına ve Aras Vadisi’ne kadar ulaşmıştır. Yazıtlarda anılan Etiuhe (Etiune) ülkesinin konumu henüz belli değildir. Geçen zaman içerisinde Kral Minua, I. Argışti ve II. Sarduri yazıtlarında da karşımıza çıkan bu ülke ya da coğrafi bölge, Aras Vadisi ve kuzeyine, Sarıkamış ile Gökçe Gölü’nün güneybatısı arasında lokalize edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Köroğlu 2001: 718.

¹⁵³ Köroğlu 2011: 16.

¹⁵⁴ Akar 2011: 126.

¹⁵⁵ Maden 2013: 99.

¹⁵⁶ Pınarcık 2014a: 35.

¹⁵⁷ Kroll 2012: 140.

kuzeydoğuya yayılma politikalarını izlerler. Argıştı, Urmiye Gölü'nün doğusuna sefer düzenleyip bugünkü Ermenistan'ının çoğuna hükmetmiştir¹⁵⁸.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde karlı dağ tipinde karasal akarsu rejimi etkili olmasıyla birlikte¹⁵⁹ akarsu potansiyelinin en yüksek seviyede olduğu bir bölgedir¹⁶⁰. Van Gölü kapalı havzası dışında¹⁶¹, bölgeden doğan ve nehir halini alan bütün akarsular, bölge dışındaki denizlere taşınmaktadır¹⁶². Bölgenin en önemli su kaynaklarını Aras Nehri, Fırat ve Dicle Nehirleri ile nehirlerin kolları olan Kura, Karasu, Murat ve Habur'dur. Söz konusu olan bu su kaynakları tarih öncesinden günümüze kadar yerleşim potansiyelini etkilemiştir¹⁶³. Dicle ve Fırat¹⁶⁴, Aras, Kura nehirleri bir süre yüksek dağlık kütleler arasında çok eğimli dar ve derin vadiler içinde aktıktan sonra Türkiye'yi terk eder¹⁶⁵.

Dicle Havzası'nın en önemli doğal kaynaklarından biri olan Dicle Nehri, Ülkemizin en verimli ve en yüksek su potansiyeli olan nehirlerden biridir¹⁶⁶. Türkiye'de doğup Suriye, İran ve Irak'ı geçip Şatt-ül-Arab Nehri'nden tek bir kol halinde Basra Körfezi'ne dökülmektedir. Dicle Nehri'nin toplam uzunluğu 1.900 km. su toplama alanı 258.000 km² olup Güneydoğu Toroslar'da, Maden Dağları kesiminde, Hazarbaba Dağı'nın güney tarafında, Yıldızhan yanındaki bir kaynaktan doğmaktadır¹⁶⁷. Dicle Nehri'nin Türkiye sınırları içerisindeki su potansiyelinin oranı 21x10⁹ m³ olarak ölçülmüştür. Bu oran Türkiye su potansiyelinin %11'lik kısmını oluşturmaktadır¹⁶⁸.

Fırat Nehri'nin su toplama havzası çok geniştir. Bu nedenle taşıdığı su miktarı da fazladır¹⁶⁹. Nehrin toplam uzunluğu 2.800 km. su toplama alanı ise 720.000 km² olup Erzurum'un 30 km. doğusunda bulunan Dumlubaba Dağı'ndaki kaynağından

¹⁵⁸ Kroll 2012: 144.

¹⁵⁹ Atalay ve Mortan 1995: 469.

¹⁶⁰ Atalay ve Mortan 1995: 468.

¹⁶¹ İçerisinde Van gölünü ve yakın çevresini alan bu kapalı havza, Nemrut volkan dağının bulunduğu yerden Türk-İran sınırına kadar uzanmaktadır. Kapalı havzanın hemen hemen bütün yanları yüksek dağlarla çevrilidir. Dağlardan göle doğru Zilan, Bendimahı, Karasu, Micinger gibi akarsular iner. Ayrıntılı bilgi için bkz. İzbırak 2001: 152.

¹⁶² Atalay ve Mortan 1995: 468.

¹⁶³ Ünsal 2012: 211.

¹⁶⁴ Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'nun suları, Fırat ve Dicle nehirleriyle toplanarak Basra körfezinden Hint Okyanusuna dökülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İzbırak 2001: 144.

¹⁶⁵ Gözenç 1998: 18.

¹⁶⁶ Zeybek ve Ahıska vd. 2016: 47.

¹⁶⁷ Ergun ve Gürbüz 2012: 574.

¹⁶⁸ Erkan ve Vural 2006: 205.

¹⁶⁹ Atalay ve Mortan 1995: 468.

doğmaktadır¹⁷⁰. Türkiye dışında Suriye ve Irak topraklarının bir bölümü de Fırat Nehri aracılığı ile sulanmaktadır. Fırat Nehri'nin iki büyük kolu bulunmaktadır. Bunlardan biri Karasu, Erzurum Ovası'nın doğusunda kaynağını almakta, diğeri ise Murat, Karasu-Aras dağlarının güney yamaçlarından doğmaktadır. Bu akarsular, Keban Barajı'na dökülmektedir¹⁷¹. Doğu Anadolu coğrafyası açısından büyük öneme sahip olan bu nehirler Eskiçağda, Doğu Anadolu Bölgesi'nin verimli hammaddelerini Mezopotamya topraklarına taşımış bununla birlikte büyük devlet ve kültürlerin oluşmasında önemli derecede rol oynamıştır¹⁷².

Kura Nehri, Allahuekber Dağları'ndan doğup Ardahan-Posof ilçesinden Gürcistan'a geçerek ülkemiz sınırlarını terk etmekte¹⁷³ ve kuzeydoğu bölgesinde Türkiye-Rusya arasındaki siyasal sınırın ötesinde Hazar Denizi'ne dökülmektedir¹⁷⁴. Aras Nehri, Erzurum'un 60 km. güneyinde bulunan Bingöl Dağı kütesinin kuzeybatı yamaçlarında yaklaşık 3000 m. yükseklikte doğmaktadır¹⁷⁵. Aras, Iğdır Ovası'ndan Nahçıvan'a geçmektedir. Aras'ın kuzey kolu olan Arpaçay ise Çıldır Gölü'nden kaynağını almaktadır¹⁷⁶.

Herodotos: “*Araks Matien'lerin ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür, bunların biri dışında hepsi de sığ bataklıklardır, burada çiğ balık yiyerek geçinen ve giyim olarak fok balığı derileri örtünen halklar yaşarlar. Araks'ın yalnız bir ağız bir engele çarpmadan Hazar Denizi'ne dökülür*¹⁷⁷” şeklinde bu bölgede yaşayan insanların yaşamı ve kültürü hakkında bilgiler vermiştir.

Ksenophon: “*Bundan sonra Yunanlılar yüz ayak genişliğindeki Phasis ırmağı boyunca günde beş fersenklik yedi konak aştılar. Ordan İki konakta on fersenklik yol aldılar; ama oraya girmek için aşılması gereken bir tepeyi Khalyb'lerin, Taokh'ların ve Phasian'ların tutmuş olduğunu gördüler*¹⁷⁸”. Aras Nehri ile ilgili bilgi vermiştir.

¹⁷⁰ Ergun ve Gürbüz 2012: 574.

¹⁷¹ Atalay ve Mortan 1995: 468.

¹⁷² Erzen 1992: 4.

¹⁷³ Atalay ve Mortan 1995: 469; Tuncel 1991: 333.

¹⁷⁴ Koçman 1990: 44.

¹⁷⁵ Darkot 1941: 554.

¹⁷⁶ Atalay ve Mortan 1995: 468-469.

¹⁷⁷ Hdt. I. 201-202-205-209-211-216; III. 36; IV. 11-40.

¹⁷⁸ Ksenophon'nun Phasis dediği ırmak, Aras'ın koludur Klavuzları olmayan Yunanlılar, bu Phasis'i Argonaut'ların Karadeniz'e ulaştıkları Phasis (Rion nehri ya da Pasinsu) sanıp yedi gün boyunca ırmağı izleyerek kuzeye doğru ilerlemeleri gerekirken doğuya yürüdüler. Pontos Eukseinos'a on beş günde

Şemsettin Sami'nin Kamusu'l-Alam'ında: “*Aras'ın cerayan-ı menba'sındantaa (OradAbad) şelalesine kadar gayet sert ve hızlı olup mevki'imuhelifisindedefa'atle yapılan köprülerden yalnız iki üçü dayanabilmiştir. 17 km.lik mesafede 425 m. aşağı düşer ve düşerken uzaktan işitilir bir gürültü hasıl eder*¹⁷⁹“. Aras Nehri'ni önemini yitirmemesinin en önemli nedenlerinden biride, tarih boyunca farklı ülkeler arasında sınır oluşturmasıdır¹⁸⁰. Aras Nehri'nin geçtiği vadi, Erzurum-Kars yaylasında bir yol görevi görmektedir¹⁸¹.

1.2.6. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yol Ağı Özellikleri

Bir bölgenin ekonomik kaynaklarının değerlendirilmesi, diğer bölgelerle olan kültürel, siyasi, ticari vb. ilişkilerin kurulabilmesi açısından ulaşım sistemleri önemli bir rol oynamaktadır¹⁸². Bir bölgenin kaynakları iyi bir şekilde işletilmesi ve değerlendirilmesi, ithalat ve ihracatın gelişmesi ancak gelişmiş bir ulaşım ağına sahip olmakla mümkündür¹⁸³. İlkçağlardan günümüze kadar ulaşım, insan hayatının en önemli ana uğraşlarından biri olmuştur. Tekerleğin icadı ve yolların gelişmesiyle her hangi bir bölgedeki mallar diğer bölgelere taşınmış ve bunun sonucunda tarihin ilk Çağ'larında, İpek Yolu, Kral Yolu, Baharat Yolu gibi önemli ticaret yolları ortaya çıkmıştır¹⁸⁴.

Anadolu'da varlığı bilinen en eski karayolu MÖ. 2000 yılında Hititler tarafından yapılmıştır. Bu yol, İç Anadolu'daki başlıca yerleşme merkezlerini birbirine bağlamış ve Karadeniz ve Ege kıyılarına kadar devam etmiştir. Persler, başkent Susa'yı Musul, Mardin Diyarbakır, Malatya ve Sivas'tan geçerek Sardes'e, buradan da Ege kıyılarına bulunan liman kentlerine bağlayan, uzunluğu 2600 km'yi bulan Kral Yolu'nu yapmıştır. Roma Döneminde ise Anadolu'nun tamamında ve batı ucunda bulunan İstanbul'a doğru yönelen çok sayıda yol bulunmaktaydı.¹⁸⁵

Yerleşim yerlerinin şeklini belirlemek için iklim ve çevre faktörleri dışında, iletişim koşullarında son derece önemlidir¹⁸⁶. Yerleşim merkezleri ve bölgeler arasında kurulan bağlantılar, yerleşim merkezlerinin potansiyeli açısından önemli rollere sahiptir. Yüksek

varabilirlerdi; ancak iki ayda ulaşabildiler. Phasianlar, Phasis'in ya da Aras'ın kıyısında yaşayan halkın ismidir (Anabasis VI. 4-5).

¹⁷⁹ Sami 1889: 72 vd.; Ceylan 2015: 60.

¹⁸⁰ Ceylan 2015: 60.

¹⁸¹ Ceylan 2015: 62.

¹⁸² Ertin 1998: 185.

¹⁸³ Akarabulut 1997: 163.

¹⁸⁴ Şahin 2007: 330.

¹⁸⁵ Ertin 1998: 185.

¹⁸⁶ Ceylan 1994: 11.

dağların arasında bulunan geçitler ve yollar bölgelerin birbirleriyle olan ilişkilerin temel unsurlarıdır. Söz konusu yollar genellikle doğal ve tenha güzergahlardan oluşmaktadır¹⁸⁷. Doğu Anadolu'da batı-doğu doğrultusunda uzanan birçok düzgün yollar yapılmıştır. Malatya-Elazığ-Bingöl-Muş-Van ve Erzincan-Erzurum-Ağrı-Doğubayazıt ve Erzincan-Erzurum- Kars yolları en işlek olan yollardır¹⁸⁸.

Asya'dan gelen yollar, Tebriz üzerinden Doğu Anadolu Bölgesi'ne girerek Doğubayazıt ilçesinde bulunan Ağrı Dağı eteklerinden Doğubayazıt veya Iğdır üzerinden batıya doğru devam eden ve Erzurum'dan farklı yönlere ayrılmaktadır. Erzurum üzerinden kuzeye yönelen yollar, Trabzon limanına ulaşmakta, batıya gidenler Erzincan ve Sivas'tan batıya ve egeye, güneye yönelenler ise güneyde bulunan illerden Akdeniz limanlarına kadar ulaşmaktaydı¹⁸⁹.

1.2.7. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yeraltı Kaynakları

Doğu Anadolu Bölgesi'nde maden kullanımı Prehistorik çağlara dayanmaktadır¹⁹⁰. Elazığ'ın 35 km kuzeydoğusundaki Elazığ-Palu yolu üzerinde bulunan Karoli Bölgesi, maden elde edilen Keban Bölgesi'nin önemli merkezleri arasında yer almaktadır. Bu cevher oluşumu doğudan güneybatıya uzanan fay hattı üzerinde yer alır. Güneybatıdaki benzer bakır cevher oluşumuna Malatya-Kahramanmaraş bölgelerinde, doğuda ise Siirt bölgesinde rastlanılır. Bu bölgelerden sadece ana yatağın en az 3000 yıldan beridir işletildiği tahmin edilmektedir¹⁹¹.

Ülkemizde 1935 yılında kurulan Maden Teknik ve Araştırma Enstitüsü (M.T.A) ile ilk kez sistemli ve geniş ölçüde maden araştırmaları başlamıştır¹⁹². Doğu Anadolu Bölgesi, bakır, demir ve linyit açısından son derece zengindir. Elazığ'a bağlı Alacakaya (Guleman)'da krom yatakları bulunmaktadır. Elbistan-Afşin havzası, linyit, Divriği-Hekimhan demir, Kağızman-Tuzluca kaya tuzu açısından son derece önemlidir¹⁹³. Erzincan,

¹⁸⁷ Çilingiroğlu 1997: 9.

¹⁸⁸ Selen 1948: 102; Belli 1982: 179; İzbirak 2001: 619.

¹⁸⁹ Ünal 1970: 7-15; Ceylan 2015: 78.

¹⁹⁰ Kunç ve Çukur 1988: 33.

¹⁹¹ Kunç ve Çukur 1988: 30.

¹⁹² İzbirak 2001: 783.

¹⁹³ Mortan ve Atalay 1995: 494.

Erzurum Kars ve Van'da perlit, Bitlis, Van, Ağrı, Iğdır ve Kars'ta ponza taşı, Elazığ'da ise mermer ve traverten yatakları bulunmaktadır¹⁹⁴.

1.2.8. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri

Doğu Anadolu Bölgesi, sıra dağların birbirine çok fazla yakın olup sıklaştığı, aynı zamanda doğuya doğru gidildikçe yüksekliğin arttığı engebeli bir topografyaya sahiptir¹⁹⁵. Bölge, diğer bölgelere oranla büyük yükseltiye sahiptir¹⁹⁶. Bölgenin en büyük kısmı genellikle denizden 2.000 m'nin üzerinde geniş düzlüklerle kaplıdır. Bu düzlükler bazı yerlerde dar çöküntü alanları veya yüksek dağlarla bozulmaktadır. Iğdır Ovası 875 m. yüksekliğiyle bölgenin en alçak yeridir¹⁹⁷. Bölgede yer alan platolarda tarım ve hayvan yetiştirilmektedir¹⁹⁸. Doğu Anadolu Bölgesi'nde tarım alanlarının sınırlı olması, bölgede hayvancılığın ön plana çıkmasına neden olmuştur¹⁹⁹. Yüksek yayla ve dağ düzlükleri zengin ot ve çayır alanlarına sahiptir. Genellikle 2000-2600 m. arasındaki yüksekliklerde yer alan volkanik platolarda uzun boylu çayırlar yetişmektedir. Bunlar bölgedeki yayla hayvancılığı bakımından büyük öneme sahiptir²⁰⁰.

1.2.8.1. Tarım

Malatya, Erzurum, Elazığ, Iğdır, Muş, Bingöl ve Erzincan ovaları, tarımın en fazla yapıldığı yerdir. Van ve Ağrı'daki ova ve platolar tarıma uygun sınırlı sahadır²⁰¹. Malatya %31 ile tarım alanı ile en fazla tarımın yapıldığı il, tarım alanı oranının en düşük olduğu il ise %5 ile Bingöl'dür²⁰². Düzlüklerde ve çukur yerlerde çoğunlukla buğday tarımı yapılmaktadır²⁰³.

1.2.8.2. Hayvancılık

Doğu Anadolu Bölgesi'nin iklim şartları yem bitkisi üretimine uygun olup hayvancılığın gelişmesine katkı sağlarken, kışların uzun ve sert geçmesi olumsuz bir

¹⁹⁴ DPT 2000: 28.

¹⁹⁵ Baysal 2012: 257.

¹⁹⁶ Eraslan 2004: 4; Coşkun 2013: 231; Karakuzulu 2006: 305.

¹⁹⁷ Erzen 1992: 1.

¹⁹⁸ Erzen 1992: 2.

¹⁹⁹ İTO 2008: 7.

²⁰⁰ Erzen 1992: 5-6; Atalay ve Mortan 1995: 492; Belli ve Konyar 2003: 3.

²⁰¹ Atalay ve Mortan 1995: 491.

²⁰² Koday 2006: 138.

²⁰³ Erzen 1992: 5-6.

durumdur²⁰⁴. Doğu Anadolu, Türkiye'de hayvancılığın en yoğun şekilde yapıldığı bir bölgedir. Hayvancılığa elverişli, kaliteli ve geniş çayır ve otlakların varlığı, küçükbaş ve büyükbaş hayvancılığı açısından önemli bir yere sahiptir²⁰⁵. Doğu Anadolu, Türkiye'deki küçükbaş hayvan varlığının yaklaşık %34,3'üne ve büyükbaş hayvan varlığının %24,4'lük oranına sahiptir²⁰⁶.

Ülkemizdeki hayvansal ürünlerin dörtte bir kadar oranı Doğu Anadolu'dan elde edilmektedir²⁰⁷. Bölgede yer alan Ağrı ili, mera varlığı (542.731 ha) açısından Doğu Anadolu Bölgesi'nde ikinci ülke genelinde ise dördüncü sırada yer almaktadır. Hayvancılık genellikle 1500-2400 m. yüksekliğe sahip yayla ve ovalardan yapılmakta ve genel olarak halk, tarım ve hayvancılık sektörüyle uğraşmaktadır²⁰⁸. Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesi, en fazla çayır, otlak ve yayla alanı, bununla birlikte küçükbaş hayvancılığın da yoğun olduğu bir ilçedir²⁰⁹. Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi koşulları ve iklim şartlarına paralel olarak hayvancılık faaliyetleri Prehistorik çağlardan itibaren yapılmaktadır²¹⁰. Orta Tunç Çağ'ında bölgede yaşayan toplumlar yerleşik yaşamı ve bununla birlikte tarım yapmayı bırakıp su ve ot bakımından zengin olan yaylalara göç etmiştir²¹¹. Yaylaların sunmuş olduğu bu elverişli yaşam koşullarıyla beraber MÖ. II. binde hayvancılığa dayalı yarı göçebe yaşam tarzı benimsenmiştir²¹². Bu durum ise geçim ekonomisinin temelini hayvancılık oluşturmuştur²¹³.

²⁰⁴ SERKA 2011: 20.

²⁰⁵ Şeker ve Köseman 2015: 36.

²⁰⁶ Akpınar ve Özsan vd. 2012: 199.

²⁰⁷ Atalay ve Mortan 1995: 494.

²⁰⁸ Şahinler ve Demir 2016: 17.

²⁰⁹ Şahinler ve Demir 2016: 18.

²¹⁰ Polat 2014: 58.

²¹¹ "Yaylalardaki yerleşim biçimi bir kaç çeşittir? Terimler bazı yörelerde farklılık gösterebilir genellikle kıl çadırlar ve basit taş evler ile yanlarındaki üstü açık hayvan barınaklarından oluşan geçici yerleşmelere yayla denir. 'Kom'lar da geçici yerleşmelerdir ve ine taştan yapılmış basit evler ile çevresindeki ağaçlardan oluşur, yayladan farkı ise bir kişi ya da bir aileye ait olmasıdır. Sürekli yerleşim alanı olmakla birlikte bir ya da bir kaç evlik mezralarda da hayvancılık önemlidir. Bağlı buldukları köye göre genellikle daha yukarıda kurulduklarından hayvancılık tarımdan önce gelir. Anlaşılacağı gibi araştırma alanımız içinde kalan bölgede, coğrafi şartlar ve onun getirdiği hayvancılık ekonomisi nedeniyle transhümanist bir yaşam tarzı hakimdir. Tam anlamıyla bir nomadizm görülmez... güneyden gelen göçler nomad toplulukları olarak düşünülse bile sayıları diğerlerine göre azdır ve aslında bölgede zaten var olan pastoral yaşamın bir parçasıdır" (Özfirat 2001: 16).

²¹² Belli ve Konyar 2003: 3.

Bölgede MÖ. II. bin yılında yaşanmış olan iklim değişimleri toplulukları hayvancılık yapmaya itmeye olabildiği düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Polat 2014: 58 vd.

²¹³ Polat 2014: 58.

2. BÖLÜM

2. DOĞUBAYAZIT VE YAKIN ÇEVRESİNİN COĞRAFYASI, KENTSEL VE KÜLTÜREL GELİŞİMİ

Doğubayazıt; İran, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan gibi ülkelerin Prehistorik çağlardan itibaren geçiş noktasında yer almaktadır²¹⁴. Geç Kalkolitik Çağdan Geç Demir Çağ'ına kadar istisnai durumlar dışında sürekli yerleşim görmüştür²¹⁵. Bunun dışında Kimmer, İskit, Med, Pers, Part, Sasani, Roma, Arsak, Bizans, Arap, Selçuklu, Moğol, Harezm, İhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi, Osmanlı, Kaçar, Atabek, Timur, Cengiz, Celayir, İlhan, Karakoyun, Akkoyun, Sürmeli, Duvin, Tebriz ve Rusların egemenliğine girmiştir²¹⁶. Doğubayazıt, 14. yy'dan itibaren Aydınlu'ların hakimiyetine girmiş ve şehir olarak ilk gelişimini bu yüzyılda gerçekleştirmiştir. Bu nedenle kaynaklarda Aydın Kalesi olarak geçmektedir²¹⁷. 19. yy'da ise Nahçıvan, Makü, Tebriz ve Revan hanlıklarının etkisinde de kalmıştır²¹⁸.

Doğubayazıt'ın hangi tarihlerde ilk yerleşim yeri olan Bayezid'de kurulduğu bilinmemektedir²¹⁹. Fakat Rus işgalinde olduğu zamanlarda²¹⁹ eski yerinden daha da aşağıya kaydırılmış ve Demiryolu ile birleştirilerek Nova Bayezid adı verilmiştir. İstanbul'da bulunan Bayezid semti ile S.S.C.B. içinde yer alan Ermenistan'ın Gökçe Göl kıyısında bulunan Türkmenlerin anayurdu olan Nor Bayezid ile karışmasından dolayı doğu kelimesi eklenerek Doğu Bayezid olarak bilinecektir²²⁰.

Doğubayazıt, Osmanlı idaresinde bulunduğu zamanlarda doğrudan atanan veya ocaklık olarak atanan kimseler tarafından yönetilmekteydi. Doğubayazıt'a bağlı merkezler ise Ziyâ ed-din (Diyadin), Kara Kilise (Ağrı²²¹), Eleşkird ma'a Toprakkale (Eleşkirt)

²¹⁴ Dayı 2004: 137; Demir 2014: 163.

²¹⁵ Özfırat 2015: 159.

²¹⁶ Konukçu 2004: 129.

²¹⁷ Sümer 1967: 49, 117, 120.

²¹⁸ Alpaslan 1998: 146; Konukçu 2004: 129; Alakom 2012: 74.

²¹⁹ Kaya ve Karataş vd. 2014: 562.

²²⁰ Allen ve Muratoff 1953: 20, 29, 34, 40, 42-43, 71, 74, 82, 87.

²²¹ "İğdir'dan Bayezid'e yedi saatte geldik. İğdir, Bayezid'den daha aşağıdadır. Çengel Geçidi ile Karabulak Köyü düzlüğüne kadar pınarlardan ibaret. Bu az sonra bataklık yapıyor. Yamaçtaki kasaba umumi harpte çok harap olmuş. 150 ev islam, ekserisi Türk. Suyu bol - güzel. Eski kaleye hayvanla çıktım. İshak Paşa yaptırmış. Umumi harpte Ermeniler cami içine dinamit atarak bazı tahribat yapmışlar" şeklinde 1922 yılında Şark Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa tarafından kaleme alınmıştır (Konukçu 2004: 130, dn. 11).

²²² Ağrı ilinin diğer ismi ise Karaköse olarak bilinmektedir. Karaköse, 1938 yılında Ağrı olarak değiştirilmiştir (Halaçoğlu 1988: 480).

ve Hamur ma'a Batnos (Patnos) olarak belirlenmiştir²²³. 1926 yılında ise Doğubayazıt'ın bu durumu iptal edilerek ilçe olmuş ve il merkezi olarak Ağrı yapılmıştır²²⁴. İsim, 1935'te Doğubayazıt olarak değiştirilmiştir. İlçenin günümüzdeki yeri ise Cumhuriyet'ten sonra kurulmuş olan yeni bir şehirdir²²⁵.

Doğubayazıt, birçok gezgin ve arkeolog tarafından farklı nedenlerle ziyaret edilmiştir. Porphyrogennetos²²⁶, Marco Polo²²⁷, Kâtip Çelebi²²⁸, Ruy Gonzáles de Clavijo²²⁹, Charles Texier²³⁰, W. Belk²³¹, C. F. Friedrich Lehmann Haupt²³², İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Mr. Breene²³², Mehmed Hurşid Paşa²³³, E.G. Browne²³⁴ gibi isimler bulunmaktadır.

2.1. Doğubayazıt ve Yakın Çevresinin Coğrafi Özellikleri

Doğubayazıt, Doğu Anadolu Bölgesi'nin en doğusunda ve Yukarı Murat Bölümü sınırları içerisinde yer almaktadır²³⁵. Yönetim bakımından Ağrı il merkezine bağlı bir ilçedir²³⁶. Ağrı Dağı'nın güneybatısında, Aras Irmağı'na karışan Zenkimar Çayı kollarından biri olan Sarısu Vadisi çevresinde gelişen düzlükte kurulmuştur²³⁷. İlçenin yüksekliği yaklaşık olarak 1600 m civarındadır²³⁸. 1.529 km² yüzölçümüne sahip olmakla Ağrı ilinin %13,44'ünü oluşturmaktadır. Yüzölçümü itibariyle Diyadin ve Tutak

²²³ Mehmed Hurşid: 259.

²²⁴ Konukçu 2004: 130.

²²⁵ Kaya ve Karataş 2015: 161.

²²⁶ Konukçu 2004: 129.

²²⁷ Marco Polo, Çin seferini gerçekleştirdiğinde Doğubayazıt'a da uğrayarak Ağrı Dağı'nın ihtişamı karşılığında "Hiçbir zaman çıkılamayacak dağ" olarak ifade etmiştir (Kaya ve Arınç 2003: 8).

²²⁸ "Kal'a-ı Bayezid: Kotur şimalinde bir kale - livadır. Ser-hadde vâki olmağla, herkez hisarına taarruz eksük değıldür" olarak tanımlamıştır (Kâtip Çelebi: 422).

²²⁹ İspanyol elçisi olan Ruy Gonzáles de Clavijo, Erzurum-Makü yolculuğunda Bayezid Kalesi'nden geçtiğini aktarmaktadır: "Mayıs 1404 sonu... Aynı akşam Bayezid isimli kaleye vardık. Yüksek bir kaya üzerinde inşa olunan kale cidden görülmeye değer. Bir hayli geniş olan bu yer kuleli duvar ile çevrilmiştir. Bu duvarların merdivenleri ile şehrin evlerine iniliyordu. Bununla beraber, kalenin içinde bir de pınar vardır..." Kalenin planı hakkında bilgi vermemiştir (de Clavijo 1999: 193). Ayrıca bkz. Darkot 2001: 368-369).

²³⁰ Texier 1842: 132.

²³¹ Belck 1899: 241-243

²³² Lehmann-Haupt 1931: 753-756.

²³³ İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Mr. Breene'nin Erzurum-Kars-Doğubayazıt - Ağrı'da yaptığı gezide Doğubayazıt hakkında bilgiler aktarmıştır (Şirin ve Selçuk 2013: 113-132).

²³⁴ Mehmed Hurşid Paşa hudut düzeltmeleri için bölgedeki sınır boylarını gezerken Bayezid'e uğramıştır (Mehmed Hurşid: 258-261).

²³⁵ Çiftçi 2005: 321 vd.

²³⁶ Ceylan 2004: 43; Konukçu 2004: 129.

²³⁷ Kaya 2002: 71.

²³⁸ Kaya 2002: 71; Dayı 2004: 137

²³⁹ Kaya 2002: 71.

ilçelerinin ardından il genelinde üçüncü sırada yer almaktadır²⁴⁰. Ağrı'dan 95 km uzaklıkta olmakla birlikte 41⁰.5'- 43⁰.5' doğu boylamları ile 39⁰.5'-40⁰.0' kuzey enlemleri arasında yer almaktadır²⁴¹.

İlçenin yönetim bölgesi alanı yaklaşık olarak 2.383 km²'lik bir alanı kapsamaktadır²⁴². İlçenin kuzeyinde Ağrı Dağı ve Iğdır, batısında Diyadin ve Taşlıçay, güneyinde Van iline bağlı Muradiye-Çaldıran ilçeleri ve güneydoğusunda Türkiye-İran devlet sınırı bulunmaktadır²⁴³. Yukarıda da değinildiği üzere eski yerleşim yeri olan Bayezid, bugünkü modern yerleşim olan Doğubayazıt'ın 8 km. güneydoğusunda bulunmaktadır. Doğubayazıt Ovası'na ve bugünkü ilçeye yüksekte bakarak yaklaşık olarak 1810-1930 m. yükseltileri arasında bulunan bir konumda bulunmaktadır²⁴⁴. Doğubayazıt'ın farklı yükseltilere sahip olması, iklim faktörünün etkisi ve bir sınır kapısına sahip olmasıyla, ekonomisi ticaret, hayvancılık ve tarıma dayalıdır²⁴⁵.

2.2. Doğubayazıt ve Yakın Çevresinin Yeryüzü Şekilleri

Doğubayazıt ve çevresinde Mezozoik'ten günümüze kadar çeşitli jeolojik zamanları karakterize eden farklı özelliklere sahip formasyonlar bulunmaktadır²⁴⁶. İlçe kuzeyde Karaköse masifi, güneyde Diyadin masifi ile çevrelenmiş ve bu masiflerin sıkıştırılması sonucu Doğubayazıt Ovası yükselerek bugünkü görünümünü kazanmıştır²⁴⁷. İlçenin yapısı Üst Kretase yaşlı ofiyolitik karmaşık seri, Orta Eosen ve Miyosen yaşlı kalker, Kuvaterner yaşlı bazalt ve alüvyonlardan oluşmuştur. Doğubayazıt'ın etüt sahası çeşitli fasiyeste gelişen formasyonlardan teşekkül ettiği görülmektedir²⁴⁸.

Doğubayazıt ilçesi, çeşitli ovalardan ve volkanik kütlelerden meydana gelmiştir. Büyük Ağrı Dağı (5.137 m.), Küçük Ağrı Dağı (3.896 m.), Arı Dağı (2.934 m.), Tendürek Dağı (3.533 m.), Göller Tepe (2.643 m.) ve Kalus Dağı (2.100 m.) ilçede yer alan bazı

²⁴⁰ Kocaman ve Kaya vd. 2011: 613.

²⁴¹ Arınç 2011: 145.

²⁴² Kaya 1996: 1.

²⁴³ Tuncel 1994: 492; Darkot 1997: 368; Ceylan 2004: 43.

Türkiye-İran sınırı, Ortadoğu'nun en istikrarlı siyasi sınırlarından biridir. Karlofça Antlaşması'ndan günümüze kadar küçük değişiklikler dışında, yaklaşık olarak 370 yıldır hemen hemen aynı şeklini korumaktadır. Sınır kapısının yükseltisi yer yer 3000 m. yüksekliğe sahip dağlık bir alandan geçmektedir. Sınır bölgesinin coğrafi yapısı, sınır güvenliğini zorlaştırsada sınırın siyasi istikrarında önemli bir rol oynamaktadır (Deniz ve Doğu 2008: 49).

²⁴⁴ Kaya 1996: 2.

²⁴⁵ Kaya 1996: 3.

²⁴⁶ Arınç 1999: 125 vd.

²⁴⁷ Ketin 1983: 477 vd; Arınç 1999: 125 vd.

²⁴⁸ Kaya 1996: 5.

dağlardır^{248F}. Doğubayazıt'ın kuzeyinde yer alan Büyük Ağrı Dağı, Türkiye'nin en yüksek dağdır^{249F}.

Yörenin jeotektonik gelişimi büyük ölçüde Orta Miyosen'deki tektonik hareketlerle başlamış ve Pliyosen sonları-Pleistosen başlarında Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı Dağları'nın meydana getiren açılma çatlaklarının oluşmasına kadar devam etmiştir. Bu nedenle Doğubayazıt Ovası ve Gürbulak Koridoru birer tektonik oluk olarak değerlendirilebilir^{250F}. Kaynağı Büyük Ağrı Dağı ve Küçük Ağrı Dağı volkan konileri olan lavlar, Doğubayazıt Ovası ve Gürbulak Oluğunun kuzey kenarını yer yer ince tabakalar halinde örtmektedir. Birer stratovolkan/kompozit volkan olan bu dağların yöreye bakan kısımları, parazit konileri, lav akıntıları, lav breşleri, lapilli ve tüf yataklarından oluşmaktadır^{251F}. Gürbulak Oluğunu kuzeyden sınırlayan volkanitler ise daha çok bazaltik özelliktedir^{252F}.

Doğubayazıt ve yakın çevresinde birçok aktif fay hattı bulunmaktadır. Doğubayazıt Fay Zonu, Çaldıran Fayı, Balıkgöl Fay Zonu, Ağrı fayı, Tutak fayı, Iğdır fayı örnek olarak gösterilebilir^{253F}. Doğubayazıt Ovası ve bu ovanın uzantısı olan Sarısu Vadisi, Masun ve Sürbahan çıkıntıları, ilçenin düzlüklerini oluşturmaktadır. Bu düzlüklerin etrafı yüksek ve engebeli dağlarla çevrilidir. Bu alanlarda tarım yapılmakla birlikte uygun arazi alanlarında da sebze ve meyve yetiştirilmektedir^{254F}.

2.3. Doğubayazıt ve Yakın Çevresinin İklim Özellikleri

Doğubayazıt, Iğdır Ovası gibi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin mikro iklim adacığdır. Genel özellikleri olarak yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve az kar yağışlıdır. İlkbahar ve sonbahar mevsimlerinde yoğun yağışlar gerçekleşmektedir^{255F}. Doğubayazıt Meteoroloji İstasyonu'na göre^{256F}; ilçe 39° 33' kuzey enleminde yer aldığı için karasal iklim kuşağında yer almaktadır. En sıcak ayı Temmuz, en soğuk Ocak ayıdır^{257F}. Yıllık

²⁴⁹ Oruç ve Alpman vd. 1976: 4; Tercan 2008: 199.

²⁵⁰ Oğuzkan 2004: 459.

²⁵¹ Arınç ve Kaya 2004: 436.

²⁵² Ketin 1983: 478.

²⁵³ Altınlı 1964: 25-26.

²⁵⁴ Bayrak ve Atmıs vd. 2015: 1; Öztürk 2015: 6.

²⁵⁵ Tercan 2008: 199.

²⁵⁶ Tercan 2008: 199.

²⁵⁷ Doğubayazıt Meteoroloji İstasyonu'nun yükseltisi 1.725 m. olup, 1951 yılından itibaren iklim rasatları yapılmaktadır (Kaya 1996: 13).

²⁵⁸ Korkut 1997: 54.

ortalama sıcaklık değeri 8,6°C'dir. Bu ortalama sıcaklık değeri, Ağrı şehrine göre daha yüksek, Iğdır iline göre daha düşüktür²⁵⁹.

Doğubayazıt'ın 1951-1997 yılları arasında incelenen yıllık yağış miktarı, 320.8 mm iken, kuzeyinde yer alan Iğdır ilinde 1931-1980 yılları arasında incelenen yıllık yağış miktarının 257.6 mm batısında yer alan Ağrı ilinin ise 1940-1997 yılları arasında incelenen yıllık yağış miktarının 533.3 mm. olarak belirlenmiştir²⁵⁹²⁶⁰. Doğubayazıt ve çevresi, Türkiye'nin en az yağış alan yörelerden biridir. De Mortanne metoduna göre 10, Thornthwaite metoduna göre yedi ve Erinç formülüne göre ise dokuz ayın kurak geçtiği sahada, yarı kurak iklim tipi mevcuttur²⁶⁰²⁶¹.

2.4. Doğubayazıt ve Yakın Çevresinin Bitki Örtüsü

Doğubayazıt ve çevresi, ağaç, çalı ve yer örtücü bitkiler açısından oldukça zayıftır²⁶¹²⁶². Yıllık yağış miktarları incelendiğinde kurak bir iklim sahası içerisinde yer alan Doğubayazıt ve çevresinde, ormana rastlanmamakta ve step formasyonuna ait türler çoğunluktadır²⁶²²⁶³. Bölgede ağaç yetişme sınırının altında kalan yerlerde fakir bir bitki örtüsünün geliştiği dikkat çekmektedir. Bu stepler genellikle İrano-Turaniyen floristik bölgesine ait elemanlardan oluşur²⁶³²⁶⁴.

Doğubayazıt ve çevresinde, step türleri olarak, Leguminosae familyasından (baklagiller); Astragalusmikrocepholus, Astragaluschristionus (geven), Midecagosativa (yonca), Oviciacrassa (yaban fig), Graminaceae (buğdaygiller) familyasından; Bromustomentellus (delice), Hordeumbulbosum (yabani arpa), Festucabrunnescens (koyun yumağı), Paobulbosa (salkım otu), stipapontica (kılıç otu) ve diğer familyalardan da birçok bitki türüne sahiptir²⁶⁴²⁶⁵. Yağış azlığının diğer bir neticesi ise, yoğun buharlaşma ve bununla birlikte kılcallaşmaya bağlı olarak tarım arazilerinin çoraklaşmasıdır²⁶⁵²⁶⁶. Yer yer kaya ve parazit tepelerin görüldüğü ovanın bir kısmı çoraktır. Yamaçlarda ve ovada erozyon fazladır. Ağrı Dağı eteklerinde çalılık bulunmasına karşın ilçede ağaçlık alan ve

²⁵⁹ Ağrı'da 1939-1997 yıllarını kapsayan 58 yıllık devrede yıllık ortalama sıcaklık 6.0°C'dir. Iğdır'da 1940-1980 yıllarını kapsayan 40 yıllık devrede yıllık ortalama sıcaklık 11.6°C'dir (Arınç ve Kaya 2004: 437).

²⁶⁰ Arınç ve Kaya 2004: 437.

²⁶¹ Arınç ve Kaya 2004: 437.

²⁶² Korkut 1997: 57.

²⁶³ Arınç 1999: 135.

²⁶⁴ Atalay 1983: 167; Kaya 2018: 27.

²⁶⁵ Kaya 1996: 46.

²⁶⁶ Arınç 1999: 135.

orman bulunmamaktadır. Şehir merkezi ve köyler, ağaç yönünde oldukça zayıftır. Bunlarla birlikte Ağrı Dağı eteğindeki geniş bataklıklardan bol kamış yetişmektedir²⁶⁷.

Küçük Ağrı Dağı'nın kuzeybatı yamaçlarındaki Serdarbulak Yaylası çevresinde Büyük ve Küçük Orman adlarıyla anılan bir Betula (huş) ormanı bulunmaktadır. Doğubayazıt'ın kuzeyinde yer alan bu alanda huş ağaçlarının teşkil ettiği gruba düşük oranda popülüstremula (titrek kavak) ağaçları da bulunmaktadır. Yaklaşık olarak 2.500-2.700 m arasında yayılan bu orman örtüsünün alanı 500 ha'lık bir yüzölçümüne sahiptir²⁶⁸.

2.5. Doğubayazıt ve Yakın Çevresinin Hidrografik Özellikleri

Doğubayazıt, Türkiye Akarsu Havzalarından, Aras Havzası'nda yer almaktadır. İlçe, hidrografik özellikler bakımından oldukça zayıf bir alana sahiptir. İlçede akarsu ve göl bulunmamaktadır²⁶⁹. Kentin ihtiyacı olan içme ve sulama suyu, Balık Gölü, Şeyhli Gölü, Sarısu ve Gernovak Suyundan sağlanmaktadır²⁷⁰.

2.6. Doğubayazıt ve Yakın Çevresinin Yol Ağı Özellikleri

Bir bölgenin sosyo-politik ve ulaşım yapılanmasında, doğal yol sistemleri vazgeçilmez bir unsurdur. Bu yollar, bölgede nüfuz eden her devletin gerek askeri gerekse ticari amacı doğrultusunda kullanılmaktadır²⁷¹. Doğu Anadolu'da birçok doğal yol bulunmaktadır. Bu yollar batı-doğu doğrultusunda uzanmakta ve iki ana damardan oluşmaktadır. Birinci yol, Sivas-Erzincan-Erzurum-Horasan'a doğru gitmekte Horasan'dan ise Kars üzerinden Kafkaslara doğru uzanmaktadır. İkincisi ise Horasan-Tahir Geçidi-Eleşkirt ve Ağrı üzerinden Doğubayazıt'a ve oradan da İran coğrafyasına ulaşmaktadır²⁷². Doğubayazıt, Doğu Karadeniz kıyılarının önemli limanına sahip Trabzon'u, Erzurum üzerinden Tebriz'e bağlayan ticaret yolu güzergâhında ve bu yolun Türkiye sınırını terkettiği Gürbulak Sınır Kapısına 36 km. mesafede yer almaktadır. Bu

²⁶⁷ <http://www.dogubayazit.gov.tr/cografya>.

²⁶⁸ Güner 1993: 65.

²⁶⁹ Kaya 1996: 38-39.

²⁷⁰ Kaya 1996: 39.

²⁷¹ Kalmış 2017: 569.

²⁷² Belli 1982: 179; Belli 2000: 412.

nedenle Doğubayazıt, Türkiye'den İran'a giden yol üzerindeki son durağını teşkil etmektedir^{272F}²⁷³.

Asya'dan gelen yollar, Tebriz üzerinden Doğu Anadolu Bölgesi'ne girerek Ağrı Dağı eteklerinden Doğubayazıt veya Iğdır üzerinden batıya doğru devam ederek Erzurum'da farklı yönler ayrılmaktadır. Erzurum üzerinden kuzeye yönelen yollar, Trabzon limanına ulaşmakta, batıya gidenler Erzincan ve Sivas'tan egeye, güneye yönelenler ise güneyde bulunan illerden Akdeniz limanlarına kadar ulaşmaktaydı^{273F}²⁷⁴. Doğubayazıt Kalesi önünden, batı yönüne doğru ilerleyen ünlü ticaret yolu, Diyadin-Taşlıçay-Ağrı-Eleşkirt-TahirGeçidi-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan üzerinden Doğu Anadolu içlerinde ya da Erzurum yolu üzerinden Trabzon limanına ulaşmaktadır^{274F}²⁷⁵. Bu yol, Eskiçağdan itibaren Kuzeydoğu Anadolu'da yaşamış olan Hurri-Urartu devletlerinin kullanmış oldukları bölgedeki en işlek yoldur^{275F}²⁷⁶.

Doğubayazıt, Orta Asya'dan gelen toplulukların Anadolu'ya girişlerinde bir geçiş noktasında bulunması itibariyle birçok uygarlığı içinde barındırmıştır^{276F}²⁷⁷. Bu nedenle Doğubayazıt, Prehistorik çağlardan itibaren kale, istasyon ve gümrük merkezi haline bürünmüştür^{277F}²⁷⁸. Doğubayazıt'ın tarihsel sürecine bakıldığında günümüze kadar ulaşan höyükler, kaleler, mezarlar, su kanalları gibi kalıntılar burada yaşamış olan kültür ve medeniyetlerin birer simgesidir^{278F}²⁷⁹.

2.7. Doğubayazıt ve Yakın Çevresinin Ekonomik Durumu

Yerleşim yerlerinin gelişimi üzerinde coğrafi açıdan en belirleyici olan etkenler, ekonomik fonksiyonlar ve ekonomik etki sahalarının genişliğidir^{279F}²⁸⁰. Kervan yolları üzerinde yerini alan Doğubayazıt, Eskiçağlardan itibaren ticari varlığını günümüze kadar koruyabilmiştir^{280F}²⁸¹. Doğubayazıt Ovası'ndaki ekonomik faaliyetler oldukça eski

²⁷³ Kaya 1996: 1.

²⁷⁴ Ünal 1970: 7-15; Ceylan 2015: 78.

²⁷⁵ Belli 2004: 77.

²⁷⁶ Özgül 2016: 137.

²⁷⁷ Çetin 2015: 475.

²⁷⁸ Dayı 2004: 137; Yayla 2007: 18; SERKA 2013: 66.

²⁷⁹ Belli 2018: 172; Çelik 2018: 191; Yardımcıel ve Gizlenci 2018: 61.

²⁸⁰ Alaeddinoğlu ve Toroğlu vd. 2007: 98.

²⁸¹ Demir 2014: 163.

tarihlere dayanmaktadır. Buna göre Urartular zamanında tahıl tarımı, bağcılık ve meyvecilik faaliyetlerinde ileri seviyede olduğu bilinmektedir^{281F}²⁸².

Doğubayazıt'ta bulunan mahalle yerleşimlerinde, hakim olan ekonomik faaliyetler arasında hayvancılık sektörü bulunmaktadır. Bununla birlikte ziraat faaliyetleri, hayvancılığı desteklemesi açısından büyük önem taşımaktadır^{282F}²⁸³. İlçede hayvancılık önemli bir gelir kaynağı olup mera hayvancılığı yaygın olarak yapılmaktadır. İlçe genelinde binlerce büyükbaş ve küçükbaş hayvan mevcuttur. İlkbahar ve yaz mevsimlerinde halkın geneli yaylalara göç ettiği için boşalan köylerde sadece ot ve tarla ziraatıyla uğraşanlar kalmaktadır^{283F}²⁸⁴. Yörede ekme-dikme faaliyetleri, genellikle geçimi sağlamak amacıyla yapılmaktadır. Bununla birlikte kentte artan nüfus sayısına bağlı olarak, tarım arazilerine yerleşilmesi, iklim ve topografya şartları, tarım faaliyetlerinin ticari bir karakter kazanmasını engellemektedir^{284F}²⁸⁵. Bununla birlikte engebeli tomografik araziye sahip olması, eğim miktarının çok yüksek değerde olması, ekip-biçme faaliyetlerinin yapılabileceği düzlüklerin büyük çoğunluğu tuzlu olması, tarımsal faaliyetlerine engel olmuştur. Bu nedenle geçim kaynağı zorunlu olarak hayvancılık olmuştur^{285F}²⁸⁶. Köylerde özellikle Bardaklı ve Karabulak köylerinde halı ve kilim dokumacılığı oldukça gelişmiştir^{286F}²⁸⁷.

Doğubayazıt ve çevresi, doğal güzellikler ve tarihi yapılar yönünden oldukça zengin bir kenttir^{287F}²⁸⁸. Ağrı Dağı, İshakpaşa Sarayı, Doğubayazıt Kalesi, Ahmed-i Hani Türbesi, Nuhun Gemisi kalıntıları, Meteor Çukuru, Balık Gölü, Buz Mağarası, Keşişin Bahçesi ve Gürbulak Sınır Kapısı'nın kentte bulunması, ilçenin iç ve dış turizmini oldukça canlı tutmaktadır^{288F}²⁸⁹. Yayılacılık açısından zengin olan kent, Sinek Yaylası ve Ağrı Dağı etekleri, Doğubayazıt-Iğdır arasında bulunan Korhan Yaylası önemli yaylalarından biridir. Bunların dışında merkez ilçe ve Tendürek Dağı arasında bulunan Aladağlar, Van-Ağrı arasında uzanan Tendürek Yaylaları da ilçenin çevresinde bulunmaktadır^{289F}²⁹⁰.

²⁸² Kaya 1996: 121.

²⁸³ Kaya 1996: 122.

²⁸⁴ Tercan 2008: 202.

²⁸⁵ Kaya 1996: 122.

²⁸⁶ Kaya 1996: 122-123.

²⁸⁷ Tercan 2008: 202; El dokuması halı geleneği hakkında Ayrıntılı bilgi için bkz. Yarmacı, H. 2010.

²⁸⁸ Tercan 2008: 201.

²⁸⁹ Tercan 2008, 201-202; Kaya 2002, 71-72; Özgen 210, 1417.

²⁹⁰ Özgen 2010: 1416.

Anadolu ve Avrupa'nın en yüksek zirvesi olan Ağrı Dağı; ekoturizm faaliyetleri bakımından zengin bir potansiyele sahiptir. Buzul tırmanışı, kış turizmi ve botanik turizmi bunlardan bazılarıdır^{290F}²⁹¹. Bunun dışında, İshakpaşa Sarayı, Beyazıt Kalesi, Ahmed-i Hani Türbesi, Nuh'un Gemisi Efsanesi, Meteor Çukuru, Balık Gölü, Buz Mağarası, Keşişin Bahçesi ve Gürbulak Sınır Kapısı'nın kentte bulunması, ilçenin iç ve dış turizmini oldukça canlı tutmaktadır^{291F}²⁹².

2.8. Doğubayazıt ve Yakın Çevresinin Kentsel ve Kültürel Gelişimi

Bir kentin var olması, gelişmesi ve kentsel bir kimliğe sahip olması; bir yandan sit-situasyon koşullarıyla birlikte jeolojik yapı ve jeomorfoloji (topografya), toprak, iklim, bitki örtüsü ve su kaynakları gibi doğal çevre bileşenlerine bağlıdır. Öte yandan kentte yaşayan demografik ve kurumsal yapısına, diğer bir tanımla kültürel gelişmişlik düzeyine ilişkin bazı özelliklere sahip olmalıdır^{292F}²⁹³.

Kentlerin kuruluş ve buna bağlı olarak gelişmesinde etkili olan birçok faktör bulunmaktadır. İlk olarak bir kentin konumu oldukça önemlidir. Çünkü lokasyon, bir kentin çevresi ile olan ilişkileri belirlemektedir. Diğer bir faktör ise fiziki ve beşeri şartlardır^{293F}²⁹⁴. Kentin kökeni, toprağı işlemenin bulunuşuna ve özellikle hayvansal güce dayalı tarıma dayanmaktadır^{294F}²⁹⁵. Neolitik Çağda toprağın işlenmesine olanak sağlayan teknolojik aletlerin, çiftçilik faaliyetleriyle uğraşan insanlar tarafından kullanılmasıyla yiyecek fazlalığı oluşmuş böylelikle bu durum, kentin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır^{295F}²⁹⁶.

Neolitik Çağ ile beraber başlayan süreç içerisinde insanoğlu farklı uğraşlara yönelerek özellikle çömlekçilik, dokumacılık, metalürji, marangozluk, kuyumculuk ve duvarcılık gibi alanlarla birlikte idareci, rahip, sanatçı gibi hizmet sektörlerine yönelmiştir. Söz konusu faaliyetlerin gelişmesi kırdan ekonomik bir kopmaya neden olmuş ve bunun sonucunda ise kentlerin ortaya çıkma süreci hızlanmıştır^{296F}²⁹⁷.

²⁹¹ Özgen 210: 1417.

²⁹² Tercan 2008: 201-202; Kaya 2002: 71-72.

²⁹³ Karadağ 2009: 36.

²⁹⁴ Yılmaz 2011: 1; Alkan ve Arınç 2018: 66.

²⁹⁵ Niray 2002: 4.

²⁹⁶ Bookchin 1999: 45-46.

²⁹⁷ Niray 2002: 4.

Yukarda da değinildiği üzere Doğu Anadolu Bölgesi'nin en doğusunda, sırtını Ağrı Dağı'nın heybetine dayamış, bütün güzellikleriyle, ziyaretçilerini etkileyen ve çok nadir olarak bilinen tarihi varlığıyla Doğubayazıt, Asya'dan Anadolu'ya gerçekleştirilen akın ve göçlerin Anadolu'daki ilk geçiş güzergahlarından biri olması nedeniyle Prehistorik çağlardan itibaren önemli bir kenttir^{297F}²⁹⁸. Özgen; *“Doğubayazıt bir yol, bir geçiş durumudur. Sosyal yapısı bütünüyle hem tarih öncesi dönemlerde hem de uzak ve yakın geçmişte, bu ‘geçiş üzerinde olma’ halinden etkilenmiştir. Hem ekonomik hem de sosyal yapısı, ‘bir boğazda olma’ süreci içinde biçimlenmiş ve hem de kendisi de bu geçiş olma durumunu avantaj olarak kullanarak yeniden güçlendirmiştir. Zira ‘geçiş’ yolları, her türlü akışın iktisadi ve sosyal iletişimin hem besleyici kaynakları hem de bu kaynaklardan beslenendir. Ancak, Doğubayazıt hemen her dönemde, geçişin kilit noktası olma özelliği taşımasına rağmen bazı zamanlarda bir son, daha öteye geçilmeyen bir nokta; bazı zamanlarda uç beyliği, bazı zamanlarda da tamamen geçişle beslenen bir sosyal yapı olma özelliği göstermektedir*^{298F}^{299”}.

Doğubayazıt, tarih boyunca Anadolu topraklarına akınlar düzenleyen istilacı halkların ilk hedefi olmasıyla birlikte, askeri hareketler içinde çok önemli bir üs görevine sahiptir. Bu özellikleriyle kent, tarih boyunca savunma amaçlı devasa ve korunaklı yapılarla donatılmıştır. Doğubayazıt, Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan il ve ilçeler arasında arkeoloji varlığının en az bilindiği bir ilçedir. Bu nedenle kaçak kazılarının yoğun olduğu görülmektedir^{299F}³⁰⁰. Birçok yerde de değindiğimiz üzere bölgede gerçekleştirilen araştırmalar doğrultusunda Doğubayazıt ve çevresindeki ilk yerleşmelerin Geç Kalkolitik Çağdan itibaren başladığı tespit edilmiştir^{300F}³⁰¹. Bu bölgede egemenliklerini süren devletler, buraya kendi kültür izlerini bırakmakla birlikte aynı zamanda geldikleri bölgenin kültürel değerlerini de yansıtmışlardır^{301F}³⁰².

²⁹⁸ Çetin 2006: 127.

²⁹⁹ Özgen 2004: 453.

³⁰⁰ Işıklı 2009: 53.

³⁰¹ Teyfur 2007: 331.

³⁰² Bingöl 1998: 49.

3. BÖLÜM

3. BAŞLANGICINDAN DEMİR ÇAĞ'LARINA KADAR ANADOLU'NUN KÜLTÜREL GÖRÜNÜMÜ

Daha önce de belirttiğimiz gibi Anadolu, coğrafi konumu açısından iki önemli kıtanın (Asya ve Avrupa) arasında bağlantı sağlayan önemli bir geçit bölgesi olma özelliğine sahiptir³⁰³. Anadolu'nun bu özel konumu, burada kurulan medeniyetlerin devamının sağlanmasına büyük bir etkisi vardır³⁰⁴. Bu özelliklerinden dolayı Anadolu, Paleolitik Çağ'dan itibaren insanoğlunun iskan ettiği bir bölge olagelmıştır. Paleolitik Çağ'dan itibaren sürekli yerleşim gören Anadolu, coğrafi özellikleri itibariyle jeopolitik açıdan önem arz etmektedir³⁰⁵.

Çalışmamızın ana konusu olan Doğubayazıt'ın Tunç ve Demir Çağ'lara değinmeden önce, söz konusu çağların toplumsal gelişimine zemin hazırlayan öncül süreçler hakkında Anadolu'yu bir bütün olarak genel hatlarıyla değerlendirmenin faydalı olacağını düşündük.

3.1. Anadolu'da Paleolitik Çağ

Anadolu'da ilk insan izleriyle karşılaştığımız süreç Paleolitik Çağ'dır. Paleolitik Çağ kavramı ilk olarak 1865 yılında J. Lubbock tarafından Eski Taş Çağ'ını ifade etmek için kullanılmıştır³⁰⁶. Bu Çağ'da insanoğlu doğası gereği topluluklar halinde yaşamış³⁰⁷ ve genel olarak kaya altı sığınakları ve mağaralar gibi korunaklı alanlarda barınmışlardır³⁰⁸. Geçimlerini avcılık ve toplayıcılıkla sağlayarak bu Çağ'a, *Avcılık ve Toplayıcılık Kültür Dönemi*'de denilmiştir³⁰⁹. Paleolitik Çağ malzeme özelliklerine göre kendi içinde üç ana gruba ayrılmaktadır. Alt Paleolitik Çağ³¹⁰, Orta Paleolitik Çağ³¹¹ ve son olarak Üst Paleolitik Çağ olarak gruplandırılmıştır³¹².

³⁰³ Çoban 2013: 28.

³⁰⁴ Kılıç 2015: 120.

³⁰⁵ Kılıç 2015: 120.

³⁰⁶ Yalçınkaya 2009: 2.

³⁰⁷ Uyanık ve Yenigün 2016: 19.

³⁰⁸ Yıldırım 2004: 15; Kılıç 2015: 120.

³⁰⁹ Dinçol 1982: 5; Kınal 1987: 10; Memiş 1989: 9.

³¹⁰ Kökten 1953: 196; Tomskey 1982: 188; Arsebük 1995: 74; Harmankaya ve Tanındı 1996: 14.

³¹¹ Childe 1994: 53; Childe 1996: 42; Şenel 1995: 51; Diakov ve Kovalev 1987: 13; Leakey 1988: 46; Bingöl 2003: 21-26.

³¹² Mellaart 1975: 18; Dinçol 1982: 8; Leakey 1988: 130; Childe 1994: 56; Childe 1995: 41; Şenel 1995: 71-75; Childe 1996: 52.

Paleolitik Çağ, insanlık tarihinin ilk basamağını ve insanların doğaya karşı ilk serüvenini oluşturmaktadır³¹³. Yaklaşık olarak 2,5 milyon-10 bin yıl önceki tarihiyle³¹⁴ Prehistorik Çağ'ın en eski ve en uzun dönemidir³¹⁵. Kendi içinde Alt Paleolitik, Orta Paleolitik ve Üst Paleolitik Çağ olmak üzere üç alt gruba ayrılmaktadır³¹⁶. Bu dönemde insanoğlu, değişken iklim koşullarına paralel olarak geniş coğrafi alanlara gerek seyrek halde gerekse dağınık durumda yayılım göstermişlerdir³¹⁷.

İnsanoğlunun, kendisini ve çevresini belirli plan şemaları dahilinde düzene alışı Prehistorik çağla birlikte başlamaktadır³¹⁸. Paleolitik Çağ'daki toplumlar, barınma tipi ve modeli olarak kaya altı sığınakları ya da büyük mağaraların ağız kısımlarını tercih ettikleri görülmektedir³¹⁹. Bunlarla birlikte açık havada dal, çalı-çırpı ve hayvan postlarından yaptıkları ilkel barınaklarını da kullanmışlardır³²⁰.

Paleolitik Çağ ile ilgili yapılan ilk çalışmalar kapsamında ileri sürülen bilimsel bulgular, bu çağdaki toplumların ilkel bir işbirliğine paralel olarak toplayıcılık ve avcılık faaliyetleriyle yaşamını sürdürdüklerini göstermektedir. Toplayıcılık faaliyetleri, söz konusu çağda araç kullanma ve araç yapım evreleri arasında geçen süre zarfında yoğunluk kazanmıştır. Kadın ve erkek ayırımı söz konusu olmadan tüketim konusunda hemen her şeyi ortaklaşa toplamışlardır³²¹.

Anadolu'da Paleolitik Çağ'ın başlıca önemli merkezleri arasında Akdeniz Bölgesi'nde özellikle Antalya yöresindeki Karain Mağarası³²², Ökizini Mağarası³²³ ve Marmara Bölgesi'nde bulunan Yarımburgaz Mağarası³²⁴ sayılabilmektedir. Anılan süreçte, dünyadaki diğer çağdaş örnekleriyle benzer yaşam şartlarını sunan Anadolu Paleolitik Çağ'ına dair çalışmamız kapsamında değerlendirdiğimiz Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde keşfedilen buluntuları geniş bir dağılım izlemekte, söz konusu döneme dair

³¹³ Yalçınkaya 2009: 2.

³¹⁴ Özdemir 2004: 176; Güleç ve Baykara 2014: 149.

³¹⁵ Günaltay 1987: 53-55; Sevin 2003: 15.

³¹⁶ Akurgal 2000: 21; Sevin 2003: 15.

³¹⁷ Arslantaş 2008: 368.

³¹⁸ Bozkurtve Altınçekiç 2013: 69.

³¹⁹ Aydınberk 1998: 61; Arslantaş 2014: 320.

³²⁰ Arslantaş 2008: 368.

³²¹ Yükselen 1991: 48.

³²² Kökten 1955: 73-85; Taşkiran 1996: 94-114; Taşkiran 2002; Özçelik 2003: 83-90; Taşkiran ve Özçelik vd. 2017: 521-538.

³²³ Yalçınkaya 1992: 55-70; Yalçınkaya 1993: 43-58; Karat 2002.

³²⁴ Özdoğan 2003: 179-185; Stiner 2003: 219-231; Tsoukala 2003: 267-299.

bulgularla Kaleiçi Mağarası³²⁵, Kulabtar Deresi Mağaraları³²⁶, Uzay Mağarası³²⁷, Yanalak Mağarası³²⁸, Kurbanğa Mağarası³²⁹, Şehremuztepe Mağarası³³⁰, Büyük Dağ Mağaraları Terası³³¹, Dülük Büyük Mağara³³², Şarklı Mağarası'nda karşılaşılmaktadır³³³.

Paleolitik Çağ'ın son evresi olan ve Epipaleolitik olarak adlandırılan süreç ise bölgesel olarak farklılık göstermekle birlikte yaklaşık olarak MÖ. 15000-9000 yılları arasında tarihlendirilmektedir³³⁴. Epipaleolitik Çağ, Paleolitik Çağ'ın sonlarına doğru yeni bir kültürel evriminin izlerini taşıması, bir geçiş aşaması ve günlük yaşayış tarzları itibarıyla birbirinden çok farklı olmayan bir dönemdir³³⁵. Söz konusu çağ, mikrolit denilen küçük taş aletlerinin yapıldığı teknolojiyle anılmaktadır³³⁶.

Epipaleolitik Çağ'ı takip eden süreçte, kabaca tarım devrimi ve yerleşik hayata geçiş gibi unsurlarla ilişkilendirilen Neolitik Çağ, Anadolu'da bölgesel farklılıklar arz etmesine karşın yaklaşık olarak MÖ. 12000/11000-6000/5000 yılları arasında tarihlendirilmekte³³⁷ ve Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ (PPN-A/B) ile Çanak Çömlekli Neolitik Çağ olarak iki evrede incelenmektedir³³⁸.

3.2. Anadolu'da Neolitik Çağ

Neolitik Çağ, insanoğlunun kültür tarihi bakımından önemli bir yere sahiptir. Önceki dönemlerden farklı olarak bu dönemde avcı-toplayıcılığa dayalı göçebe yaşam tarzı yerini, besin üreticiliğe ve çiftçiliğe dayalı yerleşik köy yaşantısına bırakmıştır³³⁹. Bu dönemde besin ekonomisinde büyük değişikliklerin yaşanması, ilk yerleşim yerlerinin seçimi, ilk

³²⁵ Güleç ve Özer vd. 2013: 257-266.

³²⁶ Taşkiran ve Kartal 2001: 487-514.

³²⁷ Güleç ve Özer vd. 2013: 257-266.

³²⁸ Güleç ve Özer vd. 2013: 257-266.

³²⁹ Kökten 1975: 95-104.

³³⁰ Yalçınkaya 1984: 13-20.

³³¹ Taşkiran ve Kartal 2001: 487-514.

³³² Bostancı 1975b; Bostancı 1980.

³³³ Bostancı 1984: 49-64.

³³⁴ Schmidt 2008: 417-428; Schmidt 2007; Kılıç 2015: 122.

³³⁵ Arslantaş 2014: 320.

³³⁶ Kınal 1998: 12.

³³⁷ Özdöl 2011: 175.

³³⁸ Özdoğan 2002a: 66.

³³⁹ Başgelen 1999: 22.

yapıların oluşturulması ve bunlara bağlı olarak yerleşim birimlerinin planlanmasıyla³⁴⁰ ilgili en eski buluntular bölgesel olarak farklılık göstermektedir³⁴¹.

Kimi bilim insanlarına göre ilk kentleşme süreci, Neolitik Çağ'ın hemen öncesinde başlamakta ve söz konusu Çağ'a uzanmaktadır³⁴². Anadolu'da Neolitikleşme ilk olarak, çekirdek bölge olarak adlandırılan ilk oluşum bölgesinin Güneydoğusunda Hallan Çemi, Çayönü, Nevali Çori gibi yerleşimler ve Göbeklitepe gibi kutsal alanlar aracılığıyla tanınır. Neolitik paket teorisi kapsamında kademeli olarak İç Anadolu ve deniz yoluyla Ege'ye ulaşan neolitik yaşam biçiminin izleri Orta ve Batı Anadolu'da özellikle MÖ. 8000 ve sonrasına tarihlenen Aşıklı Höyük, Çatalhöyük, Hacılar, Barçın, Aktopraklık, Ege Gübre, Ulucak ve Yeşilova gibi merkezler ve bu merkezlerde sürdürülen çalışmalar her geçen gün, sığ bilgilerimizin bulunduğu bu dönemle ilgili bilgilerimizi arttırır niteliktedir.

Organize bir iş gücünün varlığının ilk izlerinden, gelişkin köy ve daha sağlam oluşturulmuş konutlarla kaplı düzenine³⁴³, insanoğlunun sosyal organizasyonunda büyük değişimlerin yaşandığı söz konusu sürece dair Anadolu'nun iyi bilinen merkezleri arasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde; Hallan Çemi³⁴⁴, Çayönü³⁴⁵, Körtik Tepe, Gritille³⁴⁶, Nevali Çori³⁴⁷, Akarçay Tepe³⁴⁸, Mezraa-Teleilat³⁴⁹, Gusir Höyük³⁵⁰, Cafer Höyük³⁵¹, Hayaz Höyük³⁵², Yayvantepe³⁵³; Orta Anadolu Bölgesi'nde; Aşıklı Höyük³⁵⁴,

³⁴⁰ Öztan 2009: 2.

³⁴¹ Fagan 1989: 279-284-286; Güngör 1998: 368.

³⁴² Çevik 2005: 11.

³⁴³ Aydın 2000: 10.

³⁴⁴ Rosenberg ve Davis 1992: 1-18; Rosenberg 1993: 117-130; Rosenberg 1994: 121-140; Rosenberg 1994: 123-129; Rosenberg 1995: 79-83; Rosenberg 1995: 85-94; Rosenberg ve Nesbitt vd. 1995: 1-12; Rosenberg 1996: 9-19; Rosenberg 1999: 25-33; Rosenberg 1999: 359-371.

³⁴⁵ Braidwood 1964; Çambel ve Braidwood 1973: 32-33; Çambel ve Braidwood 1979: 188-192; Çambel 1980: 20-45; Çambel ve Braidwood vd. 1983: 9-24; Çambel 1984: 20-45; Çambel 1985: 186-188; Çambel ve Braidwood vd. 1986: 37-52; Çambel ve Braidwood vd. 1987: 51-66; Çambel ve Braidwood vd. 1989: 37-56; Çambel ve Braidwood vd. 1988: 39-63; Çambel ve Braidwood vd. 1990: 59-79; Özdoğan ve Özdoğan vd. 1991: 71-86; Özdoğan ve Özdoğan vd. 1993: 81-106.

³⁴⁶ Voigt ve Ellis 1981: 87-100; Ellis ve Voigt 1982: 319-332; Ellis 1983: 83-88; Ellis 1984: 215-217; Voigt 1985: 10-24; Ellis 1986: 261-270; Redford 1986: 103-136; Stein 1986: 35-42; Stein 1987: 101-111; Davis 1988: 93-97; Voigt 1988: 215-232.

³⁴⁷ Hauptmann 1984: 228; Hauptmann 1987: 203-207; Mısır 1992: 201-208.

³⁴⁸ Mergen ve Deveci 1999: 19-35; Arımura ve Balkan et al. 2000: 227-255; Arımura ve Balkan vd. 2001: 181-190; Arımura ve Balkan vd. 2002: 271-308; Deveci 2004: 251-278; Deveci ve Ensert 2004: 381-390; Özbaşaran 2004: 15-16; Özbaşaran ve Duru vd. 2004: 303-310; Özbaşaran ve Bucak vd. 2007: 187-202; Özbaşaran ve Molist 2008: 157-164; Akman ve Arımura vd. 2011: 157-173; Deveci ve Ensert 2011: 185-203; Özbaşaran ve Duru 2011; Altınbilek ve Algül vd. 2017: 203-216.

³⁴⁹ Özdoğan-Ayhan vd. 1999: 1-10; Özdoğan 2000: 29-31; Coşkunsu 2001: 175-181; Karun ve Ayhan vd. 2001: 133-161; Karul ve Ayhan vd. 2002: 63-74; Karul ve Ayhan vd. 2003: 159-170; Karul ve Ayhan vd. 2004: 57-88; Özdoğan ve Karul 2011: 35-79.

³⁵⁰ Karul 2013: 22-29

³⁵¹ Cauvin ve Aurenche 1980: 207-209; Cauvin ve Aurenche 1981: 175-180; Cauvin ve Aurenche 1982: 119-120; Cauvin-Aurenche 1983: 238-239; Cauvin 1984: 65-66; Cauvin ve Aurenche 1987: 65-70.

Çatalhöyük³⁵⁵, Pınarbaşı-Konya³⁵⁶, Can Hasan III³⁵⁷, Köşk Höyük³⁵⁸; Batı Anadolu Bölgesi'nde; Yeşilova Höyük³⁵⁹, Ulucak Höyük³⁶⁰, Ege Gübre Neolitik Yerleşimi³⁶¹, Dedecik-Heybetlitepe³⁶², Hacılar³⁶³, Kuruçay³⁶⁴, Bademağacı³⁶⁵, Karataş-Semayük³⁶⁶, Aphrodisias-Pekmeztepe³⁶⁷, Miletos-Killiktepe³⁶⁸ ve Kavaklıkahve³⁶⁹ dikkat çekmektedir.

Ölüm, tüm canlılar için geçerli bir kavramdır³⁷⁰. Ölü gömme ise toprağın kazılarak cesedin mezara (çukur) bırakılması işlevidir³⁷¹. Ölü gömme adeti tüm canlılar içerisinde sadece insana ait bir uygulamadır³⁷². İlk basit anlamda bir çukur açılarak bedeni toprağa gömmekle başlanan bu süreç, zaman içerisinde değişen-gelişen teknoloji ve düşünce

³⁵² Roodenberg 1980: 1-10; Roodenberg 1981: 187-188; Roodenberg 1982: 93-94; Roodenberg 1984: 218-219; Roodenberg 1985: 1-4; Roodenberg 1989: 91-101.

³⁵³ Caneva 1993: 107-116.

³⁵⁴ Dede 1991: 6-7; Esin 1991: 1-34; Esin 1992: 131-153; Esin 1994: 29-33; Esin ve Harmankaya 1999: 101-114; Esin 2000: 20-28; Duru 2010: 19-21; Kurt-Özbaşaran 2013: 24-25; Sönmez ve Özbaşaran 2015: 29-30.

³⁵⁵ Mellaart 1962: 49-52; Önder 1966: 21; Tunay 1971: 7-8; Hodder 1995: 3-5; Doğru 1997: 36-42; Hodder 1997: 66-79; Matthews 1997: 100-114; Hasdemir 1998: 16; Hodder 2000: 5-7; Farid-Hoddr 2001: 63-72; Hodder 2001: 2-3; Özbaşaran ve Duru 2006: 23-25; Hodder ve Özdöl 2013: 91-100; Hodder ve Özdöl 2015: 253-264.

³⁵⁶ Silistreli 1983: 258-259; Silistreli 1984: 81-85; Watkins 1995: 9-16; Carruthers 1997: 27.

³⁵⁷ French 1962: 36-37; French 1963: 29-42; French 1964: 21-22; French 1965: 87-94; French 1966: 27-31; French 1967: 145-150; French 1968: 69-73; French 1972: 93-94; French ve Hillmann vd. 1972: 181-190.

³⁵⁸ Silistreli 1984: 223-224; Silistreli 1985: 199-201; Silistreli 1986: 203-204; Silistreli 1989: 61-66; Silistreli 1990: 91-97; Silistreli 1991: 95-104; Özkan-Faydalı vd. 2002: 335-342; Özkan ve Faydalı vd. 2004: 195-204; Öztan ve Özkan vd. 2005: 103-114; Öztan ve Özkan 2006: 379-392; Öztan ve Açıkgöz vd. 2010: 251-269.

³⁵⁹ Derin 2007: 40-41; Derin 2007: 217-230; Derin 2007: 38-39; Derin 2008: 50-61; Derin 2008; Derin-Ay vd. 2009; Derin 2010: 475-491; Derin 2010: 263-274; Derin 2011: 315-323; Derin 2012: 39-56; Derin ve Caymaz 2013: 119-142; Derin ve Caymaz 2014: 419-433; Derin ve Caymaz vd. 2015: 447-466; Derin ve Caymaz vd. 2016: 159-174; Derin ve Eroğlu vd. 2017: 143-160.

³⁶⁰ Çilingiroğlu 1997: 3; Derin ve Öner 1997: 411-439; Derin 1999: 9; Derin ve Özkan 1999: 113-130; Abay-Sağlamtimur vd. 2000: 359-370; Derin ve Abay 2002: 341-350; Derin ve Çilingiroğlu 2003: 185-194; Derin-Çilingiroğlu vd. 2004: 239-250; Abay 2005: 75-84; Derin 2005: 85-94; Çilingiroğlu ve Dedeoğlu 2007: 137-146; Çevik 2013: 143-158; Çevik ve Vuruşkan 2015: 583-600; Çevik ve Vuruşkan vd. 2016: 269-274.

³⁶¹ Kayan 1999: 544; Sağlamtimur 2007: 373-374; Sağlamtimur 2011: 78; Sağlamtimur ve Ozan 2012: 224; Sağlamtimur ve Ozan 2013: 587; Ozan 2015: 203-222; Erbil 2017: 43-62.

³⁶² Lichter ve Meriç 2007: 385; Ozan 2012: 87.

³⁶³ Mellaart 1958: 17-18; Mellaart 1959: 23-24; Mellaart 1960: 83-104; Mellaart 1961: 39-75; Mellaart 1962: 29-34; Yakar 1997: 448-449; Duru 2010; Umurtak 2012: 27-28; Umurtak ve Duru 2013: 1-22; Umurtak ve Duru 2016: 147-158.

³⁶⁴ Duru 1980: 224-225; Duru 1981: 195-196; Duru 1981: 47-51; Duru 1982: 5-8; Deniz 1983: 103-126; Duru 1984: 67-69; Duru 1985: 5-10; Kuruçayırılı 2012: 247-260.

³⁶⁵ Birgili 1993: 12; Duru 1995: 69-77; Duru 1996: 87-93; Duru 1997: 43-48; Duru 1997: 149-160; Duru 1998: 267-276; Duru ve Umurtak 2003: 319-329; Umurtak 2005: 20-21.

³⁶⁶ Mellink 1981: 175-186; Mellink 1985: 103-106; Mellink 1986: 287-291; Mellink 1988: 21-26; Mellink 1994: 457-460; Yakar 1988: 811-822.

³⁶⁷ Joukowsky 1986; Yakar 1985: 161; Atıcı 2002: 26; Erdoğan 2004: 6; Tuğcu 2004: 13; Erdan 2010: 16; Eren 2010: 12; Aksakal 2014: 1.

³⁶⁸ Voigtlander 1983: 5-39; Akdeniz 1997: 2; Ozan 2012: 25.

³⁶⁹ Llyod ve Mellaart 1962: 196; Akdeniz 1997: 239.

³⁷⁰ Özterzi 2011: 4.

³⁷¹ Şentürk 2011: VI.

³⁷² Aykurt 1998: 1.

sistemine bağılı olarak³⁷³, ölenin yaşadığı toplumdaki statüsüne göre³⁷⁴ içinde anıtsal nitelikteki mezarlarına olduğu görkemli veya yalın mimari ve farklı süslemeler içeren farklı tipte mezarların oluşmasını sağlamıştır³⁷⁵.

Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ merkezlerinde; Cafer Höyük³⁷⁶, Çayönü³⁷⁷, Nevali Çori³⁷⁸, Aşıklı Höyük³⁷⁹ ve Musular'da³⁸⁰ basit toprak mezarlar yoğun olarak kullanılmıştır³⁸¹. Çayönü'nde ölülerin kafatası vücutlarından ayrılarak (kesilerek), baş kısmı başka bir yere gömülmüştür. Bu yapılar, *Kafataslı Yapı* olarak adlandırılmıştır³⁸². Burada ele geçen kafatasları, son derece özenle korunmuştur³⁸³. Nevali Çori'de de ölülerin kafatasları vücutlarından ayrılarak farklı yerlere gömüler gerçekleştiriliyordu. Fakat Nevali Çori'de ele geçen kafatasları incelendiğinde burada bulunan kafatasları, Çayönü'nde bulunan kafatasları gibi özenli olmadıkları tespit edilmiştir³⁸⁴.

Çanak Çömleklili Neolitik Çağ'da; Çatalhöyük, Köşkhöyük, Yümüktepe, Fikirtepe, Pendik, Ökizini ve Kuruçay gibi önemli yerleşimlerin içinde basit toprak mezar türü bulunmuştur³⁸⁵. Çanak Çömleklili Neolitik Çağ merkezlerinin içinde sadece Niğde'de bulunan Köşkhöyük'te, Geç Neolitik Çağ evresine (III. tabaka) ait küp mezarlar ele geçmiştir. Söz konusu küp mezarlar, bebek gömüler için kullanılmıştır³⁸⁶. Cesetlerin mezar içine konulmadan önce farklı türlerde uygulamalar gerçekleştiriliyordu. Bu uygulamalar içerisinde inhumasyon ve kremasyon, Prehistorik çağlardan itibaren kullanılmıştır.

İnhumasyon gömü, ölülerin bir bütün olarak ceset halinde toprağa açılan basit çukurlara gömülmesidir. Bu uygulama yerleşik hayata geçiş ile birlikte yaygın bir şekilde kullanılmıştır³⁸⁷. İnhumasyon, bilinen eski ve en yaygın ölü gömme türüdür³⁸⁸. Bilinen diğer

³⁷³ Arıhan 2007: 2.

³⁷⁴ Şenel 1991: 208; Harmankaya ve Erdoğan 2002: 11; Topaloğlu 2003: 39.

³⁷⁵ Karagöz 2007: 2.

³⁷⁶ Yakar 1991: 110;

³⁷⁷ Özdoğan 1994: 57.

³⁷⁸ Buckhofen 1987: 192; Hauptman 1988: 101; Yakar 1991: 65.

³⁷⁹ Aşıklı Höyükte yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında ele geçen tüm bireylerin cesetleri evlerin taban altlarında 40-50 cm derinliğe sahip çukurlara sağ tarafa yatırılmış şekilde hocker pozisyonunda gömülmüştür. Defin işlemi sonlandırıldıktan sonra ev tabanları yenilenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özbek 1992: 205. Ayrıca bkz. Esin 1992: 131-142.

³⁸⁰ Özbaşaran 1997: 205.

³⁸¹ Özterzi 2011: 32.

³⁸² Özdoğan 2010: 144.

³⁸³ Ayengin 1999: 32.

³⁸⁴ Ayengin 1999: 32.

³⁸⁵ Özterzi 2011: 34.

³⁸⁶ Silistreli 1985: 107.

³⁸⁷ Ekmen 2012: 24.

bir ölü gömme türü olan kremasyon, cesedin tamamen yakılmasıdır. Cesedin yakılması için gereken ateş sıcaklığı minimum 1000c⁰ olmalıdır³⁸⁹. Kremasyon, Eski Yakın Doğu uygarlıklarında oldukça yoğun bir şekilde kullanılmıştır³⁹⁰. Anadolu'da ise Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da örnekleri görülmektedir³⁹¹. Bu uygulamalardan sonra ceset eğer inhumasyon şeklinde gömülecekse, farklı pozisyonlarda gömü gerçekleştirilmektedir.

Hocker pozisyonu, gövdenin ekseni ile uyluk kemiğinin ekseni arasındaki açı 90⁰ den küçük ve ayaklar pelvis kemiğine degecek kadar yakındır. Dorsal pozisyon, bacaklar sağa ve sola bükülmeden dümdüz uzanır. Gövde ve bacak kemikleri arasındaki açı yaklaşık olarak 180⁰ olduğu görülmektedir. Toplu gömü, Bu gömü tipinde mezar içinde birden fazla bireyin cesedi bulunmaktadır. Cesetler ya üst üste ya da eski bireyin itirilerek yerine yeni bir cesedin gömülmesi durumu söz konusudur³⁹². Mezarlarda ölümlere ait ve öteki dünya inancını kanıtlayabilecek nitelikte takılar, alet ve silahlarla birlikte kaplara rastlanmaktadır³⁹³. Ele geçen buluntular, ölü gömme törenlerinin varlığını kanıtlayacak önemli bilgiler sunmaktadır³⁹⁴. Mezarlarda ele geçen bu buluntuların arkasında yatan düşünce, onların da salt ruhlarının öteki dünyaya gidebileceğinin düşüncesinin varlığıdır. Bu düşünce ise bir geleneğin ve felsefenin oluşmuş olduğunu kanıtlamaktadır³⁹⁵.

Anadolu, maden yatakları bakımından oldukça zengin bir bölgede yer almaktadır³⁹⁶. Maden yatakları, Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'dan itibaren, basit yöntemlerle alet ve silah gereksinimleri için bilinçli bir şekilde işlenmiştir³⁹⁷. Bakır, en çok bulunan madenler arasında yer almaktadır³⁹⁸. İnsanoğlunun bakırı ilk olarak MÖ. 9. binyılın sonlarında işlediğine dair veriler bulunmaktadır³⁹⁹. Anadolu'da en eski maden cevheri kalıntısı, Batman'da bulunan Hallan Çemi'de ele geçmiştir⁴⁰⁰. Fakat işlenmiş halde ilk bakır

³⁸⁸ Aykurt 1998: 5.

³⁸⁹ Özterzi 2011: 24.

³⁹⁰ Ekmen 2012: 25.

³⁹¹ Çayönü'nde, Katataslı Bina'nın kuzey tarafında bulunan bir çukurda çok sayıda kemik depolanmıştır. Bu kemiklerin bazılarında yanma izi olduğu tespit edilmiştir (Özbek 1990: 162-163).

³⁹² Özterzi 2011: 25-26.

³⁹³ Aykurt 1998: 6.

³⁹⁴ Oral 2016: 219.

³⁹⁵ Çevik 2000: 7.

³⁹⁶ Yalçın 2000a; Savaş 2006: 18; Yalçın 2008; Yalçın 2013a; Yalçın 2016.

³⁹⁷ Türkcan 2010: 22; Yalçın ve İpek 2012: 12.

³⁹⁸ Etimolojik olarak: Yunan mitolojisine göre Venüs veya Aphrodite: Kypros (Kıbrıs) adasında dünyaya gelmiştir. Bu nedenle Romalılar bakırı, Cyprium ve daha sonra Cuprum olarak isimlendirmişlerdir. İsim, bakır (copper) isminin kökenini oluşturmaktadır (Ehsani ve Yazıcı 2016: 44).

³⁹⁹ Yalçın 2016: 6.

⁴⁰⁰ Rosenberg-Davis 1992: 1-18; Rosenberg 1993: 117-130; Rosenberg 1994: 121-140; Rosenberg 1994: 123-129; Rosenberg 1995: 79-83; Rosenberg 1995: 85-94; Rosenberg ve Nesbitt vd. 1995: 1-12; Rosenberg 1996: 9-19; Rosenberg 1999: 25-33; Rosenberg 1999: 359-371.

kullanımı⁴⁰¹, MÖ. 8. binyıla tarihlendirilen yerleşim alanlarında (Çayönü⁴⁰², Çatalhöyük⁴⁰³, Aşıklı Höyük'te⁴⁰⁴ toplam 49 parça obje⁴⁰⁵) ele gerçekleştirilmiştir⁴⁰⁶. Ele geçen eserler, ergitilmeden ham olarak⁴⁰⁷, boncuk, iğne benzeri küçük buluntularla sınırlıdır⁴⁰⁸.

Ticaretin tam olarak ne zaman yapıldığı bilinmemektedir⁴⁰⁹. Fakat yapılan araştırmalar sonucunda Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da ticaretin varlığına dair önemli

⁴⁰¹ Erdem 1997: 10; Tiryaki 2017: 178.

⁴⁰² Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi: yüksek rakımlı dağlara sahip olduğundan dolayı mineral bakımından oldukça zengindir. Yukarı Dicle Bölümü'nde yer alan Ergani maden yatağı: en önemli madeni kaynağını oluşturmaktadır (Tekin 2015: 254-255; Fidan 2016: 86). Çayönü: maden yataklarına yakın olmasından dolayı: söz konusu dönem için oldukça önemli bir yere sahiptir. Burada ele geçen bakır buluntuları: Neolitik Çağ madencilik hakkında önemli bilgiler sunmaktadır (Özdoğan ve Özdoğan vd. 1994: 109 vd.; Savaş 2006: 16-17; Akın ve Kavak 2010: 368). Çayönü'nde: maden işlemeciliğin araştırmacıların düşüncesinden daha önce başladığı: insanoğlunun kilden çanak çömlek yapımını bulmadan önce: bakır gibi madenleri ısıtarak biçimlendirdiklerinin anlaşılması ile ortaya çıkmıştır. Bunun oluşmasına en büyük katkı: Çayönü yerleşmesinin Ergani (Diyarbakır) bakır madenine olan yakınlığı en önemli etkidir. Çayönü'nde ele geçen maden ve kireç buluntularından elde edilen verilere göre ısı ile deney yaptıkları anlaşılmıştır. (Savaş 2006: 16-17). Çayönü yerleşiminde Hücre Planlı Yapılar evresinin son zamanlarına doğru gözlemlenen sileksit (çakmak taşı) ve obsidyenden (volkanik cam) yapılmış olan bıçak: orak: kazıyıcı ve delici; kemikten iğne: bız: taş aletleri tutturmak için sap ve bilezikler yapan Çayönü sakinleri: ilkin sınırlı ölçüde de olsa çevresinde bulunan bakır ve malahit'i (malakit) rahatlıkla kullandıklarını daha sonra çinko: arsenik: altın: gümüş: kurşun ve demir gibi madenleri işlediklerine dair buluntular ele geçmiştir (Sevin 2003: 23-30: 45; Akın ve Kavak 2010: 367). Çayönü'nde: *Kafataslı Yapı* olarak adlandırılan yerleşme yerinde ele geçen bakır bir boncuk: burada erken evrelerden itibaren madenlerin tavlandığını ve dövme tekniğinin buradaki insanlar tarafından bulunduğu göstermesi açısından son derece önemli bir buluntudur (Sevin 2003: 45).

⁴⁰³ Çatalhöyük'te ele geçen kurşun ve bakırdan yapılmış bazı boncuk ve iğne gibi küçük objeler metalürjinin ilk örnekleri arasında yer almaktadır. Çatalhöyük'teki duvar resimlerini yapmak için kullanılan boyaların üretiminde çeşitli mineraller gerekmektedir. Beyaz badanalanmış ve perdahlanarak parlatılmış bir zemin üzerine yağ ile karıştırılarak elde edilen ve genellikle maden kökenli: kırmızı: siyah ve sarı renkli doğal boyalar kullanılmıştır. Demir oksidi (kırmızı, kahverengi ve sarı toprak boya), bakır (açık gök mavisi, malahit yeşili), cıva oksidi (zincifre kırmızısı): hamatit kırmızısı: manganer moru veya erguvan: gri renk için kurşun: siyah rengi ise odun isinden elde ediyorlardı. Dipyüzey, fildişi ya da donuk beyaz renktedir ve bu diluvial deniz kumundan çıkmaktadır. Bu nedenle Çatalhöyük duvar resimleri, Neolitik Çağ'da: insanların madenleri işleyebilme becerisine sahip olduklarını kanıtlamaktadır (Dinçol 1982: 13; Naumann 1998: 121). Çatalhöyük'te bulunan kadın mezarlarında, boya paletleri, doğal camdan aynalar, kemik iğneler, yeşil taştan minik gerdançerler, pişmiş toprak eserler, bakır ve farklı özelliklere sahip taşlardan boncuklar ele geçmiştir. Bakır ve kurşun madeni, boncuk, yüzük, iğne ve bız yapımında kullanılmıştır (Sevin 2003: 55-57).

⁴⁰⁴ Aşıklı Höyük, madencilik sanatının en eski örneklerini yansıtan diğer bir Orta Anadolu Bölgesi yerleşimidir. Burada bakır ve malahit'in en eski kullanımıyla ilgili buluntular ele geçmiştir. Aşıklı Höyük sakinleri, mezarlara armağan olarak yarı değerli taşlardan veya bakırdan kolyeler ve yüzükler gibi madeni kullandıklarına dair önemli buluntular bırakıyorlardı. Dövülerek ince bir plaka haline getirildikten sonra bükülüp yuvarlatılmış bakır boncuklarla madencilikte ilk becerilerini sergiledikleri kanıtlanmıştır (Esin 1993b: 181; Sevin 2003: 38-40; Özbaşaran ve Duru vd. 2010: 8-9).

⁴⁰⁵ Türkcan 2010: 22.

⁴⁰⁶ Savaş 2006: 18.

⁴⁰⁷ Çatal 2009: 13.

⁴⁰⁸ Erdem 1997: 10; Tiryaki 2017: 178.

⁴⁰⁹ Ticaret, kişi veya toplumların kar elde etmek amacıyla giriştikleri ve çevresinde zengin olan doğal malları bir yerden başka bir yere taşıyarak yaptıkları alım satım ve değiş tokuş faaliyetlerini gösteren bir ekonomi kavramıdır (Bozkurt 2002: 153).

Tarihte ekonomi sözcüğünü ilk kez kullanan ve Yunan Tarihi'nde ekonomi hakkında temel düşüncelerin oluşmasını sağlayan Aristoteles, topluma ait olan bir ailenin gelir ve giderlerinin denk olmasının sağlanmasını *oikonomia* sözüyle ifade etmektedir (Kestane 2015: 189).

Bu nedenle Aristoteles, ekonomi kavramını bir ailenin veya bir evin gelir-gider ilişkisinin düzenlenmesi olarak kabul etmiş; ticaretinde ev takasından doğduğunu aktarmıştır (Bilgin 2004: 94; Doğan 2008: 59).

veriler ele geçmiştir⁴¹⁰. Neolitik Çağ öncesinde bireylerin hammadde alışverişi ile gerçekleşen ticari ilişkilerin başlamasında Yakındoğu Coğrafyası önemli bir faktördür⁴¹¹. Yakındoğu Coğrafyasında gerçekleşen ticareti faaliyetler, Anadolu'nun içinde barındırdığı doğal zenginliklerle daha da gelişmiş ve bu nedenle söz konusu Çağ'lardan itibaren uluslararası veya şehirler arası ticaret faaliyetleri başlamıştır. Anadolu, coğrafi konumundan dolayı⁴¹² Mezopotamya⁴¹³, Ege⁴¹⁴ ve Kiklad Adaları⁴¹⁵ gibi bölgelerle ilkçağlardan itibaren benzer kültürel ve ticari ilişkiler sağlamıştır⁴¹⁶.

Neolitik Çağ'da insanoglunun yaşam biçiminde önemli gelişmeler ve değişimler yaşanmıştır. Bu nedenle genellikle söz konusu çağ, *Neolitik Devrim* olarak adlandırılmaktadır⁴¹⁷. Bu Çağ'ın içerisinde ortaya çıkan diğer bir gelişme de insanlık tarihi açısından son derece önemli bir yere sahip olan çanak-çömleğin kullanılmaya

⁴¹⁰ Kestane 2015: 189.

⁴¹¹ Özbaşaran ve Cutting 2007: 8.

⁴¹² Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan obsidyen yatakları Neojen-Kuvaterner yaşlı volkanizma sonucu oluşmuştur. Bölgedeki volkanik faaliyetler günümüzden yaklaşık olarak 550 yıl öncesine kadar aktif bir durumdaydı. Bingöl'de bulunan obsidyen yatakları Karlıova-Solhan ilçelerinde bulunmaktadır. Bunlarla birlikte Cauvin'in Cafer Höyük obsidyenlerinin kökeni hakkında yapmış olduğu çalışmalar neticesinde Bingöl çevresinde üç tane obsidyen yatağının olduğu tespit edilmiştir. Alatepe ve Çavuşlar Bölgeleri'nde obsidyenler oldukça fazla bulunmaktadır. Kars-Kağızman ve Sarıkamış çevresinde bulunan obsidyenler renk bakımından oldukça farklıdır. Erzurum'da bulunan Tabya Dağı, Kible Tepe, Tizgi Köyü, Erzincan'da bulunan Değirmentepe ve Boztepe yerleri obsidyen içeren volkaniklerdir (Cauvin ve Balkan vd. 1986: 89-90; Bigazzi ve Yeğingil vd. 1997: 57: 63-64; Ercan ve Şaroğlu vd. 1996: 505-506; Poidevin 1998: 136;

⁴¹³ Ain Ghazal yerleşiminde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde ele geçen buluntulara dayanılarak, bölgelerarası ticaretin varlığı tespit edilmiştir. Süslemeler için Akdeniz ve Kızıl Deniz'den deniz kabukları, Sina Yarımadası'ndan yarı değerli taşlar ele geçmiştir (Cogaan 1998: 10-11; Rollefson 1998: 45; Bright 2000: 25-26; Rollefson 2005: 7; Schmidt 2007a: 34; Shaw-Jameson 2008: 34; Kleiner 2010: 11; Çalğan 2015: 15). Eriha/Jericho'da (Telle es Sultan)) PPNA evresinde (MÖ. 8300) obsidyenler oldukça geniş çaplı bir ticaret ağının parçasıdır. Yerleşimin PPNB evresinde ise teknoloji alanında (çakmaktaşı ve obsidyen teknolojisi) yeni bir oluşumun varlığı gözlemlenmiştir (Bright 2000: 25; Şenel 2001: 155:180; Issar ve Zohar 2004: 57-58; Schmidt 2007a: 34-35: 41-42-43; Murray 2007: 438-439; Braidwood 2008: 179; Ucko-Dimbleby 2009: XIX). Kuzeybatı Mezopotamya'da (günümüz Musul yakınları) bulunan Prehistorik yerleşimler, obsidyen ihtiyaçlarını Nemrut Dağı civarından karşılamak için Silopi-Şırnak-Pervari-Hizan-Bitlis veya Silopi-Şırnak-Eruh-Siirt-Bitlis güzergahlarını alternatif yol olarak kullanmışlardır. Siirt'te yer alan Neolitik Çağ yerleşimlerinde (Güçlükonak: Gusir Höyük: Ayngerm Yanı ve S/63/26) obsidyenin kullanımına dair buluntular: burada obsidyen ticaretinin yapıldığını kanıtlamaktadır (Algaze ve Breuninger vd. 1991: 189-190; Çelik 2007: 7).

⁴¹⁴ Kapadokya Bölgesi zengin hammadde kaynaklarından dolayı uzak bölgeler için oldukça ön planda olan bir bölgedir. Kuzeydoğudan güneybatıya doğru sıra halinde volkanik dağlara sahiptir (Erciyes, Melendiz, Hasan Dağı Kapadokya Bölgesi'nin günümüz olağanüstü yapısını şekillendiren volkanik dağlardır). Neolitik Çağ'da Hasan Dağı çevresinde bulunan obsidyen yatakları, daha çok Orta ve Batı Anadolu Bölgesi'ne yönelik işletilmektedir (Özdoğan 2002: 96; Özbaşaran ve Cutting 2007: 4).

⁴¹⁵ Batı Anadolu ile Kikladlar arasındaki ilişkiler Neolitik Çağ'da başlamaktadır. Buna karşın Milos obsidyeninin İzmir bölgesinde yer alan Yeşilova Höyük: Ulucak Höyük ve Troas (Biga) bölgesinde yer alan Coşkuntepe gibi merkezlerde bulunması, bu düşüncüyü desteklemektedir (Şahoğlu 2011: 172).

⁴¹⁶ Cogaan 1998: 10-11; Rollefson 1998: 45; Bright 2000: 25-26; Şenel 2001: 155:180; Özdoğan 2002: 96; Efe 2004: 15; Issar ve Zohar 2004: 57-58; Rollefson 2005: 7; Takaoğlu 2006: 411-418; Özbaşaran ve Cutting 2007: 4; Murray 2007: 438-439; Schmidt 2007a: 34-35: 41-42-43; Braidwood 2008: 179; Shaw-Jameson 2008: 34; Ucko ve Dimbleby 2009: XIX; Kleiner 2010: 11; Şahoğlu 2011: 172; Sarı 2012: 114;

⁴¹⁷ Güngördü 2015: 79.

başlanmasıdır⁴¹⁸. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da kaplar taştan veya ahşaptan yapılmıştır. Her materyal gibi Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'da kaplar, fonksiyonel olarak topraktan yapılan yiyecek ve içecek kapları, pişirme kapları, taşıma kapları, depolama kapları gibi ihtiyaca göre şekillenip gelişme uğramıştır⁴¹⁹.

Çayönü yerleşiminde Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ sürecinde görülen kerpiç kapların çanak çömleklerin öncüsü olduğu kabul edilmektedir⁴²⁰. Çatalhöyük yerleşiminde çanak-çömlek yapımı ilk olarak XX-IX tabakalarında ele geçmiştir⁴²¹. Yaklaşık olarak MÖ. 5900 yıllarına tarihlenen VIIa tabakasının sonunda, teknik yönden oldukça gelişen çanak-çömleğin varlığı görülmektedir⁴²². Fakat Gerçek anlamda çanak-çömleğin üretimi Çatalhöyük V-0 tabakalarında gerçekleşmiştir⁴²³.

Mezraa Teleilat, Tell Kurdu ve Yumuktepe yerleşimlerinde, kapalı ortamda fırınlanmış, koyu renkli, yüzeyi sürtülerek parlatılmış kaplar ele geçmiştir. Bu teknolojinin MÖ. 6500 yıllarında hızlı bir şekilde doğuya yayıldığı, açık ateşte fırınlanan, açık renkli kapların, yüzeyi basit çizgi, baskı yöntemiyle bezemelilerin ve daha sonra kalın kırmızı astarlı kapların ortaya çıktığı görülmektedir. Çağ'ın sonuna doğru açık zemin üzerine kırmızı ya da koyu kahverengi boya bezemeli kapların, bölgenin tümünde yaygın olarak kullanıldığı gözlemlenmiştir⁴²⁴. Geç Neolitik Çağ'da seramikler daha iyi pişmiş ve perdahlı mallardır. Kahverengi, kırmızı, sarı hakim renklerdir. Hayvan biçimli kaplar, geometrik desenler, mataralarda bulunan tutamaklar Çağ'ın seramik repertuarının en ileri örnekleri arasında yer almaktadır⁴²⁵.

3.3. Anadolu'da Kalkolitik Çağ

Kalkolitik Çağ; *Khalkos* (bakır) ve *Litos* (taş)'un bir arada kullanılmasıyla⁴²⁶ Bakır-Taş Çağ'ı olarak da bilinmektedir⁴²⁷. Kalkolitik Çağ'ın en önemli özelliklerinden biriside, günlük yaşamda madenin eşyalar için yaygın bir şekilde bilinçli olarak kullanılmaya

⁴¹⁸ Başgelen 2006: 109.

Neolitik Çağ: malzeme grubuna göre Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ ve Çanak Çömlekli Neolitik Çağ olmak üzere iki ana grup şeklinde temsil edilmektedir (Başgelen 2006: 114; Öztan 2009: 2; Acartürk 2012: 3).

⁴¹⁹ Başgelen 2006: 114; Acartürk 2012: 3.

⁴²⁰ Özdoğan 2002: 99.

⁴²¹ Çakı 1999: 14.

⁴²² Mellaart 1965: 79.

⁴²³ Çakı 1999: 14.

⁴²⁴ Özdoğan 2002: 99.

⁴²⁵ Acartürk 2012: 4.

⁴²⁶ Akın ve Kavak 2010: 367.

⁴²⁷ Sevin 2003: 38-40.

başlanmasıdır⁴²⁸. Diğer bir özellik ise ilk kentlerin ortaya çıkması ve bu kentlerin örgütsel bir şekilde devam etmesidir. İnsanoğlu tarihinde ilk kez Mezopotamya'da öncü kentler kurulmuş ve bu düşünce sistemi diğer coğrafyalara özellikle Anadolu'ya hızlı bir şekilde yayılmıştır.

Kent kavramı, farklı dillerde benzer anlamlar taşımaktadır. Buna göre İngilizcedeki *city* kent terimi, Arapça *medine*, İspanyolca *ciudad*, Fransızca *cit *, İtalyanca *citta*, Latince *yurtt şlık* ve *hemşerilik* gibi anlamları taşıyan *civitas* kavramlarından türemiştir⁴²⁹. Yunanlara göre kent, siyasal, dinsel ve toplumsal gelenekleri bir arada paylaştan insanların barındığı sistemli bir yerdir⁴³⁰.

Kentler, uygarlığın, kültürel, siyasal ve ekonomi gibi faktörlerin gelişmesinde önemli rol oynamaktadır⁴³¹. Kent, bilim ve sanat gibi birçok alana mekan sağlamasından dolayı kültürel gelişimin en üst seviyesini temsil etmektedir⁴³². G. Childe göre ilk kentleşme süreci Yakındoğu'da özellikle Mezopotamya'da gerçekleşmiş ve bunu *Kentleşme Devrimi* olarak tanımlamıştır⁴³³.

Kalkolitik Çağ'ın ilk evresinde, Geç Neolitik Çağ'a ait bazı yerleşimlerin devamı söz konusudur. Bazı alanlar ise ilk kez yerleşime sahne olmuştur. Kalkolitik Çağ'da bir  nceki Çağ'ın göre yerleşimlerin sayısı artmıştır⁴³⁴. Bu dönemde, hayvancılığın gelişmesiyle birlikte merkezi tarım kent devletleri kurulmuştur. Bu durum ise ilk krallıkların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır⁴³⁵.

Kalkolitik Çağ'da Anadolu, mimarlık konusunda hızlı bir gelişim sergilememiştir. Yapıların temelleri genellikle taştan yapılmıştır. Zeminin sağlam olduğu yerlerde temele gerek duyulmamış veya böyle durumlarda temel sığ bir şekilde yapılmıştır⁴³⁶. Düz damlardan artık ortak avlulara doğru bir yerleşme modeline geçtiği gözlemlenmiştir. Konutlar, yiyecek depolamak ve hayvanları barındırmak için bodrum katlı olarak yapılmıştır⁴³⁷. Bu dönem yerleşmelerinde sokak olgusunun varlığı söz konusudur. Sokaklar

⁴²⁸ iğdem 2000: 185.

⁴²⁹ Akkoyunlu-Ertan 2008: 127.

⁴³⁰ Owens 2000: 1.

⁴³¹ Ertan 2008: 125.

⁴³² evik 2005: 3.

⁴³³ ıvgın 2015: 249.

⁴³⁴  ztan 2009: 4.

⁴³⁵ Kejanlı 2005: 91.

⁴³⁶ Aydın 2000: 25.

⁴³⁷ Aktüre 1997; Kejanlı 2005: 91.

taş veya çakıllarla döşenmiştir. İşlik, depo, yönetici binası ve konutlar gibi farklı işlevlere sahip yapılar yapılmıştır. Bazı evler iki katlıdır. Evlerin içinde silo, seki, kül kutu, ocak, fırın, niş, tandır gibi günlük yaşamda kullanılan mimari elemanlar bulunmaktadır. Bu Çağ'da Doğu Anadolu Bölgesi, Ege Bölgesi ve İç Batı Anadolu Bölgesi'nde evler, tek odalı, dörtgen planlı, dar kenarlarından biri apsisli yapılar bulunmaktadır. Halaf kültürüne ait olan tholos (yuvarlak planlı) yapılar, Doğu Anadolu ve Akdeniz'e kadar yayılmıştır⁴³⁸.

Kalkolitik Çağ'da, ticaretle oldukça zenginleşen yerel beyliklerin giderek her birinin siyasal güç haline gelmesinin sonucu olarak yerleşme yerlerinin etrafının surlarla çevrilerek bir savunma düzeneği oluşturulmuştur⁴³⁹. Savunma mimarileri, yerleşmelerin coğrafi yapısına göre şekillenmektedir. Buna göre Hassek Höyük oval, Hacılar-Kuruçay yerleşimlerinde kulelerle desteklenmiş dörtgen planlı sur, bazı yerleşimlerde ise sur sadece *Yukarı Kent* olarak adlandırılan seçkin-yönetici sınıfın bulunduğu alanı çevrelemektedir⁴⁴⁰.

Kalkolitik Çağ'da ölü gömme adetleri, coğrafya ve çevre koşullarına göre farklılık göstermektedir⁴⁴¹. Bu Çağ'da basit toprak mezarlar yoğun olarak kullanılmıştır. Doğu Anadolu⁴⁴², Güneydoğu Anadolu⁴⁴³, Orta Anadolu⁴⁴⁴, Batı Anadolu'nun Göller Yöresinde bulunan merkezlerde⁴⁴⁵ gömü için basit toprak mezar anlayışı hâkimdir. Kalkolitik Çağ'da küp mezarlar bir önceki Çağ'ın oranla daha fazla kullanılmıştır. Küp mezarlar, evlerin

⁴³⁸ Öztan 2009: 4.

⁴³⁹ Şerbetçi 2008: 107.

⁴⁴⁰ Öztan 2009: 4.

⁴⁴¹ Özterzi 2011: 86.

⁴⁴² Tilkitepe yerleşiminde Kalkolitik Çağ'ın tarihlenen tabakalarda yerleşim içinde 19 adet mezar ele geçmiştir. Söz konusu mezarların ikisi küp, diğer kalanları ise basit toprak mezar türüdür. İskeletlerin üzerinde kırmızı renkli boya (okr) tespit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Reilly 1940: 146-147.

Korucutepe'de Geç Kalkolitik Çağ'ın ait tabakalarda, 3 adet mezar ele geçmiştir. Gömüler hocker pozisyonunda yatırılmıştır. Muhtemelen burada yerleşim dışı mezarlık alanı bulunmaktadır. Oldukça zengin ölü hediyeleri bulunmuştur. Ele geçen ölü hediyeleri ışığında Korucutepe yerleşiminin önemli bir konuma sahip olduğu düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. van Loon ve Guterbock 1972: 80.

⁴⁴³ Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde söz konusu Çağ'ın ölü gömme geleneklerini en iyi yansıtan merkezlerden biri Çavı Tarlası'dır. Buradaki gömüler genellikle sağ tarafa yatırılmış ve hocker pozisyonunda bırakılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Von Wickede ve Mısır 1985: 105-106.

Kurban Höyük'te ise yerleşim için de sadece bir adet mezar ele geçmiştir. Bu mezarın içinde çift gömü (kadın-erkek) bulunmuştur. Yerleşimin içinde sadece bir mezarın ele geçmesi, mezarlığın yerleşim dışında (extramural) olduğu düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Alpagut 1986: 106; Yakar 1991: 73).

⁴⁴⁴ Orta Anadolu Bölgesi'nde yer alan Köşk Höyükte yerleşim için mezarlık anlayışı bulunmaktadır. Burada da ölüler hocker pozisyonunda gömülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayengin 1999: 40.

⁴⁴⁵ Batı Anadolu Bölgesi'nin Göller Yöresi Bölgesi'nde bulunan Hacılar'da, Kalkolitik Çağ'ın erken tabakalarında 6 adet mezar bulunmuştur. Mezarlarda bulunan bütün gömüler hocker pozisyonunda yatırılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda burada yerleşim dışı mezarlık alanı bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mellaart 1970: 89-90.

Kuruçay Höyük'te, Erken Kalkolitik Çağ'ın 2 adet mezar bulunmuştur. Ölüler hocker pozisyonunda yatırılmıştır. Geç Neolitik Çağ'da olduğu gibi söz konusu dönemde de yerleşim dışı mezarlık anlayışı mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Duru 1994: 80.

içinde bulunan tabanların alt kısımlarına konularak bebek ve çocuk gömüler için kullanılmıştır⁴⁴⁶. Kişisel süs eşyaları (bilezik, yüzük, aşı boyası toprakları vb.) ölünün yakınları tarafından mezara bırakılmaktadır. Mezara bırakılan hediyeler ise silah, alet, mühür, seramikler, dini sembol içeren idollerdir⁴⁴⁷.

Kalkolitik Çağ'la birlikte, başta bakır olmak üzere madenler, işletilerek süs eşyasından savunma silahlarına kadar tüm alanlarda varlığı gözlemlenmiştir⁴⁴⁸. Bu çağda, döküm tekniği ile iki ayrı maden filizi birlikte eritilerek kullanılmıştır⁴⁴⁹. Neolitik Çağ'dan Kalkolitik Çağ'ın kadar en çok talep edilen bakır, Kalkolitik Çağ'ın sonlarına doğru, yerini yeni keşfedilen arsenikli bakır, altın, gümüş, bronz ve demir gibi dayanıklı ve az kırılğan olan madenlere bırakmıştır⁴⁵⁰. Arsenikli bakır hem renk açısından hem de arsenik bakırın kalitesini etkilediği için kalite açısından bakırdan farklıdır. İçerdiği arsenik oranına göre bakırın döküm özelliği düzelmektedir⁴⁵¹.

Kalkolitik Çağ'da, maden kaynaklarının işletilmesine paralel olarak gelişen yüksek seviyede uzmanlaşmış metal işçilik ve üretimin hızla gelişmesiyle birlikte ticaret oldukça gelişmiştir⁴⁵². Kalkolitik Çağ'daki toplumlar, kendi kullanımlarından ekstra olarak ürettikleri malları⁴⁵³ (özellikle maden), Güneydoğu Toroslar, Kuzey Mezopotamya ve Güney Mezopotamya⁴⁵⁴ gibi uzak bölgelerle ticaret ağını oluşturmuşlardır⁴⁵⁵. Buna bağlı olarak dünya genelinde başlayan bu ticari ilişkiler, Anadolu'yu, Akdeniz-Ege-Karadeniz

⁴⁴⁶ Ayengin 1999: 16.

⁴⁴⁷ Özgüç 1948: 75-106.

⁴⁴⁸ Başak 2008: 15; Yalçın 2016: 8.

⁴⁴⁹ Sevin 2003: 78.

⁴⁵⁰ Başak 2008: 15.

⁴⁵¹ Yalçın 2016: 8.

⁴⁵² Hout ve Thalmann vd. 2000: 117.

⁴⁵³ Kalkolitik Çağ'da Anadolu'da doğal çevrenin ticaret üzerindeki etkisi belirleyici bir etkidir. Hammade ve besin kaynakları, karayolu, akarsu ve deniz ticareti ile alım satımı gerçekleştiriliyordu (Atak 2012: 14-15).

⁴⁵⁴ Halaf dönemine ait yerleşmelerde yapılan çalışmalarda ele geçen obsidyenlerin Doğu Anadolu Bölgesi'ne ait olduğu bilinmektedir. Bu düşünceye bağlı olarak Muş ve Van illerinde gerçekleşen arkeolojik kazı çalışmaları sırasında ele geçen Halaf ve Obeid dönemlerine ait seramik parçaları, bölgelerarası ticaretinin varlığını destekler niteliktedir. Van'da bulunan Tilkitepe sakinleri, Nemrut ve Süphan dağlarına yakınlığından dolayı buralarda elde ettikleri doğal camları Mezopotamyalı tüccarlara satıyorlardı. Bölgelerarası ticaretin varlığına dair en önemli kanıtlarından biri de, Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan merkezlerde çok sayıda mühür ve bullaların ele geçmesidir (Harmankaya 1998: 12-13; Sevin 2003: 93).

Kalkolitik Çağ'ın sonlarına doğru Orta Anadolu Bölgesi'nin güneybatı kesiminde Mezopotamya ve Suriye etkileri görülmektedir. Anadolu'nun Geç Kalkolitik Çağ'ına denk gelen Mezopotamya kültürlerinden biri olan Uruk kültürü döneminde, ticaretin önceki dönemlere göre daha sistematik bir şekilde yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Söz konusu Çağ'da ticaret, batıya doğru yönelmeye başlamıştır. Milos obsidyeni, önceki dönemlere oranla bu Çağ'da, Batı Anadolu Bölgesi'nde yer alan merkezlerde daha fazla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte ele geçen seramik örneklerinde, Anadolu ile Kikladlar arasında ticaret faaliyetlerinin, yoğun bir şekilde gerçekleştiği gözlemlenmiştir (Özdoğan 2002b: 122; Şahoğlu 2011: 172).

⁴⁵⁵ Çiğdem 2000: 187.

deniz ticareti ile Mezopotamya-İran-Kafkasya-Balkan arasındaki kara ticaretinin merkezi durumundadır⁴⁵⁶.

Kalkolitik Çağ'ın erken evrelerinde hayvan biçimli kapların yapımı devam etmektedir. Çanak-çömlekler çok ve tek renkli olmak üzere iki ana gruba ayrılmıştır⁴⁵⁷. Biçim olarak birbirinden farklı olmayan iki ana gruptan biri olan çok renkli seramikler, iyi ağırlıklı, açık renk zemine koyu kırmızı ya da kahverengi bezemeleriyle sadece Anadolu coğrafyasının değil aynı zamanda tüm Yakın Doğu coğrafyası ve Ege dünyasının en özgün çanak çömlekleri arasında yer almaktadır⁴⁵⁸. Yaklaşık olarak VI. binyılın ortaları ve V. binyılın başlarına tarihlenen Halaf Kültürü, Yakın Doğu coğrafyasının en gelişmiş boyalı seramik geleneğine sahip kültürlerden biridir⁴⁵⁹. Orta Kalkolitik Çağ'da ise Anadolu'da Obeid Kültürü'nün izleri görülmektedir⁴⁶⁰.

Seramiklerde, açık renkli kil, bitki, kum, kireç ve mineral katkılı hamur bulunmaktadır. Hamur, çoğunlukla yeşilimsi, daha az olarak kırmızımsı ve devetüyü renklere sahiptir. Genellikle elden şekillenmekle beraber Çağ'ın sonlarına doğru çanakların içindeki izlerden dolayı bazı biçimlerin yavaş dönen ya da hızlı dönen çarkta yapıldıkları tespit edilmiştir⁴⁶¹. Bu dönemde Suriye ve Mezopotamya'dan alınan çömlekçi çarkının kullanılması, çömlekçilik tarihi açısından oldukça önemli bir gelişmedir. Fakat çömlekçi çarkının kullanımı, önceki dönemlerde kullanılan canlı ve çok renkli bezeme anlayışı yerine tek renkli kapların ortaya çıkmasına neden olmuştur⁴⁶².

Güney bölgesinin alüvyonlu düzlüklerinden Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan dağlara kadar tüm Mezopotamya coğrafyasını kapsayacak şekilde boyalı seramikler yok denilecek kadar az sayıda üretilmiştir. Önceki dönemlerde gösteriş amaçlı çanak çömlek yapımı azalır, buna karşın özensiz bir şekilde kaba hamurdan kaplar üretilmiştir⁴⁶³. Kalkolitik Çağ'ın son evrelerinde önceki dönemde bulunan özenli ve ince boyalı kaplara kıyasla bu dönemde belirgin bir farklılık dikkat çeker. Ağır ve hantal biçimler içeren çanak

⁴⁵⁶ Harmankaya ve Erdoğan 2002: 10.

⁴⁵⁷ Atak 2012: 3.

⁴⁵⁸ Sevin 2003: 82.

⁴⁵⁹ Günümüz Suriye-Türkiye sınırındaki Resül-Ayn merkezi yakınlarında bulunan Halaf Höyüğü (Tell Halaf), Kalkolitik Çağ'ın ana vatanını batıda Fıran Nehri'nin kollarından biri olan Belih ve Habur vadileriyle doğuda Musul'un kuzeyindeki Dicle Havzası arasındaki sahada olduğu bilinmektedir (Sevin 2003: 90).

⁴⁶⁰ Atak 2012: 5.

⁴⁶¹ Sevin 2003: 97.

⁴⁶² Sevin 2003: 113.

⁴⁶³ Atak 2012: 8.

çömlekler siyah açkılı zemin üzerine mat beyaz boya ile yapılmış koşut çizgilerden oluşan bezemelere sahiptir⁴⁶⁴.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Kalkolitik Çağ seramiğini karakterize eden ve Amuk F⁴⁶⁵ evresi ile Geç Uruk seramiklerine benzeyen *Kaba Basit, Saman Yüzlü, Saklı astarlı, Uruk tipi açık renkli, Kırmızı astarlı Uruk tipi, Gri astarlı Uruk tipi ve Karaz tipi* mallar olmak üzere 7 ana malzeme grubu olarak sınıflandırılmıştır⁴⁶⁶. Alişar yerleşiminde meyvelik olarak adlandırılan seramik parçaları, Kızılırmak kavsi içinde bulunan yerleşim yerlerinde de saptanmış bir seramik grubudur. Orta Anadolu Bölgesi'nde bulunan Yüksek Kilise/Gelveri, Büyük Güllücek, KaBakûlak, Alişar, Karakuyu II ve Alacahöyük yerleşimlerinde yiv bezemeli çanak çömlek grubu ele geçmiştir⁴⁶⁷. Batı Anadolu Bölgesi'ndeki yerleşimlerde Kalkolitik Çağ seramik örnekleri, krem astar üzerine kırmızı boya bezemeli, iyi pişirilmiş, açkılı, çok kaliteli mallardır⁴⁶⁸. Formların ise saklı astar bezemeli çömlekler, önceleri dik, daha sonraları ise sarkık emzikli kulpsuz testiler, yüksek ayağı kafesli meyvelikler ve ekmek pişirmede kullanıldığı düşünülen çok kaba el yapımı, devrik ağızlı çanaklardır⁴⁶⁹. Genel olarak bu Çağ'da yüksek, ayağı kafesli meyvelikler, saklı astar bezemeli seramikler, önceleri dik, sonraları sarkık emzikli kulpsuz testiler, son olarak ekmek pişirme de kullanmak için çok kaba el yapımı, devrik ağızlı çanaklar yoğun olarak kullanılmaktadır⁴⁷⁰.

3.4. Anadolu'da Tunç Çağ

Bakıra arsenik ve kalay karıştırılarak tuncun elde edilmesiyle yeni bir çağa geçilmiştir⁴⁷¹. Anadolu'da bölgesel olarak farklı tarihlerde yaşanan bu çağ, genellikle Bronz/ Tunç Çağ'ı olarak anılmaktadır. Tunç Çağ'ı ifadesi, ilk kez 1816 yılında Danimarka Ulusal Müzesi'nde görevli Christian Jurgensen Thomsen tarafından kullanılmıştır⁴⁷².

Tunç Çağ'ı, Anadolu'nun kültür tarihi için yeni bir yeniliktir⁴⁷³. Kültürel, siyasal ve sosyal alanlarda gelişim ve değişimler hız kazanmış ve yeni toplumsal formasyonlar

⁴⁶⁴ Atak 2012: 7.

⁴⁶⁵ Braidwood ve Braidwood 1960: 513-516

⁴⁶⁶ Ekmen 2005: 50-51.

⁴⁶⁷ Atak 2012: 17-18.

⁴⁶⁸ Atak 2012: 18.

⁴⁶⁹ Harmankaya 1998: 14-15; Sevin 2003: 113.

⁴⁷⁰ Sevin 2003: 113.

⁴⁷¹ Kınal 1991: 36; Akurgal 1998: 11.

⁴⁷² Savaş 2006: 14.

⁴⁷³ Tuna 2000: 103.

oluşmuştur⁴⁷⁴. Fakat yenilikler yaşanılırken aynı zamanda Çağ'ın erken evrelerinde hala Geç Kalkolitik Çağ'ın kültür etkisi devam etmiştir⁴⁷⁵. Öncül çağlara egemen olan tarım, çömlekçilik, dokumacılık gibi gündelik yaşam faaliyetlerine ek olarak daha etkili silahlar, kaliteli, dayanıklı, ince, hafif eşya ve kaplar yapılmıştır⁴⁷⁶. Madencilik alanındaki ilerleme ve üretilen metal eserlerin yaygın bir şekilde kullanılması⁴⁷⁷, göçün oluşmasına neden olmuş ve beraberinde nüfusun hızla artmasına paralel olarak kentleşmeyi ve beraberinde ilk küçük devlet sisteminin oluşmasına zemin hazırlamıştır⁴⁷⁸. Buna bağlı olarak köy yerleşmelerinde azalma yaşanmış, az sayıda ama daha büyük ve gelişkin şehir merkezleri ortaya çıkmıştır⁴⁷⁹.

Tunç Çağ'ı, kabaca MÖ. III. binyılın başlarında şekillenmeye başlanmıştır⁴⁸⁰. Gösterdiği gelişmelere göre Erken, Orta ve Geç Tunç Çağ'ı olmak üzere üç ana evrede incelenmektedir⁴⁸¹. Bölgesel farklılıklar görülmek üzere Tunç Çağ'ı, genel olarak Erken Tunç Çağ'ı MÖ. 3000-2500, Orta Tunç Çağ'ı MÖ. 2500-2000, Geç Tunç Çağ'ı MÖ. 2000-1200 yıllarında yaşanmıştır⁴⁸².

Tunç Çağ'ında *uygarlık* iyice yerine oturmuştur. Bu durumda söz konusu çağ ile özdeşleşmiş olan uygarlık kavramının özüne sosyolojik bir yaklaşımla konuya değinmekte fayda vardır. Uygarlık, kavramsal olarak tanımlansa da yansımaları birbirinden farklıdır. Uygarlığın varoluşu, insanoğlunun en önemli dönüm noktalarından birisidir⁴⁸³. Bu nedenle uygarlık, insanoğlunun sosyal gelişimine bağlı olarak gelişmektedir⁴⁸⁴. Uygar bir toplumda bir arada yaşama kuralı hukuktur⁴⁸⁵.

Uygar bir toplumun en belirgin özellikleri arasında kentler, anıtsal mimari yapılar ve sulama sistemleri gibi kavramlar yer almaktadır. Bununla birlikte ileri düzeyde ekonomi,

⁴⁷⁴ Duyar ve Atamtürk 2010: 31.

‘‘Eski Anadolu’da devletin oluşumu, sınıf ayırımına dayalı üretim, dağıtım, dolaşım ve tüketim modellerinin yaratılmasını kapsayan bir süreçti. Düzensiz bir tabakalanmaya ve mülkiyet ve geçim stratejileri konularında çoğunlukla değişik geleneklere sahip toplumları içine alan bir devlet sistemi (Gailey ve Petterson 1988: 77), sosyal, politik, ekonomik ve kültürel açıdan herkesi bir bütün haline getiremezdi. Bir kere merkezi bir sistemin parçası olduktan sonra, mülkiyet ve üretim devletin yararına olacak şekilde değiştiriliyordu. Baskın durumdaki komlu toplumun sınıf ayırımına dayalı tabakalanması nedeniyle, boyunduruk altında olmayan sınırlı toplumları bile sosyo-ekonomik değişikliklere maruz kalabiliyordu’’(Yakar 2007: 33).

⁴⁷⁵ Sevin 2003: 100; Yaylalı 2007: 165.

⁴⁷⁶ Başaran 1998: 34; Başak 2008: 22-23.

⁴⁷⁷ Tiryaki 2017: 178.

⁴⁷⁸ Ünsal 2006: 130; Yaylalı 2007: 165.

⁴⁷⁹ Sevin 2003: 125.

⁴⁸⁰ Dinçol 1982: 15.

⁴⁸¹ Yaylalı 2007: 165.

⁴⁸² Yakar 1985: 238; Akurgal 1998: 26-28.

⁴⁸³ Sagona ve Zimansky 2009: 155.

⁴⁸⁴ Kaypak ve Gündür 2018: 15.

⁴⁸⁵ Demirdöven 2013: 1.

sosyal ve politik gelişmişliklerde yer alır. Neolitik Çağ'da uygar bir toplumun zemini oluşturulmuşsa da MÖ. III. binyılda uygarlık, daha iyi belirginleşmiş, çeşitlenmiş ve gelişim göstermiştir⁴⁸⁶.

Günümüzde kentler, birbirine yabancı milyonlarca insanın yaşamını, ekonomisini, politik ve sosyal faaliyetlerini sürdürdüğü bir alandır⁴⁸⁷. Anadolu'da Erken Tunç Çağ'ında üç türde sosyo-politik kent dönüşümü bulunmaktadır. Bunlar; 1: Doğu Anadolu Bölgesi'nde *kırsal düzen*: Engebeli araziye sahip, hiyerarşi düzenin olmadığı bir bölge. 2: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde *kentleşme*: İyi düzenlenmiş yönetim sistemiyle yakın bölgelerdeki kentleri kontrol altına alan büyük kentlerin var olduğu bölge. 3: Orta ve Batı Anadolu Bölgesi'nde *Merkezileşme*: Büyük yerleşimlerin çevrede bulunan kentleri zayıf bir şekilde kontrol altına alma sistemine sahip bir bölge⁴⁸⁸ olarak tanımlanmıştır.

Erken Tunç Çağ'ında, kentleşme/urbanizm sürecinin hız kazanması, *Anadolu Plan Tipi*⁴⁸⁹ (Anatolisches Siedlungsschema⁴⁹⁰) olarak adlandırılan radyal planlı kentlerin oluşumunu sağlamıştır⁴⁹¹. Her ne kadar Erken Tunç Çağ'ında Anadolu'da çok sayıda alt kültür grubu bulunsa da, bunlar arasında kültürel birliktelikler izlenir. Bu döneme dair bulgular sunan merkezlerde gerçekleştirilen kazı çalışmaları, Doğu Anadolu Bölgesi⁴⁹², Orta Anadolu Bölgesi⁴⁹³, Batı Anadolu Bölgesi⁴⁹⁴, özellikle de Eskişehir Yöresi⁴⁹⁵, Antalya civarı⁴⁹⁶, olmak üzere hemen hemen tüm bölgelerde Anadolu Plan Tipi'nin varlığı dikkat çekmektedir.

⁴⁸⁶ Çıvgın 2015: 75-124.

⁴⁸⁷ Sagona ve Zimansky 2009: 156.

⁴⁸⁸ Sagona ve Zimansky 2009: 159.

⁴⁸⁹ Bozkurt ve Altınçekiç 2013: 73.

Bu plan, merkezi bir avlu etrafına bitişik dikdörtgen evlerden oluşmaktadır (Sagona ve Zimansky 2009: 170).

⁴⁹⁰ Sagona ve Zimansky 2009: 164.

⁴⁹¹ Bozkurt ve Altınçekiç 2013: 73.

⁴⁹² Koşay ve Turfan 1959: 349-413; Koşay 1970: 139-142; Koşay 1972: 53-55; Hauptmann 1972: 87-101; Hauptmann 1982: 13-40; di Nocera 2000: 73-93; Güneri 2007: 267-324; Işıklı 2007: 325-350; Korucu 2009: 43-60.

⁴⁹³ İlgezdi-Bertham ve Bertham 2010: 385-396; İlgezdi-Bertham ve Bertham 2012: 117-124.

⁴⁹⁴ Batı Anadolu'da Troia başta olmak üzere büyük alanlara yayılmış ve gelişmiş kentlerde özel fonksiyonlara sahip binaların ortaya çıkması, surlarla çevrili olmaları, sokakları ve megaron yapıları ile hiyerarşik bir yapının ve yönetici sınıfın olması gerektiği düşünülmektedir (Yakar 1985: 51; Aktüre 1994: 114; Erkanal 1996: 80). Megaron tipi yapılar, Batı Anadolu Bölgesi'nde Tunç Çağ'ı boyunca kesintisiz olarak kullanılmaktadır (Oy 2011: 26).

⁴⁹⁵ Efe 2002b: 315-326; Efe 2005: 29-44; 2007b: 103-114.

⁴⁹⁶ Birgili 1993: 12; Duru ve Umurtak 2003: 319-329.

Konut mimarisi olarak Radyal plan, merkezi bir avlu etrafına bitişik dikdörtgen evlerden oluşmaktadır⁴⁹⁷. Sur, bastiyon, kapı ve kuleleri ile etrafı koruma altına alan mimari plandır⁴⁹⁸. Radyal planlı yerleşimlerin öncü örnekleri Pulur-Sakyol⁴⁹⁹, Sos Höyük⁵⁰⁰, Karagündüz, Anadolu, Küllüoba, Demircihöyük, Limantepe, Baklatepe, Troia I, Karaoğlan, Hacılar I, Bademağacı gibi hemen hemen her merkezde kullanılmıştır⁵⁰¹. Plan, Erken Tunç Çağ I ve II'de Batı Anadolu ve Ege Bölgesi'nde devam etmiş⁵⁰² daha sonra yerini Erken Tunç Çağ III'te linear plana bırakmıştır⁵⁰³.

Erken Tunç Çağ'ında, megaron tipi konutlar gelişimini tamamlamıştır⁵⁰⁴. Megaron planının tanımı ve kökeni hakkında farklı görüşler mevcuttur⁵⁰⁵. B. Smith: *“Bir megaron ilk başta erkeklerin sonra tanruların ikameti için kullanılan müstakil, dörtgen veya absidal bir yapıdır. Bu yapı, muhtemelen, ille gerekli olmasa da, genelde bir ucundan girilen, bir ana salondan ibarettir. Daha gelişkin aşamalarda bu giriş ante duvarlarıyla oluşturulmuş yarı-açık bir kapı önü sundurmasında yer almıştır. Bu salon içten payanda gerektirecek denli büyük olabilir de olmayabilir de ve iç payadalar kullanılması gerektiğinde bu payandalar çatıyı destekleyecek çeşitli farklı biçimlerde konulmuştur; orijinalinde içinde, genelde dairesel olan bir ocak vardır ve üstü, eğimli bir çatı veya düz bir çatıyla kaplıdır”*⁵⁰⁶ şeklinde tanımlamıştır.

MÖ. 2700-2400 yılları arası genel olarak Erken Tunç Çağ'ı II'ye denk gelmektedir. Bu yıllarda Anadolu'da, bölgesel çeşitliliğin birleşmesinden kaynaklanan karmaşık bir yapılanma söz konusudur⁵⁰⁷. Erken Tunç Çağ II'de kuzeybatı Anadolu kültür bölgesi, Erken Tunç Çağ'ı I evresiyle hemen hemen aynıdır⁵⁰⁸. Beycesultan Erken Tunç Çağ'ı XIX-XVII.

⁴⁹⁷ Sagona ve Zimansky 2009: 170; Fidan 2012: 29, 31,36, 38.

⁴⁹⁸ Korfmann 1983: 245.

⁴⁹⁹ Koşay 1976: 118; Sagona ve Zimansky 2009: 164.

⁵⁰⁰ Sagona ve Zimansky 2009: 167.

⁵⁰¹ Oy 2011: 23.

⁵⁰² Hiller 1986: 88.

⁵⁰³ Efe 2004: 19.

⁵⁰⁴ Bozkurt ve Altınçekiç 2013: 73.

⁵⁰⁵ Blegen 1945: 35 vd.; Akın 1997: 1190; Naumann 1998: 350.

⁵⁰⁶ Smith 1942: 101.

⁵⁰⁷ Sagona ve Zimansky 2009: 174.

⁵⁰⁸ Troia I kalesi bu evrede bir yangınla son bulmuştur. Bu kale üzerine Troia IIA evresine ait bir kale inşa edilmiştir. Bu kale, iki giriş kapıya (FL-FM) sahiptir. Troia IIA evresi, I evresine göre daha geniş ve 12 alt evresi bulunmaktadır (Sagona ve Zimansky 2009: 147).

Troia IIA evresi de bir yangınla son bulmuştur. IIC evresinde, önceki evrede bulunan sur duvarı korunmuştur. Troia'nın güneybatısında bulunan giriş kapısı (FM) bir rampayla ulaşılmaktadır. Burada, 30 m²'lik bir alana sahip ve yaklaşık olarak 45 cm uzunluğu olan devasa megaron (Megaron IIA) bulunmaktadır. Megaron geniş bir temel üzerine inşa edilmiştir. Megaronun duvarlarında kerpiç tuğla ve ahşap kullanılmıştır. Bu geniş yapının yanı sıra en az dört megaron daha inşa edilmiştir. Tapınak, saray veya kamu yapıları olduğu

tabakalardaki yerleşim planında bir değişim söz konusudur. Burada XVII. tabakada Erken Tunç Çağ'ı II evresine ait kerpiçten yapılmış bir çift boynuzlu *ikiz tapınak* (Tapınak A-Tapınak B) bulunmaktadır⁵⁰⁹.

Antalya il merkezinin batısında bulunan Elmalı ilçesinin yakınlarında yer alan Karataş-Semayük (eski adıyla Bozüyük) yerleşiminde, MÖ. III. binyılın ortalarından itibaren yerleşim planında toplumsal nedenlerden dolayı genel bir değişim söz konusudur. Bu değişimlerden biri ve en dikkat çekici olanı, höyüğün en yüksek noktasında yapılan büyük ve bağımsız megaron yapısı, radyal yerleşimlerin bulunduğu alandan farklı olarak tepeden bakmaktadır⁵¹⁰. Megaronun üç kenarı boyunca uzanan avlu ve çevresindeki toprak set, söz konusu değişimi desteklemektedir⁵¹¹.

Aizanoi'deki megaron yapısı, bir platform üzerinde inşa edilip 11 m uzunluktadır⁵¹². Hem konum olarak hem de etrafının küçük çakıl taşlarıyla döşenmiş olması, özel bir amaca yönelik yapıldığı düşünülmektedir⁵¹³. Küllüoba, Erken Tunç Çağ'ı II'nin sonlarına doğru güçlendirilmiş ve belirgin olarak doğrusal bir planı bulunmaktadır. Bademağacı, Baklatepe ve Limantepe yerleşimleri, mimari unsurlar olarak Midilli Adası'nda bulunan Thermi yerleşimiyle aynı özellikler göstermektedir⁵¹⁴.

Erken Tunç Çağ'ı III'te Troia'da bir değişim söz konusudur. Mimari konutlarda kerpiç yerine taş kullanılmıştır. Oda sayısı üçe çıkmıştır. Limni Adası'nda bulunan Poliochni, Erken Tunç Çağ'ının sonlarına ait yerleşim düzeni hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Buna göre Poliochni, Troia gibi dairesel bir plana sahip bir yerleşim değildir. Burada uzun kamu yapıları bulunmaktadır. Thermi V evresi ise Poliochni gibi aynı yapılarla sahiptir. Uzun ev dizileri, cadde ve sokakları birbirinden ayırmaktadır⁵¹⁵.

MÖ. III. binin ikinci yarısında, Anadolu'da uygun bir yerleşme düzeninin yanı sıra sur ile çevrili kentlerin inşa edilmesine yol açan yeni bir siyasi örgütlenme süreci

düşünülmektedir. Fakat bu bağımsız yapıların işlevleri hala tam olarak bilinmemektedir (Sagona ve Zimansky 2009: 174).

Troia II'nin son evresi olan IIg evresi, sıkışık yapılardan oluşan düzenli bir yerleşime sahiptir. Troia Hazinesi bu evreye ait olduğu bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tolstikov ve Treister 1996.

⁵⁰⁹ Sagona ve Zimansky 2009: 175.

⁵¹⁰ Sagona ve Zimansky 2009: 175.

⁵¹¹ Eslick 1988: 10 vd.

⁵¹² Locher 2001: 270-294.

⁵¹³ Sagona ve Zimansky 2009: 175-176.

⁵¹⁴ Efe 2003b: 265 vd. Fig. 5.

⁵¹⁵ Sagona ve Zimansky 2009: 176.

başlanmıştır⁵¹⁶. Stratejik olarak önemli bir konumda bulunan merkezlerin, tehdit algısı itibariyle surlarla çevrelendiği ve askeri tahkimat sistemlerinde gelişim sağlandığı gözlemlenmiştir⁵¹⁷.

Tepecik Höyükte yapılan kazı çalışmalarında, Erken Tunç Çağ I'e ait, 8. tabakada, tahkimat sisteminin bir parçası olduğu düşünülen taş temel üzeri kerpiçten oluşan sur duvarı bulunmaktadır⁵¹⁸. Çevre duvarının Erken Tunç Çağ II'de teraslamalarla birlikte tekrar kullanılmak istenmiştir⁵¹⁹. Norşuntepe'de, kuzey-güney doğrultusunda uzanan insan eli ile yapılmış eğimli yamacın üzerinde sona eren, üst üste Erken Tunç Çağ'ı IB evresine tarihlendirilen 4 tane tahkimat duvarı bulunmaktadır⁵²⁰. Tülintepe'nin kuzeyinde, Erken Tunç Çağ'ına ait bir çevre duvarı tespit edilmiştir⁵²¹. Bu duvar, doğu-batı doğrultuludur⁵²². Dilkaya'da, doğu-batı doğrultuda uzanan kalın kerpiç duvar bulunmaktadır. Çoğunlukla sıkıştırılmış çamur ve kerpiç bloklarıyla inşa edilmiştir. Duvarın temelinde kullanılan taşlar düzgün yerleştirilmemiştir. Duvar, belli bir noktadan sonra köşe yaparak güneye dönmekte ve olasılıkla burada bir kapı aralığı bulunmaktadır. Tabanda yer alan düzgün plaka taşlar, bir giriş için uygun bir alt yapı oluşturmaktadır⁵²³. Taş temelli güçlü duvar yapısı Erken Tunç Çağ'ına ait olduğu düşünülmektedir⁵²⁴. Pulur-Sakyol'da evler, tepenin yuvarlak şekline bağlı olarak iç ve dış sıra şeklinde sıralanmakta ve yan duvarlar ortak şekilde kullanılmıştır⁵²⁵. Mimari planın, coğrafi yapısına uygun olarak belirlenmesi, odaların yamuk şekil almasına neden olmuştur. Odaların bu şekilde dizayn edilmesinden dolayı, şehir kale görünümündedir⁵²⁶. Birbirine bitişik halde olan bu odalar, olasılıkla yaşanılacak herhangi bir dış saldırıya karşı savunma oluşturmak amacıyla yapılmıştır⁵²⁷. Bu odalar, IX, X⁵²⁸ ve XI. yapı katlarında daha da belirgindir⁵²⁹. Arslantepe'de, yerleşimi çevreleyen taş temel üzerine kerpiç beden şeklinde inşa edilen kent suru, yerleşimin güneybatı eteğinde bulunmakta ve yarım daire biçimli büyük bir bastiyondur⁵³⁰. Maltepe-Kılıhdık Höyük

⁵¹⁶ Frangipane 1996: 67.

⁵¹⁷ Aktüre 1994: 114; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Zengin-Koşan 2012: 251-272.

⁵¹⁸ Esin 1982: 82; Harmanakaya ve Erdoğan 2002: Tepecik/Makaraztepe.

⁵¹⁹ Esin 1974a: 118, ek 16, şek. 16a.

⁵²⁰ Hauptmann 1972: 98.

⁵²¹ Cevher 2012: 102.

⁵²² Esin 2000: 87.

⁵²³ Çilingiroğlu ve Derin 1992: 403-404.

⁵²⁴ Çilingiroğlu ve Derin 1992: 404, ek 18, şek. 18a.

⁵²⁵ Koşay 1971: 100.

⁵²⁶ Koşay 1971: 100.

⁵²⁷ Koşay 1976: 2 vd.

⁵²⁸ Koşay 1976: 11-12, ek 19, şek. 19b.

⁵²⁹ Koşay 1976: 36-37.

⁵³⁰ Frangipane 1996: 67, ek. 69, lev. XVIIb.

tepesinin güney kısmında iri, işlenmemiş taşlar ile yapılmış kare biçimli bir yapı tespit edilmiştir. Bu yapının kule yapısı olduğu düşünülmektedir⁵³¹. I. yapı katında yer alan sur temeli, kulenin temelinden daha kalın şekilde inşa edilmiştir⁵³².

Orta Anadolu Bölgesi'nde bulunan Göltepe Höyük, bir sur veya çevre duvarı ile çevrelenmiştir⁵³³. Duvar hakkında başka bir görüş ise bu yapının sur yapısı olduğudur⁵³⁴. Ahlatlıbel'de, sağlamlaştırılmış bir kale ve bu kalenin doğu tarafında sepet kulpu şeklinde çıkıntıya sahip duvar yapısı bulunmaktadır⁵³⁵. Keçiçayırı'da, tepede bazı yerlerde kyklopik taşlardan oluşan sur yapısı bulunmaktadır. Surun çevrelediği kale, Erken Tunç Çağ'ı II'ye aittir⁵³⁶. Küllüoba'da, yerleşmeyi çevreleyen ve güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda uzanan kerpiç duvar yapısı bulunmaktadır⁵³⁷. Duvar, zikzaklar yaparak uzanmaktadır. Evlerin arka tarafı, duvara yaslanan dörtgen veya trapez şeklindedir⁵³⁸. Demirci Höyükte, F1 yapı evresinden itibaren yapı çemberinin dışındaki eğimli çevre duvarı, bazı yerlerde testere diş biçiminde çıkıntılı olarak inşa edilmiştir. Bu duvar, taş temel üzeri kerpiçten inşa edilmiştir⁵³⁹. Alishar'da tepe kısmı ve alt şehir sur sistemi ile çevrilmiştir. Orta Anadolu Bölgesi'nin en eski sur yapısını temsil etmektedir⁵⁴⁰. Alt şehirdeki sur, çağdaşı olan tepedeki sur yapısına oranla daha kaliteli bir şekilde inşa edilmiştir⁵⁴¹. Etiyokuşu C ocağında bulunan duvar temelleri, Erken Tunç Çağ'ı sakinlerinin, kendilerini güvence altına alma amacıyla yaptıkları düşünülmektedir. C ocağı duvar temelleri, A-B ocaklarında yer alan duvar temelleri ile kıyaslanamayacak kadar geniştir⁵⁴².

Troia I, II ve III yerleşimleri sur ile çevrilmiştir⁵⁴³. Troia I tabakasında yapılan çalışmalarda iç ve dış olmak üzere iki sur tespit edilmiştir. Basit bir teknikle yapılan sur, taş, toprak ve kerpiçten inşa edilmiştir⁵⁴⁴. Troia II'deki sur, Troia I'in tekrarı olduğu düşünülmektedir. Troia II sur, Troia I tipinde olup, bu sur yerleşim yerinin büyümesinden

⁵³¹ Özgüç 1947a: 643.

⁵³² Özgüç 1947b: 161-163.

⁵³³ Yener 1992: 278; Drahor 1993: 39 vd.

⁵³⁴ Yener 1992: 278; Cevher 2012: 74.

Sur yapısının üzerinde yer alan kimi potalarda kalay ve demir kalıntıları ele geçmiştir. Bu buluntu, Anadolu'daki kalay üretiminin tarihsel süreci açısından ciddi bir önem taşımaktadır (Yener 1992: 278-279).

⁵³⁵ Özgüç 1947b: 644.

⁵³⁶ Şahin 2008: 25.

⁵³⁷ Efe 2000: 120.

⁵³⁸ Fidan 2012: 1-44.

⁵³⁹ Harmankaya ve Erdoğan 2002: Demircihöyük/Sarıkent.

⁵⁴⁰ Özgüç 1945: 46.

⁵⁴¹ Von der Osten 1937: 118.

⁵⁴² Kansu 1940: 19-20.

⁵⁴³ Akurgal 2007: 27.

⁵⁴⁴ Özgüç 1945: 56-57.

kaynaklı sürekli tamir ve bir takım değişikliklere uğramıştır⁵⁴⁵. Troia III dönemi sur, iki yapım evresi görmüştür⁵⁴⁶. Aşağı kenti çevrelediği düşünülen bir ahşap savunma hattı bulunmaktadır⁵⁴⁷. Beycesultan XIX. tabakada, ETÇ I evresine ait bir çevirme duvarı bulunmaktadır. Duvarın bir kısmı iyi bir şekilde korunmuştur. Duvar, işlenmemiş taş temel üzerinde yükselmiştir. Çevirme duvarı höyüğün doğu cephesine paralel olarak uzanmaktadır⁵⁴⁸. Limantepe'de, Erken Tunç Çağ'ı I evresine ait duvar, kireç taşı plakalar kullanılarak savunma amacına yönelik yapılmıştır⁵⁴⁹. ETÇ II'de iç kale yerleşimi bir tahkimat duvarı ile çevrilidir. İç kale sadece bir duvar ile değil aynı zamanda bastiyon yapısı ile korunmuştur⁵⁵⁰. Baklatepe'de, doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan ETÇ I dönemine ait duvar yapısı bulunmaktadır⁵⁵¹. Karataş-Semayük'te, yaklaşık olarak doğu-batı doğrultusunda uzanan tek odalı bina yapısı bulunmaktadır. Yapı düşük bir yüksekliğe sahip taş temel üzeri kerpiç ile inşa edilmiş ve oval biçimli bir çevirme duvarı ile çevrelenmiştir⁵⁵². Yapıyı kavisli bir şekilde çevreleyen başka bir duvar daha yapılmıştır. Bu duvar, diğerine rağmen bağımsız bir şekilde yapıyı çevrelemektedir. Taş temel üzeri kerpiç ile inşa edilmiştir. Güneybatı tarafında bastiyonlar ile desteklenmiştir⁵⁵³. Bu mimari özellikler I. ve II. evrelere ait olup, Erken Tunç Çağ'ı I'e tarihlendirilmiştir⁵⁵⁴. Bademağacı Erken Tunç Çağ'ı yerleşmesinin kuzeydoğu tarafında bir duvar bulunmaktadır. Dışa bakan yüzü dik, içe bakan yüzü hafif bir şekilde eğimlidir. Duvarın yapımında iri şekilsiz taşlar kullanılmış ve genellikle harç dökülmeden inşa edilmiştir⁵⁵⁵.

Yerleşimlerin konumları, boyutları ve nitelikleri insanların yaşam tarzının belirlenmesinde, gelenek, görenek, adet ve mezar anlayışında da önemli bir role sahiptir⁵⁵⁶. Erken Tunç Çağ'ında kentlerin gelişimine paralel olarak artan nüfus sayısı mezar alanlarına da etkili etmiştir⁵⁵⁷. Mezar alanları, toplumların birbirleriyle etkileşimi halinde özgün yapıların yanında siyasi bir propaganda alanı haline de dönüşmüştür. Bu doğrultuda mezar

⁵⁴⁵ Özgüç 1945: 58.

⁵⁴⁶ Korfmann 1997b: 214.

⁵⁴⁷ Jablonka 2001: 391.

⁵⁴⁸ Lloyd ve Mellaart 1962: 28-29.

⁵⁴⁹ Erkanal ve Günel 1996: 313.

⁵⁵⁰ Harmankaya ve Erdoğan 2002: Limantepe.

⁵⁵¹ Erkanal ve Özkan 1998: 407.

⁵⁵² Mellink 1965b: 245.

⁵⁵³ Mellink 1967: 223.

⁵⁵⁴ Mellink 1975: 72; Mellink 1985: 103-104.

⁵⁵⁵ Duru 2000a: 110, Ek 27. Şek. 27b.

⁵⁵⁶ Mutlu 2005: 10.

⁵⁵⁷ Yaylalı 2007: 165.

alanları, hangi amaçla kullanılırsa kullanılsın, kentlerin kültürel ve sosyal yapısı hakkında önemli veriler sağlamaktadır⁵⁵⁸.

Mezarlar, yerleşim içi (intramural) ve yerleşim dışı (ekstramural) olmak üzere iki türde yapılmaktadır⁵⁵⁹. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Oylum Höyük⁵⁶⁰, Birecik⁵⁶¹, Orta Anadolu Bölgesi'nde Alacahöyük⁵⁶², Batı Anadolu Bölgesi'nde ise Kuruçay⁵⁶³ ve Troia'da⁵⁶⁴ yerleşim içi mezarlık alanları bulunmaktadır. Troia'da bebek ve çocukların yerleşim içi, yetişkinlerin ise yerleşim dışı olarak şehrin dışındaki mezarlık alana gömüldüğü bilinmektedir⁵⁶⁵.

Erken Tunç Çağ'ında genellikle basit toprak mezar, küp mezar, taş-sanduka mezar ve oda mezar türleri kullanılmıştır⁵⁶⁶. Anadolu ve Yakınoğu'da en eski ve en çok kullanılan mezar türü basit toprak mezardır⁵⁶⁷. Basit toprak mezarların çukuru, tabana doğru daralıp genişlemektedir. Şekil olarak düzensiz, elips, oval, kare, dikdörtgen veya yamuk şekillere sahiptir. Çukurların kapatılması şartlara göre farklılık göstermektedir. Bu durumda toprak, taş dilimler veya kerpiç gibi malzemeler, çukurların kapatılması için kullanılan ana malzemelerdir⁵⁶⁸. Gedikli Höyük, Pulur-Sakyol, Han İbrahim Şah ve Arslantepe'de Erken Tunç Çağ'ına ait taban altında basit toprak mezarlar bulunmuştur⁵⁶⁹.

Küp mezar, genel olarak bebek, çocuk ve yetişkinler için kullanılan mezar türüdür. Ağz kısmı genellikle açık olarak bırakılmaktadır⁵⁷⁰. Erken Tunç Çağ'ında en çok kullanılan mezar türüdür. Evlerde bulunan taban altına konulmaktadır⁵⁷¹. Troia Ia'ya ait olan büyük megaron yapısının dışında kalan, küp içinde iki bebek iskeleti bulunmuştur⁵⁷². Analizler sonucu bir yaşını geçememiş iki çocuğun iskeletidir. Troia I'in kulplu ve üçayaklı mezar küpleri, Termi, Kusura ve Demirci Höyükte benzer küplerin ele geçmesi Anadolu'nun bazı

⁵⁵⁸ Koçak 2013: 3.

⁵⁵⁹ Mutlu 2005: 64.

⁵⁶⁰ Ensart 1995: 35-46.

⁵⁶¹ Yılmaz 2003: 8-9.

⁵⁶² Akok 1979: 107, 169.

⁵⁶³ Duru 1996: 66.

⁵⁶⁴ Korfmann 1998: 358.

⁵⁶⁵ Özgüç 1948: 65.

⁵⁶⁶ Uhri 2006: 250.

⁵⁶⁷ Derin 1993: 9.

⁵⁶⁸ Mutlu 2005: 71.

⁵⁶⁹ Derin 1993: 11.

⁵⁷⁰ Özgüç 1948: 12 vd.

⁵⁷¹ Ensart 1995: 99-100.

⁵⁷² Özgüç 1948: 19-20.

bölgelerinde, çocukların mutfakta kullanılan kaplara gömüldüğünü, Yortan'ın aksine gömü için özel üretilen küpler olmadığını göstermektedir⁵⁷³.

Tuncun yaygın kullanılmasıyla birlikte yeni metal teknolojisinin ve alet yapımının gelişimine paralel olarak yeni bir ölü gömme adeti olan taş-sanduka mezarlar ortaya çıkmıştır⁵⁷⁴. Taş-sanduka mezar, yapım tekniği ve özelliklerine bağlı olarak yöresel nitelikte kullanılan mezar türüdür⁵⁷⁵. Arslantepe VI B1 tabakasında bulunan bir mezar, bu gelişimin ilk örneğini oluşturmaktadır⁵⁷⁶.

Oda mezarları, yer altına açılmış bir çukur şeklinde ve bu çukurun etrafı taş duvarlarla örtülmektedir⁵⁷⁷. Yapısal olarak genellikle köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen, planlı ve kapak kısımları büyük taşlarla kapatılmaktadır⁵⁷⁸. Bu mezarlar, uzun yıllar boyunca kullanılmak üzere birden fazla gömü için ideal bir mezar türüdür. Bu nedenle istisnai durumlar dışında hemen hemen her oda mezarında birden fazla gömü ile karşılaşmaktadır⁵⁷⁹. Oda mezarları, MÖ. III. binyılın sonlarına doğru yaygın kullanılmıştır⁵⁸⁰. Bu mezar türü, zengin aile ya da bireyler için kullanılmıştır. Sadece zengin aile sınıfının kullanması, toplumda ekonomik güce dayalı sınıf farklılığını göstermektedir⁵⁸¹. Ölü hediyesi olarak genellikle seramik ve madeni buluntular kullanılmaktadır. Elde edilen madeni eserler, Tunç Çağ'ındaki toplumların metalürji sanatına erişmiş olduklarını kanıtlayan en somut buluntulardır⁵⁸².

Erken Tunç Çağ'ında maden, yaygın bir şekilde kullanılmıştır⁵⁸³. Çağ'ın erken evrelerinde maden deneyim aşamasında olup daha sonraki süreçlerde iyice şekillendirilerek araç gereç yapımında yaygın kullanılmıştır. Maden artık endüstriyel bir hal alıp⁵⁸⁴, bölgelerarası ticaretin vazgeçilmez bir parçası olmuştur⁵⁸⁵. Kalay ve bakırın karışımından

⁵⁷³ Özgüç 1948: 21; Akdeniz 2009: 51.

⁵⁷⁴ Frangipane 2011: 134.

⁵⁷⁵ Özgüç 1948: 40.

⁵⁷⁶ *Mezar, Frangipane'e göre; Arslantepe VIA evresinin yüksek rütbeli seçkin soylularından birine veya VIB1 dönemiyle birlikte bölgeye ve yerleşime yeni gelen pastoral/hayvancı gruplarının savaşçı şeflerinden birine ait olmalıdır. Gömünün beraberinde 95 adet metal obje, çanak çömlekler ve çok sayıda boncuktan oluşan oldukça zengin bir hediye grubu söz konusudur* (Işıklı 2007: 330-331).

⁵⁷⁷ Mutlu 2005: 71.

⁵⁷⁸ Mutlu 2005: 72.

⁵⁷⁹ Yılmaz 2006: 68.

⁵⁸⁰ Mutlu 2005: 72.

⁵⁸¹ Yılmaz 2003: 67.

⁵⁸² Başak 2008: 23.

⁵⁸³ Özbal 2005: 11.

⁵⁸⁴ Yalçın 2016: 96.

⁵⁸⁵ Başak 2008: 15.

elde edilen tuncun bu çağda ortaya çıkması, maden sanatı için önemli bir gelişmedir⁵⁸⁶. Kalaylı tuncun ilk örnekleri Tell El-Cudeyde⁵⁸⁷ ve İkiztepe'de MÖ. IV. binyıl sonu-III. binyıl başında görülmüşse de⁵⁸⁸, yaygın kullanımını Erken Tunç Çağ'ı II'de gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte kalayın kökeni ve hangi ticaret yolları ile ihracatın yapıldığına dair problemler, net olarak çözülememiştir⁵⁸⁹.

Tunç Çağ'ında seri üretime dayalı döküm, tavlama, kaynak, kaplama teknikleri ortaya çıkmıştır⁵⁹⁰. Sadece tunç değil aynı zamanda altın, gümüş, bakır ve elektrüm gibi birçok madenin kullanımını yoğunluk kazanmıştır⁵⁹¹. Bu çağda metalurjistler, balmumu kalıba alma, tavlama, altın ve gümüş ile kaplama, karmaşık ve gelişkin bir şekilde kalıba dökme, merkezi delikten döküm ve lehimleme gibi karmaşık tekniklerle maden sanatının gelişimini sağlamışlardır⁵⁹².

Erken Transkafkasya Toplulukları, madeni yoğun kullanmıştır⁵⁹³. Madeni buluntular arasında balta, bıçak, hançer, mızrak ucu, iğne ve bakır levhalar yer almaktadır⁵⁹⁴. Erzurum bölgesinde kullanılan bakır, Oltu-Narman arasında bulunan Pıtkir'den elde edilmiştir⁵⁹⁵. Güzelova'da, Tunç Çağ'ına ait tunçtan yapılmış balta, mızrak ucu ve açık bir halka ele geçmiştir⁵⁹⁶. Pulur'da, Geç Tunç Çağ'ına tarihlendirilen mezarlarda oldukça kaliteli madeni eserler bulunmuştur⁵⁹⁷. Ele geçen madeni eserler arasında bronz balta sapı, ok uçları, delikli mızraklar, bronz bilezikler, biri gümüş beş adet iğne bulunmaktadır⁵⁹⁸. Sos Höyükte, maden örnekleri oldukça azdır⁵⁹⁹. Burada ele geçen tunçtan yapılmış iki küpe, madenin süsleme amacına yönelik kullanıldığını kanıtlamaktadır⁶⁰⁰. Erken Tunç Çağ I dönemine tarihlendirilen Arslantepe'de, bakır-gümüş alaşımli bilezikler, altından yüzük, boncuk ve

⁵⁸⁶ Akın ve Kavak 2010: 367.

⁵⁸⁷ Tell El-Cudeyde örnekleri için bkz. Braidwood ve Braidwood 1960: 300.

⁵⁸⁸ İkiztepe örnekleri için bkz. Bilgi 1984: 53.

⁵⁸⁹ Muhly 1985: 275.

⁵⁹⁰ Yener 2009: 143 vd.; Yalçın 2016: 10.

⁵⁹¹ Savaş 2006: 18.

⁵⁹² de Jesus ve Dardeniz 2015: 241.

⁵⁹³ Çiğdem 2000: 202.

⁵⁹⁴ Koşay ve Turfan 1958: 377, 379-380, 384; Esin 1969: 39, 135.

⁵⁹⁵ de Jesus 1980: 256-257; Yakar 1984: 78 vd.

Pıtkir dışında, Erzurum'da yer alan İspir-Norgah, Pasinler, Şenkaya-Bardız'da da bakır kaynağı bulunmaktadır (Çiğdem 2000: 202, dn. 30).

⁵⁹⁶ Koşay ve Vary 1960: 8, 26.

⁵⁹⁷ Çiğdem 2000: 204.

⁵⁹⁸ Koşay ve Vary 1960: 44 vd.

⁵⁹⁹ Çiğdem 2000: 208.

⁶⁰⁰ Sagona ve Erkmen vd. 1996: 141.

gümüştan yapılmış iğnelerden oluşan süs eşyalarıyla birlikte form olarak birbirine benzer ve farklı boyutlarda bakırdan kılıçlar ele geçmiştir⁶⁰¹.

Alacahöyük'te, farklı kültür katlarına ait madeni eserler ele geçmiştir. Gerek kral mezarlarında gerekse sivil yapılar içerisinde bol miktarda madeni eserler bulunmuştur⁶⁰². Kral mezarlarında ele geçen madenler; altın, gümüş, elektrik, tunç ve demirden yapılmıştır⁶⁰³. Alacahöyük kral mezarları ve Horoztepe'de ele geçen tunç üzerine gümüş kakma ve kaplama boğa, geyik heykelcikleri, *alem* olarak kullanılmıştır⁶⁰⁴. Alacahöyük Kral Mezarları, Troia Hazinesi ve Mezopotamya'da bulunan Ur Kral mezarlarına benzerdir⁶⁰⁵. Alacahöyük yakındaki Resuloğlu, Eskiyyapar, Kalınkaya yerleşimleri ve Mahmatlar, Horoztepe ve Demirci Höyükte ele geçen eserlerle Alacahöyük'te ele geçenler çağdaştır⁶⁰⁶. 2012 yılında Çorum Derekutuğun yakınlarında nabit bakırın işletildiğine dair bir antik maden kalıntıları tespit edilmiştir⁶⁰⁷. Yapılan araştırmalar sonucunda, maden yatağının, Alacahöyük, Eskiyyapar ve Resuloğlu'na bakır sağlandığı düşünülmektedir⁶⁰⁸.

Troia, maden sanatı başta olmak üzere diğer sanat kollarında da oldukça gelişmiştir⁶⁰⁹. Buluntular içerisinde altın, elektrik ve gümüş gibi değerli madenlerde yapılmış eserler bulunmaktadır⁶¹⁰. Altın ve gümüş maşrapalar, kadeh ve çanaklar, altından yapılmış takılar (Telkari-filigran, habbeli-granüle, alınlık-diadem), küpe, şakak halkaları, kolyeler, gerdanlıklar, boncuklar, salkım küpeler, iğne, insan biçimli heykelciklerle birlikte metal dolaşımını belirten çubuklar yer almaktadır. Burada ağırlıklı olarak kalay alaşımli tunç kullanılmıştır⁶¹¹. Beycesultan'da ele geçen buluntular, bölgede metalürjik faaliyetlerinin nasıl ve ne şekilde kullanıldığına dair önemli veriler sağlamaktadır⁶¹². Metalürjistler, arsenik içeren bakır filizlerini kullanarak diğer madenlere göre daha dayanıklı eserler yapmışlardır. Bakır ve arsenik ergitilerek bilinçli olarak bakır-arsenik eserler üretilmeye başlanmıştır⁶¹³. Erken Tunç Çağ II tabakalarında, çok sayıda bakırdan

⁶⁰¹ Frangipane 2011: 134-135.

⁶⁰² Yalçın 2016: 8.

⁶⁰³ Çatal 2009: 26.

⁶⁰⁴ Özüdoğru 1994: 128.

⁶⁰⁵ Çınaroğlu 2010: 45.

⁶⁰⁶ Yalçın 2010: 58.

⁶⁰⁷ Yalçın ve İpek 2012: 11 vd.

⁶⁰⁸ de Jesus ve Dardeniz 2015: 237.

⁶⁰⁹ Sazcı 2002: 66-72.

⁶¹⁰ Keskin 2009: 64.

⁶¹¹ Desti 1998: 36-37.

⁶¹² Keskin 2009: 24.

⁶¹³ Fidan 2012: 59.

yapılmış kamanın ele geçmesi önemlidir⁶¹⁴. Bununla birlikte bıçak tipinde olan minik bir ustura ele geçmiştir⁶¹⁵. Erken Tunç Çağ III'e ait olan IX. tabakada taştan kanatlı balta kalıbı ele geçmiştir⁶¹⁶. İğneler (çift konik başlı, yarım top başlı, kıvrık başlı elbise iğneleri), yassı keski ve yassı balta madeni eserler arasında yer almaktadır⁶¹⁷. Limantepe'de Erken Tunç Çağ'ı I'de bulunan yapıların⁶¹⁸ (özellikle 2 ve 3 No'lu ev) sadece konut amaçlı değil aynı zamanda maden üretim faaliyetlerinin gerçekleştiği yapılardır. Söz konusu yapılar da çok sayıda pota parçası, kalıp, üflegeç ve cüruflarla birlikte cevher zenginleştirme ve diğer taş aletleri ele geçmiştir. Erken Tunç Çağ I'e ait madeni buluntular oldukça azdır. Çoğunlukla iğneler ve iğnelere ait parçalar bu dönemin maden repertuarını oluşturmaktadır. Erken Tunç Çağ II'de, yapı içi maden faaliyetleri bu evrede de devam etmiştir. Çoğunluğu iğne ya da iğne parçalarının oluşturduğu madeni buluntu grubu içerisinde bir keski (% 4.2 arsenik oranı) örneği dikkat çekmektedir. Bu dönemde de madeni eserler az sayıdadır. Erken Tunç Çağ III, diğer evrelerin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır⁶¹⁹. İyi durumda ve gelişkin forma sahip bir bıçak ele geçmiştir⁶²⁰. Baklatepe'de madeni eserler genellikle mezarlardan ele geçmiştir. Mezarlarda silah, iğne ve süs eşyaları ele geçmiştir⁶²¹. Erken Tunç Çağ I'de, yoğun bir şekilde madencilik faaliyeti gerçekleşmiştir. Cüruf parçası, pota ve kalıp örnekleri önemli buluntulardır. Bakır madeninden yapılmış eserlerle birlikte süs eşyalarında gümüş madeni yaygın olarak kullanılmıştır. Yerleşim alanlarında çoğunlukla iğne ve delgi buluntular ele geçmiştir⁶²². Erken Tunç Çağ II'de ilk defa kalaylı bronz örnekleri ele geçmiştir⁶²³. Silahlar, aletler, iğneler, süs eşyaları, bıçak, kesici, keski, delgi, yüzükler, bilezikler, gümüş kolye ve altından küpeler madeni eserler arasında yer almaktadır⁶²⁴. Çeşme-Bağlararası Erken Tunç Çağ yerleşiminde, herhangi bir madeni buluntu ele

⁶¹⁴ Stronach 1962: 1-5, şek. F.9.

⁶¹⁵ Stronach 1962: 6, şek. F.9.

⁶¹⁶ Çatal 2009: 25.

⁶¹⁷ Stronach 1962: şek. F. 11.

⁶¹⁸ Söz konusu bu yapıların içerisinde 1 no'lu ev olarak adlandırılan yapının içinde bulunan bilezik/bant Batı Anadolu ve Ege Adaları açısından en erken buluntuyu teşkil etmesi açısından oldukça büyü bir öneme sahiptir (Keskin 2009: 109).

⁶¹⁹ Keskin 2009: 108, 111, 113.

⁶²⁰ "Bıçak, ETÇ II-III dönemlerinde birçok merkezden tanıdığımız bir toggle-pin bölgesel ilişkiler açısından önem taşımaktadır" (Keskin 2009: 113).

⁶²¹ İğneler arasında küresel başlı gümüş iğne oldukça dikkat çekmektedir. Süs eşyalarında çeşitli formlarda bakır ve gümüş küpeler, saç kısaçları, iğne biçiminde kolye taneleri ve amulet şeklinde kullanılmıştır. Kurşun bir halka-idol söz konusu madeni eserleri oluşturan buluntulardır (Keskin 2009: 120).

⁶²² Keskin 2009: 119-120

⁶²³ Keskin 2009: 122.

⁶²⁴ Silahlar arasında hançer formulu ve sap delikli balta bulunmaktadır. Sayıca en fazla ele geçen buluntular arasında iğneler yer almaktadır. İğneler, form olarak çeşitlilik göstermektedir. Topuz başlı, piramit başlı, konik, küp ve çivi başlı iğneler, çuvaldızlar ve toggle-pinler formulu iğneler ele geçmiştir (keskin 2009: 120-123).

geçmemiştir. Burada yer alan bir mekanda (M-38) bir pota parçası bulunmuştur. Mekan içinde yanık taban ve çok derin olmayan çukurlar bulunmaktadır. Bu mekan ışığında burada olasılıkla madencilik faaliyetleri gerçekleşmiştir⁶²⁵. Ulucak Höyükte Erken Tunç Çağ II evresine tarihlendirilen 12 adet küp mezarın bulunduğu alanda sadece bir çift gümüş (?) küpe ele geçmiştir. Çukuriçi Höyükte bir adet yassı balta ve bir iğne bulunmuştur⁶²⁶. Bununla birlikte yerleşim yerinde maden faaliyetinin gerçekleştiğini kanıtlayan kalıp parçaları ve cüruf örnekleri de ele geçmiştir. Larisa-Buruncuk'da gerçekleştirilen çalışmalarda üç adet metal eser bulunmuştur. Bunlar, bakır bir mızrak ucu, diğer ikisi aynı form özelliklerine sahip biri gümüş diğeri ise bakırdan yapılan dilim başlı iğnedir⁶²⁷.

Madenin üretilmesinde ticaretin rolü büyüktür⁶²⁸. Anadolu'da varlığı binlerce yıl öncesine dayanan dar menzilli ticaret ağlar, Erken Tunç Çağ'ında yerini uzak mesafeli ticarete bırakmıştır. Büyük bir ticaret ağı ile uzak bölgelerle çeşitli hammadde ticaretinin yapılmıştır⁶²⁹. Bu çağda Deniz ticaretinin artmasıyla körfezlerde ve koylarda yeni yerleşmeler kurulmuş ve var olan yerleşimler gelişmiştir⁶³⁰.

T. Efe Suriye-Çukurova ve iç batı Anadolu arasında Tunç Çağ'ının başlangıcında yoğunlaşmaya başlayan ticaret yolunu⁶³¹, *Kervan Yolu* olarak adlandırmıştır⁶³². Kervan yolu üzerinde bulunan ve doğal geçitlere hakim olan bütün yerleşimler, ticaret ağından dolayı önem kazanmıştır⁶³³. Ticaretin yoğun olduğunu belirten en önemli kanıtlardan biri olan çömlekçi çarkının, yol güzergahı üzerinde bulunan bölgelerde ilk defa kullanıldığı görülmektedir⁶³⁴. V. Şahoğlu, söz konusu kervan rotasıyla da ilişkili, Ege Adaları ve Kıta Yunanistan'ı da dahil eden daha geniş çaplı bir ticaret ağının varlığını önermekte, anılan yol ağını, "*Anadolu Ticaret Ağı*" olarak adlandırmıştır⁶³⁵.

⁶²⁵ Keskin 2009: 126-127.

⁶²⁶ Evren ve İçten 1998: 13, res. 9.

⁶²⁷ Keskin 2009: 130-131.

⁶²⁸ Harmankaya ve Erdoğan 2002: 13.

⁶²⁹ Divarcı 2015: 86.

⁶³⁰ Harmankaya ve Erdoğan 2002: 13.

⁶³¹ Şahin 2015: 286.

⁶³² Efe 2007: 55.

⁶³³ Balkozak 2007: 10.

⁶³⁴ Türkteki 2012: 46 vd.

⁶³⁵ Şahoğlu 2005b: 339 vd.

3.4.1. Doğu Anadolu'da Erken Tunç Çağ'ı Kültürleri

3.4.1.1. Erken Transkafkaska kültürü

Yakın Doğu coğrafyasının büyük bir kesiminde varlık gösteren⁶³⁶, kronolojik ve coğrafi açıdan⁶³⁷ Geç Prehistorik Çağ'ın en karmaşık kültürlerinden biri olan Erken Transkafkasya Kültürü, 1920 yıllarında tespit edilmiştir⁶³⁸. Erken Transkafkasya Kültürü, ilk kez Y. Sukenik ve W. F. Albright tarafından Filistin sınırları içerisinde yer alan Galilee kıyılarındaki Beth Yerah (Khirbet Kerak) yerleşiminde ele geçen seramik grubuna bağlı olarak, *Khirbet-Kerah Seramiği* olarak adlandırmıştır⁶³⁹. Khirbet Kerak seramiğinin kökeni ve Transkafkasya-Anadolu-Filistin ilişkileri, o dönemde kültüre yönelik en dikkat çekici konulardır. Albright'ten sonra, J. Garstang, L. Woolley, S. Hood, R. Amiran ve J. Mellaart gibi bilim insanları bu kültür hakkında önemli önerilerde bulunmuşlardır⁶⁴⁰.

1913 yılında Gürcü bilim adamı olan E. S. Takaişvili, Sachkhere Kazısı'ndan gelen malzemeler üzerinde çalışırken *Koban Kültürü* öncesine ait bir Tunç Çağ'ı Kültürü'nün varlığını tespit etmiştir. Ancak üzerinde çalıştığı malzemeler ışığında bu kültüre ait elinde yeterli bilgiler mevcut değildi⁶⁴¹. Takaişvili'nin keşfine dair ilk somut arkeolojik veriler, Azerbaycan'da E. A. Lalaian tarafından, Zaglig ve Kültepe⁶⁴² yerleşimlerinde gerçekleştirilen sondaj çalışmalarında elde edilmiştir. Bundan sonra Kafkas arkeologları, yoğun bir şekilde kültür hakkında detaylı araştırmalar yapmıştır. A. A. Iessen ve E. A. Bayburtyan gibi bilim insanları, Mezopotamya kronolojik verilerini esas alan, metalürjik gelişime dayalı, Kafkasya bölgesinin ilk kronolojik önerilerini oluşturmuşlardır⁶⁴³. Yapılan çalışmalar sonucunda Tunç Çağ'ı Kültürü, kabaca MÖ. 3000 yıllarına tarihlendirilmiştir⁶⁴⁴.

1940'ların başında arkeolojik kazıların başladığı tarihlerde Güney Kafkasya'da SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Birliği) yönetiminde arkeolojik çalışmalar yapılmaktaydı. Yapılan kazılardan elde edilen veriler, Marksist Arkeoloji çerçevesinde değerlendirilip, Rusya'nın bölgeye yönelik politikalarına hizmet edecek şekilde

⁶³⁶ Yiğitpaşa ve Can 2012, 74.

⁶³⁷ Biber ve Çiftçi 2017: 1.

⁶³⁸ Işıklı 2011, 37.

⁶³⁹ Albright 1926, 27-31.

⁶⁴⁰ Sagona 1984: 15-16; Palumbi 2008: 7-12.

⁶⁴¹ Işıklı 2011, 37.

⁶⁴² Abibullaev 1957: 75-98; Habibullayev 1959: 48; Aliyev 1977: 163; Aliyev 1991: 256; Seyidov 1993: 46.

⁶⁴³ Işıklı 2011: 37.

⁶⁴⁴ Sagona 1984: 15.

yapılmaktaydı⁶⁴⁵. Gerçekleştirilen bu çalışmalar kapsamında 1940 yılında ünlü Rus arkeolog B. A. Kuftin Gürcistan'ın orta kesimindeki dağlık bir bölgede yer alan ve arkeoloji dünyasında iyi bilinen Trialeti Kurganlarında kazılar gerçekleştirmişir⁶⁴⁶. Kuftin, bölge açısından oldukça önemli olan bu kazıların sonucunda Kafkasya arkeolojisi için yeni bir kültürün varlığını ortaya çıkartmıştır⁶⁴⁷. Kültür, Erken Tunç çağına tarihlendirilmiştir⁶⁴⁸.

Tüm bunlarla birlikte kültürün izini daha önce İsrail ve Kafkaslardaki başka kazılarda fark eden bilim insanları olsa da bu kültürü ilk kez tanımlayan kişi B. Kuftin'dir⁶⁴⁹. Kuftin, daha sonra kültüre *Kura-Aras Kültürü* adını vermiştir⁶⁵⁰. Bu isim bilim insanları tarafından yaygın bir şekilde kullanılmıştır⁶⁵¹. Ayrıca bu isim dışında Kuftin kültüre, *Aeneolitik* ismini de kullanmıştır⁶⁵². Transkafkasya Kültürü'nün bu isimlerle anılmasının sebebi, Kafkaslardaki buluntu topluluklarından kaynaklanmaktadır⁶⁵³.

C.A. Burney, 1971 yılında kaleme aldığı "*The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*" adlı kitabında kültürün terminolojisi ve kronolojisine dair öneriler sunmaktadır⁶⁵⁴. Bununla birlikte Burney'in söz konusu eserinden önce kültüre yönelik asıl çıkışını 1950 yılların sonunda Doğu Anadolu Bölgesi merkezli yüzey araştırmasında yapmıştır⁶⁵⁵. 1958 yılındaki çalışmasında söz konusu kültüre *Transkafkasya ve Doğu Anadolu'nun Erken Tunç Çağ Kültürü* ismini tercih etmiştir⁶⁵⁶. Verdiği bu ismin hem uzunluğu hem de coğrafi bir terimden oluştuğu için daha sonra *Erken Transkafkasya Kültürü* ismini uygun görmüştür⁶⁵⁷. Kültüre verilen diğer isim ise Türk arkeologları tarafından kullanılan *Karaz Kültürü*'dür⁶⁵⁸. Bu isim, 1940'lı yıllarda Erzurum'da bulunan ve kültüre dair önemli veriler sunan Karaz Kazısının başkanlığını üstlenen H. Z. Koşay tarafından kullanılmıştır⁶⁵⁹. Bucellati, Korucutepe yerleşiminde ele geçen malzemeler

⁶⁴⁵ Işıklı 2015: 49.

⁶⁴⁶ Işıklı 2011: 37.

⁶⁴⁷ Işıklı 2015: 49.

Kuftin, Trialeti Kurganları'nda ele geçen ele geçen zengin buluntular, Mezopotamya'daki çağdaş boyalı seramik örnekleri ve metal objeler ışığında tarihlendirme yapmıştır. Bazı kurganlarda ele geçen siyah renkli açkılı seramiği Trialeti Kültürü'nün öncüsü olarak düşünmektedir (Işıklı 2011: 37).

⁶⁴⁸ Işıklı 2015: 51.

⁶⁴⁹ Işıklı 2015: 51.

⁶⁵⁰ Işıklı 2011: 37.

⁶⁵¹ Işıklı 2015: 51.

⁶⁵² Sagona 1984: 16.

⁶⁵³ Suküt 2007: 17.

⁶⁵⁴ Burney ve Lang 1971.

⁶⁵⁵ Burney 1956: 179-203; Burney 1957: 38-53; Burney 1958: 157-209.

⁶⁵⁶ Burney 1958: 157-209; Işıklı 2011: 41.

⁶⁵⁷ Burney ve Lang 1971: 44.

⁶⁵⁸ Arsebük 1979: 81-82.

⁶⁵⁹ Koşay ve Turfan 1959: 359.

üzerinde çalışmış ve bu kültüre *Verimli Hilal Dışındaki Kültür* ismini tercih etmiştir⁶⁶⁰. Braidwood ailesi, söz konusu kültürün adını, seramik malzemeleriyle bütünleştirerek *Red-and-Black Burnished Ware/Kırmızı-Siyah Açıklı Keramik Kültürü* adını kullanmıştır⁶⁶¹. Kültüre yönelik diğer bir terminolojide İran coğrafyasında karşılaşılmaktadır. Dyson, Kuzeybatı İran'da bulunan Yanıktepe Kazılarında⁶⁶² ele geçen malzemeler ışığında kültüre *Yanık Kültürü* ismini kullanmıştır⁶⁶³. Bu nedenle kültür, belki de Yakın Doğu arkeolojisinin en fazla isme sahip kültürlerinden biri olma özelliğine sahiptir⁶⁶⁴.

1950-1970 yılları özellikle Transkafkasya ülkelerinde, Erken Transkafkasya Kültürüne yönelik yoğun arkeolojik kazı ve araştırmalarının yapıldığı yıllardır. Kuftin'in Trialeti Kurganlarındaki çalışmaları, kazı ve araştırmaların öncüsü olup, bölgenin en önemli Erken Transkafkasya Kültürü merkezlerinden Amiranis-Gora, Kvatskhelebi, Şengavit, Baba Derviş, Garni ve Kültepe'de arkeolojik çalışmalar gerçekleştirmiştir⁶⁶⁵. Bu kazılarla Kura-Aras Kültürünün seramiğinden sosyo-ekonomik yapılanmasına kadar önemli veriler elde edilmiştir⁶⁶⁶.

Erken Transkafkasya Kültürü'nün Anadolu'daki araştırma ve tanınma süreci farklıdır. Çünkü 1879-1912 yılları arasında Van Bölgesi olmak üzere, Doğu Anadolu Bölgesi'nin genelinde Hitit ve Urartu kültürlerine yönelik çalışmalar söz konusuydu⁶⁶⁷. 1931-1932 yıllarında I. Delaporte'nin⁶⁶⁸ ve 1950'lilerin başında C. Schaeffer'in Malatya-Arslantepe'de⁶⁶⁹ yaptığı kazı çalışmaları, aynı kapsamda değerlendirilebilecek çalışmalardır⁶⁷⁰. Bu çalışmalarda öncelik, görsel zenginliğe sahip Geç Hitit kalıntılarıydı. 1960 yılında Meriggi ve Puglisi'nin yönetiminde sürdürülen kazılar, yerleşimin stratigrafisine ve kültürüne dönük ilk işaretleri vermeye başlamıştı⁶⁷¹.

⁶⁶⁰ Kelly-Buccellati 1974: 5; Kelly-Buccellati 1979: 413.

⁶⁶¹ Bu terminoloji yaygın olarak kullanılmış ve köken problemine de yeni öneriler kazandırmıştır (Işıklı 2011: 42).

⁶⁶² Yaylalı 2007: 165-172.

⁶⁶³ Burney ve Lang 1971: 43; Dyson 1973: 686-715.

⁶⁶⁴ Işıklı 2011: 41.

⁶⁶⁵ Işıklı 2011: 37.

⁶⁶⁶ Kushnareva 1997: 43-44.

⁶⁶⁷ Işıklı 2011: 38.

⁶⁶⁸ Delaporte 1939: 35-85.

⁶⁶⁹ <http://malatya.bel.tr/icerik/52/136/arslantepe-hoyugu.aspx>

⁶⁷⁰ Işıklı 2011: 38.

⁶⁷¹ Frangipane 1993a: 32-33.

1937 yılında Tilkitepe’de yürütülen çalışmalarda, kültüre yönelik izlerin varlığı net olarak ifade edilmese de başlangıç olarak kabul edilmektedir⁶⁷². 1940’lı yıllarla birlikte ülkemizin arkeolojisine önemli katkılar sunan İ. K. Kökten, Doğu Anadolu Bölgesi’nin prehistoryasına yönelik bölge genelinde yaptığı yüzey araştırmaları ve sondaj çalışmalarında tespit ettiği Erken Transkafkaska Kültürü’ne ait seramik örneklerini birçok merkezde rapor etmiştir⁶⁷³.

Ülkemizin ve Doğu Anadolu Bölgesi’nin ilk arkeolojik kazıları olma⁶⁷⁴ özelliğine sahip Erzurum Ovasında bulunan⁶⁷⁵ Karaz⁶⁷⁶, Pulur⁶⁷⁷, Güzelova⁶⁷⁸ kazılarında⁶⁷⁹ söz konusu kültüre yönelik oldukça önemli sonuçlar elde edilmiştir⁶⁸⁰. 1950’lerin sonuna doğru Doğu Anadolu Bölgesi’nin Geç Prehistoryasına ve söz konusu kültürün geneline yönelik çalışmalar yapan C. Burney, bu gayretiyle Doğu Anadolu Bölgesi’nin arkeolojisine katkılar sunmuştur⁶⁸¹.

1950’li yıllardan 1970 yılına kadar Doğu Anadolu Bölgesi’nde arkeolojik araştırmalar için durağan bir dönemdir. Bu durağanlık, Erken Transkafkaska Kültürü’ne yönelik yapılan çalışmalara da yansımıştır⁶⁸². Ülkemizde bu durağanlık söz konusuken o yıllarda arkeoloji bilimi, dünya genelinde bir devrim niteliğinde yenilikler yaşamıştır. Kavram ve bakış açılarının geliştiği, arkeometri, koruma, kurtarma, kültürel miras yönetimi gibi önemli yenilikler ortaya çıkmıştır⁶⁸³. Ülkemiz adına bu durum 1970’li yılların başında değişmiş ve söz konusu kültüre yönelik araştırmalar Doğu Anadolu Bölgesi’nin genelinde yoğunluk kazanmıştır⁶⁸⁴.

⁶⁷² Reilly 1940: 145-155.

⁶⁷³ Kökten 1943a; Kökten 1944; Kökten 1947; Kökten 1948; Kökten 1952.

⁶⁷⁴ Işıklı 2015: 49.

⁶⁷⁵ Günaşdı 2012: 54.

⁶⁷⁶ Koşay 1948: 165-169; Koşay ve Turfan 1959, 349-413; Güneri 2006; Güneri 2007: 267-324; Işıklı 2007: 325-350; Korucu 2009: 43-60.

⁶⁷⁷ Koşay 1970: 139-142; Koşay 1971: 99-101; Koşay 1971: 19; Koşay 1972: 127-128; Koşay 1972: 53-55; Koşay 1973: 496-501; Koşay 1979: 77-80.

⁶⁷⁸ Koşay 1964: 91-94; Koşay ve Vary 1967; Güneri 2007: 267-324.

⁶⁷⁹ Karaz, Pulur ve Güzelova yerleşimlerinde Transkafkaska Kültürü’nü temsil eden siyah, kırmızı ve kahverenkli yüzü, kabartma ve kazıma bezemeli, geometrik desenli, iyi perdahlı, elde yapılmış ve mükemmel bir işçiliğe sahip Transkafkaska türü kaplar, Erzurum çevresinde fazla bulunmaktadır (Güneri 2002: 2).

⁶⁸⁰ Kökten 1944; Sagona ve Sagona 2004: 18-19; Kibaroglu 2015: 223; Işıklı 2015: 49.

⁶⁸¹ Burney 1958: 157 vd.; Palumbi 2008: 8-9.

⁶⁸² Işıklı 2011: 39.

⁶⁸³ Özdoğan 2015: 43.

⁶⁸⁴ Işıklı 2011: 39.

1968-1975 yılında Elazığ Bölgesi'nde⁶⁸⁵ Keban Barajı Projesiyle⁶⁸⁶ gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar neticesinde bölgenin arkeolojisi açısından önemli sonuçlar elde edilmiştir⁶⁸⁷. Birçok höyükte kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir⁶⁸⁸. Bu kurtarma kazılarının sağladığı arkeolojik verilerin heyecanıyla ülkemizin hemen her bölgesinde kazıların sayısı hızla artış göstermiştir⁶⁸⁹. Keban kurtarma kazılarını izleyen süreçte gerçekleştirilen Karakaya ve Atatürk Barajı Kurtarma Kazıları, bölge arkeolojisinin ve Erken Transkafkaska Kültürü'nün aydınlatılmasında önemli veriler sağlayan diğer baraj kazısıdır⁶⁹⁰. Yapılan bu çalışmalar sayesinde, Elazığ-Malatya Bölgesi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin arkeolojik anlamda en iyi bilinen ve araştırılan bölgesi haline gelmiştir.

Van Bölgesi'nde A. Çilingiroğlu başkanlığında 1983 yılında Dilkaya kazıları gerçekleştirilmiştir⁶⁹¹. 1992 yılına kadar devam eden söz konusu kazı, Erken Transkafkaska Kültürü'ne dair ilk verilerin elde edildiği sistemli bir şekilde yapılan ilk höyük kazısıdır⁶⁹². Dilkaya kazısıyla birlikte Van Bölgesi'nde 1994-1999 yılları arasında V. Sevin başkanlığında gerçekleştirilen Karagündüz Höyüğü kazıları başlamış⁶⁹³ ve her iki kazı çalışmalarında elde edilen veriler birbirlerini destekler niteliktedir⁶⁹⁴. Bölgede kazısı yapılan Van Kalesi Höyüğü⁶⁹⁵ ve Erniste'ki kazılarda⁶⁹⁶ söz konusu kültüre yönelik çalışmaların yapıldığı önemli kazılardır⁶⁹⁷.

⁶⁸⁵ Ülkemizin en büyük yapay göllerinden biri olan ve Yukarı Fırat Havzası'nda bulunan Keban Baraj Gölü, Doğu ve Kuzey Torosların yüksek sınırları arasında kalan bazı büyük ovaları sular altında bırakmıştır. Batıda Ağın ve Aşvan yörelerini içeren Küçükova(Kuzova) ve doğuda Altınova en önemli ovalardır. Baraj Gölü alanına su verilmeden önce gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalarında, Tepecik, Tülintepe, Korucutepe ve Norşuntepe gibi eski yerleşim yerleriyle ilgili önemli veriler ortaya çıkmıştır (Araslantaş 2007: 2).

⁶⁸⁶ 1968 yılında başlanan Keban Barajı projesine kadar Anadolu'nun kültür tarihinin erken dönemleri hakkında bilinenler ağırlıklı olarak Cumhuriyetin erken dönemlerinde kazısı gerçekleştirilen Alacahöyük, Alişar, Troia, gibi az sayıdaki yerleşimlerden oluşmaktaydı (Özdoğan 2015: 43).

⁶⁸⁷ Sevin 1995: VII.

⁶⁸⁸ Acaroğlu 1969: 319; Koşay 1969: 320-321; Esin 1970; French 1970: 53-56; Harper 1970: 131-134; Hauptmann 1970: 115-130; Koşay 1970: 139-142; Kuban 1970: 173-182; Ögün 1970: 39-42; Serdaroğlu 1970: 29-40; van Loon 1970: 71-87; Whallon ve Kantman 1970: 1-12; Esin 1971: 107-115; French 1971: 31-33; Kökten 1971: 13-16; Işıklı 2011: 39.

⁶⁸⁹ Özdoğan 2015: 44.

⁶⁹⁰ Işıklı 2011: 39.

⁶⁹¹ Çilingiroğlu 1985: 159-161; Çilingiroğlu 1986: 151-163; Çilingiroğlu 1987: 81-94; Çilingiroğlu 1988: 229-247; Çilingiroğlu 1989: 261-272; Çilingiroğlu 1990: 247-254; Çilingiroğlu 1991: 71-76; Çilingiroğlu ve Derin 1992: 403-422; Çilingiroğlu 1993: 227-241.

⁶⁹² Işıklı 2011: 39.

⁶⁹³ Sevin ve Kavaklı 1995: 331-350; Sevin 1996; Sevin ve Kavaklı 1996: 337-361; Sevin ve Kavaklı 1996: 1-20; Sevin 1997: 5.

⁶⁹⁴ Sevin ve Özfirat vd. 2000: 847 vd.

⁶⁹⁵ Konyar 2012: 409-428; Konyar 2013: 28-31; Konyar ve Ayman vd. 2013: 127-136; Konyar ve Avcı vd. 2014: 358-370; Konyar ve Avcı 2015: 265-286; Konyar ve Avcı vd. 2016: 573-590.

⁶⁹⁶ Erzen 1964: 570-572; Tarhan ve Sevin 1993: 402-429; Sevin 1996: 439-467.

⁶⁹⁷ Işıklı 2011: 39-40.

Anadolu'da Erken Transkafkaska Kültürü'ne yönelik yukarda sözü edilen çalışmalara ek olarak 1987 yılında Erzurum'daki Atatürk Üniversitesi, arkeoloji bölümü bünyesinde Sos Höyükte gerçekleştirilen tek sezonluk kazılar gerçekleşmiştir⁶⁹⁸. 1995 yılında M. Karaosmanoğlu başkanlığında Erzurum Ovası'nda bulunan Çiğdemli Höyükte yapılan kısa süreli kazı çalışması, kültüre yönelik yapılan önemli çalışmalar arasında yer almaktadır⁶⁹⁹.

1990 yılında A. Sagona'nın önderliğindeki Avustralyalı ekibin Bayburt ve Erzurum Bölgeleri'ndeki çalışmalarıyla gerek Erken Transkafkaska Kültürü'nün geneline gerekse Doğu Anadolu Bölgesi'nin arkeolojisine yönelik önemli sonuçlar elde edilmiştir⁷⁰⁰. 2001-2003 yılları arasında S. Güneri tarafından yürütülen Bulamaç Höyük Kazıları kısa süreli olmasından dolayı kültüre dair önemli sonuçlar elde edilmeden sonlandırılmıştır⁷⁰¹. 2001 yılında Erzurum Müzesi ve M. Işıklı başkanlığında ortak yürütülen Pulur Höyüğünde gerçekleştirilen sondaj çalışması da kültüre yönelik problemleri çözebilmeye yönelik önemli çalışmalardandır⁷⁰². Tüm bunlarla birlikte Erken Transkafkaska Kültürü'ne yönelik yapılan yukarda sözü edilen araştırmalar, kültürün kronikleşmiş birçok problemini çözememiştir. Bunun nedeni hem Transkafkasya Bölgesi'nde hem de Kuzeybatı İran'da yaşanan politik sorunlar, araştırmaların belirli sürelerde kesintiye uğramasına neden olmuştur⁷⁰³.

Erken Transkafkasya Kültürü'nün terminoloji konusuna paralel olan köken sorunu da tartışılan diğer konulardan birisidir⁷⁰⁴. Kura-Aras ırmakları arasında kalan verimli havza toprakları en çok tercih edilen önerilerdendir⁷⁰⁵. Söz konusu kültüre ait en erken yerleşimler, Gürcistan-Ermenistan sınırları içerisinde kalan topraklarda bulunmaktadır⁷⁰⁶. Anadolu'da kültürün ana yurdu olabilecek Malatya-Elazığ Bölgesi ve bununla birlikte Erzurum Bölgesi de kültürün kökeni için önerilmiştir. Fakat bu görüş, kültürün araştırmacıları tarafından desteklenmemiştir⁷⁰⁷. Transkafkasya Bölgesi kültürün çıkış noktası için uygun görüldüğü,

⁶⁹⁸ Güneri 1988: 45-76; Güneri 1992: 149-195; Güneri 1995; Güneri 2002: 1-57.

⁶⁹⁹ Işıklı 2011: 40.

⁷⁰⁰ Sagona ve Pemberton vd. 1991: 145-158; Sagona 1992: 305-311; Sagona 1993: 193-198; Sagona 1994: 229-234; Sagona ve Sagona 2004: 13-21.

⁷⁰¹ Güneri-Erkmen vd. 2003: 249-258; Güneri-Erkmen vd. 2004: 207-214; Güneri 2005: 99-139; Güneri 2006:

⁷⁰² Işıklı 2007: 13-30.

⁷⁰³ Işıklı 2011: 40-41.

⁷⁰⁴ Ünsal 2008: 400.

⁷⁰⁵ Işıklı 2011: 42.

⁷⁰⁶ Kushnareva ve Chubinashvili 1971: 180 vd.; Kavtaradze 1983: 82 vd.

⁷⁰⁷ Işıklı 2011: 43.

Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran toprakları ise kültürün ana yurdu için uygun koşullara sahip olmadığı düşünülmektedir⁷⁰⁸.

Erken Transkafkasya Kültürü'nün diğer bir problemi ise kronoloji ve yayılım konusudur. Kültür, araştırmacılar tarafından bir kronoloji tablosu oluşturulmak istenmiş ve diğer konular gibi her ülkeden araştırmacılar kendi fikirlerini öne sürmüştür. Genel olarak MÖ. III. binyıla tarihlendirilmiştir⁷⁰⁹.

Kültür için ilk somut öneriyi sunan A. A. Iessen'dir. Iessen, MÖ. 3000 yıllarını uygun görmüştür⁷¹⁰. Kuftin, 1940 yıllarının başında Trialeti ve Başteni'de yürüttüğü kazılarda elde edilen seramiklere dayanarak kültürün üç ana evrede incelenmesi gerektiğini vurgulamıştır⁷¹¹. Başteni'de yoğun olarak çanak çömleğin ele geçmesiyle burada birbirini izleyen üç katmanın varlığını tespit etmiş ve kronoloji önerisini söz konusu iki yerleşimde elde edilen buluntular ışığında yapmıştır⁷¹². İlk katmanda bulunan seramikler, siyah, açık kahve, kırmızı renklerde ve kaba mallardır. En yaygın form olarak alçak kaseler ve silindirik yüksek boyunlu büyük küplerdir. Bu malzemelerin benzerleri Elar, Didube ve Kiketi yerleşimlerinde de ele geçmiştir⁷¹³.

Kushnareva-Chubinashvili, Transkafkasyalı araştırmacıların kronoloji önerisini⁷¹⁴ benimseyerek söz konusu kültür hakkında en kapsamlı öneriyi sunmuştur⁷¹⁵. Üç ana evrede (Evre I, Evre II, Evre III) incelemiştir. Evre I, MÖ. 3000-2700/2600, Evre II, MÖ. 2700/2600-2400/2300, Evre III ise MÖ. 2400/2300-2000 yıllarına denk gelmektedir⁷¹⁶.

Kavtaradze, kronoloji önerisinde bulunurken, öneriyi Gürcistan coğrafyasını temel almıştır. Kültüre genel olarak MÖ. III. binyılı önermiştir. Gürcistan'da yaşayan erken

⁷⁰⁸ Işıklı 2011: 40-50.

⁷⁰⁹ Işıklı 2011: 50.

⁷¹⁰ Iessen 1935: 7-235.

⁷¹¹ Işıklı2011: 51.

⁷¹² Işıklı2011: 51.

⁷¹³ Kushnareva ve Chubinashvili 1970: 178.

⁷¹⁴ Koridze Erken Transkafkasya Kültürünü, MÖ. IV. binyıl sonu-III. binyılın bitişine tarihlemiştir. Diğer araştırmacılar kronolojiyi Koridze'ye göre daha da geç bir tarihi önermektedir. İsmailov, Munchayev, Abibulaev, Martirosyan ve Khanzadyan MÖ. III. binyıla tarihlemiştir. Japaridze ise tarihleme konusunda iki ayrı öneri sunmuştur. İlk önerisini MÖ. 3200-2400 yılları arasına tarihlenen Japaridze, bu kronoloji daha sonra MÖ. IV. binyılın ikinci yarısı-MÖ. III. binyıl ortalarına tarihlemeyi uygun görmüştür. Pakhadze, MÖ. 3000-2400 yılları arasına tarihlenen, Golonti'de MÖ. III. binyılın ilk yarısına önermiştir (Kushnareva ve Chubinashvili 1970: 178).

⁷¹⁵ Kushnareva ve Chubinashvili 1970: 61-62.

⁷¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Işıklı 2011: 52-53-54-55-56-57-58, Res.8.

tarımcı toplulukların önemli bir rol oynadığını ve Orta Eneolitik Çağ'ın (Eneolit⁷¹⁷), Erken Transkafkasya Kültürü'ne geçişi sağladığını düşünmüştür. Bu düşüncesini de Tisopi, Sioni ve Delisi gibi Gürcistan'daki önemli Eneolitik Çağ yerleşimlerinde ele geçen malzemelerle desteklemiştir. Bundan yola çıkarak Kavtaradze, geçiş sürecini genel olarak MÖ. V. binyıla tarihlemektedir. Geç Eneolitik Çağ evresini ise Didube-Kiketi ve Sioni-Gremi'de bulunan malzemeler ışığında, Erken Transkafkasya Kültürü'nü, MÖ. V. binyılın sonu- MÖ. IV. binyıla tarihlendirerek kültüre dair en erken evreyi önermiştir. Kavtaradze, Erken Transkafkasya Kültürü'nü, A, B ve C olmak üzere üç ana evrede incelemekte ve bu sürecin Gürcistan'ın Erken Tunç Çağ'ını karakterize ettiğini düşünmektedir. Araştırmacı, üç aşamalı gelişim evresini Kushnareva-Chubinashvili'nin 1997 yılında yayınladığı kronoloji önerisini benimsediği halde bazı değişiklikler yaparak önerisini sunmuştur⁷¹⁸.

C. A. Burney, kültürün kronoloji problemine ışık tutmak için iki önemli çalışma gerçekleştirmiştir. İlk önerisi, 1950'li yılların sonlarında Doğu Anadolu Bölgesi'nde gerçekleştirdiği yüzey araştırmasında ele geçen buluntular ışığında yapmıştır⁷¹⁹. Kuzeybatı İran'da, Urmiye Gölü'nün yaklaşık olarak 7 km güneyindeki Geoy Tepe buluntuları, ilk kronoloji önerisi için ön plandadır. Kültürü, MÖ. 3000-1900 yılları arasına tarihlemiştir. Burney öneri de bulunurken, Doğu Anadolu ve İç Anadolu'nun kültürel ve siyasal ilişkilerine de dikkat etmiştir⁷²⁰. Burney, ilk kronoloji önerisinden sonra 1960-70 yıllarında İran coğrafyasında sürdürdüğü kazılar ışığında ikinci önerisinde bulunarak MÖ. 3250-1750 yılları arasına tarihlemiştir⁷²¹.

Erken Transkafkasya Kültürü hakkında öneri sunan diğer bir araştırmacı ise Kelly-Buccellati ikilisidir. Fakat kronoloji önerileri pek dikkate alınmamakla birlikte Elazığ'da bulunan Korucutepe'nin buluntuları ışığında kültürü değerlendirmişler⁷²². Korucutepe malzemeleriyle birlikte Transkafkasya'dan bazı yerleşimlerde ele geçen buluntuların ışığında MÖ. 2900-1800 yıllarını uygun görmüşler⁷²³. Araştırmacıların önerdiği tarihin başlangıcı problemlili olsa da, kültürün sonu için önerilen tarih kabul edilebilir⁷²⁴.

⁷¹⁷ Halilov 2012: 35.

⁷¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Işıklı 2011: 58-59-60, Res. 9.

⁷¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Burney 1958: 157-209.

⁷²⁰ Burney 1958: 166, dn. 32.

⁷²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Burney 1958: 168-170; Burney 1971: 43-44.

⁷²² Kelly-Buccellati 1974: 3 vd.; Kelly-Buccellati 1979: 412 vd.

⁷²³ Kelly-Buccellati 1979: 422-424.

⁷²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Işıklı 2011: 62-63, Res. 11.

A. Sagona, söz konusu kültüre ait kronoloji önerisini sunarken, Arslantepe'yi ön planda tutmuştur⁷²⁵. Buna göre kültüre, MÖ. 3600/3500-200 yıllarını önermiştir. Sagona, kültür hakkında kronoloji önerisinde bulunurken, güvenilirliği tartışmalı olan C¹⁴ verilerini değil, tahmini olarak öneri sunmuştur. C¹⁴ verilerinin yetersiz olduğunu vurgulamıştır⁷²⁶.

Tüm bunlarla birlikte kültür, materyal buluntularıyla diğer kültürlerden farklı olarak geniş bir alana yayılmıştır⁷²⁷. Erken Transkafkasya Kültürü, mimaride gözlenen özelliklerin yanında karakteristik çanak çömleği (parlak renkli) ile de kolaylıkla ayırt edilmektedir⁷²⁸. Seramiklerinin yüzeyi genellikle siyah renktedir⁷²⁹. Seramiklerde bulunan siyah rengin olması, pişirilme aşamasındaki indirgenme ve oksitlenme gibi kimyasal işlemlerden kaynaklandığı düşünülmektedir⁷³⁰. Siyah rengin dışında gri, devetüyü ve kahverengi gibi çeşitli renkler de seramiklerde kullanılmıştır. Transkafkasya Kültürü'ne ait seramiğin diğer bir özelliği ise iç ve dış yüzey rengi her zaman aynı değildir. Dış yüzeyi koyu siyah olan bir seramiğin iç yüzü de siyah olabilmekte fakat gri veya kırmızı kahve renkleri de kullanılmaktadır⁷³¹. Çoğunlukla kapların dış yüzeyleri iç yüzeyine göre daha koyu olmaktadır⁷³². Seramiklerin yüzeylerinde astar ve açkı kullanılmakta ve bundan dolayı yüzey parlak bir görünüme sahiptir⁷³³.

Erken Transkafkasya Kültürü'nün seramiğinde kullanılan kil, bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir. Fazla arıtılmayan kilin içine kum, taşçık, bitki ve deniz kabuğu gibi katkı maddeleri kullanılmıştır⁷³⁴. Bezeme olarak genellikle spiral, paralel ve kesişen çizgiler mevcuttur. Bu süslemeler çoğunlukla kabartma bezeme, kazıma bezeme veya yiv/oluk-baskı bezeme tekniğiyle yapılmaktadır⁷³⁵. Seramikler el yapımıdır. İlginç olan bir konu ise kültürün çağdaşı olan bölgelerde çark yapımı kullanılırken, bu kültürde el yapımı seramiklerin kullanılması merak konusudur⁷³⁶. Kültürün seramiğinde üretim tekniği söz

⁷²⁵ Işıklı 2011: 63.

⁷²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sagona 1984: 97-98-99-100, 104-105; Işıklı 2011: 63-64-65-66.

⁷²⁷ Işıklı 2011: 67.

⁷²⁸ Yiğitpaşa ve Can: 280.

⁷²⁹ Kozbe 1987: 11.

⁷³⁰ Kozbe 1987:11.

⁷³¹ Kozbe 1987:12.

⁷³² Uzunoğlu 1987: 15.

⁷³³ Kozbe 1987:12.

⁷³⁴ Kozbe 1987: 13.

⁷³⁵ Kelly-Buceallati 1974: 14.

⁷³⁶ Arslantaş 2007: 20.

konusu değildir⁷³⁷. Seramikler, form olarak zengin değildir. Genellikle çanak çömlek, kase, bardak, tabak ve küpler bulunmaktadır⁷³⁸.

Erken Transkafkasya Kültürü, zorlu bir coğrafyaya sahip olmasından dolayı mimari repertuarı henüz net değildir. Fakat kültürü karakterize eden mimari unsurlar bulunmaktadır⁷³⁹. Sagona, söz konusu kültürün mimarisinin, dört ana yerleşim formuna sahip olduğunu düşünmüştür⁷⁴⁰. Kültürün mimarisini genellikle evler oluşturmaktadır. Mimari unsurlarından biri olan ev içi düzenleme, önemli bir faktördür. Evlerin içerisinde kilden seki, merkezi bir konumda bulunan sabit ocaklar, platformlar ve havuz biçimli çukurlar bulunmaktadır⁷⁴¹. Depo, işlik, ahır ve tapınak olarak adlandırılan bazı yapılarda bulunmaktadır⁷⁴². Tapınak olarak adlandırılan yapılara dair görüş birliği henüz söz konusu değildir⁷⁴³. Pişmiş toprak eserlerde önemli materyal buluntular arasına girmektedir. Sabit ve taşınabilir ocaklar, kapaklar, kap altlıkları ve figürinler bulunmaktadır⁷⁴⁴.

Erken Transkafkasya Kültürü'nün ölü gömme gelenekleri hakkında sınırlı bilgiler mevcuttur⁷⁴⁵. Mezar ve gömü geleneklerinde elde edilen verilerin çok büyük bir kısmı, Transkafkasya coğrafyasında bulunan yerleşimlerden elde edilmiştir⁷⁴⁶. İki tip mezar anlayışı bulunmaktadır. Birincisi, basit toprak mezar diğeri ise kurganların öncüsü olarak kabul edilen mezarlardır⁷⁴⁷. Birkaç örnek dışında yerleşim dışı gömü anlayışı söz

⁷³⁷ Işıklı 2005: 158.

⁷³⁸ Kushnareva 1997: 9.

Erken Transkafka Kültürüne ait toplulukların geçim kaynaklarına bakıldığında yaylacı, hayvancı ve mevsimlik yaşam tarzlarına sahiptirler. Buna göre kültürün yaşam özelliklerine göre malzemelerini depolama amaçlı olarak küp ve çömlek formları oldukça fazladır (Işıklı 2001: 72).

⁷³⁹ Koşay ve Turfan 1959: 358; Koşay 1984: 31; Harmankaya ve Tanındı vd. 1998, Karaz; Sevin 2003: 142.

⁷⁴⁰ 1- Dikdörtgen planlı yapılardan oluşan köy topluluğu.

2- Ek olarak dikdörtgen planlı yapılar veya büyük yuvarlak planlı yapılara sahip köyler.

3- Oval veya yuvarlak planlı etrafı küçük dairesel şekilde çevrelenmiş köyler.

4-Wattle-and-daub tekniğinde yapılan bağımsız küçük köy tipi yerleşimler (Sagona 1993 c 453; Işıklı 2005: 190; Yiğitpaşa ve Can 2012: 276).

⁷⁴¹ Işıklı 2011: 82.

⁷⁴² Kushnareva 1997: 74-78.

⁷⁴³ Işıklı 2005: 171.

⁷⁴⁴ Yiğitpaşa ve Can 2012: 274.

⁷⁴⁵ Altunkaynak ve Işıklı 2018: 73.

⁷⁴⁶ Işıklı 2005: 178-179-180-181-182-183-184-185.; Erken Transkafkasya Kültürü'nün ölü gömme gelenekleri hakkındaki bilgilerin sınırlı oluşu, mezarlık alanlarındaki kazı çalışmalarının azlığından kaynaklanmaktadır. Günümüze kadar gerçekleştirilen araştırmalara göre, Güney Kafkasya'nın tümünde, kazı çalışmaları içerisinde mezarlık içeren kazı çalışmaları 111'dir. Konumuz dahilinde bulunan Doğu Anadolu'da ise herhangi bir mezarlık alanının kazı çalışmaları gerçekleştirilmemiştir. 2016-2017 yıllarında Erzurum Ovası'nda bulunan Alabeyli Höyükte gerçekleştirilen kurtarma kazılarında (TNAP/Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı kurtarma kazıları), Erken Transkafkasya Kültürü'ne ait bir grup mezar tespit edilmiş ve bu alanda kazılar gerçekleştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Altunkaynak ve Işıklı vd. 2018: 73 vd.).

⁷⁴⁷ Kurgan tipi mezarlar, Erken Transkafkasya Kültürü'nden sonra yaygın olarak kullanılmıştır (Işıklı 2011: 106, 110).

konusudur. Basit toprak mezarlarda yakmadan gömme, kurgan gömülerin bazılarında yakarak gömme işlemleri yapılmıştır⁷⁴⁸.

Erken Transkafkaska Kültürü'nün sosyo-ekonomik yapısı başlığı altında göçebe bir toplum mu yoksa yerleşik bir düzene sahip bir toplum yapısı mı sorusu araştırmacılar tarafından tartışılan kültüre ait diğer bir problemdir⁷⁴⁹. P. L. Kohl ve G. R. Tsetskladze, ideolojik bir bakış açısıyla düşünerek, komünist bir sistemin ilkel bir uygulaması şeklinde tanımlamışlardır⁷⁵⁰.

Yakındoğu coğrafyasının en erken madencilik faaliyetlerini gerçekleştiren topluluk, Erken Transkafkasya Kültürü topluluğudur⁷⁵¹. Fakat bu görüş hakkında tartışmalar söz konusu olduğu için madenciliğin erken tarihi hakkında metalürjik verilerin sağlıklı olmadığı düşünülmektedir⁷⁵². Bu konu hakkında öneri sunan Kavtaradze, metalürji faaliyetlerinin Erken Tarımcı Topluluklarla Erken Eneolitik Çağdan itibaren başladığını ifade etmektedir⁷⁵³.

Erken Transkafkasya Kültürü'nün yayılım alanı oldukça geniş bir coğrafyaya sahiptir. Günümüz sınır bölgelerini dahi aşan kültür, genel olarak Doğuda Transkafkasya'dan İran Azerbaycan'ındaki Urmiye Gölüne, batıda Divriği-Kangal yörelerinden Malatya-Elazığ bölgesine, güneyde Kahramanmaraş ve Amik ovasından Filistin'e, kuzeyde Karadeniz Dağlarına kadar geniş bir alana yayılmıştır⁷⁵⁴.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki hemen hemen bütün yerleşimlerde kültüre dair izler bulunmaktadır. Erken Transkafkaska Kültürü'nün yayılımında coğrafi faktörlerin etkisi oldukça fazladır. Buna göre yerleşmeye uygun düz ve alçak ile yükselti en önemli

⁷⁴⁸ Kushnareva 1997: 220; Işıklı 2011: 106.

⁷⁴⁹ Khazanov, toplumun göçebe mi yoksa yerleşik bir toplum mu sorusuna bağlı olarak, göçebelik üzerine en kapsamlı çalışmayı yapmış ve kültürün, göçebe bir yaşam tarzına sahip olmadıklarını savunmaktadır (Khazanov 1996: 16-17). Bununla birlikte Cribb ve Işıklı'da kültürün yerleşik bir yaşam tarzına sahip olduklarını vurgulamışlardır (Cribb 1991: 222; Işıklı 2011: 99).

Burney, kültürün mimari unsurlarından yola çıkarak kültürün yaşam tarzı hakkında öneri de bulunmaktadır. Buna göre çadır/yurt tipi mekanlara sahip oldukları için göçebe bir yaşam tarzına sahip olduklarını düşünmektedir (Burney ve Lang 1971: 57 vd).

⁷⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kohl ve Tsetskladze 2001: 171-193.

⁷⁵¹ Erken Transkafkaska Kültürü'nün madencilik faaliyetleri hakkında Ayrıntılı bilgi için bkz. Frankfort 1928: 217-335; Kığradze 1956: 100 vd.; Chernykh 1992: 32-67; Kushnareva 1997: 200. Ayrıca Işıklı 2011: 112-113-114-115-116.

⁷⁵² Işıklı 2011: 112.

⁷⁵³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kavtaradze 1999: 67 vd.

⁷⁵⁴ Kozbe 1990: 533; Ünsal 2006: 127; Ünsal 2008: 396; Yiğitpaşa ve Can 2012: 274; Bingöl 2016: 487.

etkenlerdir⁷⁵⁵. Doğu Anadolu Bölgesi, coğrafi açıdan Anadolu'nun en geniş alana sahip bölgesidir. Bu nedenle kültüre ait veriler incelenirken bölge, Malatya-Elazığ Bölgesi, Erzurum-Kars Bölgesi ve Van-Muş Bölgesi olmak üzere üç alt bölümde incelenmektedir⁷⁵⁶.

Malatya-Elazığ Bölgesi'nde yer alan yerleşimler kültür hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Arslantepe yerleşimi hem bölgenin arkeolojisi hem de kültürün bölgedeki varlığı açısından anahtar yerleşim konumundadır⁷⁵⁷. Norşuntepe'de yapılan ilk kazı çalışmaları neticesinde söz konusu kültür hakkında veriler sınırlıdır. Fakat daha sonraki çalışmalarda elde edilen malzemelerin Erzurum'da bulunan Karaz, Pulur ve Güzelova'daki buluntularla mukayese edildiğinde Transkafkaska Kültürü'ne ait verilerin ele geçtiği kesin olarak saptanmıştır⁷⁵⁸. Erken Transkafkasya Kültürünün seramiği hakkında önemli bilgiler veren Tepecik, kültür için önemli kaynaktır⁷⁵⁹. Korucutepe'de kültüre ait seramiklerle birlikte kültürün karakteristik özellikleri olan ocak ve andironların bulunması son derece önemli buluntulardır⁷⁶⁰. Pulur-Sakyol'da Erken Transkafkasya Kültürü'nün görüldüğü XI. kattaki yerleşim planı oldukça önemlidir⁷⁶¹.

Tüm bunlarla birlikte kültürün ana yerleşimleri dışında bölgede yer alan bazı yerleşimler bulunmaktadır. Bu yerleşimler kültür için anahtar yerleşim niteliğinde olmamalarına rağmen kültür hakkında önemli veriler sundukları için önem taşımaktadır. Tepecik yerleşimine yakın olmasıyla bilinen ve Kalkolitik Çağda Halaf ve Obeyd kültürlerinin kuzeydeki yayılım merkezlerinden biri olan Tülintepe'de çok sayıda Erken Transkafkaska Kültürü'ne ait seramik ele geçmiştir⁷⁶². Han İbrahim Şah⁷⁶³, Değirmentepe⁷⁶⁴, Taşkun Mevkii⁷⁶⁵, Pağnik Öreni, Yeniköy, Ağın, Kalaycık⁷⁶⁶,

⁷⁵⁵ Işıklı 2011: 23.

⁷⁵⁶ Işıklı 2011: 117.

⁷⁵⁷ Frangipane ve Palmieri 1983: 394-407; Frangipane 1993a: 31-103; Frangipane 2000: 439-472; Frangipane 2003b: 19; Frangipane 2001: 1-24.

⁷⁵⁸ Norşuntepe yerleşiminde Erken Transkafkaska Kültürü'ne ait en erken malzemeler, Erken Tunç Çağ'ı IA evresinde (MÖ. 3100-2900) bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hauptmann 1970: 111-121; dn 2; Ayrıca her iki merkezde ele geçen Erken Transkafkasya seramiğinin karşılaştırılması için bkz. Burney 1958: 174-215; Koşay ve Vary 1967: Lev. 17; Koşay ve Vary 1964: Lev. 40.

⁷⁵⁹ Burney 1958: 193-195; Arsebük 1974: 10 vd.; Arsebük 1979: 81-92; Esin 1982: 78-92; Esin 1986: 143-160; Esin 2000a: 115-120.

⁷⁶⁰ van Loon 1972: 80-81; van Loon 1973: 358-401; Kelly-Buccellati 1978: 70-72.

⁷⁶¹ Işıklı 2011: 156.

⁷⁶² Burney 1958: 194; Arsebük 1979: 119-133; Işıklı 2011: 161-163.

⁷⁶³ Ertem 1982: 13-22.

⁷⁶⁴ Duru 1979: 8-34.

⁷⁶⁵ Sagona 1994b: 5-15 vd.

⁷⁶⁶ Whallon ve Wright 1970: 61-70; Harper 1971: 92; Hauptmann 1976: 25-26; Koşay 1976: 175-183.

Şemsiyetepe, İmikuşağı, İmamoğlu, Köşkerbaba ve Pirot⁷⁶⁷ yerleşimleriyle birlikte bölgede yapılan yüzey araştırmalarıyla tespit edilen yerleşimlerde de kültür hakkında veriler bulunmaktadır⁷⁶⁸.

Erken Transkafkasya Kültürü'nün Doğu Anadolu'daki yayılım bölgesinden biri de Erzurum-Kars Bölgesi'dir. Erzurum dışında kalan diğer bölge, arkeolojik çalışmalar doğrultusunda iyi bir şekilde araştırılmamıştır. Karaz⁷⁶⁹ ve Pulur⁷⁷⁰ yerleşimleri, 1900'lü yıllardan beridir araştırılmaktadır⁷⁷¹. Bunlarla birlikte Güzelova⁷⁷², Sos Höyük⁷⁷³ ve Büyüktepe'de⁷⁷⁴ kültür hakkında veriler bulunmaktadır⁷⁷⁵. Erken Transkafkasya Kültürü'nün Hakkari Bölgesi'ne kadar yayılıp yayılmadığı konusu tartışmalıdır. Zorlu coğrafi özelliklerinden dolayı *Dağlık Hakkari Yöresi* olarak da bilinen bölgenin coğrafi faktörlerden dolayı yayılım alanına girmediği düşünülmektedir⁷⁷⁶.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin arkeolojisine yönelik araştırmaların yetersizliği, hazırlanmış olduğumuz bu çalışmada birçok yerde vurgulanmıştır. Az araştırılan alt bölgelerden biri de Van-Muş Bölgesi'dir. Van ilinde son yıllarda gerçekleştirilen gerek kazı çalışmaları gerekse yüzey araştırmaları bölgenin arkeolojisi hakkında önemli sonuçlar elde edilmiştir⁷⁷⁷. Erken Tanskafkasya Kültürüne yönelik en iyi şekilde malzeme veren iki yerleşim yeri bulunmaktadır. Bunlar; Karagündüz⁷⁷⁸ ve Dilyakaya⁷⁷⁹ yerleşimleridir. Van ilinin erken dönemi hakkında ışık olan bu iki yerleşim, söz konusu kültür hakkında da

⁷⁶⁷ Kökten 1947: 464; Özdoğan 1977: 18-63; Darga 1983: 96 vd.; Karaca 1985: 39 vd.; Uzunoğlu 1985: 181-200; Bilgi 1986: 143-150; Uzunoğlu 1987: 205-228; Uzunoğlu 1988: 75; Sevin 1995; Özfırat ve Sagona 1997: 127-147; Bilgi 2000: 137-139; Darga 2000: 142-145;

⁷⁶⁸ Kökten 1947: 431-472; Özgüç 1947: 641-665; Burney 1958: 196-200; Yakar ve Salzman 1979: 35-37; Russel 1980: 42-51; Güneri 1992: 149-163; Ökse 1993: 21-37; Işıklı 2009a: 253-266; Ayrıca tüm yerleşimlerin genel değerlendirmesi için bkz. Işıklı 2011: 170-181.

⁷⁶⁹ Koşay 1943: 166-169; Koşay ve Turfan 1959: 351-388; Işıklı 2008: 99-118.

⁷⁷⁰ Koşay ve Vary 1964: 9-50; Işıklı 2006: 13 vd.

⁷⁷¹ Işıklı 2011: 212.

⁷⁷² Koşay ve Vary 1967: 5-26; Işıklı ve Can 2003: 348-349.

⁷⁷³ Güneri 1998: 45 vd.; Sagona 2000: 55 vd.; Kiguradze ve Sagona, 49 vd.; Sagona ve Sagona 2003: 101 vd.; Işıklı 2005: 350-380; Işıklı 2007a: 325-350.

⁷⁷⁴ Işıklı 2001: 244-247.

⁷⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Işıklı 2005: 109-117; Ayrıca bkz. Işıklı 2011: 247-255.

⁷⁷⁶ Belli 2000: 379-385; Sevin 2004: 17,28; Işıklı 2011: 211.

⁷⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Işıklı 2011: 198.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından 1967 yılında Van ilinde kurulan Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi'ne bağlı bilim insanları tarafından, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Eskiçağ tarihi hakkında birçok araştırmalar gerçekleştirilmektedir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Belli 2004: 23-26).

⁷⁷⁸ Burney 1958: 178 vd.; Russel 1980: 50-51; Sevin ve Kavaklı vd. 2000: Çiz. 2; Sevin ve Özfırat vd. 2000: 860-861; Vançin 2001: 164; Kozbe 2004: 35 vd.;

⁷⁷⁹ Çilingiroğlu 1984a: 159-160; Kozbe 1987: 105; Çilingiroğlu 1989: 247-248; Çilingiroğlu 1990: 248; Çilingiroğlu 1991: 404; Çilingiroğlu ve Derin 1992: 471-472; Çilingiroğlu 1993: 487; Kozbe 1997: 94-95.

önemli bilgiler sunmaktadır. Kültür hakkında veriler sunan diğer yerleşimler ise Tilkitepe⁷⁸⁰, Van Kalesi Höyüktür⁷⁸¹.

C. A. Burney'in 1950'li yılların sonunda gerçekleştirdiği yüzey araştırması, Van Gölü civarındaki ovalık kesimlerini (Van Gölü'nün doğusu, Muş Ovası, Muş-Bulanık, Ağrı-Patnos arasında kalan kesim, Ağrı ve Iğdır Ovası) kapsamaktadır⁷⁸². Van Gölü civarındaki ovalık kesimler, sulanabilir alanlara sahip oldukları için Erken Transkafkaska Kültürü'nün yerleşim sistemine uygun alandır⁷⁸³.

Ağrı-Karaköse'de bulunan Yiğnitepe ve Musuri'de Burney tarafından bulunan gri, siyah renkli hafif açkılı seramik, Erken Transkafkaska Kültürü'nün seramiği olup olmadığı hakkında şüpheli yaklaşmıştır⁷⁸⁴. Iğdır Ovası'nda gerçekleştirilen araştırmalar neticesinde söz konusu kültür hakkında önemli veriler ortaya çıkmıştır⁷⁸⁵. Iğdır Ovası'nda Melekli/Kültepe Höyük⁷⁸⁶, Yaycı/Tazekent Höyük⁷⁸⁷ ve Gökçeli Höyük/Tepe⁷⁸⁸ kültür hakkında malzeme veren önemli yerleşimlerdir⁷⁸⁹.

Zorlu bir coğrafyaya sahip olan Doğubayazıt, arkeolojik açıdan son derece zengindir. Fakat bunun çok azı gün ışığına çıkarılıp araştırılmıştır⁷⁹⁰. Bu konuda büyük bir titizlikle araştırmalar yapan A. Özfirat ve C. Marro'nun gerçekleştirdiği yüzey araştırmaları, bölgenin ve özellikle Doğubayazıt ve yakın çevresinin arkeoloji varlığına ışık kaynağı

⁷⁸⁰ Reilly 1940: 150-154; Burney 1958: 178; Korfmann 1982: 227-229.

⁷⁸¹ Korfmann 1982: 195 vd.; Tarhan ve Sevin 1991: 432; Tarhan ve Sevin 1993: 407 vd.; Tarhan ve Sevin 1994: 852-853; Tarhan 2000: 198.

⁷⁸² Burney 1958: 158 vd.; Işıklı 2011: 198.

⁷⁸³ Tilkitepe, İremir Höyük, Zülfulak Höyük, Adilcevaz Höyük, Hino Höyük, Aşağı Mollahasan, Keçikıran Höyük, Bişikkümbet kültür hakkında malzeme veren diğer yerleşimlerdir (Burney 1958: 164, 178 vd.; Russel 1980: 18 vd).

⁷⁸⁴ Burney 1958: 187; Işıklı 2011: 202.

⁷⁸⁵ Mellink 1962: 165; Barnett 1963: 153-198; Ceylan-Bingöl vd. 2010: 375-398; Topaloğlu ve Günaşdı vd. 2010: 1-20; Günaşdı ve Topaloğlu 2012: 49-70; Özfirat ve Marro 2006: 15.

⁷⁸⁶ Çetinkaya 1996: 237; Özfirat ve Marro 2004: 17;

⁷⁸⁷ Kökten 1943a: 601-613.

⁷⁸⁸ Kökten 1943a: 603-613.

⁷⁸⁹ Burney 1958: Map III.

Melekli Höyüğü ve Gökçeli Höyüğü birçok araştırmacı tarafından araştırılan önemli yerleşim yerleridir. Melekli Höyüğü F. Petrov, K. Balkan ve İ.K. Kökten tarafından, Gökçeli Höyüğü ise İ. K. Kökten tarafından araştırılmıştır. İki merkezde de çok sayıda Erken Transkafkasya Kültürü'nün karakteristik özelliklerine sahip seramik parçaları ele geçmiştir. Tümüyle el yapımı, dış yüzeyi siyah açkılı, iç yüzeyi gri renginde olan, katkı malzemesi olarak kum katılan örneklerdir. Yiv-oluk ve kazıma bezemeye sahiptir. Merdiven benzeri şekiller, konsantrik halkalar, ilmekler, geometrik motifler kullanılmıştır. İki yerleşimin seramik mallarında dikkat çeken bir hususta, kahverengi renginde boyanın kullanılmasıdır. Bu durumun Erken Transkafkasya Kültürü'nün seramik geleneğinde bilinen bir özellik değildir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Marro ve Özfirat 2003: Pl. VI: 1, 7; Özfirat ve Marro 2004: 17-18, Çizim 1, 4, 5, 7; Ayrıca bkz. Işıklı 2011: 210).

⁷⁹⁰ M. Işıklı ile kişisel görüşme.

olmuştur⁷⁹¹. Yapılan çalışmalar daha çok Aras ve Doğubayazıt ovalarında gerçekleşmiştir⁷⁹². Doğubayazıt Ovası, Erken Transkafkasya Kültürü hakkında malzeme veren önemli bir yerleşim alanıdır. Ovada bulunan Sağlıksuyu Höyüğünde ele geçen seramikler; el yapımı, iç yüzeyi gri renginde, dış yüzeyi ise siyah açıkli mallardır. Katkı malzemesi olarak hamura bol kum katılmıştır. Seramiklerde yiv/oluk ve kazıma bezeme⁷⁹³ sıkça görülmektedir⁷⁹⁴. Ele geçen seramikler, Erken Transkafkasya Kültürü'nün II. Evresine ve ağırlıklı olarak II-I. Evrelerine tarihlendirilmiştir. Ele geçen malzemeler arasında birkaç malzemeye form özelliklerine göre kültürün I. Evresine (erken) ait olabileceği düşünülmektedir⁷⁹⁵.

3.4.1.2. Maykop kültürü

Bir kısmı Doğu Anadolu sınırları kapsamında değerlendirilebilecek olan diğer bir Erken Tunç Çağ'ı kültür grubu ise Maykop'lardır. Anadolu coğrafyasıyla benzer buluntulara sahip olan Maykop Kültürü hakkında N. Başgelen: "*Maykop'tan Transkafkasya'ya geçen ve Alacahöyük'e kadar uzanan bu ortak gelenek, beylerine büyük saygı duyan insanların göç coğrafyasını da göstermektedir*"⁷⁹⁶ cümlesiyle iki coğrafyanın birbirleriyle olan ilişkisine dikkat çekmektedir. Kafkasya, çevresel ve kültürel farklılıkları nedeniyle bölge iki bölüme ayrılmıştır. Kuzey Kafkasya (Adıgey, Karaçay-Çerkes, Kabardey-Balkar, Kuzey Osetya, Güney Osetya, Çeçenistan, İnguşetya, Dağıstan, Abhazya) ve konumuz dahilinde bulunan Güney Kafkasya (Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan) coğrafyasıdır⁷⁹⁷.

Maykop Kültürü, Kafkas arkeolojisinin⁷⁹⁸ en önemli konularından birisidir⁷⁹⁹. Maykop kurganında⁸⁰⁰ açığa çıkarılmış mezarlar ve zengin altın-gümüş eşyaları, Kafkas

⁷⁹¹ Doğubayazıt'ta yapılan bütün yüzey araştırmalarının değerlendirilmesi bir bütün olarak ele alınacaktır. Bu başlık altında söz konusu araştırmaların ayrıntılı bilgisi için bkz. Özfırat ve Marro 2003: 15-32; Özfırat 2005: 299-316; Özfırat 2006: 143-162; Özfırat 2008: 369-384; Özfırat ve Marro 2008: 1-20; Özfırat 2009: 635-644; Özfırat 2010: 223-239; Özfırat 2011: 533-550; Özfırat 2012: 119-126; Özfırat 2013: 146-158; Özfırat 2015: 158-170.

⁷⁹² Marro ve Özfırat 2003: 385; Özfırat ve Marro 2004: 15 vd).

⁷⁹³ Erken Transkafkasya Kültürü'nün seramik özelliklerine bakıldığında yiv/oluk-baskı bezeme sıkça rastlanan bezeme türlerinden biridir (Kelly-Buceallati 1974: 14).

⁷⁹⁴ Özfırat ve Marro 2003: pl. IV. 2-3, 5, 8; Özfırat ve Marro 2004: 17, Harita 1.

⁷⁹⁵ Özfırat ve Marro 2004: 17-18, Çizim 6, 1-3.

⁷⁹⁶ Başgelen 2013: 5.

⁷⁹⁷ Güneri 2013: 8.

⁷⁹⁸ Sulimirski 1970; Medvedskaya 1982; Lovpaçe 2013.

⁷⁹⁹ Ağalar-zadë 2009: 10.

⁸⁰⁰ Kazılar sonucunda, 11 m kalınlıktaki toprak katmanı altında, altın levhalarla süslü bir erkeğin giysi kalıntıları ele geçmiştir. Baş bölgesinde iki altın taç, altın, gümüş, taş kaplar ve bakır eşyalar bulunmuştur.

arkeolojisi için önemli buluntulardır⁸⁰¹. Kültür, Maykop Kurganlarından ismini almıştır. Petersburg Üniversitesi profesörlerinden N. İ. Veselovskiy başkanlığında⁸⁰² 1897 yılında Oshad/Oşad Kurganı kazısıyla başlayan Maykop Kültürü araştırmaları, 150 mezar ve 30 yerleşimde, 7400 civarında altın obje bulunmuştur⁸⁰³.

Kuzeybatı Kafkasya'da⁸⁰⁴, MÖ. IV. binyıldan beri görülen kurganların, bölgedeki en tanınmışları Maykop, Nalçik, Mozdok, Oshad/Oşad mezarladır⁸⁰⁵. Yapılan çalışmalar sonucunda, Erken Tunç Çağ'ından itibaren⁸⁰⁶ (MÖ. 3500-3250⁸⁰⁷) Maykop Kültürüyle karşılaşılmaktadır⁸⁰⁸. Maykop Kültürünün, Gürcistan'daki Sioni Kültürü⁸⁰⁹, Azerbeycan⁸¹⁰, Doğu Anadolu ve Orta Anadolu bölgeleriyle yakın benzerlikleri bulunmaktadır⁸¹¹.

Kura/Kür Çayı'nın, Sak sahilindeki Üçtepe Kurganı⁸¹², Maykop Kültürüne ait MÖ. III. binyılın kurganları ile benzerdir⁸¹³. Alacahöyük ve Horoztepe'de ele geçen 700'den fazla metal mezar hediyesi ile Kafkas Kurganlarındaki benzerlikler dikkat çekicidir⁸¹⁴. Sos Höyükte yapılan kazı çalışmalarında, Kafkaslardaki Erken Transkafkaska Kültürü'nün Anadolu geçişini temsil eden Maykop kültürüne benzer buluntular ele geçmiştir⁸¹⁵. Gürcistan'ın başkenti Tiflis'de bulunan Treli'deki Mezar 43'ün ve Güneydoğu Gürcistan'daki Irganchai köyü yakınlarındaki mezar 21, mezar 9 ve mezar 5'te bulunan eserler, Alacahöyük mezarlarında bulunan eserlerle benzerlik göstermesi açısından son derece önemli buluntulardır⁸¹⁶.

Orta Tunç Çağ'ı, bazı materyal farklılıklar dışında, Erken Tunç Çağ'ının devamı niteliğindedir. Nüfusun artmasıyla birlikte küçük şehirler gelişmiş, bu çağda şehircilik anlayışı iyice benimsenmiştir. Bununla birlikte öncül çağlara göre mimarlık, heykeltçilik,

Bunlarla birlikte öteki dünya inanışına bağlı olarak ölüye eşlik etmesi için kurban edilen iki kadın kalıntısı da bulunmuştur (Diakov ve Kovalev 1987: 63).

⁸⁰¹ Markovin ve Mungaev 2003: 70-75.

⁸⁰² Ağalar-zadə 2009: 10.

⁸⁰³ Başgelen 2013: 5.

⁸⁰⁴ Lovpaçe 2013.

⁸⁰⁵ Özfirat 2010: 42-43.

⁸⁰⁶ Ünal 2002: 12.

⁸⁰⁷ Başgelen 2013: 5.

⁸⁰⁸ Ünal 2002: 12.

⁸⁰⁹ Yakar 1990: 94 vd.

⁸¹⁰ Başgelen 2013: 5.

⁸¹¹ Yakar 1990: 94-100.

⁸¹² Munçayev 2001: 54.

⁸¹³ Munçayev 2001: 54-56; Tunç 2015: 3.

⁸¹⁴ Başgelen 2013: 5; Ağalar-zadə 2009: 10.

⁸¹⁵ Pehlivan 2016: 258.

⁸¹⁶ Başgelen 2013: 5.

çömlekçilikte farklılıklar gözlemlenmiştir⁸¹⁷. Anadolu, Erken Tunç Çağ'ının sonuna kadar henüz yazıyla tanışmamıştır. Yazılı belge olmadığından dolayı yapılan arkeolojik çalışmalarla birlikte Anadolu'ya ticaret amaçlı gelen Mezopotamyalı tüccarların oluşturduğu yazılı belgelerle Anadolu'nun sosyal ve siyasi durumu hakkında bilgiler öğrenilmektedir⁸¹⁸. Kültepe/Kaniş Karum kazılarında ele geçen tabletler⁸¹⁹, Anadolu'da açığa çıkartılan yazılı kaynakların en erken tarihine sahiptir. Bu nedenle Kültepe, Anadolu'nun yazılı tarihini başlatan önemli bir yerleşim yeridir⁸²⁰.

Anadolu'nun orta platosunda Kültepe'de ele geçen 20.000'ni aşkın kil tabletler⁸²¹ ve Orta Anadolu'nun farklı yerlerinde (Alişar, Boğazköy, Achemhöyük) ele geçen yazılı kaynaklar⁸²², Anadolu'nun Orta Tunç Çağ'ı kültürü hakkında önemli veriler sağlamaktadır. Belgelerin çoğu ticari amaçla yazılmış ve içerisinde sosyal ve hukuki⁸²³ konular içeren metinlerde bulunmaktadır. Asurlu tüccarların Orta Anadolu Bölgesi'nde gerçekleştirdiği ticari faaliyetler sayesinde bölgede bulunan yerleşimlerin gelişmesinde rolü büyüktür⁸²⁴. Bu ticaret ağlarının sonucunda ise Anadolu'da, Asur Ticaret Kolonileri Çağı başlamıştır⁸²⁵.

Karum'un II. tabakası nedeni bilinmeyen bir felaketle sona ermiştir. II. tabakadan sonra Ib tabakası, 20 veya 30 yıl kadar devam etmiş ve bu katta nedeni bilinmeyen bir nedenle yok olmuştur. Neticede durum böyleyken Asur ve Anadolu arasındaki ilişkiler bozulmuş ve Asur Ticaret Kolonileri Çağı bir daha yaşanmamak üzere son bulmuştur. Karum ve Asurun arasındaki ilişkilerin neden bozulduğu hala bilinmemekle beraber Hititlerin yayılım politikasını izleyerek kuzeye yönelik yol alıp güçlenmesi sonucunda yaşanan iç çatışmaların, Asurlu tüccarları endişelendirdiği ve bu nedenle Anadolu'ya gelmekte tedirginlik yaşadıkları düşünülmektedir. Bu ilişkilerin bozulmasının sonuçları çok ağır olmasıyla beraber sadece ticaretin getirdiği ekonomik sıkıntılar değil aynı zamanda

⁸¹⁷ Akurgal 1998: 26-28, 41.

⁸¹⁸ Bayram ve Çeçen 1996: 579; Albayrak 2006: 30-31.

⁸¹⁹ Kültepe, Orta Anadolu'nun en yüksek dağı olan Erciyes'in eteğinde bulunan bir ovanın ortasında yer almaktadır. Günümüzde Kayseri ilinin 20 km kuzeydoğusunda bulunmaktadır (Kulakoğlu 2011: 40 vd.).

⁸²⁰ Emre 2011: 20.

⁸²¹ Akadça dilinin Eski Asur lehçesiyle yazılan bu tabletler, 1880 yıllarında araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Tabletler, Anadolu'nun bir bölgesini temsilen *Kapadokyalı* ismi verilmiştir (Sagona ve Zimansky 2009: 199).

⁸²² Sagona ve Zimansky 2009: 198.

⁸²³ Sosyal ve hukuki konulardan oluşan köle ve gayrimenkul alışveriş metinleri için bkz. Alp 1947: 465-466; Akurgal 1998: 114; Şahin 2006: 127 vd.

⁸²⁴ Yakar 2007: 36.

⁸²⁵ Venhoof 2003: 57.

kültürel problemlerinde ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin, Eski Asur çivi yazısında ortadan kalkmış ve bir daha kullanılmamıştır⁸²⁶.

Orta Anadolu'ya hakim olan *Kapadokya Malları*, Alişar'ın III. tabakasında ele geçmiştir. Kapadokya Malları, Erken Tunç Çağ'ının sonlarından Orta Tunç Çağ'ına geçişi (*Intermediate Ware*) simgeleyen önemli seramik grubudur⁸²⁷. Bir diğer önemli materyal buluntulardan birini de mühürler oluşturmaktadır. Mühürcülük, söz konusu Çağ'ın sanatsal anlayışını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Hem ticaret hem de haberleşme aracı olarak kullanılmaktadır. Orta Tunç Çağ'ında yapılan mühürlerde, gerek yerel gerekse yabancı unsurların etkileri bulunmaktadır⁸²⁸.

3.4.2. Doğu Anadolu'da Orta Tunç Çağ'ı Kültürleri

Doğu Anadolu Bölgesi'nde gerçekleştirilen çok sayıda kurtarma kazılarıyla bölgenin Orta Tunç Çağ'ı (ykl. MÖ. 2000-1600) hakkında önemli veriler elde edilmiştir⁸²⁹. Orta Tunç Çağ'ında Doğu Anadolu Bölgesi, hem iç hem de dış kültürlerle yoğun etkileşim içerisindedir. Bölgelerarası ticareti sağlayan Mezopotamyalılar, Doğu Anadolu'dan bakır ve diğer hammaddeleri ticaret yoluyla elde etmişlerdir. Doğu Anadolu'da Orta Tunç Çağ'ı I Asur Ticaret Kolonileri Çağına, Orta Tunç Çağ'ı II ise Yerel Kültürler ve Hitit Krallığı dönemine denk gelmektedir⁸³⁰.

MÖ. III. binyılın sonunda, Fırat Vadisi'ni karakterize eden kentleşme olgusu, yerleşme modelleri, kent dokusunun kalitesi ve nüfus yoğunluğundaki düşüş ve buna bağlı olarak kentlerin kapsadığı alanlarda azalma yaşanmıştır⁸³¹. Bunun nedeni ise verimli tarım alanlarının iklim değişikliği nedeniyle verimsiz hale dönüşmesidir. Fırat Vadisi, Asurlu tüccarların Orta Anadolu'ya geçişinde kullandıkları merkezi bir geçit halinde dönüşünce bölgede, yenilenen bir kentleşme süreci başlamıştır⁸³². Bölgede gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmalarında elde edilen verilere göre⁸³³, Asur Ticaret Kolonileri Çağının bitişinden

⁸²⁶ Larsen 1976: 366; Venhoof 1977: 3.

⁸²⁷ Bu mallar, el yapımı ve çoğunlukla kaselerden oluşmaktadır. Anadolu'nun *en renkli* seramik gruplarından olan bu mallar, siyah, kırmızı ya da beyaz boya kullanılarak üçgenler, yatay bantlar, zikzaklar ve baklava biçimli geometriksel bezemeleriyle bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sagona ve Zimansky 2009: 212-213.

⁸²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sagona ve Zimansky 2009: 213-214-215.

⁸²⁹ OTÇ I: MÖ.2000-1800; OTÇ II: MÖ. 1800-1600 (Akkermans ve Schwartz 2003: şek.9.2).

⁸³⁰ Laneri ve Schwartz 2012: 1-3.

⁸³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cooper 2006: 18-37.

⁸³² Laneri ve Schwartz 2011: 3-4.

⁸³³ Alkim 1969: 39-42.

sonra Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nde şehir devletlerinde bir artış söz konusudur⁸³⁴. Fırat Vadisi ve civarı Orta Tunç Çağ'ında, yerel şehir devletlerinin güçlü olduğu bir bölgedir. Bunun nedeni ise Orta Tunç Çağ'ından itibaren Mezopotamya ve Anadolu arasında ticaretin yoğun olarak yaşanmasıdır⁸³⁵.

Yukarı Dicle Nehri Vadisi boyunca yer alan önemli merkezlerin çoğu G. Algaze tarafından tespit edilmiştir⁸³⁶. Ilısu Barajı Kurtarma Kazıları projesi kapsamında yapılan arkeolojik araştırmalarda bölgenin arkeolojik verileri doğrultusunda önemli sonuçlar elde edilmiştir⁸³⁷. Dicle Vadisi'nde çok sayıda küçük ve orta büyüklükteki yerleşim merkezleri bulunmaktadır⁸³⁸. Bu yerleşimlerin çoğu Dicle Nehri'nin verimli arazileri üzerinde kurulmuştur⁸³⁹. Seramik açısından Yukarı Dicle Vadisi, MÖ. III. binyılın sonundaki geleneğini bu dönemde de devam etmiştir⁸⁴⁰.

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Orta Tunç Çağ'ında yaylacılık ve göçebelik yaşam tarzı gelişmiş bir kültürdür⁸⁴¹. Zorlu coğrafi şartlarından dolayı kazı çalışmaları yok denilecek kadar azdır. Sadece Bakû-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı Projesi kapsamında birkaç çalışma ile birlikte A. Özfırat ve ekibi tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ve kısa süreli kazı çalışmaları (Kertenkele Kalesi Kazıları ve Bozkurt/Mollacem Kurgan Mezarlığı kazıları) doğrultusunda kronolojik bir tablo oluşturulmaya çalışılmıştır. Bölgedeki mimari yapılar genellikle taş temel üzeri kerpiç yapılar ve bu yapıların ortasında yuvarlak bir ocak bulunmaktadır⁸⁴². Bölgede Orta Tunç Çağ'ına ait sadece birkaç mimari kalıntı ele geçmiştir. Ölü gömme geleneklerinde mezar türü olarak basit toprak mezarlar kullanılsa da yaygın olan mezar türü kurganlardır⁸⁴³. Bölgenin kronolojisi genellikle mezarlarda ele geçen seramikler aracılığıyla oluşturulmuştur. Sos Höyük IV, Ani, Küçük Çatma, Bozkurt/Mollacem Kurganları, Suluçem Kurganları, Bardaklı Köyü Yerleşimi ve İran'ın Kuzeybatısındaki Nahçıvan'da bulunan mezarlarda ele geçen kahverengi perdahlı

⁸³⁴ Akkermans ve Schwartz 2003: 325-326.

⁸³⁵ Laneri ve Schwartz 2011: 7.

⁸³⁶ Algaze ve Breuninger vd. 1994: 1-96.

⁸³⁷ Laneri ve Schwartz vd. 2009: 212 vd.

⁸³⁸ Üç Tepe, Hirbemerdon Tepe, Salat Tepe, Ziyaret Tepe, Kenan Tepe, Müslüman Tepe, Ahmetli Tepe ve Türbe Höyük (Laneri ve Schwartz 2011: 11).

⁸³⁹ Yukarıda adı geçen yerleşimlerin ayrıntı bilgi için bkz. Parker ve Dodd 2003: 33-70; Kozbe ve Köroğlu vd. 2004: 463-504; Laneri ve Anacleto vd. 2006: 153-188; Ökse ve Görmüş 2006: 167-198.

⁸⁴⁰ Kozbe ve Köroğlu vd. 2004: 463-504; Özfırat 2005; Laneri ve Schwartz 2011: 14.

⁸⁴¹ Doğu Anadolu Bölgesi'nin MÖ. II. binyılda gelişmiş olan yaylacılık kültürü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özfırat 2001b; Ayrıca bkz. Polat 2011: 63-80.

⁸⁴² Laneri ve Schwartz 2011: 10.

⁸⁴³ A. Özfırat, söz konusu bölgede bulunan kurganları başlıklar halinde *Küçük Çatma Kurganları, Ani Nekropolü, Sos Höyüğü, Suluçem Kurganları* gibi ayrıntılı olarak ele almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özfırat 2001b: 67-87.

seramikler, siyah perdahlı seramikler, Aras Boyalıları, Orta Tunç Çağ'ının karakteristik seramiğidir⁸⁴⁴.

Anadolu'da MÖ. II. binyıllarında yaşayan toplumların isimleri, bulunduğu coğrafi bölge ve lokalizasyonu hakkında Hititlerin yazdığı çivi yazılı belgeler ışığında öğrenilmektedir⁸⁴⁵. Bu toplumlar hakkında detaylı çalışmalar yapılmıştır⁸⁴⁶. Bu çalışmaların ilki filolog B. Hrozny⁸⁴⁷ ve E. Forrer'e aittir⁸⁴⁸. Diğerler araştırmacılar ise Garelli⁸⁴⁹, Laroche⁸⁵⁰ ve Türk araştırmacı olan E. Bilgiç geniş kapsamlı toplum ve kültürleri hakkında ayrıntılı çalışmalar gerçekleştirmişlerdir⁸⁵¹.

1906 yılında Boğazköy'de gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında ele geçen çivi yazılı tabletlerde, Sami ve Sümer dilinde yazılan *Harri* adında bir kavim tespit edilmiştir. Bu tabletler üzerinde çalışmalar yapan B. Hrozny, bu kavmi *Hurri* olarak adlandırmıştır. Fakat daha sonra Hurri ve Subar adlarının kullanılması gerektiği şeklinde bilim insanları tarafından görüş ayrılıkları yaşanmıştır. Mitanni Kralı Tuşratta'nın Mısır Firavunu III. Amenofis'e (MÖ. 1413-1377) gönderdiği mektupta *Hurwuhe* ve *Hurruhe* adı geçmektedir. Bu kavim, Tevrat'ta da *Hori* ismi olarak anılmaktadır⁸⁵².

Hurriler, konuştukları dil bakımından Asya kökenli olarak bilinmekte ve eskiçağ tarihi alanında çoğunlukla *Hurri* olarak adlandırılmaktadır⁸⁵³. Hurrilere ait bilinen en eski yazılı kayıt, Kuzey Suriye'de bulunan Urkiş şehrindeki bir tapınağın kurulmasıyla ilgilidir. Tapınakta bulunan ve MÖ. 2300 yıllarına tarihlendirilen bir yazıtta Kral Tişatal'ın ismi yer

⁸⁴⁴ Özfırat 2001a: 23-31; Özfırat 2002: 2 vd.; Başşölyev 2006: 120; Özfırat 2004: 119; Özfırat ve Marro 2007: 7; Özfırat 2009: 370; Özfırat 2011: 533; Özfırat 2013: 119; Özfırat 2014: 211; Yardimciel ve Gizlenci 2018: 61-62.

⁸⁴⁵ Tiro 2011; Yıldırım 2017: 24.

⁸⁴⁶ Hattiler için bkz. Akurgal 1987: 1 vd.; Ünal 1999: 23 vd.; Özgüç 2002: 339-400; Oetinger 2002: 408 vd.; Wilhem 2002: 404 vd.; Hurriler için bkz. Alpman 1982: 283-313 vd.; Ünal 1999: 97 vd.; Venhoof 2001: 98-99 vd.; Wilhelm 2002: 404 vd.; Luviler için bkz. Ünal 1999: 57 vd.; Macqueen 2009: 25 vd.; Cancik 2002: 424 vd.; Hawkins 2002: 409 vd.; Palalar için bkz. Goetze 1957 47 vd.; Wilhelm 2002: 404 vd.; Kaskalar hakkında sınırlı bilgiler mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Klengel 2002: 414.

⁸⁴⁷ Hrozny 1920.

⁸⁴⁸ Forrer 1922.

⁸⁴⁹ Garelli 1963.

⁸⁵⁰ Laroche 1966.

⁸⁵¹ Bilgiç ve Bayram 1990; Bilgiç 1993: 33-43; Bilgiç ve Bayram 1995.

⁸⁵² Alpman 1981: 283-284.

⁸⁵³ Alpman 1981: 283.

almaktadır⁸⁵⁴. Bu yazılı belgeler ışığında Urkiş kentinin, Hurrilerin başlıca merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir⁸⁵⁵.

Hurriler oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Buna göre Doğu Anadolu'nun tamamı, Transkafkasya, Kuzeybatı İran, güneyde Urfa-Halfeti, Orta Anadolu Bölgesi'nin doğusu, Suriye-Filistin Bölgesi, Batı İran ve Kuzey Mezopotamya'ya kadar yayılmıştır⁸⁵⁶. Yayılım alanının Erken Transkafkaska Kültürü'nün yayılım alanıyla aynı olduğu anlaşılır durumdadır. Bir diğer görüş ise Erken Transkafkasya Kültürü toplulukları, Hurrilerle aynı topluluk olduğudur⁸⁵⁷.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Prehistorik ve protohistorik çağlarını aydınlatmak amacıyla birçok araştırma gerçekleştirilmiştir. Özellikle Keban Barajı Kurtarma kazılarıyla birlikte yoğunlaşan kazı çalışmaları ve yüzey araştırmaları neticesinde bölgenin erken tarihi hakkında önemli sonuçlar elde edilmiştir⁸⁵⁸. Bununla birlikte Doğu Anadolu Bölgesi'nin tamamına hakim olan Hurrilerin tarihi, siyasi, ekonomi ve kültürel özellikleri hakkında araştırmalar yapılmıştır. Hurrilerin genellikle MÖ. 6500-5000 yılları arasında tarihlenen Neolitik Çağ ile 5000-3000 yılları arasına tarihlenen Kalkolitik Çağ kültürünün bölgedeki temsilcileri olarak bilinmektedir⁸⁵⁹.

Hurriler, zaman içerisinde yayılım alanını Van Gölü Havzası'na kadar genişletmişlerdir⁸⁶⁰. MÖ. II. binyılda ise yoğun olarak Şanlıurfa, Mardin, Diyarbakır ve Kerkük'te yaşamışlardır. Tell Feheriye, Chagar Bazar, Tell Brak, Tell Riman, Nuzi, Alalakh (Tell Atchana), Ugarit, Mari ve Waşşukanni/Waşşukanni, Hurri kültürünün yoğun olarak görüldüğü yerleşimlerdir⁸⁶¹. Hurrilerin, Hitit, Asur ve Mısır ile ilişkilerinin yoğun olduğu bilinmektedir⁸⁶².

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan Hurrilerin kökeni olarak bilinen budun ve boylar, MÖ. II. binyıldan itibaren bölgenin coğrafi şartlarına paralel olarak yarı göçebe hayat tarzını benimsemişlerdir⁸⁶³. Hurriler daha sonra tarih sahnesinden yok olmuşlarsa da

⁸⁵⁴ Ünal 2002: 90.

⁸⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Akurgal 2005: 179 vd.

⁸⁵⁶ Erzen 1992: 16-17; Ünal 1997: 17; Macqueen 2009: 21; Bingöl 2013: 120.

⁸⁵⁷ Kozbe 1990: 533.

⁸⁵⁸ Işıklı 2011: 41-42.

⁸⁵⁹ Özçelik 2010: 65-66.

⁸⁶⁰ Bingöl 2013: 119.

⁸⁶¹ Ünal 1997: 18 vd.

⁸⁶² Ünal 2002: 85, 90-92; Memiş 2003: 35, 85-87, 99-105.

⁸⁶³ Belli 2006: 17.

Urartuların, Hurri kültürünü en az 550 yıl kadar devam ettirdiği düşünülmektedir. Urartu yazılı kaynaklarında Hurri kişi adlarına rastlanmaktadır⁸⁶⁴. Hurrilerin kullandığı dille Urartuların kullandığı dil arasında benzerlik bulunmaktadır⁸⁶⁵. Bu benzerliklerden yola çıkarak her iki kültürün akraba oldukları düşünülmektedir. Dil ile her iki kültürün tanrı isimleri de benzerdir. Örneğin, sırasıyla Urartularda Teişeba, Şimigi ve Hepat, Hurrilerde Teşup Şivini ve Huba olarak anılmıştır⁸⁶⁶.

3.4.2.1. Aras Boyalıları kültürü

Aras Boyalıları Kültürü, Yakındoğu coğrafyasının uzun süreçte var olan kültür gruplarından biridir. Coğrafi yayılım olarak da en geniş topraklara yayılan kültür, Eken Tunç Çağ'ının en önemli kültürüne sahip Erken Transkafkasya Kültürü'nün hemen devamında ortaya çıkmıştır. Fakat Erken Transkafkasya Kültürü'nün yayılım alanına göre daha sınırlı bir coğrafyada etkili olmuştur⁸⁶⁷. Aras Boyalıları Kültürü, daha çok yeşil yaylalar ve zengin otlaklara sahip coğrafyalarda etkili olmuştur⁸⁶⁸. Orta ve Geç Tunç Çağ'ında bölgesel farklılıklar göz önünde bulundurulduğunda su, kil ve tuz yataklarının Orta Aras Havzası'nda bulunmasıyla yoğun ve kalıcı olarak burada devam etmiştir⁸⁶⁹. Bununla birlikte Güney Kafkasya, Mil stepleri, Hazar Denizi, Nahçıvan, Kuzeybatı İran ve Güneydoğu Toroslar ve Ermenistan'ın kuzeybatısı ve batısına kadar yayılmıştır⁸⁷⁰.

Kültür hakkında araştırmalar yapan Gürcü ve Ermeni araştırmacılar, tıpkı Erken Transkafkasya Kültürü'nde olduğu gibi bu kültüründe kendi topraklarında ortaya çıktığı şeklinde düşünceleri bulunmaktadır⁸⁷¹. Son yıllarda gerçekleştirilen araştırmalarda ise kültürün kökeni Güney Kafkasya'da olduğu yönündedir⁸⁷². Anadolu'da ise Doğu Anadolu Bölgesi'nde etkisi görülmektedir. Elazığ-Malatya Bölgesi'nden belli başlı höyüklerde, Hakkâri Dağlık Bölgesi, Van Havzası, Muş-Erzurum-Artvin'e çizilecek bir hatla sınırlandırılmaktadır⁸⁷³. Bunlarla birlikte Aras Boyalıları Kültürü'ne ait seramiklerin yoğun olarak ele geçtiği Doğubayazıt ve yakın çevresi de yayılım alanı içerisinde

⁸⁶⁴ Ünal 1997: 22.

⁸⁶⁵ Erzen 1992: 25.

⁸⁶⁶ Çilingiroğlu 1994: 24-25.

⁸⁶⁷ Yardimciel 2015: 198.

⁸⁶⁸ Özfirat 2004: 119. Özfirat 2011: 356.

⁸⁶⁹ Yardimciel 2015: 197.

⁸⁷⁰ Yiğitpaşa ve Can 2012: 283; Yardimciel 2015: 198.

⁸⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Badalhan ve Avetisyan vd. 2009: 38-48; Smith 2012: 679.

⁸⁷² Baxşəliyev 2006, 120; Seyidov-Baxşəliyev 2013, 10; Yardimciel 2015, 82.

⁸⁷³ Özfirat 2001: 108; Yiğitpaşa ve Can 2012: 283.

bulunmaktadır⁸⁷⁴. Burada bulunan Aras Boyalıları Kültürüne ait buluntuların ele geçtiği merkezler genellikle geniş alanlara yayılan mezar alanları ve kurganlardan ele geçmiştir⁸⁷⁵. Son yıllarda Doğubayazıt ve çevresinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında Bardaklı Köyü Yerleşiminde elde edilen Aras Boyalıları Kültürü'ne ait seramik parçaların yörede ilk defa bir mimari yapıda bulunması son derece önemli bir veridir.

Aras Boyalıları Kültürüne dair Doğu Anadolu Bölgesi'nde gerçekleştirilen araştırmalarda⁸⁷⁶ kültürün Erken Tunç Çağ'ından sonra otlak alanların fazla olduğu yüksek yaylalara doğru göç edenler tarafından ortaya çıkarıldığı düşünülmektedir. Bu nedenle yayla kültürü olarak tanımlanmıştır⁸⁷⁷. Orta Aras Havzası sınırları içerisinde bulunan Nahçıvan, Ermenistan'ın kuzeybatısı ve kuzeyi, Kuzeybatı İran, Iğdır ve Kars bölgesinde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar doğrultusunda elde edilen verilerle birlikte coğrafi faktörlerde değerlendirildiğinde kültürün farklı ekonomik modellere sahip topluluklarca benimsendiği ortaya çıkmıştır⁸⁷⁸. *“Lokal veriler ışığında yapılan tanımlamalardan sıyrılacak olursak, kültürün Orta Aras Havzası genelinde aynı anda göçebe, yarı göçebe ve yerleşik bir model benimsendiği ortaya çıkmaktadır⁸⁷⁹”*. Matmasor ve Kültepe yerleşimlerinde elde edilen seramiklerin form bakımından iri olması, tutamaksız ve kulpsuz olmaları, çark yapımı olmalarıyla birlikte polikrom seramiklerde görülen bezeme zenginlikleri göçebe toplumlarca kullanılmayan özellikler taşımamasından dolayı söz konusu kültürün göçebelikle tanımlanmasına yönelik düşünceleri sorgulamaktadır⁸⁸⁰.

Orta Tunç Çağ'ı seramikleri, kilin yapısına, rengine ve süsleme tekniğine göre farklı gruplara ayrılmaktadır⁸⁸¹. Bu grupların içerisinde bulunan ve araştırmacıları tarafından *Aras Boyalıları Kültürü* olarak adlandırılan seramikler⁸⁸², Orta Tunç Çağ'ının seramik grubu içerisinde bulunmaktadır⁸⁸³.

⁸⁷⁴ Özfirat 2004: 119; Ceylan 2004: 44.

⁸⁷⁵ Özfirat 2004: 119.

⁸⁷⁶ Özfirat 1994: 359-378.

⁸⁷⁷ Özfirat 2001: 16; Sagona 2006: 13; Sevin 2011: 344-345.

⁸⁷⁸ Yardımcıel 2015: 201.

⁸⁷⁹ Yardımcıel 2015: 201.

⁸⁸⁰ Yardımcıel 2015, 198-200; Baysal 2012, 264.

⁸⁸¹ Halilov 2012: 36; Halilov 2017: 26.

⁸⁸² Özfirat 2001: 111; Özfirat 2006: 585; Yardımcıel 2015: 93; Bingöl 2016: 494; Karageçi 2016: 255; Özfirat 2017: 163; Tiryaki 2018: 641.

⁸⁸³ Halilov 2012: 36.

Aras Boyalıları Kültürü, terminoloji olarak daha önce *Urartu Boyalıları*⁸⁸⁴, *Boyalı Kaplar Kültürü*⁸⁸⁵ olarak adlandırılmaktaydı. Fakat bu terminolojinin hata olduğunu aslında MÖ. II. binyılın ilk yarısına ait seramik kültürü olduğu anlaşılmıştır⁸⁸⁶.

Aras Boyalıları Kültürü'ne ait seramikler biçim yönünden çok çeşitli değildir. Bunun nedeni araştırmalarda ele geçen seramiklerle birlikte müzelere gelen seramiklerin büyük çoğunluğunun mezarlarda bulunmasıdır⁸⁸⁷. Aras Boyalıları, kendi içinde ortak özellikler taşımaktadır. Buna rağmen yine de çeşitli alt gruplara ayrılmıştır⁸⁸⁸. Boyalı ve boyasız olarak iki ana gruba ayrılmaktadır⁸⁸⁹. Çark yapımı, monokrom ve polikrom boyalı seramikler kültürün karakteristik özellikleridir. Nahçıvan Devlet Müzesi, Erzurum, Kars, Van ve Ahlat müzelerinde oldukça yoğun bulunmaktadır⁸⁹⁰. Monokrom boyalı motifler kiremit-kahve astar üzerine siyah, polikrom boyalıları ise krem renkte bir boya ile astar üzerine genellikle siyah ve kiremit renkleri kullanılmıştır. Polikrom boyalılarıda, su kuşları, dağ keçisi ve geyik gibi hayvan bezemeleri yoğunlukla kullanılmıştır. Form olarak içe dönük ağız kenarlı, kesin ya da yuvarlak karınlı çanaklar ve yuvarlak, boyunlu ya da yumurta biçimli gövdeye sahip çömlekler yoğun olarak bulunmaktadır⁸⁹¹.

3.4.2.2. Yüksek platoda yayla kültürü

MÖ. 9. yüzyılda Doğu Anadolu Bölgesi'nde birçok beyliklerle oluşan Urartu Krallığından⁸⁹² önce Doğu Anadolu'nun MÖ. II. binyıl kültürleri hakkında sınırlı sayıda bilgiler mevcuttur⁸⁹³. Buna göre Elazığ Bölgesi ve doğuda yer alan Aras Havzası dışında kalan bölgelerde bulunan MÖ. II. binyıla ait olan höyüklerin⁸⁹⁴, MÖ. I. binyılın başlarına kadar terk edildiği görülmektedir⁸⁹⁵. Fakat arkeolojik çalışmalarda elde edilen verilere göre bölge, MÖ. III. binyılda yoğun bir şekilde iskan edildiği görülmektedir. Bölgenin neden karanlık⁸⁹⁶ bir döneme geçiş yaptığını veya yukarıda da sözü edilen Hurrilerin neden Habur

⁸⁸⁴ Özfiat 1994: 359.

⁸⁸⁵ Aliyev 1977: 43; Aliyev 1991: 38; Halilov 2012: 36; Halilov 2017: 26.

⁸⁸⁶ Özfiat 1994: 359.

⁸⁸⁷ Özfiat 2004: 119.

⁸⁸⁸ Çilingiroğlu 1986: 115; Özfiat 2001: 17 vd.; Özfiat 2002: 39.

⁸⁸⁹ Halilov 2017: 26.

⁸⁹⁰ Özfiat 1993: 359-360; Belli ve Başıoğlu 2001: 32-45; Özfiat 2004: 119; Halilov 2011: 166; Yardımcıel 2015: 1; Yardımcıel 2015: 200.

⁸⁹¹ Özfiat 2004: 119.

⁸⁹² Sevin 2005: 104.

⁸⁹³ Sevin 2001: X.

⁸⁹⁴ MÖ. II. binyılda yerleşik hayatı benimsemeyen ve ekonomik faaliyetleri hayvancılık olan göçebe aşiret kültürlerinin izleri hakkında bilgiler çok sınırlıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özfiat 2001: 1 vd.

⁸⁹⁵ Köroğlu 2011: 17.

⁸⁹⁶ Başgelen 2001: XII.

Bölgesi'ne göç ettikleri soruları araştırmaların yetersiz olmasından dolayı henüz cevaplanamamıştır⁸⁹⁷.

MÖ. II. binyılda Kuzeybatı İran coğrafyasında gelişen siyasi ve kültürel olaylar, Doğu Anadolu Bölgesi açısından da belirleyici etkenler oluşturmuştur. Buna göre MÖ. II. binyılın ikinci yarısında *İlk İranlılar* olarak adlandırılan toplulukların gelişi görülmekte ve yapılan arkeolojik çalışmalarda bu toplulukların oluşturdukları kültürel farklılıklar, elde edilen verilere göre kanıtlanmıştır⁸⁹⁸.

Doğu Anadolu Bölgesi'ne MÖ. II. binyılda boyalı seramik kültürünü getiren halklar, bölgeye yerleşmek yerine, hayvanlarını otlatmak⁸⁹⁹ için geldiği mevsimlik yayla⁹⁰⁰ kültürü anlayışına sahip oldukları bilinmektedir⁹⁰¹. MÖ. III. binyıl toplumlarından farklı olarak ilk İranlıların en belirgin özellikleri, seramik ve ölü gömme gelenekleridir. Bunlar ise çok renkli bezemelere sahip seramiklerle birlikte kurgan türü mezar mimarisıyla tanınan *Yayla Kültürü*'nün⁹⁰² bu çağda yaygın kullanılmasıdır. İnsanlar verimli ovaları terk etmiş, yerleşik yaşamdan uzaklaşmış ve yaylaları tercih edilmişlerdir⁹⁰³. Yaylalarda yaşayan insanlar, artık kerpiçten yapılan evler yerine kıl çadırlarda yaşam faaliyetlerine devam etmişlerdir⁹⁰⁴.

MÖ. II. binyılın başlarından itibaren boy ve budunlar, Doğu Anadolu Bölgesi'nde görülen yaz dönemlerinde görülen kuraklık mevsimlerden dolayı yarı-göçebe yaşayış tarzını benimsemişlerdir. Bunun sonucunda küçük beylikler halinde yaşamışlardır⁹⁰⁵. Doğu Anadolu Bölgesi'nin zorlu coğrafi şartlarına paralel olarak boy ve budunlar, daha alçakta bulunan vadilerde ve düz yerleşmelerde tarımcılıkla uğraşarak yeni yaşam stillerine devam etmiştir. Daha sonraki süreçte çayır ve otlakları bol ve zengin su kaynaklarına sahip olan

⁸⁹⁷ Sevin 2001: X.

⁸⁹⁸ Pınarcık 2012: 16.

⁸⁹⁹ “Otlardaki mevsimlik değişimlerden yararlanan hayvancılığın bu eski formu, Anadolu'nun belli bölgelerinde muhtemelen Neolitik Çağdan beri kullanılmaktadır” (Yakar 2007: 12.). Ayrıca bkz. Aştepe ve Çimen Mevkii (Özfirat ve Marro 2007:5)

⁹⁰⁰ “Yaylalar, göçebe ve yarı göçebelerle, köylülerin ekonomik faaliyet alanıdır” (Somuncu 2011: 815).

⁹⁰¹ Pınarcık 2012: 16.

⁹⁰² Yerleşim yerlerinin saptanması imkansız olan ve höyüklerde izlerine rastlanılmayan yayla kültürü, Doğubayazıt Ovası'nda, Ağrı Dağı'nın eteklerinde, Süphan Dağı çevresinde, Sütey Yaylası'nda, Ardahan'da ve Doğubayazıt'ta bulunan kurgan türü mezarlar ile çoğu kaçak kazılar yoluyla müzelere teslim edilen seramiklerle tanımlanmaktadır (Başgelen 2001: XI; Özfirat 2011: 533; Köroğlu 2011: 17; Özfirat 2013: 119; Özfirat 2014: 211).

⁹⁰³ Pınarcık 2012: 16.

⁹⁰⁴ Polat 2011: 22.

⁹⁰⁵ Topaloğlu 2009: 37.

yaylarda küçük kaleler inşa ederek hayvancılığa dayalı yarı göçebe bir toplum olarak karşımıza çıkmaktadır⁹⁰⁶.

Kabaca MÖ. 1500'lü yıllar, Anadolu ve yakın çevresinde yer alan kültür bölgelerine verilen isim Geç Tunç Çağ'ı'dır. Anadolu'da güçlü organize iş gücünün ve en önemlisi de gerçek anlamda ilk büyük devletlerin ortaya çıktığı bu süreç, arkeoloji bilimi dahilinde daha Orta Tunç Çağ'ından itibaren Anadolu'ya giriş yapmaya başladığına inanılan Hitit İmparatorluğu ile tanımlanmıştır. Anadolu'da bulunan farklı kültür gruplarının Hititlere bağlı küçük devletlerin çatısı altında yaşam sürdürdüğü hem yazılı kaynaklar, hem de arkeolojik verilerle doğrulanmaktadır.

Geç Tunç Çağ'ında Anadolu, yukarıda değindiğimiz üzere farklı kültür gruplarının Hitit hakimiyeti altında yaşamlarını sürdürdüğü bir süreçtir. Bu dönemde öne çıkan etnik unsurlar arasında Batı ve Güney Anadolu'da Luwi'ler, Orta Anadolu'da öncül Hatti Kültürü üzerine yerleşen Hititler, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da Hurriler, Karadeniz Bölgesi'nde menşei tartışmalı olan Kaşkalar sayılmaktadır. Söz konusu toplulukların zaman zaman sınırları ve güçleri değişkenlik gösteren küçük devletler/birlikler halinde yönetildikleri yazılı kaynaklar aracılığıyla iyi bilinen konulardandır. Amarna Mektupları sayesinde varlığı ilk kez tanımlanan Arzawa Konfederasyonu'ndan, Wiluşa ve Seha'ya, Orta Anadolu'da Maşa, Pitaşa'ya ve doğuda Kizzuwatna, Azzi-Hayaşa, İşuwa ve Pahhuwa gibi ülkelere değin uzanan bu etnisite temelli toplulukların zaman zaman Hitit'e meydan okurcasına ortaya koydukları bağımsızlaşma girişimleri çoğu kez başarısız olmuştur. MÖ. 1200'lü yıllarda Geç Tunç Çağ'ı köklü kültürlerinin sonunu getiren büyük katastrofik sürece kadar Hitit İmparatorluğu, Anadolu'nun başlıca süper gücü olma durumunu korumuştur.

Hititler, Anadolu'yu anayurt benimseyerek tarih boyunca unutulmayan siyasi ve kültürel özelliğini koruyabilmiştir⁹⁰⁷. Sagona ve Zimansky; "*Geniş politik etki alanları ve kalıcı kültürel etkileriyle Hititler, Anadolu'nun eski dönemlerinde diğer tüm halklar arasında sivrilmiştir. Hititler, Anadolu'nun merkezindeki küçük beylikleri birleştirerek orta platodan Suriye'ye doğru genişleyen, Mısır, Mitanni, Babil ve Asur'la birlikte dönemin en büyük güçlerinden biri olan bir imparatorluk kurmuşlardır; yalnızca politik ve askeri başarılarıyla değil, sanatsal, edebi ve tarih geleneklerinin zenginliğiyle de saygı*

⁹⁰⁶ Belli 2004b: 45-73.

⁹⁰⁷ Ünal 2002:VII.

uyandırmaktadırlar⁹⁰⁸“ Kendi iç siyasi ilişkileriyle beraber Anadolu dışında da siyasi bağlantıları mevcuttur. Doğu Anadolu, Güney Anadolu, Batı Anadolu, Mısır, Akalarla diplomasi ve politik süreçte bulunmuştur⁹⁰⁹. Hititler, Tunç çağlarının sonlarına doğru yıkılmasıyla geride kalan küçük beylikleriyle Demir Çağ’ında önemli roller üstlenmiştir⁹¹⁰.

3.4.3. Doğu Anadolu’da Geç Tunç Çağ’ı Kültürleri

Hititlerin Yukarı Ülke⁹¹¹ (*KUR UGU^{TI}*)⁹¹² olarak adlandırdığı coğrafya, kimi bilim insanlarına göre Doğu Anadolu Bölgesi'nin bazı yörelerini kapsamaktadır⁹¹³. Hitit çivi yazılı belgeler ışığında ülkenin sınırı, kuzeyde Karadeniz, güneyde Güneydoğu Toroslar, batıda Kızılırmak Nehri ve doğu bölgesinin ise Azzi Hayaşa bölgesi ile sınırlandırılmıştır⁹¹⁴. Yukarı Ülke, Hitit ile Azzi-Hayaşa arasında kalan tampon bir bölgedir⁹¹⁵. Bunlar dışında Azzi Hayaşa hem ülke hem de şehir olarak bilinmektedir⁹¹⁶.

Yukarı Ülke, bölge ve şehirlerden oluşmaktadır. Azzi Hayaşa bölgesinin ismi, sınırları ve şehirlerinin isimleri ilk defa Hitit metinlerinde görülmektedir⁹¹⁷. Bu bölge genellikle Kuzeydoğu Anadolu Bölgesine lokalize edilmiştir⁹¹⁸. Bölgenin içerisinde Tanrı Nergal önemli bir karakterdir. Bununla birlikte Huvasi taşı, Hayaşa şehrinin harabesi ve Laha Dağı’nı içerisinde barındırmaktadır. Azzi Hayaşa, Hitit İmparatorluğu’nun himayesi altındayken, Hititlerin zayıf düştüğü zamanlarda Azzililer tarafından ele geçirilmiş ve I. Şuppiluliuma (ykl. MÖ. 1355–1320⁹¹⁹) ve II. Murşili tarafından sefer düzenlenerek hakimiyet sağlanmak istenmişse de bu egemenlik kısa sürmüş ve bölge yerel yönetici kişiler tarafından yönetilmiştir⁹²⁰.

İşşuva Ülkesi, bulunduğu coğrafi konuma göre hem Hatti hem de Mitanni devletleri ile stratejik ilişkilerde bulunabilecek konuma sahiptir⁹²¹. Hitit metinlerinde geçen bilgilere

⁹⁰⁸ Sagona ve Zimansky 2009: 223.

⁹⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal 2002; Ünal 2003.

⁹¹⁰ Sagona ve Zimansky 2009: 223.

⁹¹¹ Ertem 2003: 40.

⁹¹² Gurney 2003: 120.

⁹¹³ Ünal 1981: 433 vd.; Erkut 1992: 162; Macqueen 2009: 59.

⁹¹⁴ Yıldırım 2017: 26.

⁹¹⁵ Hitit İmparatorluğu'nun Azzi-Hayasa ve Kaskalı düşmanlara karşı Yukarı Ülkeyi tampon devlet olarak kullandığı bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gavaz 2008: 24.

⁹¹⁶ Karauğuz 2002: 149; Ayrıca Ayrıntılı bilgi için bkz. Bülbül 2006: 20,51-52.

⁹¹⁷ Taşkın 2013: 175-181.

⁹¹⁸ Karasu 1998: 358.

⁹¹⁹ Sir-Gavaz 2008: 21.

⁹²⁰ Yıldırım 2017: 25-26,29.

⁹²¹ Bryce 1986: 93.

göre İşsuva Ülkesinin, Hitit İmparatorluğu'na bağlı bir ülke olduğudur. İşsuva, bugünkü Fırat Nehri'nin doğusunda, Fırat Nehri'nin bir kolu olan Murat Nehri'nin güney tarafında bulunmaktadır. Geç Tunç Çağ'ının önemli siyasi merkezlerinden Korucutepe, Norşuntepe ve Tepecik yerleşimleri, İşsuva Ülkesinin önemli şehirlerindedir⁹²². Yukarı Ülke sınırları içerisinde olan Samuha⁹²³, Arinna (Wuruşema)⁹²⁴ şehirleri, Hitit İmparatorluk tarihinde önemli roller üstlenmiştir.

3.4.3.1. Tunç Çağ'ının Sonu-Demir Çağ'ının Başlangıcı: Deniz Kavimleri Göçü

MÖ. 12. yüzyılda, Ege Bölgesi'nde gerçekleşen felaket, birçok medeniyetin yıkılmasına neden olmuştur⁹²⁵. Bu bağlamda Anadolu, Doğu Akdeniz, Mısır, Orta Asur Krallığı, Babil, Elam, Miken, Girit, Ugarit gibi önemli bölgelerdeki uygarlıklar zarar görmüştür⁹²⁶. Bu kaostan Mısır etkilenmişse de güçlkle karşı koymayı başaramamıştır⁹²⁷. Felaket Mısır'ın yazılı belgelerinde *Deniz Kavimleri* olarak adlandırılmıştır. İlkçağda ise bu felakete *Ege Göçleri* adı verilmiştir⁹²⁸.

Anadolu'da Hititlerin başkenti Hattuşa, Anadolu'nun köklü tarihine derin izler bırakarak yok olmuştur. Hattuşa ile yakın olan Alacahöyük ve Kültepe'deki büyük yapılarda yangın izleri tespit edilmiştir. Buna göre Hattuşa ile birlikte Anadolu'nun güçlü kraliyet kentleri de kaostan etkilenmiştir. Mezopotamya'da da aynı durum söz konusudur. Büyük Kassit (III. Babil) İmparatorluğu'nun yerini Asur Devleti ve Arami kabilelerince kurulan kent devletleri almıştır⁹²⁹.

Deniz Kavimleri Göçü hakkında farklı görüş ve öneriler mevcuttur⁹³⁰. İleri sürülen düşünceler birbirini destekler nitelikte olsa da son yıllarda gerçekleştirilen araştırmalarda kabul edilebilir görüşler arasında; savaşlar, iklim değişikliği (kuraklık), yaygın hastalık, teknolojik olarak gelişen toplumların istila etme düşünceleri, depremler bulunmaktadır⁹³¹.

⁹²² Bülbül 2006: 53

⁹²³ Sivas'ın Yıldızeli ilçesinde yer alan Kayalıpınar Köyü olduğu anlaşılmıştır. Samuha, Azzi Hayaşa bölgesinin batı sınırını belirlemektedir (Yıldırım 2017: 25). Burası bir kült (dini) merkez olmasına karşın Yukarı Ülkenin siyasi bir merkezidir (Koşay 1972: 463-465).

⁹²⁴ Hattuşa'nın kuzeyinde bir yer olması gerektiğine dair düşünceler bulunmaktadır. Hitit metinlerinde Güneş Tanrıçasının yurdu olarak bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erkut 1992: 162.

⁹²⁵ Drews 2014: 3.

⁹²⁶ Sagona ve Zimansky 2009: 255, 257-258.

⁹²⁷ Tekin 2007: 14-15.

⁹²⁸ Kurt 1994: 29.

⁹²⁹ Özer 2011: 50.

⁹³⁰ Memiş 1989: 68.

⁹³¹ Sagona ve Zimansky 2009: 258. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Drews 2014: 1-225.

B. Gür ise “*Tunç Çağ’ını Sona Erdiren Halklar; Deniz Kavimleri*” adlı kitabında iklim değişikliğini desteklemektedir⁹³². Mısır’ın yazılı belgelerinde elde edilen bilgilere göre, bu göç hareketi tek bir kavimden meydana gelmediği aksine kitleler halinde yaşandığı anlaşılmıştır⁹³³.

Bu olaylardan sonra Anadolu'nun köklü kültürel tarihini oluşturan Hitit İmparatorluğu ile birlikte Yakındoğu'nun pek çok önemli uygarlığının eski gücünü kaybettiği ve hatta tarih sahnesinden çekildikleri görülmektedir⁹³⁴. Kaostan geriye kalanlar farklı coğrafyalara dağılarak bulunduğu kültürün yapısal özelliklerini yaşatmaya devam etmiştir. Yerleştikleri bölgede küçük devletçikler kurarak bölgenin siyasi ve kültürel yapısının değişmesine neden olmuştur⁹³⁵. Orta Anadolu Bölgesi'nin güneyi ve Kuzey Suriye bölgesinin Anadolu'ya komşu olan bölgeleri nüfus hareketlerinin sonucunda güçlenen Geç Hitit Kent Devletleri, Hititlerin sanat anlayışını 550 yıl kadar devam etmesini sağlamıştır⁹³⁶.

3.5. Anadolu'da Demir Çağ

Geç Tunç Çağ'ını izleyen süreçte *yenilikçi* özellikleri ile bilinen Demir Çağ'ı, Anadolu kronolojisine göre MÖ. I. binyılın tamamını ifade ederek geniş bir zaman dilimini kapsamaktadır⁹³⁷. Demir Çağ, özelinde Deniz Kavimleri Göçü-Hellenistik Çağ arasındaki yılları kapsamakta, genel olarak MÖ. 1200 yıllarından başlayıp MÖ. 330 yılında son bulmaktadır⁹³⁸. Batı Anadolu Demir Çağ'ının Orta ve Doğu Anadolu'dan farklı olarak kabaca Protogeometrik Çağ Öncesi (Submyken), Protogeometrik Çağ (1050-900), Geometrik Çağ (MÖ. 900-700), Oryantalizan (MÖ. 700-650), Arkaik Çağ (MÖ. 650-480), Klasik Çağ (MÖ. 480-330)⁹³⁹ ve ara evreleri olarak, kalıplaşmış bir stil kritiği ve sanat tarihçi bakış açısıyla sınıflandırılmıştır.

Ön Asya tarihi açısından en erken demir kalıntısının MÖ. VI. bin yılda Mezopotamya'da kullanıldığı bilinmektedir. Fakat bu kronolojik verinin kabul edilebilirliği sorgulanmıştır⁹⁴⁰. Bununla birlikte Anadolu'da ise demirin kullanılmasına ilişkin ilk

⁹³² Gür 2012: 37 vd.

⁹³³ Mansel 1988: 88; Kurt 1994: 29-30.

⁹³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Naumann 1991: 509; Akurgal 1995: 64-65; Aktüre 2004: 161; Emir 2012: 11.

⁹³⁵ Kurt 1994: 31.

⁹³⁶ Ünal 1997: 22.

⁹³⁷ Tüfekçi-Sivas 2008: 15-23.

⁹³⁸ Ökse 1999b: 86.

⁹³⁹ Polat 2008: 9.

⁹⁴⁰ Gubel 2000: 54. Ayrıca arkeolojik kazı çalışmalarında elde edilen silahlarda tespit edilen madenlerin oranları için bkz. McEvedy 2005: 44.

buluntular MÖ. III. binyıla tarihlenmiştir⁹⁴¹. Demir yoğun olarak Erken Demir Çağ'ı sonları veya Orta Demir Çağ'ının başlarında Frig ve Urartular tarafından yoğun kullanılmıştır⁹⁴². Urartular, zorlu coğrafi şartlarına rağmen ileri düzeyde teknolojiye sahiptir. Bölgede yer alan zengin hammadde kaynaklarını iyi şekilde değerlendirmeyi bilen Urartulu zanaatkarlar, demiri en iyi şekilde kullanarak Anadolu'da öncü konumda yer almıştır⁹⁴³.

Anadolu'da Demir Çağ'ı iki evrede incelenmektedir⁹⁴⁴. İlk evre, ileri seviyede demirden silah ve araç-gereç yapmayı öğrenen yarı göçebe topluluklar, köyler ve bu köyleri koruyabilecek belki askeri garnizon (?) ya da yerleşim yeri (?) olabilecek merkezler kurarak tam anlamıyla yerleşik düzene geçmiştir. İkinci evre ise, Anadolu'da bölgesel olarak merkezi krallıklar ortaya çıkmıştır. Her bölgenin coğrafi sınırlamaları belli olup siyasi, ekonomi ve ticari ilişkileri mevcuttur. Buna göre ortaya çıkan yeni siyasi tabloda özelinde Doğu Anadolu'nun hemen hemen tamamına hakim olan ve Hurrilerin devamı olarak kabul edilen Urartular, özellikle Güneydoğu Anadolu, Doğu Akdeniz ve kısmen İç Anadolu bölgelerinde küçük kent beylikleri halindeki Geç Hitit Kent Devletleri, Deniz Kavimleri Göçü sırasında Anadolu'ya yerleşen ve *Brigler* olarak adlandırılan bir halkın Orta Anadolu'ya yerleşmesiyle birlikte Orta Anadolu'nun büyük bir kesimine hükmeden Frigler, Batı Anadolu'nun en önemli uygarlıklarından biri olan Lydialılar, Güneybatı Anadolu'da Lykialılar ve Ege'de ise İyonyalılar bulunmaktadır⁹⁴⁵.

Marmara Bölgesi'nin güneybatısında ve Biga Yarımadası olarak adlandırılan bölgede bulunan Troas Bölgesi, kısaca günümüzdeki Çanakkale ilinin büyük bir bölümünü kapsamaktadır⁹⁴⁶. Bölge, Anadolu'nun kuzeybatısında bulunmaktadır. Doğusunda Mysia, batı ve güneyinde Ege Denizi (Mare Aegaeum), kuzeyinde Marmara Denizi (Propontis) ve Çanakkale Boğazı (Hellespontus) bulunmaktadır⁹⁴⁷. Bölgede bulunan yerli halkın, Thrakia veya İlyra kökenli Dardenler olduğu düşünülmektedir. Dardenler adı ise Troia'daki kral sülalesinin kurucusu olan Dardanos'tan gelmektedir⁹⁴⁸.

⁹⁴¹ Fathalizadeh 2013: 53.

⁹⁴² Anlağan ve Bilgi 1989: 105-106; Konyar ve Belli 2003: 17.

⁹⁴³ Özdemir 2007: 507.

⁹⁴⁴ Demir teknolojisinin ortaya çıkmasıyla değişen yeni sistemler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çapar 1987: 43-73.

⁹⁴⁵ Ceylan ve Kozbe vd. 2008: 1.

Çalışmamızın konusu olan Doğu Anadolu'nun Demir Çağ'ı kültürlerine değinmeden önce Anadolu'nun siyasi bölgelerine değinmekte fayda olacağını düşündük.

⁹⁴⁶ Polat-Becks 2014: 164.

⁹⁴⁷ Bektaş 2011: 11.

⁹⁴⁸ Polat 2008: 11-12.

Troas, konum itibariyle eskiçağlardan itibaren pek çok göçün yaşandığı bir bölgedir⁹⁴⁹. Homeros, Herodot ve Strabon bölgenin coğrafyası, kültürel ve siyasi özellikleri hakkında bilgiler aktarmıştır⁹⁵⁰. Strabon, Homeros'u kaynak göstererek bölgenin doğu sınırını Gönen Çayı'ndan (Aisopos) Kaz Dağları (İda)'na kadar, güney sınırını ise Kaz Dağlarından Edremit (Adramyttium)'e kadar uzandığını belirtmiştir⁹⁵¹. Herodot'a göre, Çanakkale Boğazı, dört yüz stat boyunca uzanıp yedi stat kadar daraldığını Marmara Denizi ve Ege Denizi arasında yer aldığını belirtmektedir. Eudoksos⁹⁵², Lampsakos'lu Kharon, Damastes ve Ephoros gibi antik yazarlar, Troas Bölgesi'nin sınırları hakkında bilgiler aktarmıştır. Bölgeyi iyi bir şekilde inceleyen araştırmacılardan biri olan J. M. Cook, 1973 yılında yayınladığı “*The Troad, An Archaeological and Topographical Study*” kitabında, bölgenin doğu ve güney sınırını ele alarak, kuzeyde Abydos'tan⁹⁵³ Edremit Körfezi'ne kadar bir hat oluşturmuştur⁹⁵⁴. Bölgede yaşayan toplulukların isimlerini de antik kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bölgede Lelegler, Pelasglar ve Aioller'in yaşadığı bilinmektedir⁹⁵⁵.

Troia, Tenedos, Rhoiteion, Sigein, Skepsis, Marpessos, Thymbra, Kebrene, Palaiskepsis, Priapos, Parion, Paisos, Lampsakos, Palai Perkote, Perkote, Arisbe, Abydos, Ophryneion, Dardanos, Pioniai, Rhoeteion, Akhilleion, Neandria, Kolonai, Larisa, Khrysa, Hamaksitos, Polymedion, Assos Gargara, Lampoion ve Antandros bölgede yer alan önemli kentlerdendir⁹⁵⁶.

İonia Bölgesi, Batı Anadolu'nun batısında bulunan İzmir, Aydın ve Ege Denizi'nin kıyısındaki tüm batı kesimi ile Sakız (Hios) ve Sisam (Samos) adalarını kapsamaktadır⁹⁵⁷. Herodot, İonia kentlerini güney tarafta Mitelos antik kentinden başlatıp Khios ve Samos adalarını da dahil ederek kuzey sınırını Foça'ya kadar uzatmıştır⁹⁵⁸. Bölge, ilkin kuzey sınırını İzmir Körfezi (Hermaios) oluşturmaktaydı fakat Bayraklı (Smyrna) Aiolis bölgesi sınırları içerisinde kalıyordu. Daha sonra Smyrna'nın İonia Bölgesi'ne dahil edilmesiyle söz konusu sınır, Gediz (Hermos) nehrine kadar çıkmış ve kuzey sınırı, Foça'yı da içine alacak

⁹⁴⁹ Troas Bölgesi: Ege Denizi ve Karadeniz ile Avrupa ve Asya arasındaki stratejik konumu nedeniyle farklı toplulukların ana yurdu olmuştur (Aslan 2012: 17).

⁹⁵⁰ Strabo. XII: I, II, III.

⁹⁵¹ Sazcı 2008: 283.

⁹⁵² Yazarların bölge hakkında çizdikleri hattın ayrıntılı bilgisi için bkz. Mitchell 2004: 1000-1017.

⁹⁵³ Çanakkale'nin 6 km. kuzeyinde bulunan Nara burnu ucudur (<http://www.canakkaleili.com/abidos-abydos.html>).

⁹⁵⁴ Cook 1973: 2.

⁹⁵⁵ Hom. II. 2. 840-841; Hdt. VII. 42. 1; V. 151. 1-2; Strabo. XIII.1.39: 42: 58.

⁹⁵⁶ Troia yerleşiminin MÖ. 4.binyıldan MS. 1204'ten 1261 Nakaia'da Laskarisler Hanedanlığına kadarki siyasi durumu hakkında ayrıntılı bilgisi için bkz. Bektaş 2011: 11-14.

⁹⁵⁷ Sevin 2001: 83; Mansel 1988: 89; Rubinstein 2004: 1053-1107; Boyana 2011: 35.

⁹⁵⁸ Hdt. I.142.

şekilde genişlemiştir⁹⁵⁹. Ionia Bölgesi, güneyde Karia, kuzeyde Aiolis, doğuda Lydia ve batıda Ege Denizi ile komşudur⁹⁶⁰. Bölge hakkında Herodot⁹⁶¹, Strabon⁹⁶² ve Yaşlı Plinius'tan⁹⁶³ bilgiler öğrenmekteyiz.

Ionia Bölgesi ismini, Anadolu'ya Orta Yunanistan'dan gelen ve Yunan dilinin farklı bir lehçesini konuşan Hint-Avrupalı kavimlerden almıştır⁹⁶⁴. Ionia ismini ilk defa yazılı belge olarak *Ionía* ismiyle Herodot'tan öğrenmekteyiz⁹⁶⁵. Persler, Ionialılara *Yauna* demiştir⁹⁶⁶. Doğu bölgelerinde ise *Jawan* adıyla bilinmektedir⁹⁶⁷.

Phokaia, Smyrna, Klazomena, Erythrai, Airai/Erai, Teos, Mynnesos, Lebedos, Kolophon, Notion, Klaros, Ephesos, Pygela, Marathesion, Anaia, Neapolis, Panionion, Priene, Myus, Didyma, Magnesia ve Metropolis bölgenin en önemli antik kentleridir⁹⁶⁸. Bu kentler içerisinde Strabona göre, amacı belli olmayan ve Melia kenti merkezinde toplam 12 Ionia kent birliği kurulmuştur. Bunlar; Myus, Miletos, Priene, Ephesos, Kolophon, Lebedos, Teos, Klazomenai, Phokia, Khios, Erythrai, Samos ve Kolophon kentleridir. Smyrna ise işgalden sonra 13. kent olarak birliğe katılmıştır⁹⁶⁹.

Aiolis Bölgesi'nin sınırları tartışmalıdır. Fakat genel görüş olarak İzmir'in kuzeyi ve Yunanistan'ın Midilli Adası (Lesbos)'nı kapsadığıdır. Bölgenin batısında Ege Denizi, doğusunda Lydia, güneyinde Ionia, kuzeyinde ise Troas ve Mysia bölgeleri yer almaktadır⁹⁷⁰. Antik yazar Strabon'a göre, Aiolis ile Lydia sınırını Büyük Menderes Nehri (Maiandros) oluşturmaktadır. Erken dönemlerde en güneydeki kenti olan Bayraklı, Ion Bölgesi'ne geçtikten sonra sınırı Gediz Nehri'ne (Hermos) kadar uzanmıştır⁹⁷¹. MÖ. 8. yüzyılda 12 Aioli kenti, siyasi bir kent görünümünden çıkıp, tamamen dini özellik taşıyan

⁹⁵⁹ Sevin 2001: 84; Meral 2003: 1.

⁹⁶⁰ Boyana 2011: 35.

⁹⁶¹ Hdt. I. 142.

⁹⁶² Strab. XIV. 632.

⁹⁶³ Plin. V. 112.

⁹⁶⁴ Sevin 2001: 81.

⁹⁶⁵ Hdt. I. 142.

⁹⁶⁶ Mansel 1988: 90.

⁹⁶⁷ Sevin 2001: 81.

⁹⁶⁸ Kentlerin lokalizasyonu ve coğrafi özellikleri hakkında ayrıntılı bilgisi için bkz. Meral 2003: 3-6.

⁹⁶⁹ Hdt. I.142.

⁹⁷⁰ Bektaş 2011: 28.

⁹⁷¹ Strab. XIII.1.2; 14.1.1-3.

kentlere dönüşmüştür. Kyme, Larisa, Neonteikhos, Temnos, Killa, Notion, Aigiroissa, Pitane, Aigai, Myrina, Gryneion⁹⁷² ve sonradan dahil olan Smyrna'dır⁹⁷³.

Ünlü ozan Homeros, Iliás/Ilyada destanında Μαίονία/*Maionia* adında bir bölgeden söz etmektedir. Bölgenin büyük bir alana hakim olduğunu ve atlı arabalarıyla Troia savaşında Troialılara yardım eden bir halk olduğunu aktarmıştır⁹⁷⁴. Maionia, Lydia Bölgesi'nin bilinen en eski adı olarak bilinmektedir⁹⁷⁵. Bununla birlikte bölge, ismini Hint-Avrupa kökenli Lydlerden almıştır⁹⁷⁶. MÖ. III. binyılda bölgede bulunan akarsu kıyılarında yerleşim yerlerinin olduğu tespit edilmiştir⁹⁷⁷. Plinius, krallığın sınırlarını Ionia içerine kadar genişlediğini, güneyinde Karia, kuzeyinde ise Marmara Denizi (Propontis)'ne kadar uzadığını belirtmektedir⁹⁷⁸. Homeros'a göre bölgenin sınırları Bozdağı (Tmolos)'nın eteklerinden Marmara Gölü (Gyges)'ne kadar uzanmaktadır⁹⁷⁹. Bölge genel olarak Gediz Nehri (Hermos) ve Küçük Menderes (Kaistos) Irmağı vadilerini, İzmir'in doğusunu, Manisa'nın büyük bir bölümünü, Kütahya ve Uşak illerini kapsamaktadır⁹⁸⁰.

Lydia Krallığı, MÖ. 1185-546 yılında Perslerin Anadolu'ya gelişine kadar, Sardeis başkenti olmak üzere sistemli bir şekilde yönetilmiştir⁹⁸¹. Bozdoğan Dağı'ndan kaynağını aldıktan sonra Gediz Nehri'ne (Hermos) dökülen Sard Çayı'nın (Paktalos) getirdiği altın mineralinin kullanılması, Lydia Krallığı'nın tarihsel varlığının devamını sağlayan en büyük faktörlerden biri olmuştur⁹⁸². Bölgenin ticaret ve ekonomisini, altın mineral ve tarım oluşturmaktadır⁹⁸³. Zenginliklerle kültürel varlığını devam eden Lydia Krallığı, Pers Kralı Kroisos'un MÖ. 547 yılında krallığı yerle bir edip, başkent Sardeis kentini Büyük İskender'in Anadolu'ya gelişine kadar kendine bağlı bir satraplık merkezine dönüştürmüştür⁹⁸⁴.

⁹⁷² Myrina ve Gryneion kentleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çekilmez 2018: 199-218; Çekilmez ve Dereboyu-Poulain vd. 2018.

⁹⁷³ Hdt. I.149.

⁹⁷⁴ Hom. II. 864-866.

⁹⁷⁵ Roosevelt 2003: 95: 97-98.

⁹⁷⁶ Sevin 2003: 176.

⁹⁷⁷ Roosevelt 2003: 95: 97-98.

⁹⁷⁸ Plin. V.110.

⁹⁷⁹ Roosevelt 2003: I.

⁹⁸⁰ Eroğlu 2014: 50-51.

⁹⁸¹ Roosevelt 2003: I.

⁹⁸² Strabon: XIII. 4. 5.

⁹⁸³ Hanfmann 1960: 702-703.

⁹⁸⁴ Polat 2008: 12-13.

Anadolu'nun güneybatısında yer alan Karia Bölgesi, Muğla ve Aydın illerinin büyük bölümüyle Denizli'nin batı uç kesimlerini kapsamaktadır⁹⁸⁵. Bölge, kuzeyde Büyük Menderes, kuzeydoğuda Babadağ (Salbakos), batıda ve güneyde Ege Denizi, doğuda Kızılhisar-Acıpayam Ovası, güneydoğuda ise Dalaman (Indos) çayı ile sınırlıdır⁹⁸⁶. Karia Bölgesi, kuzeyde Lydia ve İonia, güneyde Lykia, doğuda Phrygia ve Psidia bölgeleri ile komşudur⁹⁸⁷.

Karia Bölgesi hakkında en erken yazılı kaynak, MÖ. II. binyılında Hitit belgelerinde görülmektedir. Tabletlerde geçen *Karkisa/Karkiya* isminin Karia Bölgesi olduğu düşünülmektedir⁹⁸⁸. Homeros, İlyada destanında, bölge hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Homeros, Miletos (Balat)'ta, Büyük Menderes Nehri (Maiandros) kıyılarında ve yüksek doruklu Samsun (Mykale) Dağı eteklerinde yaşadıklarını belirtmiştir. Ayrıca Karia halkının, Troia savaşında kral Priamos'un yanında yer aldığını aktarmıştır⁹⁸⁹. Pers kaynaklarında ise *Karka* adıyla anılan yerin de Karia Bölgesi olduğu bilinmektedir⁹⁹⁰.

Karia Bölgesi'nde, Lelegler ve Karlar olmak üzere iki yerel halk bulunmaktaydı⁹⁹¹. Homeros, Leleglerin Troas Bölgesi'nin güneybatısında bulunan Satnioesi Çayı yakınlarında yaşadıklarını ve savaşçı olduklarını belirtmiştir⁹⁹². Bununla birlikte Leleglerin Karialılarla birlikte Troia savaşında Troialıların yanında savaşa katıldıklarını aktarmıştır⁹⁹³. Mylasa, İasos, Euromos, Olymos, Herakleia, Hydai, Khalketor, Keramos, Sinuri, Bargilya, Halikarnassos, Karyanda, Syangela-Theangela, Pedesa, Myndos ve Knidos, Karia Bölgesi'nin en önemli kentleridir⁹⁹⁴.

Lykia Bölgesi, Köyceğiz (Muğla)'den Antalya'nın güneybatısında kalan bir bölgedir. Başka bir tanımlamayla Teke Yarımadası (Fethiye Körfezi-Antalya Körfezi arası)'nı kapsamaktadır⁹⁹⁵. Bölgenin iç kısımlarında, MÖ. III. binyılın başlarından itibaren yerleşilmiştir. MÖ. II. binyılın ortalarından itibaren, Doğu Akdeniz sahillerinde korsanlıkla

⁹⁸⁵ Sevin 2001: 105.

⁹⁸⁶ Aksan 2007: 2.

⁹⁸⁷ Gözlü 2016: 734.

⁹⁸⁸ Alp 2000: 34.

⁹⁸⁹ Hom. II. 2.867-870. 1.

⁹⁹⁰ Aksan 2007: 3.

⁹⁹¹ Thomson 1995: 186

⁹⁹² Hom. XXI. 86-87;

⁹⁹³ Hom. X .428-430.

⁹⁹⁴ Kentler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özer 2007: 16-41.

⁹⁹⁵ Eroğlu 2014: 47.

ünlü *Lukka/Lukku/Rwka* isimleriyle bilinmektedir⁹⁹⁶. Hitit ve Mısır yazılı belgelerinde adı geçen *Lukka* isminin aslı *Luwi* dilinde *ışık* anlamına gelmektedir. *Lukka*, *Luwi* dilinde *Lu* sözcüğü ile yer-yurt anlamını taşıyan *ka* takısından türemiştir⁹⁹⁷. Ünlü komutanları olan *Sarpedon* ve *Glaukus*'un önderliğinde kral *Priamos*'un yanında savaşa katılmıştır. *Lykialılar*, *Herodot*'a göre *Grit* kökenli bir halktır⁹⁹⁸. *Grit Bölgesi*'nde yapılan arkeolojik kazılarda bulunan mimari yapıların, *Lykia Bölgesi*'ndeki kaya mezarlarının mimari unsurlarına benzemesi bu düşünceyi destekler niteliktedir⁹⁹⁹.

Lykia halkı, *Anadolu*'da bulunan topluluklar arasında önemli bir yere sahiptir¹⁰⁰⁰. Bu halk, *Anadolu* ve özellikle *Akdeniz Bölgesi*'nde bulunduğu konum itibarıyla özgürlüklerine düşkündür¹⁰⁰¹. Birleşme ve örgütlenme gibi özelliklere yatkın olmalarıyla birlikte kendilerine ait dilleri ve özgün yapı özellikleri bulunmaktadır¹⁰⁰². *Milyaslılar*, *Solyoslar* ve *Tremilesler* *Lykia Bölgesi*'nde yaşam yerli halktır¹⁰⁰³. *Kibyra*, *Letoon*, *Limyra*, *Olympos*, *Patara*, *Pınara*, *Rhodiapolis*, *Sidyma*, *Telmessos* ve *Tlos* olmak üzere toplam 38 kent bulunmaktadır¹⁰⁰⁴. Bu kentlerin birleşmesiyle *Lykia Birliği* oluşturulmuştur. Bu birliğin en büyük kentleri; *Tlos*, *Limyra*, *Myra*, *Olympos*, *Pınara*, *Patara* ve *Xanthos*'tur¹⁰⁰⁵.

Mysia Bölgesi'nin sınırları hakkında bilgi veren antik kaynaklar birbiriyle çeliştiği için bölgenin sınırlarını çizmek zoraki bir hal almıştır¹⁰⁰⁶. Kabaca *Mysia Bölgesi*, *Kuzeybatı Anadolu*'da bulunmakla birlikte batıda *Aiolis Bölgesi*, *Ege Denizi* ve *Troas Bölgesi*, doğuda *Phrygia Bölgesi* ve *Bithynia Bölgesi*, kuzeyde *Marmara Denizi (Propontis)*, güneyde ise *Lydia Bölgesi* arasında kalmaktadır¹⁰⁰⁷. Günümüzdeki sınırı ise *Balıkesir (Edremit Körfezi kıyısındaki bölümü dışında)*, *Manisa'nın kuzeyi*, *İzmir'in kuzeybatısı*, *Bursa'nın güneybatısı*, *Kütahya'nın batısı* ve *Çanakkale'nin güneybatısını* kapsamaktadır¹⁰⁰⁸.

⁹⁹⁶ Polat 2008: 13.

⁹⁹⁷ *Lykia* dili: Hitit yazılı belgelerinde dayanılarak *Luwi* dilinen iyi bilinen bir lehçesidir. Bununla birlikte *Lykialıların* Hititlerle akraba oldukları düşünülmektedir (Çapar 1987: 71; Eroğlu 2014: 47).

⁹⁹⁸ Polat 2008: 13.

⁹⁹⁹ Akurgal 2008: 300.

¹⁰⁰⁰ Eroğlu 2014: 47.

¹⁰⁰¹ Polat 2008: 13.

¹⁰⁰² Akurgal 2008: 300.

¹⁰⁰³ Çığır 2003: 107-110.

¹⁰⁰⁴ *Lykia Bölgesi*'nde bulunan kentlerin ayrıntılı bilgisi için bkz. Çığır 2003: 162-212.

¹⁰⁰⁵ Sevin 2001: 133-149.

¹⁰⁰⁶ Eroğlu 2004: 48.

¹⁰⁰⁷ Türk 2008: 9.

¹⁰⁰⁸ Polat 2008: 12.

Mysia Bölgesi, Hitit metinlerinde *Aššuva* olarak geçmektedir. Mysia, II. Tuthaliya döneminde (MÖ. 1450-1420) 22 Anadolu kentiyle birlikte bir koalisyon oluşturarak krala karşı isyan etmiştir. İsyan sonucunda II. Tuthaliya, bu isyanı bastırmıştır¹⁰⁰⁹. Hitit ve Mısır arasında gerçekleşen Kadeş Savaşı'nda (MÖ. 1274) Masalar, Hititlerin müttefiki olarak yer almıştır. Masaların bulunduğu coğrafya ise Hitit metinlerinde Masa Ülkesi olarak geçmekte ve Mysialılar olduğu düşünülmektedir¹⁰¹⁰.

Mysialılar, MÖ. 13. yüzyılın sonları ve MÖ. 12. yüzyılın başlarında Thrakia Bölgesi üzerinden Anadolu'ya giriş yapan Deniz Kavimleri Göçü topluluklarından biridir¹⁰¹¹. Savaşçı özelliği ile bilinen Mysialılar, Pers askeri birliklerde paralı askerler olarak görev yapmışlardır¹⁰¹². Troia savaşında Priamos'un yanında yer alan topluluklardan biridir¹⁰¹³. Adramytteion, Allianoi, Daskyleion, Kyzikos, Artake, Astyra ve Pergamon bazı kentlerini oluşturmaktadır¹⁰¹⁴.

Pamphylia Bölgesi, Antalya ilinin düzlük alanlarını kapsamaktadır¹⁰¹⁵. Bölge, güneyde Galatia ve Frigia, kuzeyde Karadeniz (Pontos Euxinos), batıda Bithynia ve doğuda Kızılırmak Nehri (Halys) ile sınırlandırılmaktadır¹⁰¹⁶. Bölge, antik yollara ve zengin ormanlara ve engebeli araziye sahiptir¹⁰¹⁷. Evliya Çelebi, *Kal'a İ Teke Hisarı* (?) dediği Perge antik kenti, “*Burayı temaşa edip kıbleye doğru ormanlar içinden geçtik*” cümlesiyle bölgedeki gür orman varlığına değinmiştir¹⁰¹⁸. Anadolu'da Hitit hakimiyetinden sonra Frigler, Pamphylia Bölgesi'ne hakim olmuştur. Tarihsel süreç içerisinde Lydia, Kimmer, Pers, Büyük İskender, Eumenes ve Roma İmparatorluğu'nun hakimiyeti altına girmiştir¹⁰¹⁹.

3.5.1. Anadolu'da Demir Çağ Uygarlıkları

Anadolu'nun orta ve batısındaki geniş topraklar, Frigya krallığına aitti ve Frigya Ülkesi olarak adlandırılmıştır¹⁰²⁰. Ankara yakınlarında bulunan başkent

¹⁰⁰⁹ Bryce 2005: 124-125.

¹⁰¹⁰ Bülbül 2009: 7.

¹⁰¹¹ Akşar 2008: 16.

¹⁰¹² Akşar 2008: 18.

¹⁰¹³ Bülbül 2009: 1.

¹⁰¹⁴ Söz konusu kentlerin ve bölgede yer alan diğer kentlerin ayrıntılı bilgi için bkz. Sevin 2001: 43-55.

¹⁰¹⁵ Mansel 1988: 169.

¹⁰¹⁶ Eroğlu 2014: 48.

¹⁰¹⁷ Pamphylia Bölgesi'nde ve çevresinde antik çağda bulunan yollar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ercenk 1992: 1-6.

¹⁰¹⁸ Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1984: IX: 122; Pekman: 1973: 49.

¹⁰¹⁹ Eroğlu 2014: 47.

¹⁰²⁰ Eroğlu 2014: 49.

Gordion/Yassıhöyük-Polatlı olmak üzere merkezi sistemle yönetilen bir krallık kurmuşlardır¹⁰²¹. Günümüzde kabaca Ankara, Eskişehir ve Afyonkarahisar illerinin tamamını, Konya, Isparta ve Burdur illerinin kuzey kesimlerini, Kütahya'nın büyük bölümünü, Çorum, Yozgat, Kayseri, Nevşehir, Kırşehir, Kırıkkale illerini kapsamaktadır¹⁰²². Ülkenin önemli stratejik alanı ise Sakarya Nehri (Sangarios) ve Büyük Menderes Nehri'nin yukarı kaynakları arasında bulunan küçük bir platodur. Bölgenin kuzeyinde Bithynia ve Pamphylia, güneyinde Lykaonia ve Pisidia, doğusunda Kappadokia, sonları Galatia, batısında Karia, Lydia ve Mysia yer almaktadır¹⁰²³. Buna göre Frig coğrafyası üç ana bölümde incelenmektedir. İlki olan kuzeydeki Frigya Parura (Yanık Frigya), ikincisi Orta Frigya Salutaris (Şifalı Frigya), üçüncüsü ise Güneydeki Frigya Pekatina'dır. Krallığın kendisine ait özel yerleri de bulunmaktadır. Bunlardan biri yukarıda değinilmek üzere siyasi bir merkez olan Gordion diğeri ise dinsel merkez olan Yazılıkaya anıtıdır¹⁰²⁴. Homeros, Friglerin Troia savaşında Priaomos'un yanında yer aldığını ve bunların Askania'dan¹⁰²⁵ geldiklerini belirtmektedir¹⁰²⁶.

Frigler, MÖ. 9-7.yüzyılın başlarına kadar Anadolu'nun siyasi ve kültürel tarihi için önemli bir uygarlıktır¹⁰²⁷. Kültürün kökeni konusunda tartışmalar mevcuttur¹⁰²⁸. Asur yazılı belgelerde Tigletpileser I (MÖ. 1115-1077)'in Muşkiler'e karşı gerçekleştirdiği savaşta, *Muşki* ordusunu bozguna uğrattığı yazılmaktadır. Bu tarihlerden itibaren Asur yazılı kaynaklarda yüz yıllarca *Muski* adından söz edilmemiştir. Bazı araştırmacılara göre Muşkilerin Friglerle aynı olduğu bazılarının ise Muşki isminin Anadolu kökenli olduğu ve muhtemelen Muşkilerin Friglerle birleşmiş bir halk olduğu yönünde düşünceler mevcuttur¹⁰²⁹.

Frigler, konuştukları veya kullandıkları dilin, Hint-Avrupa dillerine benzerlik gösterdiği kabul görünen bir görüştür¹⁰³⁰. Yapılan çalışmalar sonucunda elde edilen verilere göre, Friglerin bölgeye geldiklerinde burada var olan yerli bir dil ile daha sonra oluşturulan

¹⁰²¹ Başgelen 2005: 120.

¹⁰²² Taciser-Sivas 2008: 15.

¹⁰²³ Eroğlu 2014: 49.

¹⁰²⁴ Eroğlu 2014: 50.

¹⁰²⁵ Bithynia ve Mysia'da bir bölge ismi (Bülbül 2009: dn.5).

¹⁰²⁶ Hom. II. 861-862.

¹⁰²⁷ Çapar 1987: 43.

¹⁰²⁸ Yakar 2007: 66.

¹⁰²⁹ Akurgal 1955: 113; Mellink 1965: 318.

¹⁰³⁰ Bülbül 2009: 79.

Frigçenin bütünleştiği tespit edilmiştir¹⁰³¹. Friglerin boyalı seramik örnekleri, Mezopotamya ve Anadolu'da var olan köklü kültürlerin izlerini yansıtmaktadır¹⁰³². Tek renkli seramikler ise çark yapımı olmakla birlikte daha çok metal parlaklığa sahip açık kahverengi, gri ve siyah renklendir¹⁰³³. Frig seramik repertuarında iki ana stil görülmektedir. Bunlardan ilki üzerinde geometrik hayvanlar ve bezemeler yer alan çok renkli ve Alişar IV örneği olarak tanımlanan, çoğunlukla doğuda, Konya Ovası'ndan Toros Dağlarına kadar olan kesimde bulunan seramiklerdir. Batı bölgesinde ise (Eskişehir, Afyon ve Ankara) daha çok kırmızı ya da gri, tek renkli seramikler bulunmaktadır¹⁰³⁴. Frigler, seramikle birlikte mobilya¹⁰³⁵, dokumacılık¹⁰³⁶ ve madencilikte gelişmişlerdir¹⁰³⁷. Frigler, inanç ögesi durumunda olan tanrıçasını Geç Hitit coğrafyasında bulunan Kargamış'tan almıştır. Plastik sanat eserlerini yine Geç Hitit coğrafyasından etkilenerek geliştirmişlerdir. Sayılan bu materyal kültür öğelerine ek olarak kaya anıtlarında da Urartulardan etkilendikleri görülmektedir. Tüm bunlarla birlikte arkeolojik çalışmalarda elde edilen verilere ilaveten yazılı belgeler ışığında krallık, Anadolu'da bulunan uygarlıklardan etkilenmekle birlikte dışarıdan Anadolu'ya gelen pek çok toplumlara da Anadolu'nun kültürel birikimini aktarmıştır¹⁰³⁸.

Hitit İmparatorluğu'nun yıkımı ardından oluşan yeni siyasi ve kültürel serüven Anadolu arkeolojisi açısından son derece önemli bir konudur. Buna göre Hitit ve Mitanni devletlerinin yerine Frigler, Geç Hitit Kent Devletleri ve Urartular ortaya çıkmıştır.

MÖ. 1200 yıllardan MÖ. 700'lere kadar olan yıllar, Anadolu'nun özellikle güneydoğu bölgesinde Geç Hitit Kent Devletleri'nin varlığı söz konusudur. Geç Hitit Kent Devletleri ismi, etnik bir isim olarak değil, bölgede bulunan bir halkı ifade etmektedir. Bu kent devletlerinin ismi Urartu ve Asur yazılı belgeleriyle birlikte İncil'de ve daha önceki kitaplarda da İndo-Europeanes ve Proto-Hititler'den ayırt edilmesi için Neo-Hititlerin şeklinde kullanılmıştır¹⁰³⁹. Asur Devleti'nin yazılı belgelerinde bu kent devletleri, *Hatti Memleketi* olarak söz edilmektedir. Örneğin I. Tiglepileser (MÖ. 1114-1074) MÖ. 7. yüzyıl

¹⁰³¹ Çapar 1987: 63: 65.

¹⁰³² Friglerin boyalı seramiği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özkaya 1995: 29-137: Lev. 1-50.

¹⁰³³ *Gri Frig Çanak Çömleği* olarak adlandırılan bu seramikler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Haspels 1971: 14 vd.; Erdan 2016: 43.

¹⁰³⁴ Başgelen 2005: 124.

¹⁰³⁵ Ağaç işçiliğinde geometrik desenli süslü mobilyalar yapmışlardır.

¹⁰³⁶ Kültürde Topates adı verilen kilimler önemli yer tutmaktadır.

¹⁰³⁷ Maden eser üretimini doğuda bulunan Tabal ve Urartu kültürlerinden öğrenip geliştirmişlerdir. Özellikle tunç, altın ve gümüşten yapılan fibulalar önemli madencilik eserleridir. Bununla birlikte makara kulplu bronz tabaklar, farklı madenlerden kemer ve tokaları madencilikte ne denli geliştiklerini kanıtlayan önemli buluntulardır.

¹⁰³⁸ Erdan 2016: 46.

¹⁰³⁹ Kurt 1994: 33.

sonlarında Kargamış kenti için *Büyük Hatti* ismini kullanmıştır. Urartularda ise I. Arğişti ile birlikte (MÖ. 790-765) Malatya şehirlerine *Hate Memleketi* şeklinde söz etmektedir. Bununla birlikte Tevrat'ta ise Kuzey Suriye'deki birçok şehir halkı için *Het Oğulları*¹⁰⁴⁰ şeklinde ifadeler bulunmaktadır¹⁰⁴¹.

Hitit İmparatorluğu, Anadolu'da köklü izler bırakarak tarih sahnesinden çekilmişlerse de, söz konusu Geç Hitit Kent Devletleri'ne ait olan halklar, Hitit kültürünü 500 yıl kadar yaşatmışlardır¹⁰⁴². Bu halklar, sadece Hititlerin kültürünü değil aynı zamanda daha önceki krallarının kullandığı isimlerinide kullanarak kültüre olan bağlılıklarını sürdürmüşlerdir¹⁰⁴³.

Geç Hitit Kent Devletleri'nin yayılım alanına değinilecek olursak Hitit hiyeroglif yazıtlarına bakılarak yayılım alanını belirlemek doğru bir karar olmadığı düşünülmektedir. Çünkü Geç Hitit ve Arami kentlerinin kültürleri birbirine bütünleşmiş durumundaydı. Buna en iyi örnek olarak Zincirli gibi Arami kentleri de Hitit hiyeroglif yazısını kullanmıştır¹⁰⁴⁴. Kent devletlerinin yayılım sahası kabaca batıdaki sınır, Tuz Gölü'nden Akdeniz Bölgesi'ne kadar uzanmaktadır. Malatya'dan Kargamış'a doğru çizilecek bir hat ise doğu sınırını oluşturmaktadır. Kargamış'ın güneyi Arami etkisine daha erken girdiğinden dolayı, Hitit'ten çok Arami bölgesi sayılmaktadır. Hatti Büyük Krallık içerisinde gösterilen bu bölge, kuzeyde Tohma Suyu'na (Sivas), güneyde Asi Nehri'nin (Orontes) kaynağına, doğuda Fırat Nehri'ne, batıda Kilisehisar (Niğde) ve İvriz'i (Konya) kapsamaktadır¹⁰⁴⁵.

Geç Hitit Kent Devletleri'nin tarihi, kendilerinin oluşturdukları yazılı belgelerden çok bölgenin en büyük gücü haline gelen Yeni Asur'a hükmeden kralların, gerçekleştirdikleri askeri seferlerini yazıtlara dökerek krallıkların bulunduğu bölgelerden söz ederek böylelikle Geç Hitit Kent Devletleri'nin tarihi hakkında bilgiler elde edilmiştir. Hiyeroglif yazıtlar ışığında bazı kent devletlerine ait kral isimleri tespit edilmiştir. Fakat kralların oluşturdukları yazıtlarda siyasi, askeri ve kültürel faaliyetler hakkında bilgiler oldukça sınırlıdır¹⁰⁴⁶.

¹⁰⁴⁰ F. Kınal, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1235/14115.pdf>. Erişim Tarihi: 17.10.2018.

¹⁰⁴¹ Dinçol 1982: 123.

¹⁰⁴² Akşit 1981: 130.

¹⁰⁴³ Şapalulme-Şuppiluliuma, Mutallu-Muvattali, Labarna-Labarna gibi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gurney 2001: 43.

¹⁰⁴⁴ Kurt 1994: 34.

¹⁰⁴⁵ Doğan ve Alparslan 2009: 136.

¹⁰⁴⁶ Doğan ve Alparslan 2009: 136

Anadolu'daki Geç Hitit Kent Devlerinden en batıda yer alan ve Kapadokya Bölgesi'nde bulunan Tabal Devleti¹⁰⁴⁷, Çukurova ve kuzeyinde bulunan ve merkezi Adana/Karatepe olan Que Devleti¹⁰⁴⁸, Kültepe, Hitit ve Asur yazılı belgelerinde farklı isimlerle anılan ve Malatya ve Çevresinde kurulan Melid Devleti¹⁰⁴⁹, batı sınırında Gurgum, güney sınırında Kargamış, kuzey sınırında Melid krallıkları, Adıyaman ve çevresinde bulunan Kummuhu Devleti¹⁰⁵⁰, Kahramanmaraş ve çevresinde bulunan Gurgum Devleti¹⁰⁵¹, Gaziantep-İslahiye'de bulunan ve batısında Que, güneyinde Unqi, kuzeyinde Gurgum devletleri bulunan Sam'al Devleti¹⁰⁵², Mısır, Mezopotamya ve Anadolu gibi önemli noktaların kesiştiği bir coğrafyada yer alan ve Gaziantep'te bulunan Kargamış Devleti¹⁰⁵³, Antakya ve Amuk Ovası çevresinde bulunan Unqi/Pattin (Hattena) Devleti¹⁰⁵⁴, Ülkemizin sınırları dışında olmasına rağmen Geç Hitit geleneğini yansıtmaya açısından son derece önemli 'Ain Dara Krallığı¹⁰⁵⁵, Geç Hitit Kent Devletleri'nin isimleri ve bulunduğu coğrafi bölgelerdir.

3.5.1.1. Demir Çağ'da Doğu Anadolu: Urartu Krallığı

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Demir Çağ'ı hakkında, arkeolojik çalışmalarda elde edilen verilerin yanı sıra MÖ. 13. yüzyıldan itibaren Asur kralları tarafından yazdırılan tabletlerden bilgiler elde edilmektedir¹⁰⁵⁶. Asurlardan önce, Doğu Anadolu Bölgesi hakkında Hitit metinlerde veriler mevcut olsa da bölgesin dini, siyasi ve kültürel bütünlüğünün anlaşılması açısından yetersizdir¹⁰⁵⁷. Urartu Krallığı, Anadolu'nun Demir Çağ'ında ortaya çıkan kültürel ve politik açıdan en güçlü uygarlıktan biridir. Urartular, Hititler kadar geniş bir coğrafi alana yayılmamış ve varlığını o denli uzun sürdürememişse de hammadde erişim ve kullanım konusunda Hititlere oranla üstün başarılar elde etmiştir¹⁰⁵⁸.

¹⁰⁴⁷ Tabal Krallığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Köroğlu 2006: 168; Pullu 2006: 18; Dönmez 2012: 175-788; Kurt 2010a: 131; Akçay 2014: 37-58.

¹⁰⁴⁸ Dinçol 1982: 122; Kurt 2008: 122.

¹⁰⁴⁹ Kurt 2007: 82; Özyar 2011: 374-375.

¹⁰⁵⁰ Alparslan 2011a: 375; Summers 2011: 381.

¹⁰⁵¹ Konyar 2008: 62; Summers 2011: 381.

¹⁰⁵² Alparslan 2009: 138; Üngör 2011: 140 vd.; Özyar 2011: 377.

¹⁰⁵³ Ikeda 1979: 85; Taş 2008: 95-117.

¹⁰⁵⁴ Alparslan 2009: 138; Alparslan 2011: 387; Demirel 2012: 25.

¹⁰⁵⁵ 'Ain Dara: Afrin Nehri yakınlığında: yüksek bir höyüktür. Surla çevrili büyük bir aşağı şehre sahiptir. Kent: Kargamış'a benzerdir. Fakat daha küçük bir alanda yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sagona ve Zimansky 2009: 271-274.

¹⁰⁵⁶ Grayson 1991: 21; Payne 2006: 17 vd.; Salvini 2006: 31.

¹⁰⁵⁷ Çilingiroğlu 1997: 17.

¹⁰⁵⁸ Sagona ve Zimansky 2009: 281.

MÖ. I. binyılda Doğu Anadolu Bölgesi'nde dağınık şekilde örgütlenmiş çok sayıda dağınık idari yapı bulunmaktadır. Bu idari yapılar, Asur ve Urartu arasında yaşanan mücadeleler sonucunda iki devlet arasında sürekli yer değiştirmiştir. Asur'un bölgeye sürekli askeri seferler düzenlemesi sonucunda bölgede var olan konfederasyon örgütleri birleşerek yeni bir krallığın oluşmasına zemin hazırlamıştır¹⁰⁵⁹.

3.5.1.2. Erken Urartu Tarihi

En erken Asur yazılı belgelerden elde edilen verilere göre (MÖ. 1273), Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan, önceleri beylikler/aşiretler¹⁰⁶⁰ halinde yaşayıp daha sonra birleşerek¹⁰⁶¹ Doğu Anadolu'nun coğrafyasının tamamına hükmeden bir krallıktan söz edilmektedir. Birleşen bu beylikler, güçlü bir merkezi sistem halinde Anadolu'nun Demir Çağ'ı tarihine köklü bir kültüre sahip olmuştur¹⁰⁶².

Asur yazılı kaynaklarında adı geçen söz konusu beyliklerden ilk olarak Asur kralı I. Salmanassar (MÖ. 1280-1255) söz etmektedir¹⁰⁶³. I. Salmanassar'ın oğlu olan I. Tikulti Ninurta, Nairi Ülkelerine yaptığı seferlerde 43 kralı yendiğini anlatan yazılı belge ise söz konusu dönemle alakalı ikinci yazılı kaynağını oluşturmaktadır¹⁰⁶⁴.

Asur yazılı kaynaklarında 13. yüzyıldan itibaren kullanılan *Uruatri* ve diğer bir isim olan *Uratri* terimleri *Urartu* teriminin kökenini oluşturmaktadır¹⁰⁶⁵. “*O zaman rahipliğimin başlangıcında Uruatri ülkesi bana karşı ayaklandı (benden uzaklaştı ve düşmanlık gösterdi). Tanrı Asur ve yüce tanrılara, efendilerime ellerimi kaldırdım dua ettim. Askerlerimi topladım onların yalçın dağlardaki kalelerine yürüdüm. Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun ülkelerini, yani 8 ülkeyi ve onların silahlı kuvvetlerini ele geçirdim. Onların 51 şehrini ele geçirdim, yaktım ve mallarına el koyarak*

¹⁰⁵⁹ Belli 1983: 31 vd.

¹⁰⁶⁰ Urartu Krallığı'nın kuruluşundan önce Asur'un yazılı belgelerinde adı geçen beyliklerin: günümüzde bazı araştırmacılar tarafından *aşiret* olarak adlandırılmakta ve bu görüş aşiret olgusunun terminolojideki anlamına değinmeden kabul edilip sürekli tekrarlanmış durumunda gibidir. Asur yazılı belgelerinde *Uratri* ve *Nairi* olarak geçen bu konfederasyon birliklerine aşiret sistemine bağlı topluluklar demeden önce kelimenin terminolojisine inmekte fayda olduğunu düşünen Can Avcı: söz konusu aşiret olgusunu ayrıntılı olarak ele almıştır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Avcı 2015: 34-40).

¹⁰⁶¹ Asur'un yazılı belgelerinde: Urartular ile gerek siyasi gerekse ekonomi faaliyetlerinin varlığı ve bölgede bulunan aşiretlerin konfederasyon şeklinde örgütlenen *Uruatri*: *Nairi* ve *Hubuškia* gibi ülkelerden bahsedilmektedir (Oy 2015: 41).

¹⁰⁶² Belli 1982: 154.

¹⁰⁶³ Tarhan 1982: 69 vd.; Işıklı 1998: 27 vd.

¹⁰⁶⁴ Çilingiroğlu 1997: 17.

¹⁰⁶⁵ Parpola 1970: 370; Barnett 1982: 329; Çilingiroğlu 1997: 21; Sevin 2005: 69; Salvini 2006: 28.

*ganimetleri aldım*¹⁰⁶⁶ “. Buna göre ilk yazılı askeri sefer bu yılda (MÖ. 1274) yazılmıştır¹⁰⁶⁷. Yazıtta önemli olan başka bir konu ise Uruatri Ülkesinin içinde barındırdığı bölge ve kentlerin sayısının belli olmasıdır¹⁰⁶⁸. Yazıtta söz konusu ülke, sekiz bölge ve 51 kentten oluşmaktadır¹⁰⁶⁹. Uruatri'nin Asur coğrafyasının kuzeyindeki bir bölge olduğu ve tam olarak nereyi kapsadığı bilinmemektedir¹⁰⁷⁰. Uruatri halkının kuzeyden gelip bu coğrafyaya yerleştikleri düşünülmektedir¹⁰⁷¹.

Asur kralı I. Tukulti Ninurta (MÖ. 1233-1197) tarafından ilk kez kaleme alınan Nairi/Na'iri ismi, MÖ. 9. yüzyılda tüm Uruatri ülkesini içeren bir terimdir¹⁰⁷². I. Tukulti Ninurta'nın yazıtlarında elde edilen verilere göre yazılı kaynakların üçte birinin fazlası söz konusu olan ülkeye karşı yaptığı askeri seferler anlatılmaktadır¹⁰⁷³. Bundan yola çıkılarak bu ülkelerin Asur'un kuzeye yayılma politikasına engel olduğu ve bu engelin daha sonra Asur-Urartu savaşlarının temelini oluşturmuştur¹⁰⁷⁴. Yazılı belgelerde kendisine karşı gelen Doğu Anadolu Bölgesi'nde 40 tane Nairi kralından söz edilmektedir¹⁰⁷⁵. “*Tanrı Assur beni Nairi ülkesine ve Yukarı Deniz'in kıyısında yer alan ülkere gönderdiği zaman... Nairi ülkesini ve Yukarı Deniz'in kıyısındaki ülkeleri ele geçirdim, 40 kralı ayaklarımın kapandırarak onların efendisi oldum*¹⁰⁷⁶ “. Asur kralı I. Tukulti Ninurta'nın Nairi ülkelerine karşı yaptığı bu askeri seferin nedeni, Uruatri ve Nairi beyliklerinin örgütlenmeye başlamasıdır. Nairi adı, Uruatri gibi coğrafi bir terimdir¹⁰⁷⁷.

Nairi Ülkesi, güneyde Kaşiyari (Tur Abidin) Dağlarından başlayıp Toros Dağları'nın kuzeyine, *Nairi'nin Yukarı Denizi* olarak adlandırılan Van Gölü'nü de içine alarak Erzurum (Diauei) bölgesine kadar dağlık bölgenin ismidir¹⁰⁷⁸. Bu geniş bir coğrafya da yaşayanlara ise *Nairi Ülkesi Halkları* denilmektedir.

Nairi topluluğunun, Uruatri halkı gibi kuzeyden geldikleri konusunda fikirler bulunsada yeni araştırmalar ışığında, Nairilerin, Gölün güneyinde Asur'a yakın bir konumda

¹⁰⁶⁶ Luckenbill 1926: 39; Yılmaz 2018: 168.

¹⁰⁶⁷ Çilingiroğlu 1997: 16.

¹⁰⁶⁸ Şehirlerin yerleri henüz ispatlanamamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Salvini 2006: 30.

¹⁰⁶⁹ Belli 2006: 17.

¹⁰⁷⁰ Sagona ve Zimansky 2009: 283.

¹⁰⁷¹ Çilingiroğlu 1997: 18.

¹⁰⁷² Çilingiroğlu 1997: 18.

¹⁰⁷³ Grayson 1972: 111 vd.

¹⁰⁷⁴ Salvini 2006: 31.

¹⁰⁷⁵ Köroğlu 2011: 21.

¹⁰⁷⁶ Çilingiroğlu 1997: 18.

¹⁰⁷⁷ Çilingiroğlu 1997: 18.

¹⁰⁷⁸ Köroğlu 2011: 21.

oldukları, II. binyılın sonlarında kuzeye hareket edip Uruatri ve Hurriler ile Urartu Krallığı'nın oluşumunda etkilerinin olduğuna dair düşünceler mevcuttur¹⁰⁷⁹.

I. Tikulti Ninurta'dan sonra Asur İmparatorluğu'nun başına geçen sekiz kral döneminde, Asur'un Yakındoğu coğrafyasında gücünün azaldığı bilinmektedir. Bunun nedeni ise Asur krallarının, Babil ve Elam ülkelerinde gerçekleşen olaylar neticesinde söz konusu ülkelerin Asur'a saldırma politikasıyla karşı karşıya gelerek bu saldırıları önlemeye çalışmasıdır¹⁰⁸⁰. I. Tiglat-Pileser (MÖ. 1115-1077)'e kadar Asur kralları, Uruatri ve Nairi ülkelerine karşı herhangi bir saldırıda bulunmamıştır¹⁰⁸¹. Asur saldırılarının olmadığı bu zaman diliminde Uruatri ve Nairi beylikleri siyasi güç olarak bölgede güçlenmiş ve devamında ise Asur'a karşı bir örgütlenme temelini oluşturmuştur¹⁰⁸². Bölgede bulunan Erken Demir Çağ'ı mezarlarında elde edilen demirden yapılmış çeşitli malzemelerinin varlığı, söz konusu olan gelişim ve değişimin en önemli kanıtlarından biridir¹⁰⁸³. Demir endüstrisinin gelişmesi ve demirden farklı malzemelerin yapılması, bölgenin ekonomik durumunu güçlendirmiş ve devamında siyasal bir birliğin oluşmasına zemin hazırlamıştır¹⁰⁸⁴.

I. binyıl başlarında Uruatri ismi, tekrardan Asur yazılı kaynaklarında geçtiğinde Asur'un tahtında II. Adad Nirari (MÖ. 911-891) bulunmaktaydı. II. Adad Nirari, Uruatri ve Nairi ülkelerine askeri seferler düzenlemiştir. “*Ve dördüncü kez Nairi ülkelerine karşı sefere çıktım ve Kirhi'yi ele geçirdim... yüce dağları aştım Nadbi ülkesinin kentlerini fethettim ve Alzi ülkesinin tümünü selden geri kalan bir harabe durumuna gelecek şekilde altüst ettim...*”¹⁰⁸⁵. Söz konusu tarihten sonra III. Salmanasar'ın Asur'un kral olduğu yıllara kadar Uruatri ve Nairi ülkelerinden iki defa daha söz edilmektedir. II. Tukilti Ninurta (MÖ. 890-884) döneminde yazılan yazılı kaynaklara göre, kralın Nairi ülkesine sefer düzenlediği ve bu yazılı kaynaklarda ilk defa Nairi ülkesi, *Güçlü Nairi ülkeleri* olarak adlandırılmıştır¹⁰⁸⁶.

Asur'un Doğu Anadolu Bölgesi'nde var olan beyliklerin üzerindeki hakimiyet politikaları devam etmiş, hem hammadde ihtiyacını karşılamak için hem de bölgede var olabilecek güçlü bir krallığı engellemek için sürekli askeri sefer düzenleme gereği

¹⁰⁷⁹ Çilingiroğlu 1997: 18

¹⁰⁸⁰ Çilingiroğlu 1997: 18.

¹⁰⁸¹ Sagona ve Zimansky 2009: 283.

¹⁰⁸² Çilingiroğlu 1997: 18.

¹⁰⁸³ Sevin 1999: 162.

¹⁰⁸⁴ Çilingiroğlu 1997: 18.

¹⁰⁸⁵ Çilingiroğlu 1997: 20.

¹⁰⁸⁶ Diğer Asur krallarının Nairi Ülkelerine yaptığı seferler için bkz. Çilingiroğlu 1997: 20-21.

duymuşlardır. Fakat Asur krallarının tüm çabalarına rağmen Uruatri ve Nairi beyliklerinin birleşmesiyle hem Anadolu hem de Mezopotamya coğrafyası için yeni bir güçlü krallığın oluşmasına engel olunamamıştır¹⁰⁸⁷. Asur Kralı II. Ashur-Nasir-Pal (MÖ. 883-859) ve III. Salmanassar (MÖ. 858-824) döneminde ele alınan yazılı belgelerden yola çıkılarak Urartu Krallığı'nın kuruluşu, ilk başkenti ve kralı hakkında bilgiler mevcuttur. Buna göre özellikle Kurkh Yazıtı ve Balawat Kapısı üzerindeki betim altı yazıtlar, buna örnektir. Bu bilgilerden yola çıkarak yazıtlarda yer alan ve henüz yeri tam olarak bilinmeyen ilk başkent Sugunia, ilk kralın ismi ise Arame'dir¹⁰⁸⁸.

Tumme Ülkesi, araştırmacılar tarafından genel olarak Muş Ovası'nın güney kesimlerine lokalize edilmektedir¹⁰⁸⁹. Daiaeni ise Diauehi ile özdeşleştirilmekte ve Erzurum merkezli bir yere ait olduğu düşünülmektedir¹⁰⁹⁰. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan ve Urartu Krallığı'nın kuruluşundan önce Hubuşkia/Hubuşkia Ülkesi olarak bilinen ülke, genel olarak Van Gölü'nün güneyi ile ülkemizin güneydoğu sınırının çizildiği bölgede olduğu düşünülmektedir¹⁰⁹¹. Fakat diğer bir görüş ise bölgenin sınırı Yukarı Büyük Zap'a kadar genişletilmesi gerektiği vurgulanmaktadır¹⁰⁹².

3.5.1.3. Krallık Dönemi

Anadolu'nun sosyo-politiğini olumsuz yönde etkileyen Deniz Kaimleri Göçü sonucunda Doğu Anadolu coğrafyasında tarihe damga vuran yeni bir siyasi güç olarak Urartu Krallığı ortaya çıkmıştır¹⁰⁹³. Urartular, Van Gölü çevresindeki merkezi alandan başlayarak yayılım alanını sınır dışına doğru genişletmeyi başarmıştır¹⁰⁹⁴. Anadolu'nun en güçlü kültürlerinden biri olan Hitit ve Mitanni Krallığı'nın yıkılmasıyla Mezopotamya'da bu durumu lehine çevirmek isteyen Asur Krallığı¹⁰⁹⁵, yönünü Anadolu'nun doğal zenginliklerine dolayısıyla Doğu Anadolu Bölgesi'nin maden varlığına ve Doğu Akdeniz ticaretine çevirerek dünya coğrafyası açısından süper güç olma isteğine tutulmuştur. Fakat Asur'a engel olan Aramiler, sürekli olarak göçler gerçekleştirmiş ve Asur'un bu amacını engellemeyi başarabilmiştir. Asur'un bu göçlerle uğraşması sonucunda konfederasyonlar

¹⁰⁸⁷ Çilingiroğlu 1997: 21.

¹⁰⁸⁸ Çilingiroğlu 1994: 29-41; Çilingiroğlu 1997: 21-23; Işıklı 1998: 77.

¹⁰⁸⁹ Çilingiroğlu 1997: 19.

¹⁰⁹⁰ Işıklı 2000: 54.

¹⁰⁹¹ Belli 1983: 31.

¹⁰⁹² Tarhan 1978: 39 vd.

¹⁰⁹³ Pehlivan 2013: 193.

¹⁰⁹⁴ Zehiroğlu 2009: 1.

¹⁰⁹⁵ Pınarcık 2012: 60.

halinde yaşayan beylikler¹⁰⁹⁶, bu boşluktan faydalanarak yukarda değinildiği üzere Doğu Anadolu Bölgesi'nde MÖ. 858 yılında birleşerek Urartu Krallığını kurmuştur¹⁰⁹⁷.

Arkeolojik kazı çalışmalarında elde edilen verilerle birlikte gerek Asur'un gerekse Urartuların oluşturdukları yazılı belgelerden yola çıkarak, MÖ. 13. yüzyılın ilk çeyreğinden MÖ. 6. yüzyılın başlarına kadar tarih sahnesinde var olmuştur¹⁰⁹⁸. MÖ. 9. yüzyılın ortalarından itibaren Doğu Anadolu'da hakimiyetini iyice benimseten Urartular¹⁰⁹⁹, diğer kültürel öğeler gibi yazı ve dil açısından da gelişmiştir¹¹⁰⁰. Bölgede gerçekleştirilen imar faaliyetleri, düzenlenen askeri veya ekonomik seferler, dini kurallar, kralların sıralanması ile birlikte krallığın yayılım alanı gibi pek çok alandaki bilgiler, çivi yazılı belgelerden elde edilmektedir¹¹⁰¹. Buna rağmen Urartu kronolojisi oluşturulurken yine Asur yazılı belgelerden yararlanılmaktadır¹¹⁰².

MÖ. 858 yılında Asurların oluşturduğu¹¹⁰³ yazılı belgelerden yola çıkarak ilk kez Urartu krallarından söz edildiği görülmektedir¹¹⁰⁴. Krallığın kurulmasında hangi konfederasyon beyliğinin etkin olduğu arkeoloji camiasında tartışılan bir konudur. Fakat ilk kurucusunun ismi Arame (MÖ. 858-832) olması, Arami kökenli beyliğin kuruluşta etkin rol oynadığı düşünülmektedir¹¹⁰⁵. İlk krali başkent olan Sugunia kenti, MÖ. 858 yılında I. Salmanassar tarafından yıkılmış yerine Arzaşkum başkent yapılmıştır¹¹⁰⁶. Balawat Kapısı, Asur'un Urartu üzerine gerçekleştirdiği askeri seferleri betimlemesi açısından son derece önemli bir buluntudur. Yazıtta, Sugunia kenti ile birlikte Arzaşkum kentinin de yakılıp yıkılması betimlenmiştir¹¹⁰⁷.

¹⁰⁹⁶ Ünsal 2017: 10.

¹⁰⁹⁷ Pınarcık 2012: 60.

¹⁰⁹⁸ Sevin 2003: 208-209; Glassner 2005: 17.

¹⁰⁹⁹ Özfirat 2011: 24; Köroğlu-Erkan 2011: 8.

¹¹⁰⁰ Grayson 1972: 103-104; Payne 2006: 17-20.

¹¹⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Zimansky 1985: 48 vd.

¹¹⁰² Tan 2010: 11.

¹¹⁰³ Burney ve Lang 1971: 130; Tarhan 1982: 69 vd.

¹¹⁰⁴ Asur'da savaşın sanata etkisini yansıtan en önemli eserlerinden biri olan Balawat Kapısı'nın levhalar halinde işlenen bronz kabartmalarında, Sugunia kentinin ateşe verilmesi betimlenmiştir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Çilingiroğlu 1994: 29 vd).

¹¹⁰⁵ Sevin 2010: 434.

¹¹⁰⁶ Çilingiroğlu 1994: 33; Pınarcık 2012: 28.

¹¹⁰⁷ Urartu'nun ilk kralı olan Arame döneminde Urartuca yazılı kaynak henüz bulunmamaktadır. Bu kralın tahta geçiş ve inişi hakkında henüz bilgilerimiz mevcut değildir. Arame'nin, Asur tarafından uğradığı yenilgilere rağmen gerek halk gerekse dönemin yöneticileri üzerinde hala gücünü kaybetmediği ve hatta gelişmiş bir devletin temel düzeyini sağlamıştır (Belli 2004a: 51; Salvini 2006: 42; Pınarcık 2012: 28).

Kral Aramu'dan sonra Urartu tahtında bir değişiklik görölmektedir. Buna göre farklı bir sülaleden gelen¹¹⁰⁸ Lutipri oğlu I. Sarduri, krallığın ikinci kurucusudur¹¹⁰⁹. I. Sarduri'den sonra krallığın başına oğlu İşpuini'nin geçtiği görölmektedir. İşpuini, krallığın yayılım alanının genişlemesi için yönünü Van Havzası'na çevirmiştir. Buraya askeri seferler düzenleyen İşpuini, Eleşkirt, Patnos ve Ağrı illerini egemenliğinin altına almıştır. Kral İşpuini dönemi, hem kendisinin hem oğlu Menua'nın hem de torunu olan İnişpua'nın yazıtlarda isimleri geçmesi, krallıkta ilk defa *Ortak Krallık* kavramının varlığı söz konusudur¹¹¹⁰. Fakat İşpuini ve Menua'nın Van Havzası'nda gerçekleştirdikleri imar ve tarımsal faaliyetlerden dolayı ortak sorumluluklar altında krallığı yönettikleri anlaşılmaktadır¹¹¹¹. Menua Urartu tahtında oturduktan sonra krallığın genişleme ve yükselme dönemi başlamıştır. Bölgenin güçlü ve bağımsız bir krallık anlayışı söz konusudur. Krallık en geniş sınırlara, İğdir Ovası'na kadar ulaşmıştır. Menua'nın dönemi, Urartu Krallığı'nın yükselme dönemi olarak bilinmekte ve bu dönem dil ve edebiyat açısından bakılırsa yazılı belgelerin en yoğun olarak oluşturulduğu dönemdir¹¹¹². Menua'dan sonra tahta geçen oğlu I. Arğışti, babasının yolunu izleyerek devletin yayılım politikasını izlemiştir¹¹¹³. Ermenistan, Erzurum, Kars ve Ağrı topraklarında hakimiyetine devam eden I. Arğışti, devletin sınırlarını Transkafkasya coğrafyasına kadar genişletmeyi başarmıştır¹¹¹⁴. I. Arğışti'den sonra tahta geçen II. Sarduri dönemi (MÖ. 764-735), yükselişin en doruk dönemidir¹¹¹⁵.

Urartu Krallığı, merkezi olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer almaktadır¹¹¹⁶. Urartular, Ön Asya'da bulunan Orta Demir Çağ kültürleri arasında Doğu Anadolu Bölgesi'nin temsilcileri olarak bilinmektedir¹¹¹⁷. Çağdaş kültürlere bakıldığında batıda Melitia (Melitealhe, Melid-Malatya), Tablani (Tabal-Kayseri ve çevresi) Kumuha (Kummuh-Adıyaman), güneyde Asur İmparatorluğu, Geç Hitit Kent Devletleri, Orta

¹¹⁰⁸ Salvini 2006: 44.

¹¹⁰⁹ Çilingiroğlu 1994: 39.

¹¹¹⁰ Belli 2004a: 58; Salvini 2006: 48: 57; Çavuşoğlu ve Gökçe vd. 2010: 156.

¹¹¹¹ Pınarcık 2012: 30.

¹¹¹² Çilingiroğlu 1994: 55.

¹¹¹³ Kral I. Arğışti'nin seferlerini anlatan yazıtlar hakkında Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünsal 2017: 19 vd.

¹¹¹⁴ Belli 2004a: 62; Çilingiroğlu 1994: 70.

¹¹¹⁵ Pınarcık 2012: 31 vd.

¹¹¹⁶ Baş 2016: 108.

¹¹¹⁷ Gazioğlu ve Şensoy vd. 2017: 59.

Anadolu Bölgesi ve Batı Anadolu'nun bir kısmında Frigler, Kuzeybatı İnan coğrafyasında Manna¹¹¹⁸ ve Medler'le ekonomi ve siyasi ilişkiler kurmuştur¹¹¹⁹.

II. Sarduri'nin hakimiyetinin ilk yıllarında krallık altın Çağ'ını yaşarken, zamanla gelişen olaylar Urartunun aleyhine gerçekleştiği görülmektedir. II. Sarduri döneminde Asurun başkenti olan Kalhu'da yönetime karşı bir isyan gerçekleşmiştir. İsyana bastırılmayınca da darbeye tahta geçen III. Tukulti-apil-Eşarra (MÖ. 745-727¹¹²⁰), “*Krallığının üçüncü yılında, Urartulu Sarduri...Mati'-ulu...Melidli Sulumal, Gurgumlu Tarhulara...bana karşı ayaklandı. Onlarla savaştım...Sarduri canını kurtarmak için kaçtı...onu izledim ve O'nun yatağını...kral arabasını, boynunda asılı (silindir) mührünü ele geçirdim*” şeklinde III. Tukulti-apil-Eşarra'nın koalisyon birlikleriyle Adıyaman-Gölbaşı'nda II. Sarduri'yi bozguna uğrattığını anlatmaktadır¹¹²¹. Urartu Krallığı ve yanında yer alan koalisyonlarıyla savaşmak zorunda kalmaktadır. Bu savaşın yenilen tarafı Urartular olmuştur. Bu savaştan sonra Urartular, hem Kuzey Suriye'nin ticaret faaliyetlerinden hem de bölgede üretilen ve haraç olarak alınan gümüş, altın bronzlardan mahrum kalıp gerileme dönemine geçmek üzeredir¹¹²². II. Sarduri'den hemen sonra kraliyet tahtına oturan I. Rusa'nın yönetim yıllarına dair bilgilerimizin sınırlı olması, kralın faaliyetlerini öğrenmemiz açısından olumsuz yönde etkilemiştir. Bu nedenle I. Rusa'nın idari veya askeri faaliyetlerini birkaç sınırlı yazılı belgelerden öğrenmekteyiz. I. Rusa döneminde Kafkaslar üzerinden¹¹²³ Anadolu'ya giriş yapan¹¹²⁴ Kimmerler¹¹²⁵ ve İskitler¹¹²⁶, Urartuların çöküşünü oldukça

¹¹¹⁸ MÖ. I. binyıldan itibaren Urartu ve özellikle de Asur krallarının tutmuş oldukları yazılı belgelerden yola çıkarak Manna ismi, ilk olarak Sumer ve Akad yazıtlarında görülmektedir. Manna Ülkesi, ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı stratejik olarak önemli bir konumda yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Akkuş ve Mutlu 2017: 219 vd.

¹¹¹⁹ Köroğlu 2011: 12.

¹¹²⁰ Luckenbill 1926: 272-273.

¹¹²¹ Kaçmaz ve Levent 2016: 372.

¹¹²² Salvini 2006: 83.

¹¹²³ Durmuş 1997: 273.

¹¹²⁴ Tansuğ 1949: 535.

¹¹²⁵ “Kimmer ve İskit olarak tanınan bu insanlar Transkafkasya ve Kuzey Karadeniz bölgelerinden geliyorlardır. Kimmerlerin genellikle Trakyalılar ile ilişkili Hint-Avrupa kökenli olduklarına inanılır. M.Ö. 2. binyılda Dinyeper ve Volg nehirlerinin arasındaki Kuzey Karadeniz-Volga bozkırlarında, 'Katakomb Kültürü' olarak adlandırılan bir çevrede yaşıyorlardı. M.Ö. 1200'lerde İskitlerle ilişkili 'Srubnaya Kültürü' göçebeleri tarafından baskı altına alınarak Kırım Yarımadası, Kuzey Kafkasya'ya hatta Transkafkasya'ya doğru inerler. Adlarına ilk kez Urartu Kralı I. Arğışti'nin M.Ö. 774 yılında Sevan ve Çıldır gölleri arasına gerçekleştirdiği bir seferde İş-qi-Gu-lu olarak rastlanır. Çeşitli boylar halinde göçebe olarak yaşayan bu halklar alışılmamış süvari taktikleri ve yeni türde etkili yay ve oklarının yardımıyla Anadolu'ya yüz yıl kadar sürecek ve etkilerini Ege Denizine kadar uzatacak bir şiddet dönemi başlatmıştı.” (Pıncık 2012: 33).

¹¹²⁶ “Çoğu zaman Kimmerler ile birlikte ele alınan İskitler M.Ö. 2. binyılın son yüzyıllarında Volga bozkırlarında yaşıyorlardı. En eski İskit izleri bu havzadaki 'Srubnaya-Khvalynsk' denen bir kültürle ilişkilendirilir. M.Ö. 9. ve 8. yüzyıllarda Orta Asya bozkırlarına gelen göçebe hakların yarattığı sıkıntılar nedeniyle batıya ve güneye: Ukrayna ve Kuzey Kafkasya'ya doğru inerek eski Katakomb Kültürü bölgesine

hızlandırmıştır¹¹²⁷. I. Rusa'dan sonra tahta geçen II. Argiști, krallığın genişleme politikasından vazgeçmiştir. Fakat bu durumun olumlu sonuçları arasında yeni askeri ve ekonomi faaliyetleriyle birlikte sulama kanalı, baraj ve gölet gibi sosyal devlet anlayışını simgeleyen önemli imar faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Alınan bu yeni önlemlerle krallığın tekrardan toparlandığı bilinmektedir. II. Argiști'den sonra tahta, oğlu olan II. Rusa geçmiştir. Krallığı yöneten II. Rusa, diğer krallara göre devletin kültürel seviyesini daha iyi bir şekilde düşünmüştür. Buna göre II. Rusa döneminde, savaş ile ilgili metinler yerine bina ve adak yazıtları tercih edilmiştir. Urartu Krallığı'nın dinamik ve güçlü olan son kralı olarak iz bırakmıştır. II. Rusa'dan sonra tahta geçen III. Sarduri, krallık için önemli başarılar elde edememiştir¹¹²⁸. Batı İran coğrafyasında atlı kavimlerin güç kazanmasıyla birlikte Medlerin de büyük güce sahip olması, asırlardır düşman olan Asurla Urartuların ittifak yapmasına neden olmuştur. Karmir-blurda III. Sarduri dönemine ait bir mühürde hem III. Sarduri hem de III. Rusa adı geçmesi, ikisininde aynı dönemde kısa bir süreliğine de olsa krallık yaptığını göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır. Söz konusu dönemde yazıtlar bulunamadığından dolayı MÖ. 609 yılında, Van Gölü ve çevresinde neler yaşandığı bilinmemektedir. Urartu yazıtları bazı adak eşyalarından ibarettir¹¹²⁹. Urartu Krallığı'nın çöküşünden önceki 50 yılın yönetim tarihleri tam anlamıyla belli değildir. Buna göre kralların isimleri şunlardır; Ermena, IV. Sarduri, III. Rusa ve IV. Rusa'dır¹¹³⁰.

Urartu Krallığı'nın yayılım coğrafyası ele alındığında günümüz siyasal sınırlarının göz ardı edilmesi gerekmektedir. Bunun nedeni ise Doğu Anadolu coğrafyası terimi sadece Türkiye sınırlarının içerisinde olmayışıdır¹¹³¹. Urartu Krallığı'nın yayılım alanı, bu nedenle hem ülkemiz sınırları içerisinde hem de sınır dışına kadar yayılmış ve söz konusu olan coğrafyalara kültürlerini en iyi şekilde yansıtmışlardır. Özelde Doğu Anadolu Bölgesi, kuzeyde Erzurum Bölgesi-Aras Havzası-Kars-Platosu-Sevan Gölü Havzası¹¹³², Karadeniz Dağları, kuzeydoğuda Kura çöküntüsü, batıda Alzi Ülkesi ve Elazığ Bölgesi-Geç Hitit Kent

dağlırlar. İskitli göçebelerin bir kısmı Kafkasya dağlarını aşarak Hazar Denizi'nin batı kıyıları boyunca Azerbaycan'a ulaşmıştır. (Pınarcık 2012: 33).

¹¹²⁷ Tellioğlu 2005: 237.

¹¹²⁸ Pınarcık 2012: 33-35.

¹¹²⁹ Çilingiroğlu 1994: 110-111.

¹¹³⁰ Pınarcık 2012: 35.

¹¹³¹ Erzen 1992: 1; Çilingiroğlu 1997: 4.

¹¹³² Erzurum Bölgesi, Diauehi mi? sorusuna verilen cevap farklılık göstermektedir. Buna göre Diauehi Krallığı, Urartunun kuzey batısında yer almaktadır (Görüşler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Burney ve Lang 1971: 136; D'iakonov ve Kupper vd 1981: 26; Salvini 2006: 64). Diğer coğrafi bölgeler için bkz. D'iakonov ve Kupper vd. 1981: 22: 64: 84; Köroğlu 2008: 28.

Devletleri¹¹³³, güneyde Toros Dağları¹¹³⁴, batıda Fırat Nehri'nin çizdiği eğim, doğuda ise Kuzeybatı İran'da bulunan Urmiye platosuna kadar uzanmaktadır¹¹³⁵. Van Gölü'nün doğusundan başlayarak Kuzeybatı İran'da bulunan Urmiye Gölü Havzası (Hassunlu ve Mannalar, Muşaşır, Aras Nehri Havzası¹¹³⁶)'na kadar uzanan bölge, Urartu Krallığı'nın çekirdek bölgesidir¹¹³⁷. Çekirdek bölgesini oluşturan Van Gölü ve çevresi, bugünkü fiziki coğrafya haritalarında Türkiye, İran, Ermenistan ve küçük bir bölümü de Irak gibi ülkeler arasında dağılmış durumundadır¹¹³⁸. Krallığın egemen olduğu coğrafya ise kabaca Güney Kafkaslar, Kuzeybatı İran, batı İran'da Salavan Dağları ve Kuzey Irak'ı teşkil eden Doğu Zagroslar, batı da ise Fırat Nehri'nin çizdiği eğime kadar yayılmıştır¹¹³⁹.

Urartu Krallığı'nın yönetim şekli ve toplum bilinci, egemenlik kurduğu her coğrafyaya ait kültürel ve sanat anlayışını dışlamak yerine bunların bölgesel farklılıklarını da ele alarak olduğu gibi kabullenip, kendi kültürel zenginliğini de içine katarak, daha yaratıcı bir kültür oluşturma eğilimindeydi¹¹⁴⁰. Urartuların yönetim ve sanat anlayışında dinin rolü oldukça büyüktü¹¹⁴¹. Bu nedenle hemen hemen bütün düşünceleri, toplum kurumları ve yönetim düzenleri dinle¹¹⁴² sınırlandırılmış ve teokratik bir yönetim şekline mevcuttur¹¹⁴³. Teokratik yapı Urartulara ait olan anıtsal yapılarla gözlemlenmektedir¹¹⁴⁴. Urartu Krallığı, yönetim şekli başta olmak üzere idari yapılanma ve ekonomik faaliyetleri ile karasal devletlere özgü bir krallıktır¹¹⁴⁵. Urartu kralları, ülkeyi ve devletleşmenin en önemli kollarından biri olan orduyu yöneten mutlak güç konumuna sahiptir. Halka, Tanrı-Devlet ilişkisini iyice pekiştiren krallar, başta baş tanrıları Haldi olmak üzere diğer tanrı

¹¹³³ Kral Menua döneminde, Alzi Bölgesi'ne askeri seferler düzenlenmiştir. Patnos ve Surp Paulos yazıtlarında, seferler sonucunda Alzi Ülkesiyle beraber Şupa Ülkeside alınmıştır. Alzi Ülkesine değinen Urartu Krallığı, ülkeye yakın olmasından dolayı Geç Hitit Kent Devletleriyle (özellikle Melitia Krallığı-Malatya) ilk temaslar kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Astour 1979: 73; Köroğlu 1996: 75; Payne 2006: 220.

¹¹³⁴ Güney sınırı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Levine 1977: 144; Çilingiroğlu 1984a: 17; Radner ve Schachner 2001: 730; Parker 2001: 232 vd.; Salvini 2006: 34: 78

¹¹³⁵ Çilingiroğlu 1997: 4.

¹¹³⁶ Urmiye Gölü Havzası'na, kral İşpiuni'den itibaren askeri seferler düzenleyen Urartular, söz konusu bölgeye yerleşim yeri inşa etme ve yazıt oluşturma gibi faaliyetler gerçekleştirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dyson 1965: 204-205; Parpola 1970: 250; D'iakonov ve Kupper vd. 1981: 57; Zimansky 1990: 1 vd.

¹¹³⁷ Çevik 2000: 23; Köroğlu 2011: 12.

¹¹³⁸ Pınarcık 2014: 36.

¹¹³⁹ Salvini 1995: 14 vd.

¹¹⁴⁰ Zorlu 2009: 10 vd.; Ayrıca Urartuların devlet ve eyalet yönetiminin ayrıntılı bilgisi için bkz. Sevin 1979: 1; Zimansky 1985: 83; Ünsal 2013: 145-181; Metin ve Lamba 2016: 159-160.

¹¹⁴¹ Belli 1982 68.

¹¹⁴² Urartu Krallığı'nın din sitemini incelerken çivi yazılı belgelerle birlikte kabartmalardan da faydalanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Piotrovskii 1960: 220-231).

¹¹⁴³ Sevin 2003: 80.

¹¹⁴⁴ Kılıç-Eser 2016: 279.

¹¹⁴⁵ Stone 1990: 205; Stone 1999: 204; Stone ve Zimansky 2003: 214: dn. 4; Çilingiroğlu 2004b: 209.

veya tanrıçalar sayesinde güçlerini pekiştirmiştir¹¹⁴⁶. Urartu krallarının içerisinde bulunan Menua tek başına tahta geçmesiyle birlikte¹¹⁴⁷ Urartu Krallığı askeri faaliyetleri, savunma amaçlı imar faaliyetleriyle birlikte ordu, din politikası ve yönetim sistemiyle feodal-monarşik bir devlet düzenine geçtiği anlaşılmaktadır¹¹⁴⁸. Tüm bunlarla birlikte Urartular artık *devletleşme* aşamasını tamamlamış ve bunu kendi egemenliğinde bulunan bütün yönetim birimlerine benimsetmiştir¹¹⁴⁹. Urartu Krallığı yönetim biçiminde krallık babadan oğula devredilmekteydi. Bununla birlikte *ortak krallık* olarak adlandırılan baba, oğul ve torun (İşpuini, Minia, İnişpua) aynı yönetimde beraber olabilirlerdi. Eyaletler, *EN.NAM* adı verilen valilerle yönetilmekteydi¹¹⁵⁰.

Urartu Krallığı'nın en önemli özellikleri arasında mimari ve metal işçilik bulunmaktadır. Hatta MÖ. I. binyılında Urartular, dönemin en iyi taş ve madenciler olarak bilinmektedir. Mimari yapılarda kullanılan malzeme ve teknik yöntemlerle yapılar günümüze kadar korunabilmiştir¹¹⁵¹. Asur yazılı belgelerden de elde edilen bilgilere göre arazi topografyasına uygun olarak kayalık alanların üzerine önemli yolları gözetleme amaçlı kullanılan askeri garnizonlar, korunma ve savunma amaçlı olarak inşa edilen kaleler, Urartu Krallığı'nın askeri mimarisini¹¹⁵² yansıtan krallığa özgü mimari yapılarıdır¹¹⁵³. Krallığın başkenti olan Tuşpa'da, krallar adına yapılan kaya mezarları, krallığın taş yontma ustalığını ve anıtsal mezar mimarisini en iyi şekilde yansıtan mimari yapılarıdır¹¹⁵⁴. Urartu Krallığı'nın en önemli mimari unsurlarından biri de tapınaktır. Tapınaklar genel olarak kule tipli, kare planlı, kare cellalı ve rizalitli köşelere sahiptir¹¹⁵⁵. Urartular, kendi içinde barındırdığı toplulukların farklı tanrılarına inanarak, karmaşık bir inanç tarzına sahiptir¹¹⁵⁶. Urartu Krallığı'nın din sistemi iki kaynaktan öğrenilmektedir. Bunlardan ilki çivi yazılı belgeler diğeri ise kabartmalardır¹¹⁵⁷. Urartular, Anadolu ve komşu devletlerde bulunan dinlere

¹¹⁴⁶ Dinçol 1994: 9-11.

¹¹⁴⁷ Sevin 1979: 15.

¹¹⁴⁸ Belli 1979: 48.

¹¹⁴⁹ Konakçı 2006: 23.

¹¹⁵⁰ Tarhan 1983: 295 vd.

¹¹⁵¹ Baş 2016: 44-45.

¹¹⁵² Urartu Krallığı, kral Menua'nın tahta geçmesiyle birlikte özellikle askeri imar alanında altın Çağ'ını yaşamıştır. Menua'nın tahtta kaldığı yıllarda özellikle Van Gölü Havzası'nda önemli mimari faaliyetler gerçekleşmiştir. Burada *Klasik Urartu yöntemi* şekli ile yapılmış birden fazla Urartu kalesi mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çilingiroğlu 1983a: 32 vd.

¹¹⁵³ van Loon 1966: 38-42.

¹¹⁵⁴ Krallığın kaya mezar anıtlarını ve ölü gömme geleneklerinin ayrıntılı bilgisi için bkz. Sevin 1980: 151-158.

¹¹⁵⁵ Transkafkasya coğrafyasında bulunan İrpüni kalesi, standart Urartu tapınak mimarisinden farklı olarak dikdörtgen planlıdır (Çilingiroğlu 2005: 98).

¹¹⁵⁶ Yücel 2010: IV.

¹¹⁵⁷ Piotrovskii 1960: 37.

oldukça bağlıdır¹¹⁵⁸. Bu nedenle komşu devletlerin dinlerini de benimsemiştir¹¹⁵⁹. Hurri-Hitit, Asur-Babil ve İran coğrafyasına ait tanrılar da panteonlarında bulunmaktadır¹¹⁶⁰. Bu bağlamda Van il merkezinde yer alan Van Kalesi yakınlarındaki Meherkapı, Taş Kapı veya Kapalı Kapı isimleriyle bilinen Haldi Kapısı'nda bulunan kutsal kaya nişindeki yazıtta tanrı ve tanrıçaların isimleri bu görüşü desteklemektedir¹¹⁶¹. Tüm bunlarla birlikte yıl içerisinde belirli zamanlarda tanrılara adak amacıyla kurbanlarda kesilmekteydi ve bu kurbanların sayısı belirtilmekteydi¹¹⁶². Buna ek olarak Taprakkale'de gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında hayvan kemikleriyle birlikte insan kemikleride ele geçmiş ve insan kemiklerinde kafatasına rastlanılmamıştır. Lehmann ve Haupt, bu insanların tanrı Haldi'ye sunulduğunu, kafataslarının ise özel bir yerde ayrı tutulduğunu düşünmektedir¹¹⁶³.

Askeri ve dini mimari yapılarından sonra sivil mimari yapılar, Urartu Krallığı'nın diğer önemli mimari unsurunu oluşturmaktadır. Sivil mimari yapılar, halkın günlük yaşam faaliyetlerini gerçekleştirdiği alanlar olarak belirlenmiştir. Halk, genelde dış kent olarak adlandırılan kalelerin bulunduğu alanın aşağı bölümlerinde, orta kısmında salon, iki yanında da odaları olan dikdörtgen planlı konutlarda barınıyorlardı. Sivil mimari unsurların yanı sıra saray yapıları mezarlar ve depo odaları da önemli mimari unsurlardır¹¹⁶⁴.

Urartu Krallığı'nın temel ekonomik faaliyetlerinden biriside hammadde kaynaklarıdır¹¹⁶⁵. Krallığın merkezi olan Van Gölü Havzası'nın¹¹⁶⁶ çevresinde zengin maden yatakları bulunmaktadır. Bu maden yatakları, kuruluş evresinden itibaren aktif bir şekilde kullanılmıştır¹¹⁶⁷. Metal işçilik içerisinde savunmaya yönelik kullanılan araç ve gereçler en önemli madeni eserleri oluşturmaktadır. Buna göre ordunun silah gereksinimleri için kullanılan madenler arasında at koşum takımları, kılıç, kalkan¹¹⁶⁸, ok uçları, kemerler ve miğfer önemli askeri teçhizatlar arasında yer almaktadır¹¹⁶⁹. Urartular, süs eşyalarını

¹¹⁵⁸ Yıldırım 1996: 118 vd.

¹¹⁵⁹ Piotrovskii 1960: 38.

¹¹⁶⁰ Yücel 2010: 4.

¹¹⁶¹ Meher Kapısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tarhan-Sevin 1975: 389-412; Nieling 2004: 313.

¹¹⁶² Tanrıların isimleri ve kesilen hayvan sayısının ayrıntılı bilgisi için bkz. Piotrovskii 1960: 38-39-40.

¹¹⁶³ Lehmann-Haupt 1931: 476.

¹¹⁶⁴ Baş 2016: 46.

¹¹⁶⁵ Sağlamtımur 2011: 477.

Urartu Krallığı'nın ekonomik faaliyetleri için bkz. Tarhan 1986: 258-301; van Loon 1966: 80.

¹¹⁶⁶ Özfırat 2012: 131.

¹¹⁶⁷ Üngör 2016: 956.

¹¹⁶⁸ Urartu ordusunun savunmasındaki askeri teçhizatları arasında kalkanlar, önemli bir role sahiptir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Baş 2016: 107-134.

¹¹⁶⁹ van Loon 1966: 101-102: 121-125; Sevin 1979: 111-132.

severek kullanmışlardır¹¹⁷⁰. Bilezikler, fibulalar, küpeler, süs iğneleri gibi günlük hayatta kullanılan süsleme eşyalarını yoğunlukla kullanmışlardır¹¹⁷¹.

Urartu Krallığı, çanak çömlekçilikte de çok gelişmiştir¹¹⁷². Urartu seramiği denildiğinde akla gelen “*yüzeyi cilalanmış gibi parlayan kırmızı renkli kaplardır*”¹¹⁷³. Bu seramikler dışında Urartu seramiğini temsil eden seramik grubu henüz bulunmamaktadır¹¹⁷⁴. Bunun dışında bezemeli vazolarla birlikte farklı şekillere sahip ryton kaplar, sıklıkla yapılmıştır¹¹⁷⁵. Krallığın seramik repertuarının ana karakterinin saptanabilmesi için özellikle krallığın ana merkezlerinden elde edilen seramik buluntularının en iyi şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir. Buna göre Karmir-blur, Erebuni (Arinberd), Bastam, Kayalidere, Kef Kalesi/Adilcevaz, Van Kalesi, Toprakkale, Altıntepe, Anzaf Kalesi, Çavuştepe ve Ayanis gibi kalelerden elde edilen buluntular ışığında *Urartu çanak çömlek* repertuarının belirlenebileceği düşünülmektedir¹¹⁷⁶.

Urartu Krallığı'nın ekonomik faaliyetleri dikkat edilmesi gereken bir konudur¹¹⁷⁷. Krallıkta baraj ve sulama kanallarının fazla olmasının nedenleri arasında ekonomik faaliyetlerinin gerçekleşmesi düşüncesi yatmaktadır¹¹⁷⁸. Urartuların temel ekonomik faaliyetleri arasında yukarıda da değinildiği üzere hammadde yataklarıyla birlikte tarım ve hayvancılık ön plandadır¹¹⁷⁹. Yüksek dağlık alanlarda mevsimlik olarak gerçekleştirilen hayvancılık günümüze kadar süregelmiştir¹¹⁸⁰. Ernis mezarlığında ele geçen buluntulara göre demiri ustalıkla kullandıkları tespit edilmiştir. Ele geçen buluntular arasında sadece ordu için silahlar değil aynı zamanda demirden yapılmış ve tarımsal faaliyetler için kullanılan aletlerde ele geçmiştir. Bu bağlamda demirden yapılmış tarım aletlerinin olması tarımsal faaliyetlerin yoğun olarak kullandığı anlamına geldiği düşünülmektedir¹¹⁸¹.

¹¹⁷⁰ MEGEP 2006: 7; Bingöl 2016: 257; Yiğitpaşa 2016: 999.

¹¹⁷¹ Urartuların madeni kullanarak ortaya çıkardıkları süs eşyalarının ayrıntılı bilgisi için bkz. Belli 2004a: 133-276; ayrıca Sevin 2005: 116-117.

Urartu takıları arasında bilezikler önemli bir yere sahiptir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yiğitpaşa 2016: 999-1017.

¹¹⁷² Urartu Krallığı'nın çanak çömleği hakkında yapılan çalışmalar henüz sınırlıdır. Söz konusu konu üzerine en erken çalışmaları 1950'li yıllarında H. H. Von der Osten gerçekleştirmiştir (Von der Osten 1952: 307-328; Von der Osten 1953: 329-354).

¹¹⁷³ Erdem 2012: 52.

¹¹⁷⁴ Erdem ve Konyar 2011: 268.

¹¹⁷⁵ van Loon 1966: 29-38, 131.

¹¹⁷⁶ Erdem ve Konyar 2011: 268-269.

¹¹⁷⁷ Katar 2014: 631.

¹¹⁷⁸ Varol 2005: 8.

¹¹⁷⁹ Sağlamtimur 2017: 2.

¹¹⁸⁰ Sağlamtimur 2017: 1.

¹¹⁸¹ Belli ve Konyar 2003: 17.

Ekonomi faaliyetleri içerisinde hayvancılık diğer faktörlere göre daha ön plandadır¹¹⁸². Hammadde kaynakları, tarım ve hayvancılığın yanısıra avcılıkta önemli bir faktördür. Özellikle göçebe ve konar-göçer halkların et ihtiyacının karşılanması için avcılık faaliyetleri yoğun olarak kullanılmıştır¹¹⁸³.

Dil ve yazı, insanlar tarafından iletişim için kullanılan bir araçtır¹¹⁸⁴. Urartu Dili, etimolojik açıdan benzerlikleriyle birlikte ergatif yapıya sahip olmasıyla Kuzeydoğu Kafkas Dilleri ve Hurri Dili ile benzerlik göstermektedir¹¹⁸⁵. Urartular yazıyı, Asurlulardan almıştır. Krallığa ait bilinen ilk yazılı belge (Sardur Burcu), Asur çivi yazısıyla yazılmıştır¹¹⁸⁶. Bunlarla birlikte Geç Hitit Kent Devletleri'yle ilişkilerinden dolayı Urartular, Hiyeroglif yazısını da kullanmışlardır¹¹⁸⁷. Urartular, Asurluların kullandığı çivi yazısını kendi dillerine uyarlamışlardır. Urartu çivi yazısı ise genellikle taş steller, kaya yazıtları ve taş bloklar üzerine yazılmıştır¹¹⁸⁸.

Urartu Krallığı'nın yıkılması ile ilgili pek çok araştırmacının farklı görüşü bulunmaktadır¹¹⁸⁹. En yaygın ve kabul edileni, krallığın MÖ. 7. yüzyılın sonlarında Asur İmparatorluğu'nun yıkılışına sebep olan olaylarla birlikte Urartularında bu olaylardan etkilenerek yıkıma uğramasıdır. Diğer bir görüş ise MÖ. 585 yılında İran'dan Anadolu'ya geçmek isteyen Perslerin Urartu coğrafyasını yakıp yıktığını ve bu tarihten sonra çöküş dönemine giren Urartular, İskitlerin yoğun saldırılarına boyun eğerek tarih sahnesinden çekildiğidir¹¹⁹⁰.

3.5.3. Armenia Krallığı

Armenia Krallığı'nın coğrafyası kabaca güneyinde Mezopotamya, kuzeyde Kolkhis, doğuda Media, batıda ise Fırat'la ayrıldığı Kapadokya ile çevrilidir¹¹⁹¹. Herodot Armenia Krallığı'nın batıda Fırat'a kadar uzandığını ve kuzey tarafındaki ırmağın kaynaklarına sahip

¹¹⁸² Sevin ve Belli 1999: 37.

¹¹⁸³ Belli 2011: 45: dn. 3.

¹¹⁸⁴ Gülensoy 1984: 59; Alkım 1991: 3; Kılıç 2009: 123; Öztürk ve Çelebi 2018: 148.

¹¹⁸⁵ Varol 2005: 9.

¹¹⁸⁶ Payne 1993: 4..

¹¹⁸⁷ Varol 2005: 9.

¹¹⁸⁸ Dinçol 2003: 42 vd.; Varol 2017: 122 vd.

¹¹⁸⁹ Azarpay 1968: XVIII: 67; Piotrovskii 1969: 196: 198: 205; Burney 1971: 172; Erzen 1986: 40-41; Erzen 1978a: 55-56; Belli 1982: 175: 182; Çilingiroğlu 1994: 113-114; Salvini 2006: 128:130-131; Rollinger 2008: 53-54.

¹¹⁹⁰ Çilingiroğlu 1997: 47-48; Sevin 2003: 208-209.

¹¹⁹¹ Yavuz 2014: 1.

olduğunu aktarmaktadır¹¹⁹². Ksenophon, *Anabasis* adlı eserinde Botan Çayı'nın (Kentrites) Armenia'nın güney tarafındaki en belirleyici sınırlarından biri olduğunu aktarmıştır¹¹⁹³. Strabon ise Armenianın güneyde Mezopotamya ve Toroslar, kuzeyde Albania, Iberia ve Parakhoathras Dağları, doğuda Atropatene ve Büyük Media, batıda ise Armenia Minor, Kaçkar (Skydises) Dağları ve Paryadres ile çevrili bir coğrafyaya sahip olduğunu aktarmaktadır¹¹⁹⁴. Yaşlı Plinius ise Strabon'dan farksız bir şekilde ana hatlarıyla coğrafyadan söz etmiştir¹¹⁹⁵.

Armenia Bölgesi, engebeli ve soğuk bir iklime¹¹⁹⁶ sahip olduğundan dolayı dışardan gelebilecek saldırılara karşı doğal korunaklıdır¹¹⁹⁷. Bu bağlamda dönemin en savaşçıl halklarından biri olan Asurlular, diğer coğrafi bölgelere rahatlıkla ulaşırken bu coğrafyaya ulaşmakta zorluk çekmiş ve ele geçirememiştir¹¹⁹⁸.

Armenia isminin kökeni konusunda henüz net bir bilgi elimizde bulunmamaktadır. Buna rağmen Armenia Krallığı'na ait en erken yazılı belge, MÖ. 6. yüzyılın ortalarında yaşayan Hekataios söz etmiştir¹¹⁹⁹. Hekataios, Perslerin kralı olan Dareios'un MÖ. 522 yılında kral olduğunda kendisine karşı isyan eden toplulukların arasında Arminiya'dan ve buldukları coğrafyaya ise Armina/Armenia olarak söz etmiştir¹²⁰⁰. Bununla birlikte Pers Satraplık kitabelerinde bölgenin ismi Armina/Armenia/Arminiya=Ermeni, Babil dilinde ise U-ra-as-tu (Urartu) olarak yazılmıştır¹²⁰¹.

¹¹⁹² Hdt. V: 52; I.180.

¹¹⁹³ Ksen. IV.3.1.

¹¹⁹⁴ Strab. XI.14.1.

¹¹⁹⁵ Pliny. 6.9.9.

¹¹⁹⁶ Ksenop. 4.4.5; Strab. 11.14.2.

¹¹⁹⁷ Yavuz 2014: 1.

¹¹⁹⁸ Kuhrt 1997: 552-553.

¹¹⁹⁹ Hek. 1. F 203.

¹²⁰⁰ DB. 2.37-63.

¹²⁰¹ Yavuz 2014: 3, dn. 13.

4. BÖLÜM

4. TUNÇ VE DEMİR ÇAĞLARINDA DOĞUBAYAZIT VE YAKIN ÇEVRESİ

Doğubayazıt ve yakın çevresinde yürütülen yüzey araştırmaları neticesinde Geç Kalkolitik, Tunç ve Demir çağları hakkında önemli veriler elde edilmiştir¹²⁰². Bu veriden hareketle Aras Vadisi (İğdır Ovası), Ağrı Dağı ve Doğubayazıt Ovası¹²⁰³, Geç Kalkolitik Çağ'a ait verilerin yoğun olarak tespit edildiği iki bölgedir¹²⁰⁴. Doğubayazıt Ovası, Aras Vadisi, Kafkasya ve Kuzey İran coğrafyasına uzanan ana yollar üzerinde bulunmasından dolayı stratejik bir konuma sahiptir¹²⁰⁵.

Ağrı Dağı ve çevresi, Tazekent (Karmir Berd) ve Sevan-Üzerlik kültür sınırları içerisinde kalmaktadır¹²⁰⁶. Araştırmalarda elde edilen seramik ve diğer materyal buluntular ışığında Doğubayazıt ve yakın çevresinin ilk iskan faaliyetlerinin Geç Kalkolitik Çağ'da gerçekleştiği tespit edilmiş¹²⁰⁷, iskan günümüze değin kesintisiz olarak devam etmiştir¹²⁰⁸. Geç Kalkolitik Çağ buluntuları arasında Amuk F Evresi'nin karakteristik seramik gurubunu oluşturan *Chaff Faced Simple Ware (Saman Yüzlü Basit Mallar)* yerleşimlerde yoğun olarak ele geçmiştir¹²⁰⁹.

4.1. Geç Kalkolitik Çağ'da Doğubayazıt ve Yakın Çevresi (MÖ. 3750-3400)

Geç Kalkolitik Çağ'da yerleşimler üç tipte değerlendirilmektedir. Bunlar; “*Yukarı Mezopotamya mevsimlik-geçici yerleşimleri (Aştepe ve belki Çimen Mevkii)*, olasılıkla *Yukarı Mezopotamya sürekli yerleşimleri (Çolpan-Van)* ve *olası Geç Sioni sürekli yerleşimleri (Sarığül ve Çetenli)*. Buradan hareketle söz konusu yerleşimlerde karmaşık bir sistemin varlığı anlaşılmaktadır¹²¹⁰. Bölgede yer alan bazı yerleşimler, doğal kayalıkların üzerinde yer almaktadır. Bu tür yerleşimler olasılıkla pastoral (*pastoralizm-nomadizm*)

¹²⁰² Yiğitpaşa ve Can 2012: 279.

¹²⁰³ Özfırat 2011: 47.

¹²⁰⁴ Özfırat 2008: 345; Özfırat 2015: 159.

¹²⁰⁵ Kaya 2001: 1-5.

¹²⁰⁶ Özfırat 2008: 104.

¹²⁰⁷ Özfırat 2008: 346.

¹²⁰⁸ Marro ve Özfırat 2003: 390; Özfırat 2010: 525 vd.

¹²⁰⁹ Yiğitpaşa ve Can 2012: 279.

¹²¹⁰ Özfırat ve Marro 2007: 5.

aktiviteler için kullanılan mevsimlik çadır yerleşimlerinden çok taş veya *wattle-and-daub* (pise)¹²¹¹ tekniği ile yapılmış sürekli yerleşimlerdir¹²¹².

4.1.1. Höyükler

4.1.1.1. Hanago Tepe (Hazine Tepe) Höyüğü

Hanago Tepe, Ağrı Dağı'nın kuzeybatı eteklerinde bulunan küçük bir höyüktür¹²¹³. Ağrı Dağı'na ait olan lav akıntılarının, Aras Vadisi'ne birleştiği son noktada ve deniz seviyesinden 800 m yükseklikte yer almaktadır¹²¹⁴. 2002 yılında gerçekleştirilen araştırmalarda bulunan höyük, ilk olarak Hazine Tepe¹²¹⁵, ikinci ziyarette ise höyüğün bulunduğu yer bölge halkı tarafından Hanago¹²¹⁶ olarak anıldığı için araştırmacıları tarafından Hanago Tepe olarak adlandırılmıştır¹²¹⁷. Höyük, konum itibariyle Orta Anadolu Bölgesi'nden Nahçıvan'a ve Yukarı Mezopotamya ile Transkafkasya'yı birbirine bağlayan kuzey-güney güzergâhına ulaşan batı-doğu rotası üzerinde yer almaktadır¹²¹⁸. Hanago Tepe, var olan yerel topluluklar içerisinde bir Yukarı Mezopotamya yerleşimi olduğu düşünülmektedir¹²¹⁹.

Höyükte ele geçen seramiklere göre ilk iskanın Geç Kalkolitik Çağ'da başladığı anlaşılmıştır¹²²⁰. Seramik parçalarının büyük çoğunluğu saman yüzlü basit mallardır¹²²¹. Seramik formları genel olarak çanak ve çömlekten oluşmaktadır. Krem, kahverengi ve devetüyü renkler yoğun olarak kullanılmıştır¹²²². Geç Kalkolitik Çağ seramiğinin karakteristik mal grubu olan ve Amuq F'te ele geçen Chaff Faced Simple Ware seramiği ile benzerlik göstermektedir¹²²³. Bu tür seramikler Mezopotamya, Orta Fırat bölgesi ve Belh'te de elde edilmiştir. Hanago'dan elde edilen seramikler, Judaidah'ta bulunan Amuq F

¹²¹¹ *Bu gibi yapılarda duvarlar, toprağa çakılan ahşap kazıkların arasının ince dallar ya da kamışla örülmesi ve bu kamış iskeletin içten ve dıştan çamur sıva ile kaplanması sonucu oluşturulmuştur. Arkeolojide bu duvar inşa tekniği pise wattle-and-daub ve çit-çamur gibi değişik şekillerde adlandırılır* (Sevin 1995: 57).

¹²¹² Özfırat ve Marro 2007: 5.

¹²¹³ Baxşəliyev ve Marro vd. 2010: 91.

¹²¹⁴ Özfırat ve Marro 2004: 16.

¹²¹⁵ Matricola 2012/2013: 64.

¹²¹⁶ Baxşəliyev ve Seyidov 2013: 4; Özfırat 2017: 74.

¹²¹⁷ Baxşəliyev ve Marro vd. 2010: 91, dn. 113.

¹²¹⁸ Matricola 2012/2013: 64.

¹²¹⁹ Özfırat ve Marro 2007: 4.

¹²²⁰ Özfırat ve Marro 2004: 16.

¹²²¹ Anadolu'nun bazı bölgelerinde ve özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'nde Geç Kalkolitik Çağ'da, saman yüzlü açıklı seramikler sıklıkla rastlanılmaktadır (Harmankaya ve Tanındı vd. 1998: 14-15).

¹²²² Özfırat ve Marro 2004: 16.

¹²²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yener 2012: 11-16.

malzemesinden daha erken olduğu düşünülmektedir¹²²⁴. Daha benzer örneklerine ise Tell Afis E: 24-25 tabakalarında bulunmuştur¹²²⁵. Elde edilen çanak çömlek parçalarından olan basit ağızlı kase formu yapılan incelemeler sonucunda Tell Hammam et-Turkman IVC ve VA'da¹²²⁶ bulunan seramiklerle karşılaştırıldığında yakın benzerliklerin olduğu saptanmıştır¹²²⁷. Daha az benzerliğe sahip malzemelerin Tell Leilan VIb¹²²⁸, basit, ince ve tek yivli ağıza sahip basit kaseler Tell Afis E: 24-25¹²²⁹ ve Tell Hammam et Turkman IVD tabakalarında ele geçmiştir¹²³⁰. Bunlarla birlikte Hanago'da ele geçen Geç Kalkolitik Çağ seramiği içerisinde hafif dışa dönük ya da düz geniş boyunlu çömleklerin benzerlerine ise Tell Afis E: 24-25¹²³¹ ve Hammam et-Turkman VA'da bulunmuştur¹²³².

Hanago Tepe ve Mezopotamya'daki bazı höyüklerde ele geçen seramikler karşılaştırıldığında bunların birbirleriyle yakın-uzak benzerlikleri ele alınmış ve yerleşimlerin birbirleriyle olan kültürel benzerlikler saptanmıştır. Yörede gerçekleştirilen araştırmalarda saptanan yerleşimlerin içerisinde Hanago Tepe'de olup da başka bir yerleşimde benzeri bulunmayan bir kaç özellik saptanmıştır;¹²³³ *“Dış yüzeyde ki tarak bezeme bazen aynı tarağın ucuna yapılmış bir dizi nokta gibi baskılarla birleşir. Aynı zamanda oldukça farklı ve kum katkılı daha iyi bir hamura sahip koyu griye değişen renklerdeki bir kaç parça da dikkat çekicidir. Bu gruba ait ve hepsinin ağız kenarında kazıma bezemeler bulunan beş parça topladık. Bu parçalar Tilkitepe'deki MÖ. 4. binyılın ilk yarısına tarihlenen bir parçayla yakın benzerlik içindedir. Bu tarih aynı zamanda Amuq F'nin en erken evreleriyle paraleldir (ykl. 3700 BC)*¹²³⁴.

Tüm bunlarla birlikte Höyüğün bulunduğu alanda sayısı henüz belirsiz birkaç tane kurgan mezar bulunmaktadır. Kurganlarda yoğun bir şekilde tahribatın olduğu bu nedenle

¹²²⁴ Özfirat ve Marro 2004: 16.

¹²²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cecchini ve Mazzoni 1998: Fig. 14, tab. 19; Özfirat ve Marro 2004: 16.

¹²²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Akkermans 1998: 287-349.

¹²²⁷ Akkermans 1998: 24-27, pl. 83/104, Pl. 99.

¹²²⁸ Malzemeleri incelemek için bkz. Schwartz 1989: 8-9, fig. 63.

¹²²⁹ Akkermans 1988: Pl. 91/263.

¹²³⁰ Cecchini ve Mazzoni 1988: Fig. 14/21.

¹²³¹ Cecchini ve Mazzoni 1988: 16-17, fig. 13, 14.

¹²³² Akkermans 1988: 48-51, Pl. 101,102; Özfirat ve Marro 2004: 16.

¹²³³ A. Özfirat ve C. Marro'ya göre Azerbaycan'da bulunan Leylatepe yerleşiminde *comped-worked* türüne ait malzeme bulunmakta ve MÖ. IV. binyılın ilk yarısına tarihlenmektedir. Bu seramiklerde bulunan benzeme repertuarında, Hanago Tepe'deki seramik parçasında bulunan bezemeye benzer olup olmadığı incelediği kadarıyla benzemediğini söylemektedir. Fakat söz konusu teknik, Leylatepe'de dış yüzey yerine kapların iç kısmına uygulandığı saptanmıştır Ayrıntılı bilgi için bkz. Aliev ve Narimanov 2001: 19, 43, pl. V/7,9, pl. XVI/2, 4, 6; Özfirat ve Marro 2004: 16.

¹²³⁴ Özfirat ve Marro 2004: 16.

höyüğün yapısal durumu ve kronolojik veriye ulaşmanın mümkün olmadığı belirtilmiştir¹²³⁵.

4.1.1.2. Gıcık Mevkii

Gıcık Mevkii, Hanago Tepe Höyüğünün 5 km. güneyinde bulunmaktadır¹²³⁶. Ağrı Dağı'na ait lav akıntılarının Aras Vadisi ile birleştiği bir noktada yer alır¹²³⁷. Gıcık Mevkii'nde ele geçen Geç Kalkolitik Çağ seramikleri, Amuq F ile benzerdir¹²³⁸. Seramik parçaları, lav akıntısının içinde bulunan doğal bir oyuğun yakınında dağınık halde bulunmuştur¹²³⁹. Bulunan parçaların sayısı oldukça az sayıdadır¹²⁴⁰. Bununla birlikte lavların arasında bulunan düzlükte mezarlar bulunmaktadır. Mezarların tamamı kaçak kazılar sonucunda tahrip edilmiştir¹²⁴¹.

4.1.1.3. Deliktaş Höyüğü

Deliktaş Höyüğü, Iğdır ili Melekli ilçesinin kuzeydoğusunda¹²⁴², Kültepe Höyüğün 2 km. doğusunda bulunmaktadır¹²⁴³. Ağrı Dağı'nın Aras Vadisi'ne uzanan alçak lav tepeleri üzerinde bulunmasıyla¹²⁴⁴ oldukça stratejik bir konumda yer almaktadır¹²⁴⁵. Geç Kalkolitik Çağ'a ait malzemeler, burada yer alan bir kale ve kalenin eteklerinde bulunmuştur¹²⁴⁶.

Deliktaş Höyüğünde elde edilen Geç Kalkolitik Çağ'a ait seramik parçaları Amuq F seramikleriyle benzerdir. Form olarak genellikle dışa açık basit ağız kenarlı derin çanaklardan oluşmaktadır. Çoğunlukla hafif dışa çekik ağızlı alçak boyunlu, dik boyunlu ve yuvarlak gövdeli çömlekler bulunmaktadır. Seramikler krem astarlı, kahve-kiremit ve gri mallar olmak üzere üç ana gruba sahiptir. Özfirat: *“Kahve-kiremit ve gri mal hamurlarının renginde astarlı, kaba kum ve bitki katkılı, orta veya kötü pişirilmişlerdir. El yapımı bu parçaların yüzeyinde bitki katkı izleri yoğundur. Krem astarlı malın özellikleri aynıdır,*

¹²³⁵ Özfirat ve Marro 2004: 16.

¹²³⁶ Özfirat ve Marro 2004: 16.

¹²³⁷ Can 2010: 76.

¹²³⁸ Özgül ve Üngör 2016: 230.

¹²³⁹ Özfirat ve Marro 2004: 16.

¹²⁴⁰ Özgül ve Üngör 2016: 230.

¹²⁴¹ Özfirat ve Marro 2004: 16

¹²⁴² Deliktaş Höyüğünde püskürük taşlardan yapılmış dikdörtgen planlı bir kale bulunmaktadır. Burada Erken Tunç Çağ, Demir Çağ ve Orta Çağ'a tarihlendirilen seramik parçaları ele geçmiştir. Kalenin kuzeybatısında at nalı şeklinde delikli bir taş bulunmakta ve bu kale halk arasında Deliklitaş olarak bilinmektedir (Ceylan 2004: 268-269; Özfirat 2007: 197-198).

¹²⁴³ Ceylan 2004: 268.

¹²⁴⁴ Özfirat 2007: 197.

¹²⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Özfirat 2017: 169.

¹²⁴⁶ Özfirat 2007: 205; Kale, kayalık tepeler üzerinde kurulmuş ve bir Demir Çağ kalesidir (Özfirat 2007: 197).

kahve-kiremit hamurun üzerindeki krem astarlarıyla diğer mal gruplarından ayrılırlar. Krem astarlı malın içinde bir gövde parçası kiremit renkte boya bantlarla bezelidir” şeklinde yorumlamıştır¹²⁴⁷.

4.1.1.4. Lanetlitepe Höyüğü

Lanetlitepe Höyüğü, Aras Vadisi'nde bulunan Ağrı Dağı'na ait bir lav tepesinin üzerinde bulunmaktadır. Lanetlitepe ve Deliktaş Höyükleri, konum ve malzeme açısından birbirine yakındır¹²⁴⁸.

4.1.1.5. Koruktepe Höyüğü

Koruktepe Höyüğü, Iğdır li Karakoyunlu ilçe merkezinin batısında bulunan kayalık bir tepe üzerinde yer almaktadır¹²⁴⁹. Burada bulunan Geç Kalkolitik Çağ seramiği, kahve-kiremit bitki katkılı mal guruba aittir. Form olarak genellikle basit ağızlı, dik boyunlu ve yuvarlak gövdeli çömlek parçaları ele geçmiştir¹²⁵⁰.

4.1.1.6. Kaderçavuş Mağarası

Kaderçavuş Mağarası, Ağrı Dağı'nın güney eteklerinde bulunan Hoca Ağıl Mevkii'nde yer almaktadır¹²⁵¹. Mağaranın giriş kısmı tahrip edilmesinden dolayı mağaranın boyut ve özellikleri tanımlanamamıştır. Mağarada Geç Kalkolitik Çağ'a ait kahve-kiremit bitki katkılı seramikler ele geçmiştir¹²⁵².

4.1.1.7. Bozkurt (Mollacem)-Melecami Höyüğü

Bozkurt (Mollacem¹²⁵³)-Melecami Höyüğü, Ağrı Dağı'nın eteklerinde bulunan bir yamaçta, alçak bir kayalık üzerinde yer almaktadır. Burada yapılan kazı çalışmaları neticesinde Geç Kalkolitik Çağ ve Erken Tunç Çağ'ına ait tabakalar saptanmıştır¹²⁵⁴. Saptanan tabakalar zayıftır. Bunun nedeni ise Doğubayazıt Ovası'nda bulunan Sağlıksuyu

¹²⁴⁷ Özfirat 2007: 198.

¹²⁴⁸ Özfirat 2007: 205.

¹²⁴⁹ Özfirat 2011: 159.

¹²⁵⁰ Özfirat 2011: 155.

¹²⁵¹ Özfirat 2013: 293.

¹²⁵² Özfirat 2013: 293.

¹²⁵³ Başaran ve Keleş vd. 2008: 75.

¹²⁵⁴ Özfirat 2015: 158.

yerleşiminin otlak için kullanılan geçici küçük bir yerleşim birimi olduğu düşünülmektedir¹²⁵⁵.

4.1.1.8. Sağlıksuyu/Ziyarettepe Höyüğü

Bölge halkı tarafından Arzep olarak bilinen Sağlıksuyu Köyü, Doğubayazıt-Iğdır karayolunun yaklaşık olarak 15 km. batısında ve Ağrı Dağına 12 km. uzaklıkta bulunmaktadır. Köyün kuzeyinde bulunan maden suyu kaynaklarından dolayı modern ismi Sağlıksuyu olarak belirlenmiştir¹²⁵⁶. Burada Geç Kalkolitik Çağ tabakası zengindir¹²⁵⁷. Olası bir kazı çalışması durumunda yörenin erken tarihi hakkında önemli sonuçların elde edileceği gayet açıktır.

4.1.1.9. Sarıgül Höyüğü

Sarıgül Höyüğü, Doğubayazıt İlçesi Sarıgül Mahallesiinde bulunmaktadır¹²⁵⁸. Höyük, Çimen Mevkii'nin yaklaşık olarak 40 km. doğusunda yer alır¹²⁵⁹. Doğal kayalığın üzerinde kurulmuştur. Sürekli yerleşim yerlerine uygun olan höyük, taş veya wattle-and-daub'dan yapılmış bir yerleşim sistemine sahiptir¹²⁶⁰. Burada Geç Kalkolitik Çağ'a ait az sayıda seramik parçaları ele geçmiştir. Form olarak genellikle geniş ağızlı, oval gövdeli, boyunsuz ve basit ağız kenarlı fakat ağzın uç kısmında bir sivrilikle sonlandırılmış çömlek parçaları elde edilmiştir¹²⁶¹. Bazı seramik parçaları ise Geç Sioni Kültürü'nün seramiğine benzerdir¹²⁶². Seramiklerin içerisinde bir parça eğik tarak baskı bezemeli ağız kenarlıdır¹²⁶³.

Kiguradze ve Sagona'nın Bayburt'ta gerçekleştirdikleri yüzey araştırmalarıyla Gundulak (Bayburt), Pulur (Bayburt)¹²⁶⁴ ve Karagündüz¹²⁶⁵, Dilkaya¹²⁶⁶, Kazantepe ve

¹²⁵⁵Özfirat 2014: 213, 215, <http://www.korumakurullari.gov.tr/Eklenti/41435,11-agri-ili-dogubeyazit-ilcesi-sarigul-mahallesi-hoyukt-.pdf?0>. Erişim Tarihi: 12.02.2019.

¹²⁵⁶ Sağlıksuyu Köyü, güneyinde bulunan Kazan Köyü ile karıştırılmaktadır (Başaran-Keleş vd. 2008: 77).

¹²⁵⁷ Özfirat 2014: 213.

¹²⁵⁸ Kültür ve Turizm Bakanlığı 2015: <http://www.korumakurullari.gov.tr/Eklenti/41435,11-agri-ili-dogubeyazit-ilcesi-sarigul-mahallesi-hoyukt-.pdf?0>. Erişim Tarihi: 12.02.2019.

¹²⁵⁹ Özfirat ve Marro 2007: 4.

¹²⁶⁰ Özfirat ve Marro 2007, 5.

¹²⁶¹ Biber ve Çiftçi 2017: 11.

¹²⁶² Gürcistan devlet müzesinden görevli olan Tamaz Kiguradze, Tiflis'in batısında bulunan Sioni Kültürü kapsamında 20'den fazla yerleşim bulmuştur. Bu kültürün benzenlerine Azerbaycan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya'da rastlanmıştır (Ünal 2002: 13).

¹²⁶³ Özfirat ve Marro 200: 4.

¹²⁶⁴ Kiguradze ve Sagona 2003: 38 vd.

¹²⁶⁵ Sevin ve Özfirat vd. 1999: 848.

¹²⁶⁶ Çilingiroğlu ve Derin 1991: 420.

Sioni¹²⁶⁷ örneklerinin benzerleri Sarıgül Höyük'te bulunmuştur¹²⁶⁸. Burada Yukarı Mezopotamya etkili herhangi bir seramik bulunmamıştır¹²⁶⁹.

4.1.1.10. Çetenli Höyüğü

Çetenli Höyüğü, Doğubayazıt'a bağlı Çetenli Köyü (Teperiz¹²⁷⁰) sınırları içerisinde yer almaktadır¹²⁷¹. Doğubayazıt Ovası'nın en güney ucunda yer almaktadır¹²⁷². Höyük, köyün içinde bulunan doğal bir kayalığın üzerinde bulunmaktadır¹²⁷³. Höyüğün bulunduğu tepe ve etekleri modern yerleşimlerden dolayı zarar görmektedir¹²⁷⁴. Anadolu'da ve bölgedeki diğer höyüklerle oranla orta büyüklüğe sahip olan bir höyüktür. Daha fazla boyutlara sahip olan höyük tahribatlardan dolayı en son 150x100x30 m olarak ölçülmüştür¹²⁷⁵.

Höyük bir vadi geçişinde yer almaktadır¹²⁷⁶. Yerleşim tipine göre mevsimlik bir yerleşim değil aksine taş ya da wattle and daub tekniğiyle yapılmış Geç Sioni sürekli bir yerleşim olduğu düşünülmektedir¹²⁷⁷. Buradaki seramik parçaları içerisinde birkaç parça Geç Sioni Kültürü'ne aittir.¹²⁷⁸ Bu seramikler, mineral ya da karışık katkılı ve bazı parçaların dış yüzeyi chaff faced simple ware seramiğinde görülen bezemelerden çok farklı bir şekilde tarak baskı bezemelidir¹²⁷⁹.

4.1.1.11. Çimen Mevkii

Çimen Mevkii, Doğubayazıt ve Diyadin karayolunun yaklaşık olarak 1 km. güneyinde bulunmaktadır. Deniz seviyesinden 1850 m. yüksekliğinde ve geniş bir otlakta konumlanmıştır. Belirgin bir yükseltisi olmadığı için düz bir yerleşime sahiptir. Lokalizasyon, konum ve genel görüntüsüyle yarı göçebe pastoral topluluklar tarafından kısa

¹²⁶⁷ Kığuradze ve Sagona 2003: Fig. 3.6.1.

¹²⁶⁸ Biber ve Çiftçi 2017: 11.

¹²⁶⁹ Özfirat ve Marro 2007: 4.

¹²⁷⁰ Bölgede gelişmiş olan modern köylerden biridir (Tunç ve Aydın 2017: 137); ayrıca bkz. SERKA 2012: 8.

¹²⁷¹ Çetin 2013: 40; Kültür ve Turizm Bakanlığı 2015: <http://www.korumakurullari.gov.tr/Eklenti/41435,11-agri-ili-dogubeyazit-ilcesi-sarigul-mahallesi-hoyukt-.pdf?0>. Erişim Tarihi: 12.02.2019.

¹²⁷² Özfirat ve Marro 2007: 13.

¹²⁷³ Özfirat ve Marro 2007: 5.

¹²⁷⁴ Özfirat ve Marro 2007: 13.

¹²⁷⁵ Özfirat ve Marro 2007: 13.

¹²⁷⁶ Bölgede yer alan merkezler arasında çok çeşitli yerleşim sistemi göstermeyen yerleşimler Çetenli, Köskköy, Üzerliktepe (Muradiye Ovası) ve Zali (Erciş-Patnos arası) höyükleridir (Özfirat ve Marro 2007: 5-6).

¹²⁷⁷ Özfirat ve Marro 2007: 5.

¹²⁷⁸ Sagona 2011: 689; Matricola 2012/2013: 20, dn. 27.

¹²⁷⁹ Özfirat ve Marro 2007: 5.

bir dönem için çadırlar kurularak mevsimlik bir yerleşim olduğu düşünülmektedir. Günümüzde dahi Çimen Mevkii'nin olduğu tarafta yerli halk tarafından kurulan çadırlar mevcuttur. Bu durum ise burada yaylacılık faaliyetlerinin Geç Kalkolitik Çağ'da da kullanıldığını göstermektedir. Yerleşimde herhangi bir mimari unsurlara rastlanmayışı Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren pastoral toplumlar için mevsimlik bir yerleşimi olduğunu kanıtlar niteliktedir¹²⁸⁰.

Burada gerçekleştirilen yüzey araştırmaları kapsamında elde edilen seramik parçaları içerisinde kapalı ağızlı ve saman katkılı bir çömlek parçası, A. Özfırat ve C. Marro tarafından MÖ. IV. binyıla tarihlendirilmiştir¹²⁸¹.

4.1.2. Mezar Alanları

4.1.2.1. Bozkurt Mezar alanı

Bozkurt Mezar alanı, Doğubayazıt'ın 16 km. kuzeyinde¹²⁸² ve Ağrı Dağı'nın batı eteklerinde bulunmaktadır¹²⁸³. Bozkurt (eski adıyla Kurtkapan) Köyünden başlayarak kuzeye doğru dağın batı eteklerindeki alçak alçak bir yamaçta yer alan Mezar alanı, yaklaşık olarak 12 km²'lik¹²⁸⁴ geniş bir alana sahiptir¹²⁸⁵. Oldukça stratejik bir konumda bulunan Bozkurt Mezarlığı, Ağrı Dağı ve Doğubayazıt Ovası'na hakim bir noktada yer almaktadır. Güneyde Van Gölü Havzası, kuzeyde Aras Vadisi ve Kafkasya Geçidi, doğuda Kuzeybatı İran ve batıda Murat Nehri aracılığı ile Yukarı Fırat Vadisi'ne ulaşan yolu denetleyebilecek noktada yer almaktadır¹²⁸⁶. Mezar alanı, Geç Kalkolitik Çağ'dan başlayarak Orta Demir Çağ'ına kadar kullanılmıştır¹²⁸⁷.

Bozkurt mezar alanında ele geçen seramikler içerisinde az sayıda olmakla birlikte kaba mala sahip seramik parçaları bulunmaktadır. Burada Orta Tunç Çağ'ı mezarlarında bulunmasından dolayı seramikler hakkında net bir veri elde edilememiştir. Bölgede bulunan

¹²⁸⁰ Özfırat ve Marro 2007: 2.

¹²⁸¹ Özfırat ve Marro 2007: 2.

¹²⁸² Özfırat 2009: 369.

¹²⁸³ Özfırat 2008: 104.

¹²⁸⁴ A. Özfırat daha sonra bu alana 16 km²'lik bir alana sahip olduğunu aktarmaktadır. “Bozkurt, Geç Kalkolitik Dönemden Urartu Krallığı'na-Orta Demir Çağ'ına değin uzanan süreç içerisinde iskân edilmiştir. Güney-kuzey ve doğu-batı doğrultusunda 4'er km'ye ulaşan boyutlarıyla yaklaşık 16 km²'lik bir alana yayılmıştır (Özfırat 2015: 158).

¹²⁸⁵ Özfırat 2010: 42.

¹²⁸⁶ Özfırat 2014: 209-210.

¹²⁸⁷ Özfırat 2014: 320.

seramik parçalarına bağlı olarak (Hanago Tepe¹²⁸⁸) bu parçaların bölgenin Geç Kalkolitik Çağ'ı'nı temsil eden Amuq E/F¹²⁸⁹ seramikleriyle benzerlik gösterdiği anlaşılmıştır. Elde edilen parçaların diğer bir özelliği ise saman yüzlü mal grubu olmalarına rağmen katkı malzemesi olarak seramiklerin kesit kısımlarında beyaz renkli orta kum kullanılmasıdır. Burada bulunan iki parça, Hanago Höyüğü'nün tarak bezemeli parçalarındaki yüzey özelliklerine oldukça yakın benzerlik göstermektedir. Bozkurt'ta bulunan seramikler daha karışık katkılı seramik parçalarıdır¹²⁹⁰.

Burada ele geçen Geç Kalkolitik Çağ'ı temsil eden Amuq E/F dönemine ait olduğu düşünülen seramik parçalarının form özellikleri, Tell Afis, Horum ve Tell Hammam-et Turkman yerleşimlerinin bulunduğu Batı Yukarı Mezopotamya ve Kuzeybatı Suriye merkezlerinde yaygın olarak görülen saman yüzlü mallarla karşılaştırılan geniş boyunlu çömlekler ve basit ağızlı çanaklar olarak iki gruba ayrılmaktadır¹²⁹¹.

4.2. Tunç ve Demir Çağlarında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi

Doğubayazıt Ovası, Ağrı Dağı ve yörede bulunan yüksek yaylalarda Tunç çağlarına ait çok sayıda kültürel izler bulunmaktadır. Burada yer alan höyük, kale ve kurgan mezarlarda gerçekleşen araştırmalar neticesinde yörenin arkeolojisi hakkında önemli veriler elde edilmiştir¹²⁹².

4.2.1. Erken Tunç Çağ'ında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi (MÖ. 3400-2300/2200)

Doğubayazıt ve çevresi, Erken Tunç Çağ'ında Transkafkasya Kültürü'nün yayılım alanı içerisinde bulunmaktadır. Höyüklerde ele geçen seramiklerle birlikte yerleşim özellikleride söz konusu kültürün etkisindedir.

¹²⁸⁸ Marro ve Özfirat 2003: 389, pl. I-III.

¹²⁸⁹ Burada kullanılan Amuq E/F dönemi, MÖ. 4. binyılın ikinci çeyreğini temsil etmektedir. Amuq E/F Dönemi, Amuq vadisinde, Tell Cüdeyde F, Çatal Höyük ve Tell Kurdu E arasındaki bir *hiatus* nedeninden dolayı iyi bir şekilde tanımlanamamıştır. Amuq F için tercih edilen tarih, MÖ. 3700-3300'dir. Fakat son yıllarda gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar neticesinde daha uzun bir süreç içerisinde var olduğu ve daha erken bir tarihte başladığı saptanmıştır (Marro 2000: 474). A. Özfirat, burada kullandığı 3750-3500 arasındaki tarihini Amuq E/erken-Amuq F yerine Amuq E/F kullanmayı tercih etmiştir (Özfirat 2005: 300, dn. 11).

¹²⁹⁰ Özfirat 2005: 300.

¹²⁹¹ Özfirat 2005: 300.

¹²⁹² Çetin 2012: 14; Çetin 2015: 476.

4.2.1.1. Höyükler

Sağlıksuyu/Ziyarettepe Höyüğü

Sağlıksuyu Höyüğü, Doğubayazıt Ovası'nın batısında, dağ eteklerinde bulunan Sağlıksuyu Köyü (Arzep) yer almaktadır¹²⁹³. Orta büyüklüğe sahip bir höyüktür¹²⁹⁴. Büyük sazlık etrafında tek ve büyük bir kompleks yerleşimdir. Doğubayazıt Ovası'ndaki yerleşim birimleri sistemine göre en erken yerleşime sahiptir. Geç Kalkolitik Çağ ve Erken Tunç Çağ'ında bölgenin merkez yerleşimi olduğu düşünülmektedir¹²⁹⁵.

Burada ele geçen seramik malzemeleri ışığında Sağlıksuyu'nun Transkafkasya kültürüne ait bir yerleşim olduğu anlaşılmıştır¹²⁹⁶. Erken Transkafkasya Kültürüne ait seramik parçaları, kronolojik olarak Hem Güney Transkafkasya hem de Yukarı Fırat için kullanılan comparanda'ya göre düzenlenmiş bir kronolojidir. ETÇ I: ykl. 3400-2900/2800, ETÇ II: ykl. 2900/2000-2600, ETÇ III: ykl. 2600/2500-2200 olarak tarihlendirilmiştir¹²⁹⁷.

ETÇ I'in seramiği yok denilecek kadar azdır. Birkaç tane Erken Transkafkasya Kültürü'ne ait seramik parçası ETÇ II ve ETÇ III'ten daha erken tarihlere aittir. Biçim özellikleri bakımından ETÇ I'den çok Geç Kalkolitik Çağ'ı anımsatmaktadır¹²⁹⁸. Seramikler içerisinde ETÇ II'nin karakteristik Nahçıvan kulpları ile benzer olan küçük kulplu çömlekler, Khvaskhelebi yerleşiminin C evresinde bulunan bir tipe benzerdir. Çömleklerde kazıma bezemede bulunmaktadır. ETÇ II ve ETÇ III seramikleri ise el yapımı ve ince kum katkılıdır. Kırmızı, kahverengi ve devetüyü boya ETÇ III veya daha erken tarihli seramik parçalarıdır. Kazıma ve yiv bezemeli siyah açkılı seramikler, Erken Tunç Çağ'ı III'e tarihlendirilmektedir¹²⁹⁹. Bunlar Aras bölgesi ETÇ III'ün karakteristik seramiğidir¹³⁰⁰. Form özellikleri ise basit, hafif çekik ağızlı ve alçak boyuna sahip çömlek parçalarıdır¹³⁰¹. Çömlekler, gri iç ve siyah açkılı dış yüzeyli ve hafifçe keskin bir profile sahiptir¹³⁰². Motifler parçaların üst kısmında kazıma, gövdenin alt kısmındaki keskinliğin altında ise yiv

¹²⁹³ Özfirat 2014: 213.

¹²⁹⁴ Başaran ve Keleş vd. 2008: 75.

¹²⁹⁵ Özfirat 2014: 213.

¹²⁹⁶ Marro ve Özfirat 2004: 17.

¹²⁹⁷ Özfirat 2004: 17; Marro 2000: 487.

¹²⁹⁸ Bu seramik parçaları, gri veya siyah açkılı, iç ve dış farklı ve kum katkılıdır (Özfirat 2004: 17).

¹²⁹⁹ Marro ve Özfirat 2003: 391.

¹³⁰⁰ Özfirat'ın Chataigner ile yaptığı kişisel görüşmede bu seramik türünün Aras Bölgesi'ne ait olduğunu aktarmıştır (Marro ve Özfirat 2004: 17).

¹³⁰¹ Marro ve Özfirat 2004: 17-18.

¹³⁰² Marro ve Özfirat 2004: 17.

şeklinde yapılmıştır¹³⁰³. Geometrik motiflerden oluşan seramiklerde çoğunlukla ilmek ve merdiven motifler yer alır¹³⁰⁴.

Çetenli Höyük

Çetenli Höyüğü Erken Transkafkasya Kültürü yerleşimidir. Erken Transkafkasya Kültürü'ne ait grupların Çetenli'yi yerleşim yeri olarak seçmesinin nedenleri arasında coğrafi özellikler bulunmaktadır. Çetenli, Van ilinden Doğubayazıt ilçesine giden kuzey-güney yol hattını kontrol altına alan bir yerleşimdir¹³⁰⁵.

Höyükte, Erken Transkafkasya Kültürüne ait *Black/Red Burnished Ware* seramikler ele geçmiştir. Elde edilen seramikler, Çetenli Höyüğün zengin bezemeli seramik repertuarına sahip olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Form olarak uzun boyunlu çömlekler ağız kenarı çekik sığ bir biçimde yapılmış çanaklardan oluşmaktadır. Çömleklerin çoğu siyah-gri ya da siyah açıktır. Ağız kenarları birçok renge sahip ve renkler daha açık tondadır. Genel olarak gri, krem veya devetüyü renkler bulunmakta ve MÖ. III. binyılın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir¹³⁰⁶.

Çetenli'de ele geçen seramiklerin benzerlerine Van Gölü'nün kuzeydoğusunda bulunan Ernis/Ünseli'de ele geçmiştir¹³⁰⁷. Seramiklerin kronolojik verileri C.A. Burney, Van Havzası'nın ETÇ II'nin tipik seramikleri olarak belirlemiştir. Buna göre ETÇ II'yi Burney, kabaca MÖ. 2500-2350 tarihlerini uygun görmüştür¹³⁰⁸. Fakat A. Özfirat: "*Kura-Aras için hem Güney Transkafkasya hem de Yukarı Fırat için kullanılan comparanda'ya göre düzenlenmiş olan bizim İTÇ II sınırlamamız çok daha erkendir: İTÇ I= ykl. 3400-2900/2800; İTÇ II= ykl. 2900/2800-2600; İTÇ III= ykl. 2600/2500-2200. Bununla birlikte bu kronolojik çatı hala bir deneme niteliğindedir ve daha açık bir hale getirilmelidir, özellikle karşılıklı bölgesel karşılaştırmalar yapılmalıdır, bu nedenle Kura-Aras koinè sınırı içindeki kronolojik-tipolojik farklılıklar öncesinde çok daha fazla çalışma gereklidir, böylece belli ölçüde bir güvenilir sınırlama yapılabilir*"¹³⁰⁹ şeklinde Tunç Çağ'ının kronolojik verisini değişebilir nitelikte açıklamıştır.

¹³⁰³ Aşurov 2006: 25.

¹³⁰⁴ Marro ve Özfirat 2004: 17.

¹³⁰⁵ Özfirat ve Marro 2007: 6.

¹³⁰⁶ Özfirat ve Marro 2007: 6.

¹³⁰⁷ Parçaların morfolojik özellikleri için bkz. Burney 1958, 84-87, fig. 80-82.

¹³⁰⁸ Burney 1958, 186.

¹³⁰⁹ Marro ve Özfirat 2007: 17, dn. 19. Ayrıca bkz. Marro 2000: 487.

Seramik parçalarının içinde birkaç parça *dimple*, *oblique depression* ve basit yiv motifleri bulunmaktadır. Bu motifler, MÖ. III. binyılın başlangıcına tarihlendirilmiştir¹³¹⁰. Konsantrik halkalar biçiminde bir motif ise uzun boyunlu küçük bir çömlek üzerinde yer almaktadır. Bu motif, Ermenistan'daki Schresh Blur Shengavit ve Mokhra Blur gibi önemli yerleşimlerde benzeri bulunmaktadır¹³¹¹. Buna göre çömleğin tarihi MÖ. III. binyılın ortası ya da MÖ. III. binyılın ikinci yarısına tarihlendirilebilir¹³¹².

4.2.1.2. Kaleler

Ziyaret Kalesi

Ziyaret Kalesi, Balıksuyu Vadisi'nde yer almaktadır. Yüksek bir tepe üzerinde bulunan doğal kayalığa inşa edilen kale tipi yerleşimdir. Kaleye 2 m. genişliğe sahip bir yolla ulaşılmaktadır. Ana kayanın düzleştirilerek yapılan yol, güney yamaçtan başlayarak kalenin doğu tarafından tepenin en üst kısmına kadar uzamaktadır. Ziyaret Kalesi, bölgede bulunan diğer kalelerle kıyaslandığında geniş bir alana yayılmıştır. Her alanda mimari izler bulunmakta fakat yerleşimin planını verebilecek bir düzen söz konusu değildir. Burada bir mezarlığın var olabileceği düşünülmektedir¹³¹³.

4.2.1.3. Kurganlar

Kurgan, Toprak üstünde bulunan yığma bir tepe ve bu tepenin altında planlı mezar odasının bulunduğu bir mezar türüdür¹³¹⁴. Kurgan mezar, dıştan bakıldığında bir tepe görünümüne sahiptir¹³¹⁵. Kurgan, MÖ. V. binyıldan itibaren Orta Asya'da varlığı bilinmektedir¹³¹⁶. Kafkasya'da MÖ. IV. binyılın ikinci yarısında kullanılmıştır¹³¹⁷. Güney Kafkasya coğrafyasında ise MÖ. III. binyılın ortalarından itibaren Doğu Gürcistan'daki Martkopi, Bedeni ve Trialeti gibi anıtsal kurganlarından varlığı bilinmektedir¹³¹⁸.

¹³¹⁰ Özfirat ve Marro 2007: 6-7.

¹³¹¹ Sagona 1984: Fig. 7/5-6; Fig. 7/7, fig. 9/2.

¹³¹² Özfirat ve Marro 2007: 7.

¹³¹³ Özfirat 2010: 224.

¹³¹⁴ Diyarbakirli 1992: 99.

¹³¹⁵ Özkan 2000: 32, dn. 3.

¹³¹⁶ Özfirat 2014: 376.

¹³¹⁷ Diyarbakirli 1972: 99 vd.

¹³¹⁸ Sevin 2003: 161; Özfirat 2014: 376.

Doğubayazıt ve çevresinde rastlanan kurgan mezarlar¹³¹⁹, bölgenin Orta Tunç Çağ'ı kültürünü yansıtan en önemli arkeolojik unsurlarından biridir¹³²⁰.

Musun Kurganları

Musun, Doğubayazıt ilçesinin iki bucağından biridir¹³²¹. Cumhuriyet döneminde adının değiştirilmesiyle Musun Bucacağı'nın adı Suluçem'e dönüştürülmüştür¹³²². Musun kurganları, Suluçem Köyü sınırları içerisinde yer alır. Kurgan 1 ve Kurgan 2 olmak üzere iki tane kurgandan oluşmaktadır¹³²³.

Kurgan 1

Kurgan 1, Doğubayazıt ilçesine bağlı Suluçem Köyünün kuzeybatısında yer almaktadır. Kurganın deniz seviyesinden yüksekliği 1800 m. taban çapı ise 41x38 m'dir¹³²⁴. Ana topraktan yüksekliği yaklaşık olarak 3 ya da 5 m'dir. Plan olarak elips şeklindedir. Kurganda yoğun tahribat söz konusudur. Farklı büyüklüğe sahip kromlek tarzı gömülerin olduğu anlaşılmıştır. Yapıldığı yıllarda yerleşim yerine uzak olduğu düşünülmüştür¹³²⁵.

Musun 1 Kurganı, ele geçen seramik malzemeleri ışığında Erken Tunç Çağ'ından itibaren kullanıldığı saptanmıştır¹³²⁶. Erken Transkafkasya Kültürü'ne ait siyah açkılı, parlak metalik görüntüsüne sahip el yapımı seramik parçaları ele geçmiştir. Bu buluntular ışığında kurgan kültürünün, Güney Kafkasya'dan MÖ. III. binyıldan itibaren kullanıldığını göstermesi açısından önemlidir¹³²⁷.

Kurgan 2

Kurgan 2, Balık Gölü'nün yaklaşık olarak 1,5-2 km. kuzeybatısında yer almaktadır¹³²⁸. Anadolu'nun en önemli yol güzergahı olan tarihi İpek Yolu'nun¹³²⁹ hemen kuzeyinde ve Toprakdağ Mevkii'nde bulunmaktadır. Tüm bu lokalizasyon bilgilerine göre kurganın bulunduğu konum özenle seçildiği anlaşılmaktadır. Musun 2 Kurganı Musun 1

¹³¹⁹ Sevin 2003: 160-161.

¹³²⁰ Yakar 2007: 356-357; Polat 2015: 54.

¹³²¹ Çetin 2009: 209; Tunç ve Aydın 2017: 140.

¹³²² Resmi Gazete 1964: Sayı: 11750, 7.

¹³²³ Yardımcıel ve Gizlenci 2018: 61.

¹³²⁴ Yardımcıel ve Gizlenci 2018: 61.

¹³²⁵ Yardımcıel 2018: 164.

¹³²⁶ Yardımcıel 2018: 164.

¹³²⁷ Yardımcıel ve Gizlenci 2018: 61.

¹³²⁸ Yardımcıel 2018: 165.

¹³²⁹ İpek Yolu hakkında Ayrıntılı bilgi için bkz. Yereli 2014: 301; Işık 2017: 146.

Kurganı gibi elips plana sahiptir. Kurganın taban çapı 81x54 m. ve deniz seviyesinden yüksekliği 1790 m'dir. Ana toprağın yüksekliği ise yaklaşık olarak 3,5 m. civarındadır¹³³⁰. Buna göre belirlenen bu ölçüler kurganı, civarda bulunan kurganların en büyüğünü temsil etmektedir¹³³¹. Modern tarımsal faaliyetler için yapılan su deposu ve elektrik tesisatından dolayı kurganda yoğun tahribat gerçekleşmiştir¹³³². Bununla birlikte Trialeti bölgesinde daha büyük boyutlara sahip kurganların varlığı bilinmektedir¹³³³. Kurganda gerçekleştirilen kaçak kazılardan dolayı etrafa dağılan seramik parçalarına göre kurganın Erken Tunç Çağ'ından itibaren kullanıldığı anlaşılmıştır¹³³⁴.

4.2.2. Orta Tunç Çağ'ında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi (MÖ. 2300/2200-1400/1300)

Doğubayazıt ve yakın çevresinin Orta Tunç Çağ'ı verileri¹³³⁵ yörede gerçekleşen köklü bir değişimden dolayı az sayıdadır¹³³⁶. Bunun en önemli nedeni bölgedeki toplulukların düzlük alanlardan yüksek platolu yaylalara doğru göç etmesidir¹³³⁷.

4.2.2.1. Höyük ve yerleşim

Sağlıksuyu/Ziyarettepe Höyüğü

Sağlıksuyu Höyüğünde Orta Tunç Çağ'ına ait seramik malzemeleri ele geçmiştir¹³³⁸.

Sarıgül Höyüğü

Höyükte ele geçen seramik malzemeleri ışığında Orta Tunç Çağ'ı verileri az sayıdadır. Bunun nedeni ise yukarıda da belirtildiği üzere düzlük alanlardan yüksek yaylalara doğru göç hareketinin yaşanmasıdır¹³³⁹.

¹³³⁰ Yardimciel 2018: 165.

¹³³¹ Yardimciel ve Gizlenci 2018: 61.

¹³³² Yardimciel 2018: 165.

¹³³³ Castelluccia 2017: 95.

¹³³⁴ Yardimciel 2018: 165.

¹³³⁵ 2004 yılında gerçekleştirilen araştırmaların sonuçlarında elde edilen en önemli verilerden biri ise ele geçen seramikler ışığında Doğubayazıt ve yakın çevresinin Orta Tunç Çağ'ında, Tendürek Dağı'nın sınır oluşturduğu görülmektedir. Bu bağlamda Van Gölü Havzası ve Ağrı-Iğdır Bölgesi ele geçen seramikler doğrultusunda oldukça yakın benzerlikler göstermektedir (Özfirat 2007: 7-8; Özfirat 2010: 52). Doğubayazıt ve yakın çevresinin Ağrı-Iğdır Bölgesi sınırları içerisinde yer almasından dolayı konu bütünlüğü açısından Doğubayazıt ve yakın çevresi ele alınmıştır.

¹³³⁶ Özfirat 2009: 347; Özfirat 2012: 157; Özfirat 2013: 294.

¹³³⁷ Marro ve Özfirat 2005: 327; Özfirat ve Marro 2007: 7.

¹³³⁸ Marro ve Özfirat 2007: 7.

¹³³⁹ Özfirat ve Marro 2007: 7.

Bardaklı Köyü Yerleşimi

Bardaklı Köyü, Doğubayazıt-Iğdır karayolunun 25 km. kuzeyinde ve Doğubayazıt Ovası sınırları içerisinde yer almaktadır. Bozkurt Kurgan Mezarlığı ile Hasanbey Kalesi'nin arasında yer almaktadır. Bu yapının hemen yanında ise çapı 5 m. çapına sahip bir kurgan bulunmaktadır. Fakat diğer kurganlar gibi bu kurganda kaçak kazılarla tahrip edilmiştir¹³⁴⁰.

İlk kez bir yapı içerisinde Aras Boyalıları Kültürü'ne ait geometrik bezemeli monokrom Aras boyalı ve siyah ağıllı baskı tarak bezemeli mal grubu ele geçmiştir. Bu seramikler, Yukarı Erhacı Yerleşmesi (Iğdır) ile benzer olması, Orta Tunç Çağ'ının başlangıcını temsil etmektedir¹³⁴¹.

4.2.2.2. Kurganlar

Bozkurt (Mollacem) Kurganları

Bozkurt kurgan mezarlığı, Doğubayazıt Ovası'nın kuzeydoğusunda, Aras Vadisi'ne inen Ağrı Dağı geçidinin ovaya uzanan batı yamacında yer almaktadır¹³⁴². Burada 2007-2013 yılları arasında mezar alanlarında ve 2009 yılında BOTAŞ Doğubayazıt-Iğdır Doğalgaz Boru Hattı kurtarma kazısı gerçekleştirilmiştir¹³⁴³.

Bozkurt kurgan mezar alanı, Ağrı Dağı eteklerinde bulunan en büyük Orta Tunç mezarlığına sahiptir¹³⁴⁴. Gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda elde edilen verilere göre bölgenin Orta Tunç Çağ'ını temsil eden kurgan kültürünün Orta Tunç Çağ'ından itibaren başlayıp Orta Demir Çağ'ı-Urartu Krallığı (MÖ. 900-ykl. MÖ.600)'na kadar uzun bir süreçte devam etmiştir¹³⁴⁵. Buradaki kurganlar yapısal özellikler açısından diğer kurganlara göre daha farklıdır¹³⁴⁶.

¹³⁴⁰ Yardımcı ve Gizlenci 2018: 61-62.

¹³⁴¹ Yardımcı ve Gizlenci 2018: 61-62.

¹³⁴² Özfırat 2009: 370; Özfırat 2013: 119.

¹³⁴³ BOTAŞ'ın Doğubayazıt-Iğdır doğalgaz boru hattının mezarlığı kuzey-güney yönünde 2.8 km. uzunluğunda geçmesi planlanmıştır. Bu hat üzerinde ykl. 3 km. uzunluğunda ve genişliği 0.70 ile 1 m, derinliği 1.50 ile 1.90 m. arasında değişen bir kanal açılarak kurtarma kazısı yapılmıştır. Mezar alanındaki kurganlar dağınık ve oldukça geniş bir alana yayılmış olduğundan hattın geçmesini engelleyecek bulgulara büyük ölçüde rastlanmamış, mezarlarla karşılaşıldığı durumlarda hat kaydırılmıştır (Özfırat 2014: 533-534). Ayrıca bkz. Özfırat 2011: 533.

¹³⁴⁴ Özfırat 2014, 215.

¹³⁴⁵ Özfırat 2011: 48-49.

¹³⁴⁶ Özfırat 2010: 53.

Kurganlar, Orta, Geç ve Erken Demir Çağ'ına (ykl. MÖ. III. binyılın son çeyreği-MÖ. 900) aittir¹³⁴⁷. Bunlar alçak ve yüksek kurganlardan oluşmaktadır¹³⁴⁸. 2007 yılında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında mezarlığın kuzeybatısında yedi adet kurgan belirlenip incelenmiş ve kazı çalışmaları yapılmıştır. Biri dışında tamamı kaçak kazılar ile soyulmuş ve tahrip edilmiştir. 7 No'lu kurganda buluntular *in-situ* halinde bulunmuştur. Mezarlığın güneyinde bulunan Melecamı Höyüğünün güney eteklerinde olasılıkla alçak kurgan türü olarak düşünülen iki mezar temizlenip incelenmiştir¹³⁴⁹.

İncelenen kurganların ortak özellikleri, işlenmemiş küçük taşlardan oluşan yığma tepeler 0.60-1.50 m. arasında değişen yüksekliğe sahiptir. Tepeler ise yaklaşık olarak 8-12 m. değişkenlik göstermektedir. Yığma tepenin altında bulunan mezarlar taş sanduka veya taş örgü tekniğinde yapılmıştır. Ele geçen seramikler Orta Tunç Çağ'ına aittir¹³⁵⁰.

2009-2010 kazı çalışmasında 18 kurgan tespit edilmiştir. Bu kurganlar mezarlığın güneyinde yer almaktadır. Kurganların tamamı kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. Bulunan seramikler Orta Tunç Çağ'a ve çoğunluğu Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ına aittir. Kurganların içerisinde bulunan Kurgan 26 ve Kurgan 32'de Orta Tunç Çağ'ına ait buluntular ele geçmiştir¹³⁵¹.

Kurgan 1

Bozkurt mezar alanının kuzeybatısında yer almaktadır. 12 m taban, 4 m zirve çapına sahiptir. Mevcut yüksekliği 0.60 m'dir. Orijinal yüksekliği ise 1.00 m. olduğu tahmin edilmektedir. Yığma tepenin altında 1.20 m. derinlikte taş sanduka mezar bulunmaktadır. Mezar dikdörtgen planlı ve doğu-batı doğrultudadır. 1.80x1.20 m boyutlarına sahiptir. 0.80x0.40 m boyutlarına sahip yarı işlenmiş taşlarla yapılmıştır. Bu kurganda az sayıda buluntu ele geçmiştir. Buluntular arasında az sayıda çanak çömlek parçası ve hayvan kemikleri bulunmuştur¹³⁵².

¹³⁴⁷ Özfirat 2015: 158; Özfirat 2010, 42.

¹³⁴⁸ Erdem 2009: 51; Tiryaki 2018: 642.

¹³⁴⁹ Özfirat 2009: 370-371.

¹³⁵⁰ Özfirat 2009: 371.

¹³⁵¹ Özfirat 2012: 534.

¹³⁵² Özfirat 2009: 371.

Kurgan 2

Kurgan 2, Bozkurt mezar alanının kuzeybatısında yer almaktadır. Yoğun bir tahribattan dolayı mimari hakkında detaylı bilgiler elde edilememiştir. 8 m. taban, 2.50 m. zirve çapına sahiptir. Yüksekliği ise 0.90 m'dir. Orijinal yüksekliği 1.00 m. olduğu tahmin edilmektedir. Yığma tepenin altında 1.30 m. derinlikte taş sanduka mezar bulunmaktadır. Mezarın tabanında yer alan taşlara göre dikdörtgen planlı ve doğu-batı doğrultudadır.¹³⁵³.

Kurgan 3

Kurgan 3, Bozkurt alanının kuzeybatısında bulunmaktadır. 10.00 m. taban, 4.00 m. zirve çapına sahiptir. Yüksekliği ise 1.00 m'dir. Orijinal yüksekliği ise 1.50 m. olabileceği düşünülmektedir. Yığma tepenin altında 1.20 m. derinlikte taş örgü mezar 1.20x0.60 m. boyutundadır. Mezar dikdörtgen planlı ve doğu-batı doğrultuda yapılmıştır¹³⁵⁴.

Kurgan 4

Kurgan 4, Bozkurt alanının kuzeybatısında yer almaktadır. Taban seviyesi 10 m. zirve ise 4 m. çapındadır. Mevcut yüksekliği 1.25 m'dir. Orijinal yüksekliği ise 1.00 m. olabileceği düşünülmektedir. Yığma tepenin altındaki mezar tahrip edilmesinden dolayı mimarisi hakkında bilgiler elde edilememiştir. Orta Tunç Çağ ve Orta Çağ'a ait az miktarda seramik parçaları ele geçmiştir¹³⁵⁵.

Kurgan 5

Kurgan 5, Bozkurt mezar alanının kuzeybatısında bulunmaktadır. 13 m. taban, 5 m. zirve çapındadır. Mevcut yüksekliği 0.80 m'dir. Orijinal yüksekliği ise 1.50 m. olduğu tahmin edilmektedir. Yığma tepenin altında 2 m. derinlikte taş sanduka mezar bulunmaktadır. Dikdörtgen planlı ve diğerler kurganlardan farklı olarak güneydoğu-kuzeybatı doğrultudadır. Mezar, 1.20x0.75 m'dir. 0.50x0.30 m. boyutlarında yarı işlenmiş taşlar kullanılmıştır. Orta Tunç Çağ, Geç Tunç/Erken Demir Çağ ve Orta Çağ'ına ait az sayıda seramik bulunmuştur¹³⁵⁶.

¹³⁵³ Özfirat 2009: 371.

¹³⁵⁴ Özfirat 2009: 372.

¹³⁵⁵ Özfirat 2009: 372.

¹³⁵⁶ Özfirat 2009: 372.

Kurgan 6

Kurgan 6 Bozkurt mezar alanının kuzeybatısında yer almaktadır. Taban seviyesi 7 m. zirve çapı ise 3.50 m'dir. Mevcut yüksekliği 0.70 m. orijinal yüksekliği ise yaklaşık olarak 1.00 m. olabileceği düşünülmektedir. Yığma tepenin altındaki mezar tahrip edildiğinden dolayı mimarisi hakkında bilgiler elde edilememiştir¹³⁵⁷.

Kurgan 7

Kurgan 7, Bozkurt mezar alanının kuzeybatısında yer almaktadır. Kurganda yığma küçük taşlarla oluşturulan tepenin altında ve 1.00 m. derinlikteki taş örgü mezar, dikdörtgen bir plana sahip ve doğu-batı doğrultudadır. Bunlarla birlikte 7 No'lu kurgan, 1.20x0.60 m boyutlarına sahiptir. Mezarda hayvan iskeletlerine ait kemik kalıntıları ve bir çanak ile bir çömlek bulunmuştur¹³⁵⁸. Kurganın üzerindeki yığma taşlar iskeletin tahribat olmasına neden olmuştur. İskeletin *in-situ* durumda olmasına rağmen gömü şekli belirlenememiştir. Seramikler Orta Tunç Çağ'ına aittir¹³⁵⁹.

Kurgan 26

Kurgan 26, mezar alanının güneyinde yer almaktadır. Kurganın yığma tepesi diğer kurganlarda olduğu gibi işlenmemiş küçük taşlarla yapılmıştır. Kurganın taban çapı 7.30 m. ve mevcut yüksekliği ise 0.70 m. olarak belirlenmiştir. Yığma tepenin altında 2.00 m. derinlikte kurgana ait mezar çukuru yer almaktadır. Çukurun dip çapı 2.50 m. ve küçük boyda işlenmemiş taşlarla yapılmıştır. Yığma tepe ise orta boya sahip işlenmemiş taşlarla çevrilmiştir¹³⁶⁰.

Kurgan 32

Kurgan 32, Bozkurt mezar alanının güneyinde bulunmaktadır. Yığma tepe işlenmemiş küçük boyutlu taşlarla yapılmıştır. Çapı 6.2 m. ve mevcut yüksekliği se 1.20

¹³⁵⁷ Özfirat 2009: 372.

¹³⁵⁸ İskeletler Prof. Dr. Ayla Sevim Erol tarafından incelenmiştir. Özfirat 2009: 370, dn. 5. Ayrıca bu konu hakkında Prof. Dr. Ayla Sevim Erol ile kişisel iletişimde bulunulmuştur. Hocama buradan teşekkürlerimi sunuyorum.

¹³⁵⁹ Özfirat 2009: 373.

¹³⁶⁰ Özfirat 2012: 536.

m'dir. Yığma tepenin altında 1.90x0.50 m. boyutlarına sahip korunmuş bir taş sanduka mezar bulunmaktadır. Sanduka mezarının kısa kenarlarında taş sırası bulunmamaktadır¹³⁶¹.

Mezar 1

Mezar 1, Bozkurt yerleşim kompleksinde bulunan Melecami Höyüğün güney yamacında yer almaktadır. Burada çok sayıda mezarların olması ve kaçak kazılarla tahrip edilmesinden dolayı mezarın türü net olarak anlaşılamamıştır. Fakat yapılan gözlemlerle alçak kurgan olabileceği tahmin edilmektedir. Mezar, dikdörtgen planlı, 1.80x1.20 m. ve kuzeydoğu-güneybatı doğrultuda dikdörtgen planlıdır. Mezar iki sıra halinde orta boylu yarı işlenmiş taşlarla yapılmıştır. İri ve yassı şekilde taşlarla örtülmüştür. Sadece bir tane 1.40x1.20 m. boyutlarına sahip kapak taşı bulunmaktadır. Bu mezarda birden fazla gömü bulunmaktadır. İnsana ait üç adet kafatası bulunmuştur. Kemikler ise dağınık bir biçimde mezarın farklı yerlerinde bulunmuştur. İlk incelemelere göre bu iskeletin bir kadına ait olabileceğidir¹³⁶².

Mezar 2

Mezar 2, Melecami Höyüğün güney yamacında bulunmaktadır. Mezar 1 gibi Mezar 2'de aynı nedenlerden dolayı türü kesin olarak tespit edilememiş ve alçak kurgan olduğu düşünülmüştür. Mezar, taş örgü türünde yapılmıştır. Dikdörtgen planlı ve doğu-batı doğrultudadır. 1.50x1.00 m. boyutlarına sahip ve yarı işlenmiş orta boylu taşlarla yapılmıştır. Mezar 1'de bulunan üst örtüye ait kapak taşı bu mezarda kullanılmamıştır. Bir adet kafatası ele geçmiştir. Kemikler dağınık halde bulunmuştur. Mezarda Orta Tunç Çağ'ına ait bir adet seramik parçası ve bir adet obsidyen ele geçmiştir¹³⁶³.

Seramik Buluntuları

Bozkurt Kurgan Mezarlığı kazılarında ele geçen Orta Tunç Çağ'ı malzemeleri kahve-kiremit açkılı ve siyah açkılı seramiklerdir. Melecami Höyüğün güneyinde bulunan Kurgan 7'de, kahve-kiremit açkılı seramikler ele geçmiştir. Kurgan 5 ve Melecami Höyüğün doğusunda bulunan bir kurganda ise siyah açkılı seramikler ele geçmiştir¹³⁶⁴.

¹³⁶¹ Özfirat 2012: 537.

¹³⁶² Özfirat 2009: 373.

¹³⁶³ Özfirat 2009: 373.

¹³⁶⁴ Özfirat 2009: 374-375.

Seramiklerin tamamı çarkta yapılmış olup orta kum katkılı, orta halde veya kötü halde pişirilmiştir. Çanaklar form olarak basit ve yivli ağız kenarlı, kapalı ağızlı, yuvarlak gövdelidir. Çömlekler ise basit ağız kenarlı, alçak boyunlu, oval gövdeli bir forma sahiptir. Bunların içerisinde bulunan bezemeli gövdeli seramik parçaları çömleklere ait olup siyah açıktır¹³⁶⁵.

Burada bulunan seramik örnekleri Güney Kafkasya Orta Tunç Çağ'ı seramiklerin bezeme özelliklerine benzerdir. Çömleklerde bulunan tarak baskı, üçgenler ve bantlarla bezeli çömleklerin benzerleri Trialeti, Lori Berd, Lçaşen, Üzerliktepe, Ariç, Ketı, Verin Naver, Metsamor, Sisian ve Kültepe II'de bulunmaktadır¹³⁶⁶.

Kurgan 26 ve Kurgan 32 kurganlarda elde edilen Orta Tunç Çağ'ı seramikleri, Aras Boyalıları Kültürü'ne aittir. Bu seramikler¹³⁶⁷, kahve-kiremit, kiremit astarlı ve siyah açıktır seramikler olmak üzere üç ana grupta incelenmektedir¹³⁶⁸. Form olarak boyunlu ve oval gövdeli çömlekler bulunmaktadır. Siyah açıktır seramiklerde geometrik motifler kullanılmıştır. Tarak baskı bantlar, yılan kabartması, üçgen ve baklava motifleri, kazıma zikzak sıraları sıklıkla bulunmaktadır¹³⁶⁹.

Kurgan kazılarıyla birlikte köy içerisinde de yürütülen yüzey araştırma kapsamında elde kiremit astarlı seramikler ele geçmiştir. Köy içerisinde ele geçen gövde parçalarıyla birlikte Kurgan 32'de bulunan monokrom boyalı çanak benzerdir. Çanak, oval biçimli, iki kısa yandan içe doğru girintiler oluşturularak iç yüz kısmında birer küçük çıkıntı oluşturulmuştur. Bezemeler ise kabın ağız kenarında siyah renge sahip boya ile yapılmış iç kısmı paralel hatlarla taralı girland benzeri dörtgen dizisi bulunmaktadır¹³⁷⁰.

Mahmut Burnu Kurganı

Bozkurt geniş bir alana sahip dağınık ve kompleks bir yerleşim alanına sahiptir. Buradan yola çıkarak alanda höyük, mezar (1-2), Kale (1-2) ve kurgan alanları (Bozkurt Kurganları ve Mahmut Burnu Kurganı) bulunmaktadır. Mahmut Burnu Kurganı, Ağrı

¹³⁶⁵ Özfırat 2009: 375.

¹³⁶⁶ Özfırat 2009, 375.

¹³⁶⁷ Özfırat 2012, 537.

¹³⁶⁸ Özfırat 2012, 157.

¹³⁶⁹ Özfırat 2012, 537.

¹³⁷⁰ Özfırat 2012, 537.

Dağının Doğubayazıt Ovasıyla birleşen batı yamacının doğusunda yükselen yüksek ve dik bir tepenin kuzeybatı yönünde yer almaktadır¹³⁷¹.

Kurgan, kuzey uçta ovaya uzanan bir noktada olmasıyla birlikte Iğdır geçidine hakim bir tepenin üzerinde bulunmaktadır. Bu alanda etrafı bir platformla çevrili sadece tek bir kurgan bulunmaktadır. Mahmut Burnu Kurganı, olasılıkla bir yöneticiye ait olduğu düşünülmektedir. Kurgan kaçak kazılarla tahrip edilmiştir¹³⁷².

Suluçem Kurganları

Suluçem Kurganları, Ağrı'nın doğusunda, Doğubayazıt-Ağrı karayolunun 14 km'den sonra kuzeye doğru çıkan bir yolla Doğubayazıt İlçesinin Suluçem Köyü yakınlarında bulunmaktadır¹³⁷³. Arasın güneyinde bulunan dağların güney eteklerindeki Suluçem arazisi, volkanik bir araziye sahip Sinek Yaylası'nın¹³⁷⁴ güney ucunda ve deniz seviyesinden 1750 m. yükseklikte bulunmaktadır¹³⁷⁵. Su kaynağını Balık Gölü'nden (2241 m.) alan arazi Ağrı, Iğdır, Doğubayazıt ve diğer ilçelerin en zengin otlak alanlarından biridir¹³⁷⁶.

Balık Gölü yaylasındaki Suluçem Kurganları diğerlerinden farklıdır¹³⁷⁷. 1995 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında Suluçem Köyü yakınlarında yüksek yığma tepelere sahip altı adet kurgan tespit edilmiştir¹³⁷⁸. Suluçem Kurganları ortalama 45 m. çapına sahip olduğu için Anadolu'nun en büyük ve en geniş kurgan alanlarından biri olma özelliğine sahiptir¹³⁷⁹. Kurganların üçü Suluçem Köyünün merkezinde, iki tanesi Güllüce Köyüne doğru giden yolda, diğeri ise Güllüce Köyünün içinde bulunmaktadır¹³⁸⁰.

¹³⁷¹ Özfirat 2014, 210-211.

¹³⁷² Özfirat 2014, 211.

¹³⁷³ Özfirat 2001a: 29-31; Özfirat 2001b: 71; Çoban 2017: 292-293.

¹³⁷⁴ Ağrı ili ve Doğubayazıt ilçesi arasında Ağrı'nın en önemli yaylalarından biridir. Yaylanın rakamı 2.500 m'dir. Yayla, 39° 50' 33.77" N 43° 29' 7.09 E koordinatları arasında bulunmaktadır. Ağrı'nın kuzeyindeki Ahlatlar Gediğinden Doğubayazıt'ta bulunan ve Ağrı'nın doğusuna düşen Balık Gölü'ne kadar geniş bir alana yayılmıştır. Sarp ve engebeli bir araziye olmamakla birlikte zengin su kaynakları ve küçük göllere sahiptir. Geniş ve dalgalı dağ düzlükleri olmasına rağmen, orman örtüsünden yoksundur. Fakat gür ve zengin dağ çayırı ve otlakları bulunmaktadır. Yörenin halkı, ilkbahardan hemen sonra Sinek Yaylası'na yayla faaliyetleri için geçici göçler yapmaktadır. Barınmak için kıl çadırlar kullanılmaktadır (Saraçoğlu 1956, 244 vd; Atalay 1997, 202 vd; Atalay-Mortan 1997, 317 vd; <http://www.sinek.gen.tr/agri-sinek-yaylasi.html>).

¹³⁷⁵ Özfirat 2001b: 71; Tiryaki 2018: 641-642.

¹³⁷⁶ Özfirat 2001b: 71.

¹³⁷⁷ Özfirat 2001b: 71-75.

¹³⁷⁸ Özfirat 2002: 2.

¹³⁷⁹ Özfirat 2002: 343; Ceylan 2004: 44; Yardimciel 2018: 83.

¹³⁸⁰ Özfirat 2002: 2.

Suluçem Kurganları yapısal olarak Ermenistan'daki Karmir Berd ve Sevan-Üzerlik kültürleriyle benzerlik göstermektedir¹³⁸¹. Taş ve toprak yığma tepelerle birlikte taş yığma tepelerin altında bulunan mezar odaları, taş sandık veya çukur mezarlara sahip kurganlar Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın kuzeyinde yaygın olarak kullanılmıştır¹³⁸².

Kurgan I

Kurgan I, herhangi bir tahribat gerçekleşmeden sağlam durumda bulunmuştur. Yaklaşık olarak 43.00 m. çapında ve 4.00-5.00 m. yüksekliğe sahiptir. Kurganın üzeri modern çit duvarı ile iki kısma ayrılmış ve yoğun bitki örtüsüyle kaplıdır. Kurganın yığma tepesi taş ve topraktan yapılmıştır¹³⁸³.

Kurgan II-III

Köyün merkezinde bulunan II ve III. kurganlar, günümüzde tarla açma yapımında tamamen tahrip edilmiştir¹³⁸⁴.

Kurgan IV

Kurgan IV, tespit edilen altı kurganın içerisinde en dikkat çekicidir. Güllüce Köyü'ne doğru uzanan yolun yaklaşık olarak 500 m. sağında yer almaktadır. 60.00 m. çapında, yaklaşık olarak 10.00 m. yüksekliğe sahiptir. Yapılan incelemeler neticesinde kurganda merkezi bir tepede bulunan ana kurgan ve tepenin eteklerinde ise dokuz adet küçük boya sahip taş kümeleriyle çevrili ve doku olarak ana kurgana benzeyen kurganlar yer almaktadır. Ana kurganda elde edilen verilere göre Gürcistan'da bulunan Meskheti kurganlarından yola çıkarak ana tepenin altında tek bir gömü değil, birden fazla gömünün olabileceği düşünülmektedir¹³⁸⁵.

Kurgan V

Kurgan V, Güllüce Köyü yolunun üzerinde olan Tutumlu Köyü'nü geçildiği gibi yaklaşık olarak 300-400 m. yolun solunda bulunmaktadır¹³⁸⁶.

¹³⁸¹ Ermenistan coğrafyasında yoğun olarak görülen Karmir Berd ve Sevan-Üzerlik kültürleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kushnareva 1993: 134 vd.; Özfırat 2001a: 20 vd.

¹³⁸² Özfırat 2002: 4.

¹³⁸³ Özfırat 2002: 2.

¹³⁸⁴ Özfırat 2002: 2.

¹³⁸⁵ Lordkipanidze 1991: 69 vd.; Djaparidze 1995: 93 vd.

¹³⁸⁶ Özfırat 2002: 3.

Kurgan VI

Kurgan VI, Suluçem Köyü'nün yaklaşık olarak 6 km. kuzeybatısındaki Güllüce Köyü'nün içinde bulunmaktadır. Jandarmadan elde edilen bilgilere göre 1994 yılında yapılan kaçak kazıları sonucunda büyük oranda tahrip edilmiştir. Günümüzde ise 5.50 m. derinliğine sahip bir çukurdan ibarettir. Jandarmadan alınan fotoğraflardan yola çıkarak kurganın altında doğu-batı yönünde uzanan ve 3.50x1.50 m. boyutlarında taş sanduka mezar bulunmaktadır. Mezarın üstü üç tane büyük sal taşı ile örtülmüştür. Mezara ait bir kapak taşının kaldırılmasıyla mezara giriş sağlanmış ve tek kişilik bir gömüyle birlikte iskeletin yanında hediyeler bulunmaktadır. Açılan çukur içinde 1.90x1.20 m. boyutlarına sahip taş levhanın ya kapak taşı ya da bunlardan biri olduğu düşünülmektedir. Çukurun içinde yaklaşık olarak aynı boyutlara sahip iki tane sal taşı daha göze çarpmıştır. Kurganın orijinal yüksekliği ve görünümü hakkında bilgiler elde edilememiştir¹³⁸⁷. Kurganın yığma tepesi iri çakıl taşlarla ve toprakla yükselmiştir. Tüm bunlarla birlikte kesitler ve dolgunun bir konglomerayı andırmaktadır¹³⁸⁸.

Seramik Buluntuları

Suluçem IV No'lu kurgan mezarında definciler tarafından açılan kazı çukurunda bazı seramik parçaları bulunmuştur. Bunlar monokrom boyalı (kiremit astar üzerine siyah renk) iki gövde parçası ve siyah açıkta siyah açkılı içe kapalı ağız kenarlı çömlek parçasıdır¹³⁸⁹. Büyük bir çömlek parçasına ait olduğu düşünülüp bir parçası kalın dalgalı hatlara sahipken diğeri bu türe ait bir bandın her iki tarafı çengellerle bezelidir¹³⁹⁰.

Jandarmadan elde edilen bilgilere göre 1994 yılında VI No'lu kurgan mezarında yapılan kaçak kazıda ele geçirilen ve Erzurum Müzesi'nde sergilenen iki tane alçak boyunlu çömleğin önemi hem Doğu Anadolu'nun Yüksek Yaylası için hem de yörenin MÖ. II. bin Çağ'ı hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Monokrom boyalı çömleklerden birinde, dalgalı hatlar ve geniş dörtgen diziler mevcuttur. Diğer çömlekte ise kelebek motifleri ve içi paralel dalgalı hatlar bulunmaktadır. Her iki çömlekte de ağız kenarları paralel bir şekilde kalın çizgilerle bezenmiştir. İlk çömleğin benzerleri Sevan-Üzerlik Kültürü'nün en belirgin

¹³⁸⁷ A. Özfirat: "Burada da ana tepenin etrafında daha küçük tepeliklerin olup olmadığı konusunda bir şey söylenemez. Ancak, köylüler önceki yıllarda tepenin çeşitli yerlerinde 4 ayrı mezar daha açtıklarını ifade etmişlerdir. Nitekim açılmış olan çukur içinde duran 2 sal taşı levha -eğer ana mezarı kapatan kapak taşları değilse- bu mezarlardan birine ait olabilir" (Özfirat 2002: 3, dn. 7).

¹³⁸⁸ Özfirat 2002: 3.

¹³⁸⁹ Özfirat 2010: 53.

¹³⁹⁰ Özfirat 2002: 3.

özelliklerinden biridir¹³⁹¹. Diğeri ise Karmir Berd grubuna aittir¹³⁹². Bunlar dışında; Trialeti¹³⁹³, Zurtaketi¹³⁹⁴, Lçaşen¹³⁹⁵, Meskheti¹³⁹⁶, Ketı¹³⁹⁷, Ariç¹³⁹⁸, Karmir Berd¹³⁹⁹, Verin Naver¹⁴⁰⁰, Aygeşat¹⁴⁰¹, Metsamor¹⁴⁰², Eçmiadzin¹⁴⁰³, Ezneburd¹⁴⁰⁴, kurganlarında boyalı seramikler ele geçmiştir¹⁴⁰⁵.

Musun Kurganları 1-2

Her iki kurganda Orta Tunç Çağ'ına aittir. Musun 1 Kurganda monokrom geometrik bezemeli seramik parçaları ele geçmiştir¹⁴⁰⁶.

Yaygınyurt Kurganları

Doğubayazıt Ovası'nın doğu ucunda olup Ağrı Dağı'nın güney eteklerinde ve Sarısu Çayı'nın¹⁴⁰⁷ kuzeyinde bulunan bir düzlükte yer almaktadır. 2011 yılında gerçekleştirilen çalışmalarda toplamda 11 adet kurgan tespit edilmiş ve tamamı kaçak kazılarla tahrip edilip soyulmuştur¹⁴⁰⁸. 2017 yılında ise bölgede tekrardan gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırmalarında kurgan sayısı 17 olarak yeniden güncellenmiştir. Tespit edilen 17 kurganların 14'ü aynı yerde bulunurken üçü ise ana mezar alanının yaklaşık olarak 100 m. doğusunda yer almaktadır¹⁴⁰⁹.

¹³⁹¹ Kushnareva, Sevan-Üzerlik Kültürlerini geniş kapsamlı ele almıştır. Bu çalışma sayesinde burada bulunan seramiklerin hangi kültürle benzer özellikler gösterdiği saptanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kushnareva 1993, 134 vd. Bununla birlikte A. Özfırat, bu çalışma doğrultusunda her iki kültürü ele almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özfırat 2001a, 20 vd.

¹³⁹² Özfırat 2002, 3-4.

¹³⁹³ Rubinson 1976, 25 vd., lev. 1,5-7, 12, 15.

¹³⁹⁴ Djaparidze 1964, 106 vd., lev. 5-7, 11; Djaparidze 1969, 274 vd., res. 5-8, 30-31, lev. VII-X, XVIII.

¹³⁹⁵ Kushnareva 1985, 93; Kushnareva 1993, 158.

¹³⁹⁶ Djaparidze ve Avalişvili-Tsereteli 1985, 21 vd., lev. 3,14.

¹³⁹⁷ Kushnareva 1993, 145, res.56.

¹³⁹⁸ Khachatryan 1975, 91 vd.; Kushnareva 1993, 114.

¹³⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kushnareva 1960.

¹⁴⁰⁰ Simonyan 1984, 122 vd., res. 1, 4.

¹⁴⁰¹ Kushnareva 1993, 140, res. 53.

¹⁴⁰² Khanzadyan 1995, 6 vd.

¹⁴⁰³ Martirosyan 1964, 56 vd.

¹⁴⁰⁴ Aliev 1977, 39, 49; Seidov ve Baxşaliev vd. 1995, 73 vd.

¹⁴⁰⁵ Özfırat 2002, 4.

¹⁴⁰⁶ Yardimciel ve Gizlenci 2018, 61.

¹⁴⁰⁷ "Sarısı'nın derinleştirilmesi binlerce hektarlık taşkın ovasının kurmasına ve Doğubayazıt Sazlığı'ndaki su seviyesinin düşmesine sebep olmuştur. Doğubayazıt Çevreyi Koruma ve Güzelleştirme Derneği, bölgedeki yaban hayatının korunması için çalışmalar yapmaktadır" (<http://www.turkiyesulakalanlari.com/portfolio/dogubayazit-sazliklari-agri/>).

¹⁴⁰⁸ Özfırat 2013: 294.

¹⁴⁰⁹ Yardimciel ve Gizlenci 2018: 61.

Yaygınyurt Kurganlarında ele geçen seramikler, Orta Tunç Çağ'ı Aras Boyalıları Kültürü'ne aittir¹⁴¹⁰. Fakat bazı kurganlarda Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ına ait çanak çömlek parçaları ele geçmiştir¹⁴¹¹.

Yaygınyurt'ta herhangi bir şekilde arkeolojik merkeze ait veri bulunamamıştır. Bunun nedeni ise transhümanist bir gruba ait mezar alanı olabileceği düşünülmektedir. Çünkü nomadik grupların özelliklerine bakıldığında konar-göçer yani kısa süreli yerleşmelere sahip olduklarından mezar alanları yoktur. Transhümanist gruplar ise bir merkeze bağlı topluluk oldukları ve aynı yere defin işleminin gerçekleştirdikleri bilinmektedir. Bu bağlamda Yaygınyurt'un transhümanisler tarafından kurulduğu düşünülmektedir¹⁴¹².

YK1 Kurganı

YK1 Kurganı, mezar alanının merkezinde bulunmaktadır. Bu kurgan mezar, diğerlerine göre en büyük kurgan olup çapı 14 m'dir. Kurganın yığma tepesi işlenmemiş taşlarla yapılmış ve çevre duvarlarının örgü kalınlığı yaklaşık olarak 0.5 m'dir. Seramikler Orta Tunç Çağ'ı monokrom Aras Boyalıları ve Orta Tunç Çağ'ı kültürüne ait olan siyah açıkta baskı tarak bezemeli seramiklerdir¹⁴¹³.

YK3 Kurganı

YK3 kurgan, daha küçüktür. Bu kurgan mezarının diğerlerinden farkı Orta Tunç Çağ'ına ait polikrom Aras Boyalıları Kültürü'ne ait seramiğin elde edildiği tek kurgandır. Bununla birlikte diğer kurganlardan monokrom Aras Boyalıları Kültürü seramiği ele geçmiştir¹⁴¹⁴.

YK7-YK9 Kurganları

Araştırmacıları tarafından aynı başlıkta değerlendirilen YK7 ve YK9 kurganlarında ele geçen seramikler Aras Boyalıları Kültürü'ne aittir¹⁴¹⁵.

¹⁴¹⁰ Gizlenci 2018: 83.

¹⁴¹¹ Özfirat 2013: 294.

¹⁴¹² Yardıciel ve Gizlenci 2018: 62.

¹⁴¹³ Yardıciel ve Gizlenci 2018: 61

¹⁴¹⁴ Yardıciel ve Gizlenci 2018: 61

¹⁴¹⁵ Yardıciel ve Gizlenci 2018: 61

Dertek Kurganları

Dertek Kurganları, Doğubayazıt ilçesine bağlı Dertek beldesinde¹⁴¹⁶ ve Doğubayazıt Ovası'nda yer almaktadır¹⁴¹⁷. Bununla birlikte Sağlıksuyu ve Bozkurt arasında bulunan bir düzlükte yer almaktadır¹⁴¹⁸. 2007 yılında gerçekleştirilen araştırmalar sırasında tespit edilen Dertek Kurganlarında herhangi bir buluntunun ele geçmemiştir¹⁴¹⁹. Burada bulunan kurganların boyut olarak büyük olduğu belirtilmiştir¹⁴²⁰. Kurganların yapısal özelliklerinden yola çıkarak Orta Tunç Çağ'ına ait olabileceği düşünülmüştür¹⁴²¹. Bununla beraber Dertek Kurganlarının Bozkurt'ta bulunan Orta Tunç Çağ'ına ait mezarlığın devamı olduğu düşünülmektedir¹⁴²².

4.2.3. Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi (ykl. MÖ. 1400/1300-900)

Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ına ait mimari ve seramik malzemeleri yakın özellikler gösterdiği için beraber değerlendirilmiştir¹⁴²³. Seramikler, höyüklerde yok denilecek kadar azdır¹⁴²⁴. Fakat yoğun olarak kalelerde ve kalelerin bulunduğu tepenin yamacında yer alan mezar alanlarında bulunmuştur¹⁴²⁵. Höyükler yok denilecek kadar az olmakla birlikte bunlar yüksek platolu ovalarda yer almaktadır. Höyükler, Erken Tunç ve Orta Demir Çağ'ında yoğun olarak kullanılmıştır¹⁴²⁶.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin yüksek platolu yaylalarında bulunan kaleler ve kalelerin bulunduğu tepelerin yamaçlarındaki büyük ve geniş alanlara yayılan mezarlar, nüfusun belli başlı merkezlerde toplandığını göstermektedir. Zira bu çağda Urartuların krallığa zemin oluşturacak şekilde politika gütmesindeki sosyal organizasyonunun payı büyüktür¹⁴²⁷.

Yukarda da değinildiği üzere Doğubayazıt ve yakın çevresinin Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ı yerleşim düzeni, yüksek platoda bulunan tepelere inşa edilen kale ve tepelerin

¹⁴¹⁶ Özfirat 2009: 359.

¹⁴¹⁷ Özfirat 2009: 345.

¹⁴¹⁸ Özfirat 2014: 213.

¹⁴¹⁹ Özfirat 2009: 345, dn. 2.

¹⁴²⁰ Özfirat 2014: 213.

¹⁴²¹ Özfirat 2009: 345, dn. 2.

¹⁴²² Özfirat 2014: 215.

¹⁴²³ Özfirat ve Marro 2004: 18; Özfirat ve Marro 2007: 8.

¹⁴²⁴ Özfirat 2008: 201.

¹⁴²⁵ Özfirat ve Marro 2007: 8.

¹⁴²⁶ Özfirat ve Marro 2007: 8.

¹⁴²⁷ Özfirat 2007: 145.

yamaçlarında bulunan mezar alanlarından oluşmaktadır¹⁴²⁸. Bu yerleşim düzeni Güney Transkafkasya coğrafyası için de geçerli bir sistemdir¹⁴²⁹. Bunlar; Dvina, Ketı, Horom, Lori Berd, Elar, Lçaşen, Metsamor, Artık yerleşimleridir¹⁴³⁰. Burada Geç Tunç/Erken Demir Çağ kültürü, *Lçaşen-Metmasor Kültürü* olarak adlandırılmaktadır. Doğubayazıt ve yakın çevresinde bulunan kale ve mezarlar yapısal özellik ve diğer materyal buluntular açısından Lçaşen-Metsamor Kültürü'ne ait yukardaki yerleşimler ile benzerlik göstermektedir¹⁴³¹.

4.2.3.1. Höyük ve Yerleşim

Sağlıksuyu/Ziyarettepe Höyüğü

Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ına ait seramikler ele geçmiştir¹⁴³².

Çetenli Höyüğü

Çetenli'de Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ına ait seramikler ele geçmiştir¹⁴³³.

Kohe Musa Yerleşimi

Kohe Musa yerleşiminde Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ına ait seramikler ele geçmiştir¹⁴³⁴. Yerleşimde mimari izler büyük bir alana dağınık halde yayılmıştır. Bu mimari izler, kuzey-güney doğrultusuna sahip dikdörtgen planlı yapılara ait olduğu düşünülmektedir. Bunlardan bazıları birleşim sağlayarak birkaç odalı bir yapı oluşturmaktadır¹⁴³⁵.

Sazlıktepe Yerleşimi

Sazlıktepe'de bir yerleşime ait olabilecek kalıntılar tespit edilmiştir. Yerleşimin yanında bulunan nehirde tespit edilen bu mimari yapılar, nehrin batı yamacında bulunmakta

¹⁴²⁸ Ermenistan'da Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ı kale ve mezar alanların düzeni hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Martirosyan 1964: 61-113.

¹⁴²⁹ Ermenistan'daki Alagöz (Aragats) Dağı'nın eteklerinde bulunan yerleşimler (Özfirat ve Marro 2004: 19).

¹⁴³⁰ Yerleşimler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özfirat ve Marro 2004: 19, dn. 27-34.

¹⁴³¹ Özfirat ve Marro 2004: 19.

¹⁴³² Özfirat ve Marro 2007: 8.

¹⁴³³ Özfirat ve Marro 2004: 8.

¹⁴³⁴ Özfirat ve Marro 2007: 8.

¹⁴³⁵ Özfirat ve Marro 2007: 11.

ve çok belirgin olmayan mimari kalıntılardır¹⁴³⁶. Yerleşimde Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ına ait seramikler ele geçmiştir¹⁴³⁷.

4.2.3.2. Kaleler

Kaleler, çoğunlukla Erken Tunç ya da Erken Demir Çağ'ından itibaren Orta-Geç Demir çağlarına kadar kullanılmıştır. Bu sebepten dolayı mimaride kesin tarihleme yapılamamıştır¹⁴³⁸. Yörede Urartu Krallığı'nın standart inşa tekniğiyle yapılmış kaleler ve tek evreli yerleşimler dışında¹⁴³⁹ kalelerde düzenli bir plan söz konusu değildir¹⁴⁴⁰. Kaleler, yüksek seviyede bulunan dağ eteklerinde ve yüksek platolu yaylalarda yer almaktadır¹⁴⁴¹. Yerleşimler için büyük ya da küçük düzlüklere hakim olabilecek kayalık tepeler tercih edilmiş bu nedenle inşa edilen kalelerin bölgeye veya yol güzergâhlarına hakim olması sağlanmıştır¹⁴⁴². Mimaride yerel özelliklerin devamı sağlanmıştır¹⁴⁴³. Orta veya küçük boylara sahip taşlardan duvarlar yapılmış ve kalelerin topografyaya uygun bir şekilde planlama anlayışı bulunmaktadır¹⁴⁴⁴.

Bozkurt Kalesi 1

Bozkurt Kalesi 1, konumuna göre stratejik bir noktada yer almaktadır. Kale, Ağrı Dağı'nın güneybatısında bulunan yüksek bir tepede inşa edilmiştir. Bu tepe, Doğubayazıt Ovası'na hakim olmakla birlikte kuzeybatıda Aras Vadisi ve Kafkasya geçidine, güneyde Van Gölü Havzası, doğuda İran ve batıya ulaşan tüm yolları denetleyebilecek bir noktada bulunmaktadır¹⁴⁴⁵.

Kale 1, topografyaya göre şekillenmiştir. Duvarlarında kaba, iri ve işlenmemiş kyklopik taşlar kullanılmış ve düzensiz bir şekilde dikdörtgen planlıdır¹⁴⁴⁶. Kalenin uzunluğu kuzey-güney yönünde 210 m. genişliği doğu-batı yönünde 150 m'dir. Kentin iki girişi bulunmaktadır. Birinci giriş kuzeydoğuda ve 2.00 m. diğeri ise güneyde ve aynı boyuttadır. Duvarların kalınlıkları 1.80-2.10 m. arasında değişmektedir. Bazı taşların boyu

¹⁴³⁶ Özfirat ve Marro 2004: 11.

¹⁴³⁷ Özfirat ve Marro 2004: 8.

¹⁴³⁸ Özfirat 2008: 201; Özfirat 2009: 348.

¹⁴³⁹ Özfirat 2009: 348.

¹⁴⁴⁰ Özfirat 2007: 145.

¹⁴⁴¹ Özfirat ve Marro 2007: 8.

¹⁴⁴² Özfirat 2008: 201.

¹⁴⁴³ Özfirat 2008: 201

¹⁴⁴⁴ Özfirat 2009: 348.

¹⁴⁴⁵ Özfirat 2015: 158.

¹⁴⁴⁶ Özfirat 2014: 213.

2.00 m'yi bulmaktadır. Kalede bazı mekanlara ait kare ve dikdörtgen planlı duvarlar bulunmaktadır¹⁴⁴⁷. Kalenin Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ı I (GTC-EDÇ I)'e aittir¹⁴⁴⁸.

Harabepazar/Harabapazar Kalesi

Harabepazar Kalesi, Doğu Anadolu Bölgesi ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde bulunan Tunç Çağ'ı kalelerinin kilit noktasında yer almaktadır¹⁴⁴⁹. Ağrı ilinin 73 km. kuzeydoğusunda ve Doğubayazıt ilçesinin 104 km. kuzeybatısında bulunmaktadır¹⁴⁵⁰. Sinek Yaylası girişindeki Hıdır Deresi Vadisi'ne hakim bir noktada yer almaktadır¹⁴⁵¹. Kalenin deniz seviyesinden ortalama yüksekliği 2440 m'dir¹⁴⁵². Batıdan kuzeydoğuya doğru akan ve Aras Irmağı'na kavuşan Cimşit Deresi'nin güneydoğusunda yer almaktadır. Kalenin bulunduğu kayalığın Cimşit Deresi Vadisi'nden ortalama yüksekliği 85-90 m. civarındadır¹⁴⁵³. Harabepazar Kalesi, bölge halkı tarafından *Haraba Bacar* yani yıkık şehir olarak adlandırılmaktadır. Kaleye, güneybatıdan Cimşit Deresi Vadisi'nden çıkılmaktadır. Eski yol kalıntısı, fazla dik olmayan bir rampayı aştıktan sonra, kalenin kapısına kadar uzanmaktadır¹⁴⁵⁴. Kaleye en yakın olan yerleşim merkezi, 1-1.5 km. güneybatıdaki Pınarcık (Kanikurk) mahallesi yer almaktadır. Yakın çevrede çok sayıda küçük yerleşim bulunmasına rağmen, en büyük köy batıda Kovancık (Hacıdodo) ile güneyde Yanıkgöl (Gölşevti) bulunmaktadır¹⁴⁵⁵. Kalenin ve Pınarcık'ın 1.5-2 km. güneydoğusunda 2887 m. yüksekliğinde Ziyarettepe yer almaktadır¹⁴⁵⁶. Ziyarettepe, adından da anlaşılacağı üzere, Eskiçağ'dan itibaren günümüze kadar kutsal bir dağ olarak bilinmekte ve bölge halkı için oldukça manevi bir değere sahiptir¹⁴⁵⁷.

Harabepazar Kalesi, her yönden görülmektedir. Güneybatı eteklerinde geniş büyük bir şehir kalıntısına ve mezar alanına sahiptir. Çevredeki andezit yataklarının çokça bulunması kalenin andezit taşından yapılmasına olanak sağlamıştır¹⁴⁵⁸. Kale, yüksek ve sarp

¹⁴⁴⁷ Özfirat 2015: 158.

¹⁴⁴⁸ Özfirat 2015: 159.

¹⁴⁴⁹ Belli 2004: 29.

¹⁴⁵⁰ Belli 2004: 29.

¹⁴⁵¹ Belli 2004: 29; Özfirat 2005: 331; Özfirat ve Marro 2007: 11.

¹⁴⁵² Belli 2004: 29.

¹⁴⁵³ Belli 2004: 33.

¹⁴⁵⁴ Belli 2004b: 152.

¹⁴⁵⁵ Belli 2004: 30.

¹⁴⁵⁶ Belli 2004: 30.

¹⁴⁵⁷ Belli 2004: 30.

¹⁴⁵⁸ Çevrede en önemli andezit yatağı Ağrı Dağı'dır. Dağda 4000 m'ye kadar bazalt diğer yükseklikte andezit lavlar bulunmaktadır (<http://www.sanalmemleket.com/agri.html>). Bu nedenle yörede yer alan çoğu kale, andezit taşından yapılmıştır (Belli 2004: 34).

bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. Arazinin doğal yapısına uygun olarak kuzey-güney doğrultuda uzanmakta ve 3.500 m²'lik bir alana sahip dikdörtgen planlıdır¹⁴⁵⁹.

Doğal kayalıkların üzerinde inşa edilen kaleler, kayaların sert ve büyüklüğünden yararlanılarak yerleşimlerin bazı yönlerinde tarafında duvar yapma amacı güdülmemiştir. Kalelerin yalnızca savunma yönünden zayıf olan kısımlarında duvarların yapılması, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde Orta Tunç Çağ'ından itibaren görülmektedir. Örneğin, Nahçıvan Özerk Cumhuriyet'indeki Orta Tunç Çağ'ına ait Çalhankale¹⁴⁶⁰ ve Vahyır (Nebi)¹⁴⁶¹ kaleleri ile Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Yoğunhasan¹⁴⁶², Norgüh¹⁴⁶³ ve Meydantepe kalelerinde sadece savunma yönünden zayıf olan kısımlarda duvarlar yapılmıştır¹⁴⁶⁴. Harabapazar Kalesi'nin doğu kısmı dik olduğu için duvar yapma gereği duyulmamıştır. Kalenin zayıf olan noktalarında inşa edilmiştir. Batıda ortalama 2 m. genişliğine sahip bir duvar inşa edilmiştir. Kayalığın sunduğu bütün olanakları değerlendiren mimarlar, kayalık tepedeki ana kaya çıkıntılarını düzelterek taş temel inşa etmiştir. İri taşlardan yararlanılarak yan yana iki sıra halinde yapılan duvarlar büyük ölçüde tahrip olmuştur¹⁴⁶⁵. Bir sıra taş dizisinin duvarında kullanılan taşların dörtten fazla köşeye sahip olduğu gözlemlenmiştir. Taşlar arasındaki büyük boşluklar, küçük taşlarla içi doldurulmuştur¹⁴⁶⁶. Kalenin, kuzey ve güney kısımlarında duvar yapılma gereği duyulmamıştır¹⁴⁶⁷. Doğu duvarı, batı duvarına göre saldırılara karşı açık bir konumdadır. Bu nedenle savunması diğer duvarlara göre daha güçlü olmalıydı. Günümüzde dahi doğu duvarı, batı duvarına göre bir kat daha yüksektir. Doğu duvarı, batı duvarına göre daha uzun ve yüksektir. 76 m. uzunluk ve 1.30 m-1.90 m. arasında 2.40 m-2.70 m. genişliğe sahiptir. Duvarların iç ve dış kısımlarına ait büyük kümeler halindeki taşlara göre duvarın ilk yapıldığı sırada yüksekliğinin 2.5-2.80 m. arasında olduğu düşünülmektedir¹⁴⁶⁸. Batı duvarı, güneyde bulunan kayalıklarla birleştiği için diğerlerine göre daha kısadır. Düz bir biçimde inşa edilen batı duvarının uzunluğu ortalama 42 m'dir¹⁴⁶⁹. Savunmayı dış saldırılara karşı

¹⁴⁵⁹ Belli 2004: 30, 34.

¹⁴⁶⁰ Belli-Sevin 1999: 18 vd.; Belli 2001: 413 vd.

¹⁴⁶¹ Belli 2001a: 414 vd.; Belli-Baxşəliyev 2001: 29 vd.

¹⁴⁶² Belli-Ceylan 2002: 121.

¹⁴⁶³ Tarhan-Sevin 1976/77: 287 vd.; Belli ve Baxşəliyev 2001: 31; Belli ve Konyar 2003: 76 vd.

¹⁴⁶⁴ Belli 2004: 35.

¹⁴⁶⁵ Belli 2004: 30.

¹⁴⁶⁶ Belli 2004: 30.

Orta Demir Çağ'ında inşa edilen kalelerin duvarlarındaki boşlukların küçük dolgu taşlarla doldurulduğu bilinmektedir (Özfirat 2008: 348-349).

¹⁴⁶⁷ Belli 2004: 34.

¹⁴⁶⁸ Belli 2004: 34.

¹⁴⁶⁹ Belli 2004: 35.

daha güvenli ve korunaklı hale getirmek için bastiyon ve testerelerin yapıldığına dair duvara ait taşların duvar diplerine düşmesinden dolayı yorum yapılamamıştır¹⁴⁷⁰.

Duvarların iç ve dış kısımlarında genellikle dikdörtgen¹⁴⁷¹ biçimli yassı sal taşlar kullanılırken, içe gelen kısımlarda daha küçük taşlar tercih edilmiştir. Bunlarla birlikte taşlar arasında sağlamlaşması ve birleşmesi için malzeme olarak kil veya çamurdan yararlanıp yararlanılmadığına dair herhangi bir kanıt elde edilmemiştir. Duvarların yıkılan kısımlarında herhangi bir çamur izine rastlanmaması,¹⁴⁷² çamur veya kile gerek duyulmadığını göstermektedir. Nitekim büyük blokların kullanılması ve boşluklara küçük taşların eklenmesi dahilinde gereken sağlamlığın yeterli olduğunun göstergesi olabilir. Duvarlarda kullanılan taşlar genellikle dikdörtgen biçimde olması, duvarların görünümü ve yapım tekniği açısından oldukça ilginçtir. Duvarlar tümüyle taştan kuru duvar tekniği ile örülmüştür¹⁴⁷³.

Kalenin güneybatı kesiminde yer alan kapı, 3.20 m. genişliğinde ve 2.70 m. derinliktedir. Kapı girişi iki duvar arasında görünmesine rağmen, düzgün bir şekilde işlenmiş dikdörtgen biçimli büyük taşlardan özenle yapılmıştır¹⁴⁷⁴. Kapının her iki yanındaki duvarlarda kullanılan taşların, diğer duvarlarda kullanılan taşlara kıyasla daha büyüktür¹⁴⁷⁵. Kapı direklerinin oturduğu yuvalar, 1 m'lik bir derinlikten sonra iç kısımda yer alır. Güneydeki kapı direği çıkıntısı 30 cm. kuzeydeki kapı ise 20 cm'dir. Çift kanatlı olduğu gözlemlenen kapı içeriye doğru açıldığı belirlenmiştir¹⁴⁷⁶. Nahçıvan Özerk Bölgesi'nde Orta Tunç Çağ'ına ait Çalhankale ve Nebi'nin savunma duvarı kapısı ile benzerdir¹⁴⁷⁷. Kapı direği açıklığından sonra 1.70 m derinliğinde, 3.20 m. genişliğinde ve ortalama 5 m² büyüklüğünde küçük bir avlu bulunmaktadır. Avlu tabanının sal taşlarıyla kaplı olup olmadığı anlaşılamamıştır. Bunun nedeni ise yıkılan duvar taşlarının kümelenmesidir. Savunmayı güçlendirmek amacıyla, kapı girişine dik bir rampa yapılmıştır¹⁴⁷⁸.

¹⁴⁷⁰ Belli 2004: 34.

¹⁴⁷¹ Özfirat 2005: 331.

¹⁴⁷² Belli 2004: 34.

¹⁴⁷³ Belli 2004: 34.

¹⁴⁷⁴ Belli 2004: 33.

¹⁴⁷⁵ Belli 2004: 33.

¹⁴⁷⁶ Belli 2004: 33-34.

¹⁴⁷⁷ Belli ve Sevin 1999: 18 vd; Belli 2004: 39-40.

¹⁴⁷⁸ Belli 2004: 33-34.

İlk izlenimlerde kalenin içi düz gibi görünmekte fakat kuzeyden güneye doğru ilerledikçe eğimli bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır¹⁴⁷⁹. Kalenin içinde herhangi bir konut mimarisine ait kalıntı ve seramik parçaları bulunmamıştır¹⁴⁸⁰. Fakat tepenin güney yamacında yer alan kare veya dikdörtgen mimari yapılardan Geç Tunç/Erken Demir ve Orta Demir Çağ'a ait seramikler ele geçmiştir¹⁴⁸¹. Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Harabepazar Kalesi'nin inşa tekniğine benzer tek merkez şu anlık Melikin Bağlarının savunma duvarlarında gözlemlenmiştir¹⁴⁸².

Ömerağa-Gölyüzü Kalesi

Ömerağa Kalesi, Ağrı Dağı'nın lav akıntısının ovayla birleştiği noktada yer almaktadır¹⁴⁸³. Kale, İran yolu üzerinde bulunmasıyla önemli bir konumda bulunmaktadır¹⁴⁸⁴. Kale, ovaya hakim doğal kayalık olan bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. Savunma duvarlarıyla çevrili kale, kyklopik ya da yarı kyklopik tekniğiyle yapılmıştır. Kalenin inşa edildiği tepenin eteklerinde geniş alanlara yayılan mezar alanı bulunmaktadır¹⁴⁸⁵.

Eski Değirmen Kalesi

Doğubayazıt ilçesinin Melikşah Köyü yakınlardaki Eski Değirmen Mevkii'nde bulunmaktadır¹⁴⁸⁶. Burada Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ına ait seramikler ele geçmiştir¹⁴⁸⁷.

Karaburun Kalesi

Karaburun Kalesi, Doğubayazıt ilçesi, Buyuretti (Noreşin) Köyünde bulunmaktadır¹⁴⁸⁸. Kalede Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ına ait seramikler ele geçmiştir¹⁴⁸⁹.

¹⁴⁷⁹ Belli 2004: 34.

¹⁴⁸⁰ Belli 2004: 36; Özfırat 2005: 331.

¹⁴⁸¹ Özfırat 2005: 331; Özfırat 2007: 8.

¹⁴⁸² Melikin Bağları: Van Gölü'nün yaklaşık olarak 35 km kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Yüksek bir tepenin güney eteklerinde üç tarafı kalın duvarlarla kaplı bir kaledir. Kabaca kare şeklinde, düzgün ve yüksek duvarlara sahip anıtsal bir görünüme sahiptir (Belli-Sevin 1999: 18 vd.; Belli 2001a: 414 vd.; Belli 2004b: 152; Özfırat 2009: 227).

¹⁴⁸³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mağaralar Mevkii, Kasım Tıgı, Gre Herşe, Gıcık Mevkii (Özfırat ve Marro 2004: 18).

¹⁴⁸⁴ Özfırat ve Marro 2007, 14; Özfırat 2017, 87.

¹⁴⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mağaralar Mevkii, Kasım Tıgı, Gre Herşe, Gıcık Mevkii (Özfırat ve Marro 2004: 18).

¹⁴⁸⁶ Özfırat ve Marro 2007: 3.

¹⁴⁸⁷ Özfırat ve Marro 2007: 8.

¹⁴⁸⁸ Özfırat ve Marro 2007: 3.

¹⁴⁸⁹ Özfırat ve Marro 2007: 8.

Zırdakolu/Göze Kalesi

Göze Kalesi, Doğubayazıt-Iğdır karayolu üzerinde bulunan Karabulak Köyüne yakın Göze Mevkii'nde yer almaktadır¹⁴⁹⁰. Kalede Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ına ait malzemeler ele geçmiştir¹⁴⁹¹.

Bulakbaşı Kalesi

Bulakbaşı Kalesi, Doğubayazıt ilçesine bağlı Bulakbaşı Köyünde bulunan Su Deposu Mevkii'ne yakın bir noktada yer almaktadır¹⁴⁹². Burada Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ına ait seramikler elde edilmiştir¹⁴⁹³.

Ankon Kalesi

Ankon Kalesi, Doğubayazıt ilçesinin Seslitaş Köyü yakınlarında bulunmaktadır¹⁴⁹⁴. Bu kalede ele geçen seramiklerin Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ına ait olduğu saptanmıştır¹⁴⁹⁵.

Seregele Kalesi

Seregele Kalesi, Doğubayazıt ilçesine bağlı Tutumlu Köyünün batısında ve Balıksuyu Vadisi sınırları içerisindeki kayalık bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Kale, dikdörtgen planlı ve güney duvarı 550. M. kuzey duvarı 455.00 m doğu duvarı 260.00 m. ve batı duvarı ise doğu duvarı gibi 260.00 m'dir. Duvar kalınlığı 3.00 m. olarak ölçülmüştür. Kalenin güneydoğu tarafında bulunan ve yukarı kaleye ait olduğu düşünülen kare ve dikdörtgen planlı mekanlar bulunmaktadır. Duvar kalınlıkları ise 1.20-1.50 m. aralığında değişmektedir¹⁴⁹⁶. Seregele Kalesi, Demir Çağ'ı için süreklilik gösteren merkezlerdir. Bu bağlamda burada Erken Demir, Orta Demir ve Geç Demir Çağ'ına ait seramik parçaları ele geçmiştir¹⁴⁹⁷.

¹⁴⁹⁰ Özfirat ve Marro 2004: 3.

¹⁴⁹¹ Özfirat ve Marro 2004: 8.

¹⁴⁹² Özfirat ve Marro 2004: 3.

¹⁴⁹³ Özfirat ve Marro 2004: 8.

¹⁴⁹⁴ Özfirat ve Marro 2004: 3.

¹⁴⁹⁵ Özfirat ve Marro 2004: 8.

¹⁴⁹⁶ Özfirat 2010: 227.

¹⁴⁹⁷ Özfirat 2010: 225.

Tepe Kale

Tepe Kale, Doğubayazıt ilçesine bağlı Suveren Köyü yakınlarında yer almaktadır. Suveren Köyü, Ağrı Dağı'nın batısındaki Pamuk Dağı'nın yamacında bulunmaktadır. Tepe Kale, köyün içinde ve yüksek yakalık bir tepenin üzerinde inşa edilmiştir. Defineciler tarafından kaçak kazılarla tahrip edilen taş örgü mezarlarda, Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ına ait seramikler ele geçmiştir¹⁴⁹⁸.

Demirbaş Kalesi

Demirbaş Kalesi, Doğubayazıt ilçesine bağlı Tanıktepe Köyünde bulunmaktadır¹⁴⁹⁹. Kale, bölgede bulunan Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ı merkezlerinden biridir¹⁵⁰⁰.

Şorik Kalesi

Şorik Kalesi, Doğubayazıt ilçesinin 11 km. kuzeybatısında yer alan Sağlıksuyu Köyünün yaklaşık olarak 500-600 m. batısında Şorik Mevkii'nde yer almaktadır¹⁵⁰¹. Buranın Şorik olarak adlandırılmasının nedeni topraktaki tuz oranının fazla olmasından dolayı halk dilinde Şorik (tuzlu) olarak adlandırılmıştır¹⁵⁰².

Kale, mezar alanının yayıldığı geniş yamacın batı kısmındaki andezitten oluşan yüksek bir tepenin üzerinde inşa edilmiştir¹⁵⁰³. Kalenin deniz seviyesinden yüksekliği 1751 m. olarak belirlenmiştir. Yapı ve duvarlar defineciler tarafından yoğun tahribata uğramıştır. Yapı ve duvarda kullanılan taşların işlenmemiş andezit taşından yapılmıştır. Buradaki yerleşim merkezi Ernis-Evdi Tepe'de uygulanan yerleşim sistemiyle benzer özelliktedir¹⁵⁰⁴. Yapılar, dikdörtgen ve kare planlı ve tamamı taştan yapılmıştır. Bazı yapılar ise diğerlerine oranla daha büyük taşlardan yapılmıştır¹⁵⁰⁵. Şorik Kalesi, Erken Demir Çağ'ına tarihlenen Oğlankale, Papaz, Nurkök, Yoncatepe, Avzini, Nebi, Meydan Tepe, Panz, Evdi Tepe ve

¹⁴⁹⁸ Özfirat ve Marro 2004: 18.

¹⁴⁹⁹ Özfirat 2009, 359.

¹⁵⁰⁰ Özfirat 2009, 349.

¹⁵⁰¹ Çetin 2012: 28.

¹⁵⁰² Belli ve Konyar 2001b: 334.

¹⁵⁰³ Marro ve Özfirat 2004: 303.

¹⁵⁰⁴ Erzen 1964: 570 vd.

¹⁵⁰⁵ Belli ve Konyar 2003: 16-17.

Aliler kalelerine göre küçük bir kale planına sahip değildir¹⁵⁰⁶. Bu kalenin Erken Demir Çağ'ına ait olduğu düşünülmektedir¹⁵⁰⁷.

Aşikhüseyin Kalesi

Aşikhüseyin Kalesi, Sinek Yaylası'nın sınırları içerisinde bulunan Balık Gölü'nün 13 km. kuzeydoğusunda ve Abbasgöl'ün yaklaşık 6 km. doğusunda bulunmaktadır¹⁵⁰⁸. Topografik olarak kayalık iki tepe üzerinde inşa edilmiştir. Bu kalede sur kalıntıları mevcuttur. Kalede ve kuzeydoğu eteklerinde elde edilen seramik parçaları ışığında Erken Demir Çağ'ında inşa edildiği tespit edilmiştir. Bununla birlikte kalenin doğusunda tespit edilen kaya işlemleri, kalenin Urartu Dönemi'nde de kullanıldığını göstermektedir¹⁵⁰⁹.

Kalede elde edilen seramiklerin büyük çoğunluğu gri mallara aittir¹⁵¹⁰. Bunlar iyi açkılanmış, yüzey renkleri koyu gri tondan siyah tona yakındır. İçerisinde az sayıda açık kahverengi astarlı seramikler bulunmaktadır. Form olarak çanak ve çömler mevcuttur. Çanaklar, iki alt gruba ayrılır. İlk grupta, omurgalı seramikler bulunmaktadır. Bunlar içe kapanan veya düz yükselen ağız kenarlı, iç ve dış ağız kenarında paralel yivler yer alır. İkinci grupta ise aynı şekilde omurgalı, omurga kısmından sonra iç bükey bir şekilde dışa doğru açılan ağız kenarlı çanaklardır. Çömler, koyu gri veya gri yüzevidir. Parçaların içerisinde içe doğru kapanan ağızlı, boyunsuz ve küresel gövdeli parçalar mevcuttur. Bununla birlikte boyunlu, basit ağız kenarı dışa doğru çekik, küresel gövdeli parçalarda bulunmaktadır. Bunlar içerisinde sadece tek bir örnekte kazıma bezeme mevcuttur. Küresel gövdeli bir çömlerde bulunan kazıma bezeme, ağız kenarının altında yapılmıştır. Bu örnek, Van Gölü Havzası'nda elde edilen seramiklerde görülen iki yiv arasında sağa yatık çizgilerle bezeme yapılmıştır. Burada elde edilen seramiklerin yüzey ve form özellikleri, Kuzeydoğu Anadolu'nun doğu bölümünde yer alan merkezlerde elde edilen seramiklerle yakın benzerlikler göstermektedir¹⁵¹¹.

¹⁵⁰⁶ Belli ve Konyar 2003: 16.

¹⁵⁰⁷ Karabulut ve Köksal 2018: 210.

¹⁵⁰⁸ Belli ve Konyar 2000: 364; Belli ve Konyar 2003: 89.

¹⁵⁰⁹ Konyar 2004: 55.

¹⁵¹⁰ Belli 1997: 178, çiz. 19.

¹⁵¹¹ Konyar 2004: 57.

Yürek Kalesi

Yürek Kalesi, Doğubayazıt'ın yaklaşık olarak 40 km. kuzeybatısında ve Balık Gölü'nün 7 km. kuzeydoğusunda bulunmaktadır¹⁵¹². Kale, tepenin eğimli olan batı kısmında inşa edilmiştir. Teras duvarları, iki veya üç sıra taş dizisi olarak günümüze kadar gelebilmiştir¹⁵¹³.

Kertenkele Kalesi

Kertenkele Kalesi, Doğubayazıt'ın 9 km. güneybatısında ve Tendürek Dağı'nın kuzey eteklerinde bulunan Kertenkele (Gumgomog) Kayalığı, Gökçekaynak (Gundo) Köyünün sınırları içerisinde bulunmaktadır. Kale, dik bir kayalığın üzerinde inşa edilmiştir. Kaleye ait duvar yapısı tespit edilememiş ve yapılan sondaj çalışmaları esnasında yerleşime ait ezgi taşları ele geçmiştir¹⁵¹⁴.

Hasanbey Kalesi

Hasanbey Kalesi, Doğubayazıt-Iğdır karayolu üzerindeki Bardaklı Köyü yakınlarında yer almaktadır¹⁵¹⁵. Hasanbey, Doğubayazıt Ovası'nın kuzeybatı ucunda Bozkurt Kurgan Mezarlığı'nın karşısında bulunan yüksek bir tepenin üzerinde topografyaya uygun bir şekilde inşa edilmiştir. Kale, Aras Vadisi ve Kafkasya geçidinin yakınında bulunmaktadır¹⁵¹⁶.

Hasanbey Kalesi, kabaca dikdörtgen planlıdır. Genel olarak kalenin boyutu 200x230 m'dir. Kalenin girişi kuzeybatıda ve 3.00 m genişliktedir. Kalenin duvarları işlenmemiş kaba, iri ve yassı taşlardan oluşturulmuştur. Duvarların kalınlıkları 2.50 m'dir. Kalede, aynı surla çevrili iç kale bulunmakta ve daha küçük boyutlara sahip taşlar kullanılmıştır¹⁵¹⁷. İç kalenin varlığı, toplumsal hiyerarşinin geliştiği anlamı taşımaktadır¹⁵¹⁸. Hasanbey Kalesi, diğer kalelerden farklı olarak oda mezarlara sahiptir¹⁵¹⁹. Kalenin genel özelliklerine göre Erken Demir Çağ'ının son evresine (EDÇ II) aittir¹⁵²⁰.

¹⁵¹² Belli ve Konyar 2000: 363; Belli ve Konyar 2003: 6.

¹⁵¹³ Konyar 2004: 59.

¹⁵¹⁴ Konyar 2004: 64.

¹⁵¹⁵ Özfırat ve Marro 2007: 3; Özfırat 2014: 214.

¹⁵¹⁶ Özfırat 2014: 213.

¹⁵¹⁷ Özfırat 2014: 213.

¹⁵¹⁸ Özfırat 2015: 159.

¹⁵¹⁹ Özfırat 2014: 213.

¹⁵²⁰ Özfırat 2014: 214.

Pınarcık Kalesi

Pınarcık, verimli Sinek Yaylası'nın 5 km. güneyinde, Pınarcık (Gani Gurg) Köyünün güneydoğusunda bulunan bir tepenin güneybatı yamaçları üzerinde bulunmaktadır. Deniz seviyesinden 2300 m. yüksekliğinde bulunan bir alanda inşa edilmiştir¹⁵²¹.

4.2.3.3. Kurganlar

Bölgede gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar doğrultusunda kurgan kültürünün Erken Tunç Çağ'ından itibaren yörede varlığı bilinmektedir¹⁵²². Bu veriden hareketle Ağrı-Iğdır bölgesinde kurgan kültürü, Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ında da kullanılmıştır¹⁵²³.

Ömerağa-Gölyüzü Kurganları

Doğubayazıt ilçesine bağlı Gölyüzü Köyünde bulunan Ömerağa kurganları, Doğubayazıt Ovasında ve Ağrı Dağının güney yamacında yer almaktadır¹⁵²⁴. Buradaki kurganlar alçak yığma tepelere sahiptir. Kurganlarında Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ına ait seramikler ele geçmiştir¹⁵²⁵.

Çetenli Kurganları

Çetenli Köyü kurganlarında çok sayıda kişinin gömüldüğü oda mezarlı kurgan bulunmuştur¹⁵²⁶.

Hasanbey Kurganları

Hasanbey Kurganları, kalenin eteklerinde yer almaktadır. Buradaki kurganlar, alçak kurganlardan oluşmaktadır. Define kazılarıyla yoğun tahribata uğrayan kurganlardan anlaşıldığı üzere küçük işlenmemiş taşlardan yapıldığı ve alçak yığma tepelere sahip mezarlığın altında genellikle tek kişilik taş örgü mezar bulunmaktadır¹⁵²⁷.

¹⁵²¹ Konyar 2004: 59.

¹⁵²² Yardımcıel 2018: 164.

¹⁵²³ Özfırat 2008: 202.

¹⁵²⁴ Özfırat 2017: 82.

¹⁵²⁵ Özfırat 2008: 200: 202-203.

¹⁵²⁶ Özfırat 2008: 203; Çetin 2013: 14

¹⁵²⁷ Özfırat ve Marro 2007: 12.

Zırdakolu/Göze Kurganları

Göze Kurganları, Göze Mevkii'nde bulunmakta ve buradan adını almıştır¹⁵²⁸. Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ına ait seramikler ele geçmiştir¹⁵²⁹. Buradaki kurganlar, taştan yapılan yığma tepelere sahip alçak kurganlardan oluşmaktadır. Yığma tepelerin altında bulunan mezarların üzeri iri kapak taşlarıyla örtülmüştür ve tek kişilik taş örgü mezarıdır¹⁵³⁰. Göze kurganları sadece Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ında kullanıldığı düşünülmektedir¹⁵³¹.

Kervane Mevkii Kurganları

Kervane Mevkii Kurganları, Tepe Kale'nin 500 m. kadar güneyinde bulunmaktadır. Burada kurgana benzer mezarlarla karşılaşmıştır. Mezarların üzerinde bulunan yığma tepelerin yapılaşma çalışmaları ve define kazılarında dolayı tahrip edilmiştir. Mezarlar, taş örgü duvarlı ve üzeri iri taşlar kapatılmıştır¹⁵³².

Şehit Tepe Kurganı 1

Şehit Tepe Kurganı 1, Doğubayazıt'ta bulunan Balık Gölü yolunun üzerinde alçak bir kayalık tepe üzerinde yer almaktadır¹⁵³³. Kurgan görünümüne sahip büyük bir mezarıdır. Fazla yüksek olmamakla birlikte kayalık bir tepe üzerinde bulunmaktadır¹⁵³⁴. Yoğun tahrip edilmesine rağmen planı hakkında bilgiler elde edilmiştir. Kuzey-güney doğrultulu ve dörtgen planlıdır. Mezarın yığma tepesi küçük taşlarla oluşturulmuştur¹⁵³⁵. Şehit Tepe büyük mezar, Suluçem kurganlarına benzerdir¹⁵³⁶.

4.2.3.4. Mezar alanları

Mezarlar, sık bir şekilde yan yana yapılmıştır. Bununla birlikte düzlüklerin bulunduğu orta kısımlarından daha çok kenarlara doğru yapılmıştır. Genellikle işlenmemiş küçük taşlardan yapılmıştır. Alçak yığma tepelere sahip mezarların çapları 3-4 m. olarak

¹⁵²⁸ Özfirat ve Marro 2007: 3.

¹⁵²⁹ Özfirat ve Marro 2007: 8.

¹⁵³⁰ Özfirat ve Marro 2007: 9.

¹⁵³¹ Özfirat ve Marro 2007, 8.

¹⁵³² Özfirat ve Marro 2004:19.

¹⁵³³ Özfirat 2008: 205.

¹⁵³⁴ Belli 2002b: 1-14.

¹⁵³⁵ Belli ve Konyar 2003: 23-24.

¹⁵³⁶ Özfirat 2001: 71-73.

değişmekte ve bunlar tek kişiliktir¹⁵³⁷. Mezarlar incelendiğinde iki veya üç sıralı taş örgü duvarlı ve üst örtü olarak yatay bir şekilde yerleştirilmiş iri taşlar kullanılmıştır. Bu taşların sayıları ise iki veya dört olarak değişmektedir¹⁵³⁸.

Tepe Kale Mezar Alanı

Tepe Kale mezar alanı, yoğun tahribata uğramıştır. Burada geç döneme ait tabakaların arasında ele geçen seramikler ışığında bir Demir Çağ'ı yerleşimi olduğu tespit edilmiştir. Bu alanda bulunan taş örgü mezar türüne ait bir mezarın defineciler tarafından tahrip edilmesiyle ele geçen seramiklerle Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ına ait bir mezar alanının varlığını göstermektedir¹⁵³⁹.

Sağlıksuyu/Ziyarettepe Mezar Alanı

Sağlıksuyu Köyü'nde iki tane (Subaşı ve Şorik) mezar alanı tespit edilmiştir¹⁵⁴⁰. Burada ele geçen malzemeler ışığında bu mezar alanlarının Demir Çağ'ına ait olduğu saptanmıştır¹⁵⁴¹.

Subaşı Mezar Alanı

Sağlıksuyu Köyünün batısında bulunan tepenin yamacında yer almaktadır. Buradaki mezarlar yan yana ve çok sık bir şekilde yapılmıştır. Diğer mezarlar gibi bu mezarların hepsi define kazılarıyla tahrip edilmiştir. Buradaki mezarlar tek kişilik ve yarı işlenmiş halde küçük taşlardan yapılmıştır. Mezarların üst örtüsü belirgin olmadığı için detaylı bilgi elde edilememiştir. Mezarların mimarisine bakıldığında daha geç bir döneme ait olduğu anlaşılmakla beraber köyün merkezinde yoğun Orta Çağ yerleşmesiyle bu mezar alanının da Orta Çağ'a ait olabileceği düşünülmektedir. Bununla birlikte Urartuların varlığına ilişkin ele geçen seramiklerle, alanın altında bulunan bir yerleşim ya da mezar alanının olabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle bu alanın Demir Çağ'ı kapsamında ele alınması gerektiği düşünülmüştür¹⁵⁴².

¹⁵³⁷ Özfirat ve Marro 2004: 18.

¹⁵³⁸ Özfirat ve Marro 2004: 18-19.

¹⁵³⁹ Özfirat ve Marro 2004: 19.

¹⁵⁴⁰ Marro ve Özfirat 2003, 369-391; Özfirat ve Marro 2004, 17.

¹⁵⁴¹ Özfirat ve Marro 2004, 17.

¹⁵⁴² Marro ve Özfirat 2004, 303.

Şorik Mezar Alanı

Şorik Mezar Alanı, Subaşı mezar alanının bulunduğu tepenin arkasında yer alan bir yamaçta yer almaktadır¹⁵⁴³. Şorik Kalesi'nin bulunduğu kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatı eteklerinde mezar alanı bulunmaktadır. Kale ve mezar alanı iç içe olduğu için belirgin bir sınır oluşturulamamıştır. Mezarların çoğu defneciler tarafından tahrip edilmiştir. Mezar odalarında dromos bulunmamaktadır. Mezar odasını kapatan kapak taşlarından birinin kaldırılmasıyla mezara giriş sağlanmaktadır. Ölü hediyesi olarak seramik, demir parçaları, takı, silah, boncuk ve insan kemikleri ele geçmiştir. Seramik buluntuların içerisinde bulunan kaplarda olasılıkla yiyecek ve içecek konulmuştur¹⁵⁴⁴. Buna benzer örnekler Van Havzası'nda bulunan Yoncatepe¹⁵⁴⁵ ve Karagündüz'de¹⁵⁴⁶ bulunmaktadır. İskeletlerin ve buluntuların yoğunluğundan dolayı mezar odalarında birden fazla gömü anlayışı söz konusudur¹⁵⁴⁷.

Mezarlar, toprağa açılan çukurla örülüp, taştan duvarla yapılmıştır. Üst örtü olarak büyük ve ağır kapak taşları kullanılmıştır. 3x1.60, 2.60x1 ve 1.75x4 m. boyutlarında olan mezar odalarının köşeleri, dikdörtgen planlı ve yan duvarlar ise mezar tekniği olan bindirme şeklinde yapılmıştır. Mezarların üzerinde yığma toprak tabası bulunmaktadır. Mezarların içerisindeki bir mezarın çevresi (M3), Panz Kalesi'nin batı eteklerinde bulunan mezarlardaki gibi elips şeklinde bir sıra taşla çevrilmiştir¹⁵⁴⁸. Yaklaşık olarak 3 m. çapında olan elips şeklinde yer alan taş dizisinin içine 2.60x1 m. ölçülerinde bir mezar odası bulunmaktadır. Oda, dikdörtgen planlı ve işlenmiş andezit duvarlar bulunmaktadır¹⁵⁴⁹.

Şorik Kalesi'nde koyu/gri yüzlü seramikler dışında devetüyü renkte seramiklerde ele geçmiştir. Form olarak çanak tipinde olan kaplar çoğunluktadır. Bunlar çark yapımı ve genellikle açık kılı çanaklardır. Kazıma bezeme ve ağız kenarına paralel bir şekilde uzanan yiv bezemeler bulunmaktadır¹⁵⁵⁰.

¹⁵⁴³ Marro ve Özfirat 2004, 303.

¹⁵⁴⁴ Belli ve Konyar 2003: 17; Çetin 2012: 28.

¹⁵⁴⁵ Belli ve Kavaklı 1999: 438 vd.

¹⁵⁴⁶ Sevin ve Kavaklı 1996: 25 vd.

¹⁵⁴⁷ Belli ve Konyar 2003: 17.

¹⁵⁴⁸ A. Özfirat'a göre bu mezarlar, kromlekli mezarlardır. Daha önce Ağrı Dağı eteklerinde tespit edilen kromlekli mezarların malzeme ve yapısal özelliklerle yakın özellikler göstermektedir (Marro ve Özfirat 2003: 393-396; Özfirat ve Marro 2004: 18-20; Marro ve Özfirat 2004: 303).

¹⁵⁴⁹ Belli ve Konyar 2003: 17-18.

¹⁵⁵⁰ Belli ve Konyar 2003: 18.

Hasanbey Mezar Alanı

Hasanbey mezar alanında, işlenmemiş küçük boyutlu taşlardan yapılmış tek kişilik mezarlar bulunmaktadır. Mezarlar, dikdörtgen planlı, iki ya da üç sıralı taş örgü duvarıyla çevrilidir. Mezarların üzeri ise ortalama iki ya da dört arasında bulunan iri kapak taşlarıyla kapatılmıştır¹⁵⁵¹.

Kertenkele Mezar Alanı

Mezar alanı, Kertenkele Kayalığının doğusunda bulunan alçak ve küçük bir tepe üzerinde yer almaktadır. Burada ilk kez 1974-1975 yıllarında Van Müze Müdürü Cevat Bozkurtlar¹⁵⁵² tarafından kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu kazı çalışmaları bölgenin ilk kazısı olmasından dolayı önem taşımaktadır.

1974 yılındaki kazı çalışmalarında bir mezar kazılmıştır. Bu mezar, 5.50 m. uzunluğunda, 1. 60 m. genişliğinde ve 1.80 m. yüksekliğindedir. Batıdaki kısa duvar üzerinde bulunan bir geçişten sonra dört basamaklı mezar odasına ulaşılmıştır. Yan duvarlar bindirme tekniği ile yapılmıştır. Burada çeşitli tipte seramikler, bronz bilezikler ve iğneler ele geçmiştir. Mezar odasında birden fazla gömünün yapıldığı tespit edilmiştir¹⁵⁵³.

Kertenkele Seramik Buluntusu

Kertekele mezar alanının seramik buluntusu dikkat çekicidir. Seramikler, gri yüzeylidir. İyi açılanmış ve parlak görünüme sahiptir. Form olarak bölgede sıklıkla karşılaşılan omurgalı, düz yükselen veya içe kapanan ağız kenarlı, ağız kenarında paralel bir şekilde yapılmış yivler ve ip delikli tek dikey tutamaklı seramikler bulunmaktadır. Metalik görünümlü, dış görünüşleri iyi ve yüzey işlemleri başarılıdır. Başka bir form grubu ise omurgalı, dışa açılan ağız kenarlı seramiklerdir. Genellikle gri yüzeye sahip fakat tek örnekte kırmızı astar bulunmaktadır. Gri yüzeyli seramiklerle birlikte kırmızı ve kahverengi astarlı mallarında bulunması ayrı bir önem taşımaktadır. Seramiklerin büyük çoğunluğu çark yapımı ve iyi açılanmıştır. Çömleklerdeki bezeme ve memecikli örnekler önemlidir. Buna göre Elazığ-Malatya Bölgesi, Van Gölü Havzası ve Kuzeydoğu Anadolu'da bulunan Erken Demir Çağ'ı mezar alanlarında görülen iki veya üçlü memeciğe sahip seramiklerle yakın benzerlikler göstermektedir. Küresel gövdeli veya şişkin karınlı, güdük boyunlu seramikler

¹⁵⁵¹ Özfirat 2008: 202-203.

¹⁵⁵² Bozkurtlar 1976: 45-47.

¹⁵⁵³ Konyar 2004: 64.

birkaç örnek devetüyü/pembe ve kırmızı astarlı dışında genellikle gri yüzey rengine sahiptir. Ağız kenarındaki paralel yivler, boyun ve omuzda yer alır. Bazı örneklerde söz konusu yivler arasına, hamurun yaş olduğu anlarda nokta veya zikzak motifleriyle bezeme yapılmıştır. Gri yüzeyli, kısa boyunlu ve şişkin karınlı bir örnekte kabın omuz kısmı ve karın şişkinliği arasına, dikine oluklarla bezeme bulunmaktadır. Seramiklerin her iki kenarında bulunan çift veya üçlü memecikli seramikler, Van Gölü Havzası'nda bulunan seramiklerle yakın benzerlikler göstermektedir. Seramiklerin içerisinde bulunan omuz kısmından birbirine paralel iki yiv bezeme, omuzdan çıkan silindirik emzikli seramikler, Van Gölü Havzası, Elazığ-Malatya Bölgesi ve Kuzeybatı İran Erken Demir Çağ'ı merkezlerinde yoğun olarak bulunmaktadır¹⁵⁵⁴.

4.2.3.5. Oda Mezarları

Üçgöze Oda Mezarı

Doğubayazıt İlçesine bağlı Üçgöze Köyünde bulunmaktadır. Oda mezarı, Doğubayazıt Ovasının güneybatı ucunda yer almaktadır. Mezar, kaçak kazılarla tamamen tahrip edilmiştir. İnşa tekniğine bakıldığında taş örgü tekniğiyle yapılmıştır. Mezarın önünde bir dromusun olduğu düşünülmektedir. Bu dromus açık halde değildir. Mezar, düzgün prizmatik taş bloklarıyla örülmüştür. Burada gerçekleştirilen araştırmalarda herhangi bir şekilde malzeme ele geçmemiştir. Fakat Üçgöze Köyüne yaklaşık 1 km. uzakta bulunan Tanıktepe Köyünde bulunan bir Urartu oda mezarıyla yakın benzerlikler göstermesi açısından Urartu Dönemi'ne ait olabileceği düşünülmektedir¹⁵⁵⁵.

Tanıktepe Oda Mezarı

Tanıktepe oda mezarı¹⁵⁵⁶, Doğubayazıt ilçesine bağlı Tanıktepe Köyünde bulunmaktadır¹⁵⁵⁷. Tanıktepe oda mezarı, bir kısmı kayadan oyulmuş, tamamlanması için kalan büyük kısmı taşla örülmüştür¹⁵⁵⁸. Taştan inşa edilen oda mezarların en büyüğünü teşkil etmektedir¹⁵⁵⁹. Tanıktepe oda mezarı, uzunluğu 6.30 m. yüksekliği ise 3.00 m'dir¹⁵⁶⁰.

¹⁵⁵⁴ Konyar 2004: 65, 67.

¹⁵⁵⁵ Marro ve Özfirat 2004, 303; ayrıca bkz. Tanıktepe Urartu oda mezarı, daha önce M. Karaosmanoğlu tarafından incelenmiştir (Karaosmanoğlu 1996: 176 vd).

¹⁵⁵⁶ Çevik 1996: 13; Çevik 2000: 14, 93; Ceylan-Kozbe vd. 2008: 31; Biber 2016: 3514.

¹⁵⁵⁷ Özfirat ve Marro 2007: 3.

¹⁵⁵⁸ Çevik 2000: 11; Yanmaz 2018: 112.

¹⁵⁵⁹ Derin 1993: 103.

¹⁵⁶⁰ Çilingiroğlu 1997: 93.

Oda mezarına dromosla girilmektedir¹⁵⁶¹. Mezarın yapılış tekniğine uygun olmamasına rağmen gömü geleneği, iç düzenleme ve genel tasarıyla kaya mezarından ayrılmamaktadır¹⁵⁶².

Hasanbey Oda Mezarı

Hasanbey Kalesi'nde oda mezarlar bulunmaktadır¹⁵⁶³.

Aşikhüseyin Oda Mezarı

Oda Mezarı, Aşikhüseyin Kalesi'nin kuzeydoğu eteklerinde bulunan Yukarı Kale ile birleşen bir noktada bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultulu ve yer altı örme tekniği ile yapılmıştır. Mezar odasının üst örtüsü bölgede zengin olan iri andezit taşlardan, yan duvarlar ise yassı sal taşlardan yapılmıştır¹⁵⁶⁴. 2.10x2 m. ölçülerine sahip kapak taşı mezar odasının büyük çoğunluğunu örtmektedir¹⁵⁶⁵. Bu durumda mezar odasının kuzey kısmı açık kaldığından küçük boyutlu bir üst örtü ile kapatılmış ve mezara bu alandan girişi sağlanmıştır. Yan duvarlar, bindirme tekniği ile yapılmıştır. Dikdörtgen planlı ve 2.5x1.75 m. boyutlarına sahiptir¹⁵⁶⁶.

Yürek Oda Mezarı

Mezar Odası, Kale duvarlarının yaklaşık olarak 30-40 m. doğusunda bulunan tepenin üzerindeki düzlük bir alanda bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultulu 1.80x5.50 m. boyutlarına sahiptir. Mezarın orta kısmı geniş, her iki uç kısmında daralmakta ve dikdörtgen plana sahiptir. Mezar odası, toprağa açılan bir çukurun içinde ve andezit taşlardan örülmüş duvarları bulunmaktadır. Yan duvarlar, bindirme tekniği ile yapılmıştır. Üst örtü olarak yaklaşık 1.5x2.5 m. ölçülerine sahip iri andezit taşlar ile örtülmüştür¹⁵⁶⁷.

Pınarcık Oda Mezarı

Bu alanda daha önce defineciler tarafından kazılmış ve tahrip edilmiş kromlekli iki mezar tespit edilmiştir. Kromlekli bir oda mezarı, doğu-batı doğrultuda ve 4.15x2.60 m.

¹⁵⁶¹ Zorlu 2009: 17.

¹⁵⁶² Zorlu 2009: 60.

¹⁵⁶³ Özfirat 2014: 213.

¹⁵⁶⁴ Konyar 2004: 56.

¹⁵⁶⁵ Belli ve Konyar 2003: 9.

¹⁵⁶⁶ Konyar 2004: 56.

¹⁵⁶⁷ Konyar 2004: 59.

ölçülerine sahiptir. Oval bir plan gibi görünen oda mezarının üst örtüsü sal taşı levhaları ile kapatılmıştır. Ayrıca kromleği oluşturan taş dizisi bazı yerlerde üç sıra halindedir¹⁵⁶⁸.

Alanın güneydoğu tarafında başka bir mezar odası bulunmaktadır. Doğu-batı doğrultuda ve dikdörtgen planlıdır. 3.20 m uzunluğunda ve 2.15 m. genişliğe sahiptir. Mezar odasının yan duvarları bölgede sık görülen bindirme tekniği ile yapılmıştır. Üst örtü iri sal levhalarıyla kapatılmıştır. Giriş kısmı ise doğu tarafında yapıldığı anlaşılmıştır. Mezar odasının çevresi kromleklidir. Çevrede *bazıları 0.80-1 m. 'yi bulan* taşlarla yapılmış kare, oval ve dikdörtgen planlı mimari düzenlemeler bulunmaktadır. Bu düzenlemenin, mezar odalarını çevreleyen kromleklerin olduğu düşünülmektedir. Mezar odasının çevresi tahrip olmakla birlikte bölgedeki mezar odalarının planı hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Burada herhangi bir seramik buluntusu ele geçmemiştir. Fakat köylülerden alınan bilgilere göre mezar odasında birden fazla gömü bulunmaktaydı¹⁵⁶⁹.

4.2.3.6. Seramik buluntuları

Geç Tunç Çağ'ı/Erken Demir Çağ'ı seramik malzemesi açısından birbirine yakın özellikler göstermektedir. Seramik parçalarının büyük çoğunluğu bölgede kaçak kazılarla tahrip edilen mezarlardan elde edilmiştir¹⁵⁷⁰. Ağrı-Iğdır Bölgesi'nin Geç Tunç/Erken Demir Çağ'ı seramiği, tüm Güney Kafkasya coğrafyasına hakim olan gri-siyah açkılı seramiklerdir¹⁵⁷¹. Çok az sayıda kiremit astarlı ve kahve-kiremit seramikler ele geçmiştir¹⁵⁷².

Gri-siyah açkılı seramikler derin oluklara sahip bezemeler ve parlak açkıya sahiptir. Bu özellikler grubunun karakteristik özelliğidir¹⁵⁷³. Form olarak basit ağızlı, yivli küçük boyunlu çömlerle birlikte keskin karınlı, karın kısmının üzerinde yapılan yivli çanaklar çoğunlukla ele geçen tipik formlardır¹⁵⁷⁴. Bezeme olarak kızama tekniğiyle yapılan üçgen dizileri, yiv sıraları sıklıkla kullanılmıştır. Bununla birlikte çömler parçalarında dalgalı hatlar, çentikler ve üçgenler bulunmaktadır. Çanakların ağız kısımlarında bulunan tutamak

¹⁵⁶⁸ Konyar 2004: 59.

¹⁵⁶⁹ Konyar 2004: 59-60.

¹⁵⁷⁰ Özfirat ve Marro 2004: 18.

¹⁵⁷¹ Bu seramiğin bulunduğu kültür ise yukarıda değinildiği üzere Lçaşen-Metsamor Kültürüdür (Özfirat ve Marro 2007: 9).

¹⁵⁷² Özfirat 2008: 204.

¹⁵⁷³ Özfirat 2008: 204.

¹⁵⁷⁴ Özfirat 2009: 353; Özfirat 2012: 158.

ve memecikler bu Çağ'ın seramik repertuarının karakteristik özelliğidir¹⁵⁷⁵. Gri-siyah seramiklerin erken formları, Van Havzası'nda yoğun olarak karşılaşılan pembe-devetüyük seramik grubuna benzerdir¹⁵⁷⁶.

4.2.4. Orta Demir Çağ'ında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi (MÖ. 900- ykl. 600)

Orta Demir Çağ'ında iskan edilmiş kale sayısı fazladır¹⁵⁷⁷. Kalelerin çoğunda bu Çağ'a ait malzemeler ele geçmiştir. Merkezler, Erken Tunç Çağ'ından ya da Erken Demir Çağ'ından itibaren Orta Demir Çağ veya Geç Demir Çağ'ına kadar kullanılmıştır¹⁵⁷⁸.

4.2.4.1. Yerleşim

Kohe Musa Yerleşimi

Kohe Musa Yerleşimi'nde Orta Demir Çağ'ına ait malzemeler ele geçmiştir¹⁵⁷⁹.

Sazlıktepe Yerleşimi

Sazlıktepe Yerleşiminde Orta Demir Çağ'ına ait malzemeler ele geçmiştir¹⁵⁸⁰.

4.2.4.2. Kaleler

Harabepazar/Harabapazar Kalesi

Harabepazar Kalesi'nde Orta Demir Çağ'ına ait malzemeler ele geçmiştir. Kalenin güney eteklerine dağılmış halde tespit edilen dikdörtgen ve kare planlı mekanlarda Orta Demir Çağ'ına ait seramikler ele geçmiştir¹⁵⁸¹.

Tutumlu Kalesi

Tutumlu Kalesi, Doğubayazıt ilçesine bağlı Tutumlu Köyünde yer almaktadır¹⁵⁸². Köyün güneybatı ucunda bulunan yüksek bir kayalığın üzerinde inşa edilmiştir¹⁵⁸³. Kale,

¹⁵⁷⁵ Özfirat ve Marro 2007: 9.

¹⁵⁷⁶ Özfirat ve Marro 2005: 305.

¹⁵⁷⁷ Özfirat 2010: 225.

¹⁵⁷⁸ Özfirat 2009: 348-349.

¹⁵⁷⁹ Özfirat ve Marro 2007: 11.

¹⁵⁸⁰ Marro ve Özfirat 2005: 328-332; Özfirat ve Marro 2007: 11.

¹⁵⁸¹ Özfirat ve Marro 2007: 11.

¹⁵⁸² Özfirat ve Marro 2007: 3.

¹⁵⁸³ Özfirat ve Marro 2007: 12.

Balık Gölü Suyu Vadisi'nde bulunmaktadır¹⁵⁸⁴. Kale sur duvarlarıyla çevrilidir. Sur duvarları yarı işlenmiş iri taşlardan yapılmıştır. Kalede belirgin bir plan yoktur. Fakat güney yönünde duvarlar bazı yerlerde 2 m kadar korunmuştur. Mimari ve elde edilen seramik buluntuları ışığında kalenin Urartu Krallığı'na ait bir kale olduğu anlaşılmıştır¹⁵⁸⁵. Ayrıca kalede Urartu Krallığına özgü olan ve birçok Urartu yerel yönetim merkezinde ve kalelerde bulunan kaya işlemleri bulunmaktadır¹⁵⁸⁶.

Hasanbey Kalesi-Ankon Kalesi-Karaburun Kalesi-Eski Değirmen Kalesi-Gelesor Kalesi

Kalelerde, Orta Demir Çağ'ına ait malzemeler ele geçmiştir. Bu kaleleri birlikte almamızın nedeni ortak özellikler göstermesidir. Yapılan çalışmalar neticesinde ismi geçen kaleler aynı faktörlerde değerlendirilmiştir. Bu nedenle bizde bu türden değerlendirmeyi uygun gördük¹⁵⁸⁷.

Kalalar, bölgede iyi bilinen şekilde bölgeye hakim yüksek bir tepe üzerinde kurulmuştur. Yarı işlenmiş halde taşlardan yapılan duvarlarla çevrilidir. İsmi geçen kalelerde Erken-Orta Demir Çağ'ına ait malzemeler birlikte bulunduğundan dolayı iki çağ aynı faktörlerde değerlendirilmiştir¹⁵⁸⁸.

Gelesor Kalesi'ne ait savunma duvarları sökülüp yerinden götürüldüğünden dolayı surları hakkında ayrıntılı bilgi elde edilememiştir. Fakat burada gerçekleştirilen kaçak kazılar sonucunda açılan çukurlarda yarı halde işlenmiş taşlardan duvarların temelleri tespit edilmiştir¹⁵⁸⁹.

Çetenli Kalesi

Çetenli Kalesi, Çetenli Höyüğün tam üzerinde yer almaktadır. Düzgün kesme taşlarıyla bazalttan yapılmış sur duvarları kısmen ayakta. Sur duvarlarının bazı yerlerin yüksekliği 2 m kadar korunabilmiştir. Sur duvarlarında daha geç dönemlere ait izler bulunsa da ilk inşası Urartu Çağ'ına tarihlendirilmiştir¹⁵⁹⁰.

¹⁵⁸⁴ Özfirat 2012: 127.

¹⁵⁸⁵ Özfirat ve Marro 2007: 12.

¹⁵⁸⁶ Köroğlu 2011: 45.

¹⁵⁸⁷ Özfirat ve Marro 2007: 12.

¹⁵⁸⁸ Özfirat ve Marro 2007: 12.

¹⁵⁸⁹ Özfirat ve Marro 2007: 12.

¹⁵⁹⁰ Özfirat ve Marro 2007: 13-14.

Sağlıksuyu/Ziyarettepe Kalesi

Ziyarettepe Kalesi, Doğubayazıt Ovası'nın güneyinde bulunmaktadır. Kale, Van Gölü Havzası'na inen yolun üzerinde küçük bir istasyon olabileceği düşünülmektedir¹⁵⁹¹. Bu kale, diğer kalelerden farklı bir mimari özellik göstermesi açısından oldukça önemlidir. Kaleye ait duvarlar tamamen tahrip edilmiş fakat ana kaya üzerinde bulunan sur temel yatakları Urartuların mimari özelliğini göstermektedir. Bu kalede de az sayıda seramikler ele geçmiştir. Yalnızca mimari özellikler ışığında bir Urartu kalesi olduğu düşünülmektedir¹⁵⁹².

Çiftlik Kaleleri

Çiftlik Kaleleri, Doğubayazıt ilçesine bağlı Çiftlik Köyünde yer almaktadır. Kaleler, Ağrı Dağı'nın güney eteklerinde yer almakla birlikte Doğubayazıt-İran yol güzergahında yüksek bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Bu kalelerde Orta Demir Çağ'ına ait herhangi bir malzeme ele geçmemiştir. Ancak Orta Demir Çağ'ına ait olabileceği ileri sürülmüştür. Bununla beraber Çiftlik Köyünde Orta Çağ'a ait veriler ele geçtiğinden dolayı bu kaleler hakkında kesin tarihlendirme yapılamamıştır¹⁵⁹³.

Bozkurt Kalesi 2

Bozkurt Kalesi 2, Ağrı Dağı'nın Doğubayazıt Ovasıyla birleşen güney uç kısmında yer almaktadır. Kale, yüksek bir tepe üzerinde olmasından dolayı bölgede bulunan bütün yollara ve Doğubayazıt Ovasına hakim bir noktada yer almaktadır¹⁵⁹⁴. Bu alanda daha öncede değindiğimiz Kale I, Mezar 2 ve Mahmut Burnu Kurganı bulunmaktadır¹⁵⁹⁵. Kale 2'de yapılan incelemeler neticesinde buranın Orta Demir Çağ'ına ait bir kale olduğu tespit edilmiştir¹⁵⁹⁶. Kale 2, kare planlı ve 40x30 m. boyutlarına sahiptir. Bölgede bulunan diğer kalelerle mukayese edildiğinde küçük bir kale olduğu anlaşılmaktadır¹⁵⁹⁷.

Kalede bulunan duvarlar 2.00 m. kalınlıkta ve büyük olmayan işlenmiş taşlarla inşa edilmiştir. Sur duvarları üzerinde payandalar bulunmaktadır. Bu payandaların korunan kısmı ortalama olarak 5.00 m. genişlikte ve 1.50 m. derinliğe sahip toplam dört adet olarak

¹⁵⁹¹ Özfırat ve Marro 2007: 13-14.

¹⁵⁹² Özfırat ve Marro 2007, 13.

¹⁵⁹³ Özfırat 2013, 296.

¹⁵⁹⁴ Özfırat 2014: 211, 218.

¹⁵⁹⁵ Özfırat 2014: 211.

¹⁵⁹⁶ Özfırat 2015: 158.

¹⁵⁹⁷ Özfırat 2014: 212.

belirlenmiştir. Kalenin girişi kesin olarak tespit edilememiştir fakat doğu yönde olabileceği yönünde düşünceler mevcuttur. Buradaki duvar kalınlığı ise 3.00 m. olarak belirlenmiştir. Bu verilerden hareketle girişe ulaşılan rampada bulunan mezar alanının güneydoğu ucundan kaleye doğru çıkararak doğu yönde son bulmaktadır. Burada birkaç kademe halinde rampayı desteklemek amacıyla büyük teras duvarları bulunmaktadır¹⁵⁹⁸. Bozkurt Kalesi 2, Ömerağa'daki Urartu Kalesinin askeri nitelikli bir gözetleme istasyonu olabileceği düşünülmektedir¹⁵⁹⁹.

Ömerağa-Gölyüzü Kalesi

Ömerağa Kalesi, Bozkurt yerleşim kompleksinin güneydoğusunda ve Ağrı Dağının Doğubayazıt Ovasıyla birleştiği hakim bir tepe üzerinde yer almaktadır. Gölyüzü (Şeyhli) Gölü'nden çıkan Sarısu Nehri ve İran'a giden yolun üzerinde olmasından dolayı Urartu Krallığı için oldukça önemli bir yerleşim alanıdır¹⁶⁰⁰. Kale, Urartu Krallığının yerleşim sistemine uygun bir şekilde inşa edilmiştir¹⁶⁰¹. Kale, Urartu Krallığı'nın bölgeye hakim olmasıyla birlikte inşa edilen yeni kalelerden biridir¹⁶⁰².

Ömerağa Kalesi, yörede iyi bilenen dikdörtgen bir plana sahiptir. Kalenin en yüksek noktasında bir tapınak bulunmaktadır. Bu tapınağın Haldi Tapınağı olduğu düşünülmektedir. Anıtsal bir rampa ile girilen ve Doğubayazıt Ovası'nın yönünde bulunan anıtsal kapısı ve surları yaklaşık olarak 2.00 m yüksekliğine kadar korunmuştur¹⁶⁰³.

Ömerağa Kalesi, sahip olduğu boyutları ve konumuyla birlikte içindeki tapınakla Doğubayazıt Ovasındaki yönetim merkezi olmalıdır¹⁶⁰⁴. Kral Minia'nın bölgeyi fethetmesiyle birlikte bu kalenin inşasını yaptırdığı düşünülmektedir. Kuzeybatı İran'a giden ana yol üzerinde bulunmasıyla birlikte Bastam (*Rusai-URU.TUR*) ve Urmiye Gölü kıyısında bulunan Hasanlu gibi önemli kentlere ulaşan yolun üzerinde yer almaktadır¹⁶⁰⁵.

¹⁵⁹⁸ Özfirat 2014: 212.

¹⁵⁹⁹ Özfirat 2014: 218.

¹⁶⁰⁰ Özfirat ve Marro 2004: 20; Özfirat ve Marro 2007: 14; Özfirat 2008: 200; Özfirat 2014: 214.

¹⁶⁰¹ Özfirat 2014: 214.

¹⁶⁰² Özfirat 2012: 127.

¹⁶⁰³ Özfirat 2014: 214.

¹⁶⁰⁴ Özfirat 2012: 128.

¹⁶⁰⁵ Özfirat 2014: 218.

Uti/Orta Gevro Kalesi

Orta Gevro Kalesi, Doğubayazıt Ovası ve Aras Vadisi geçidine hakim bir noktada yer almasıyla stratejik bir konumda yer almaktadır. Bu kalede herhangi bir şekilde malzeme ele geçmemesiyle birlikte Orta Demir Çağ'ına ait olduğu düşünülmektedir¹⁶⁰⁶.

Doğubayazıt Kalesi

Doğubayazıt Kalesi, Doğubayazıt'ın yaklaşık olarak 5 km. doğusunda, İshakpaşa Sarayı'nın bulunduğu alanın kuzeyinde bulunmaktadır¹⁶⁰⁷. Kale, Van Gölü Havzası'nı sınırlayan Aladağların doğusunda bulunmaktadır. Kale, yerel yönetim merkezi olarak inşa edilmiştir¹⁶⁰⁸. Kalenin bulunduğu yüksek kayalığın görünümü değiştirilmeden inşa edilmiştir. Bununla beraber sur temel yatakları dışında kayalık alanlara müdahalenin sınırlı olduğu gözlemlenmiştir¹⁶⁰⁹.

Kurt Kalesi

Kurt Kalesi, Diyadin ilçesine bağlı Atadamı (Gredin) Köyünün 2 km. kuzeyinde bulunmaktadır¹⁶¹⁰. Kalenin 200-300 m. güneyinde ise Kurt Göleti bulunmaktadır¹⁶¹¹. Kurt Kalesi, çevrede zengin otlak ve dağ çayırları olan bir yerde inşa edilmesiyle tipik bir yayla yerleşimidir. Ayrıca Tendürek Dağı'nın kuzeyinde bulunmasıyla kaynak su yönündende zengindir. Oval bir plana sahip olan kale, anzedir taşlardan inşa edilmiştir. Kaleye ait doğu ve batı duvarların kalıntısı görülmektedir. Arazinin topografik yapısına uygun bir şekilde kalenin güneybatı tarafına teras duvarı yapılmış ve bu alanda halk tarafından iskan edilen konutların temeli bulunmaktadır. Fakat konutlara ait taşların üst üste olması planın belirlenmemesine neden olmuştur. Aynı şekilde kalenin diğer yönlerine ait duvarlarda aynı durumdadır. Duvarlarda kullanılan taşlar işlenmiştir. Kalenin yapılış amacı olasılıkla çevresinde bulunan göletin bakım ve onarım işlemleri ve hayvanların güvenliğini sağlamak içindir¹⁶¹².

¹⁶⁰⁶ Özfırat 2013: 296.

¹⁶⁰⁷ Konyar 2017: <http://www.aktuelarkeoloji.com.tr/agrida-dogubayazit-kaya-mezarinin-kabartmasi-parcalandi>.

¹⁶⁰⁸ Köroğlu 2011: 44.

¹⁶⁰⁹ Köroğlu 2011: 30-31.

¹⁶¹⁰ Belli 2004: 78.

¹⁶¹¹ Belli 2003b: 161.

¹⁶¹² Belli 2004: 78-79.

Balık Gölü Kalesi

Balık Gölü Kalesi, Doğubayazıt'ın 59 km. kuzeybatısında bulunmaktadır. Gölün ise güneydoğu kıyısında inşa edilmiş ve deniz seviyesinden 2275 m. yüksekliğe sahiptir. Kalenin doğu duvarı dışında diğer duvarlar tahrip olmuştur. Kuzey-güney doğrultulu ve göle kadar devam eden duvarın kalınlığı 2 m'dir. Duvar, tek sıra halinde ve işlenmiş iri taşlarla yapılmıştır. Kuzey duvar, yükselen göl suyunun altında kalmıştır. Kale, Balık Gölü'nün güneydoğu ucundan çıkan Ferhat Kanalı'na yakındır. Kalenin yapılış amacı olasılıkla kanalın güvenliği içindir¹⁶¹³.

Gürgüre (Aktarla) Kalesi

Gürgüre Kalesi, Balık Gölü Kalesi ve Ferhat Kanalı'nın çıkışında yaklaşık 5 km. doğusunda koruma amaçlı yapılmıştır. Boyut olarak küçük olan kale, Aktarla Köyünün güneybatısında bulunan bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. Güney sur duvarları, 1.52 m. yüksekliğe sahip ve özenle işlenmiş andezit taşından yapılmıştır. Kapı girişi, 3 m. genişlikte ve doğu surları üzerinde bulunmaktadır. Kalenin batı eteklerinde iskan faaliyetlerine ait tahrip olmuş sivil konut kalıntıları mevcuttur. Çevreden elde edilen seramiklerden yola çıkarak MÖ. VII. yüzyıla ait olduğu tespit edilmiştir¹⁶¹⁴.

Ardıç Kalesi

Ardıç Kalesi, Gürgüre Kalesi'nin yaklaşık 12 km. doğusunda, Suluçem Beldesi'nin 5 km. güneybatısında ve Tulumlu (Aruç) Köyünün 500-700 m. güneybatısında bulunmaktadır. Balık Gölü ve Gürgüre kalelerinden daha büyük boyutlu olan kale, kuzey-güney doğrultuda uzanmakta ve deniz seviyesinden 1853 m. yüksekliğe sahip Mustafaagılı (Kohe Mıstefa) olarak adlandırılan kayalık bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. Konum olarak stratejik bir noktada yer alan Ardıç Kalesi, bölgedeki verimli topraktan elde edilen tarım mahsullerinin depolandığı bu nedenle ekonomik faaliyetlere yönelik inşa edildiği düşünülmektedir. Kalenin doğu surları belirginken batı surları yıkılmıştır. Kale surları işlenmiş iri andezit taşlardan yapılmıştır¹⁶¹⁵.

¹⁶¹³ Belli 1997: 30; Belli 2004: 82.

¹⁶¹⁴ Belli 2004: 83.

¹⁶¹⁵ Belli 2004: 83.

Kalenin doğu surlarının yamaçlarında, çıkıntıları düzeltilmiş kayalıklarda anıtsal kaya işlemesi yapılmıştır¹⁶¹⁶. Bu işlemlerin bazıları gerek doğal şartlardan gerekse defineciler tarafından tahrip edilmiştir. 11 adet kaya işlemesi tespit edilmiştir¹⁶¹⁷. Bunlardan en fazlasını oluşturan “V” dört tanedir¹⁶¹⁸. Üçü “daire”, ikisi geometrik, biri “oluk” ve diğer bir tanesinde “U” şeklindedir. Kale ve kaya işlemleri yapılan incelemeler sonucunda MÖ. VII. yüzyıla tarihlendirilmiştir¹⁶¹⁹.

4.2.4.3. Kurganlar

Şehit Tepe Kurganı

Kurganın yığma tepesi küçük işlenmemiş halde olan taşlardan yapılmıştır. Kurganın planı dikdörtgendir. 40x15 m. boyutlarında ve 2 m. kalınlığında bir duvarla çevrilmiştir. Yığma tepenin altında bulunan kurgan mezar hakkında herhangi bir bilgi elde edilememiştir¹⁶²⁰.

Balık Gölü Kurganları

Balık Gölü Kalesi’ne ait güney duvarlarının ön kısmında, yüksekliği fazla olmayan kurgan kalıntıları bulunmaktadır. Çevreden toplanılan seramikler, MÖ. VII. yüzyıla ait olduğu tespit edilmiştir¹⁶²¹.

4.2.4.4. Mezar Alanları

Hasanbey Mezar Alanı-Ankon Mezar Alanı-Karaburun Mezar Alanı-Eski Değirmen Mezar Alanı-Gelesor Mezar Alanı

Birlikte değerlendirilen ismi geçen mezar alanları, genellikle bölgede çok iyi bir şekilde bilinen kalelerin eteklerinde yer alan mezarlardan oluşmaktadır. Bu mezarların sayıları üç veya dört arasında değişmektedir. İri kapak taşlarıyla mezarın üstü örtülmüştür. Ankon Mezarlığında 1.50-2.00 m. çaplarına sahip kromlek mezarlar bulunmaktadır. Mezarların içinde bulunan mezar sayısının birden fazla olduğu tespit edilmiştir. İki veya

¹⁶¹⁶ Kaya işlemleri, Urartuların bulunduğu coğrafyadaki birçok örnek ile benzerdir. Ayrıntılı bilgi için için bkz. Belli 1989: 67 vd.; Belli 2001b: 365 vd.

¹⁶¹⁷ Belli 2004: 83.

¹⁶¹⁸ Belli 1997: 31, res. 29-31.

¹⁶¹⁹ Belli 2004: 83.

¹⁶²⁰ Özfırat 2008: 205.

¹⁶²¹ Belli 2004: 82.

dört mezarın bulunduğu bazı çevre duvarları plan olarak dikdörtgendir. Ankon'da bir mezarın boyutu 14.30x22.50 m. olarak belirlenmiştir¹⁶²².

Çetenli Mezar Alanı

Çetenli'de bulunan mezar alanı, Çetenli Höyüğünün doğusunda bir alçak tepe üzerinde inşa edilmiştir. Köyün girişinde günümüzde kullanılan modern mezarlığın içinde bulunmaktadır. Mezar alanı, alçak kurganlardan oluşmaktadır¹⁶²³.

4.2.4.5. Oda mezarları

Bozkurt Oda Mezar 1

Oda Mezar 1, Bozkurt Kurgan Mezarlığının güneydoğu ucunda ve Urartu Kalesine (Kale 2) yakın bir yerde yer almaktadır. Bu oda mezarı, diğer arkeolojik unsurlar gibi kaçak kazılar sonucu tahrip edilmiştir. Mezar, Dikdörtgen planlı ve dromosa sahiptir. Doğu-batı doğrultulu, 5.40x1.80 m boyutlarında ve 1.17 m. yüksekliğe sahiptir. Mezar odasının 0.50 m. kalınlığındaki duvarları yarı halde işlenmiş büyük ve orta boy taşlarla inşa edilmiştir. Giriş kısmı, doğu kısa kenar üzerinde bulunmakla birlikte kuzey duvarı üzerinde, duvarın doğu kısmında 50 cm. genişliğe sahip başka bir geçiş bölümü bulunmaktadır. Duvarları oluşturan bloklar yaklaşık olarak 0.40x0.50 m. boyutlarına sahiptir. Oda mezarının batı ve güney duvarının batı kısmı define kazılarından dolayı tamamen yok olmuştur. *In-situ* olarak üst örtüye ait bir kapı taşı ele geçmiştir. Kapak taşı, 2 m uzunluğunda 0.50 cm genişliğinde, kuzey ve güney duvarları üzerinde bulunmaktadır. Mezara ait dört adet kapak taşları ise çevrede dağınık halde tespit edilmiştir. Mezarın zemini sıkıştırılmış topraktır. Tüm bunlarla birlikte mezarın mimarisi ve elde edilen materyal buluntular ışığında mezarın Urartu Dönemi'ne ait olduğu tespit edilmiştir¹⁶²⁴.

4.2.4.6. Kaya mezarları

Doğubayazıt Kaya Mezarı

Doğubayazıt Kaya Mezarı, Doğubayazıt ilçesinin yaklaşık olarak 5 km. doğusunda, İshakpaşa Sarayı'nın bulunduğu alanın kuzeyinde ve Eski Bayazıt Kalesi'nin

¹⁶²² Özfirat ve Marro 2007: 12.

¹⁶²³ Özfirat ve Marro 2007: 13.

¹⁶²⁴ Özfirat ve Coşkun 2014: 147.

güneydoğusunda bulunmaktadır¹⁶²⁵. Urartu Krallığının ünik bir örneği olan Doğubayazıt kaya mezarı, çok odalı Urartu kaya mezarlarından farklıdır¹⁶²⁶. Çünkü mezarın girişine ulaşabilen herhangi bir yol veya patika bulunmamaktadır. Zira plan olarak çok odalı Urartu kaya mezarı anlayışında yapılmıştır¹⁶²⁷. Kaya mezarı girişinin dışında kaya basamaklarının varlığı gözlenmiştir¹⁶²⁸. Doğubayazıt kaya mezarını ilk kez 1842 yılında Charles Texier ziyaret edip tanım ve çizimini yapmıştır¹⁶²⁹. Daha sonra W. Belk mezar hakkında çalışmalar yapmıştır. Belk, Texier'in çizimlerinden daha gerçekçi bir şekilde kaya mezarını çizmiştir¹⁶³⁰.

Kaya mezarı, kayalık alana açılmış cephesi figüratif kabartmalı olarak bölgenin tek kaya mezar anıtıdır¹⁶³¹. Dikdörtgen planlı mezar kapısı, zeminden yaklaşık olarak 10 m. yükseklikte bulunmaktadır. Kapının genişliği 0.9 m. derinliği ise 1.4 m'dir. Mezarın yapıldığı tarihten daha sonra mezar girişi iki taş sıra ile 0.9 m. daraltılmıştır. Kapının üst kısmında ise 0.7 m. derinliğe sahip bir çukur bulunmaktadır. Buradan dikdörtgen planlı, 4.28x2.37 m. boyutlarında, kuzey-güney doğrultulu mezar odasına ulaşılmaktadır¹⁶³². Giriş bölümünden sonra dikdörtgen planlı bir ana salon ve salondan inildiğinde alt katta iki oda halinde bir düzen bulunmaktadır¹⁶³³. Mezar odasının kuzey ve batı duvarlarında 0.3 m. derinliğinde, 0.89 m. genişliğinde ve 0.6 m. yüksekliğinde nişler bulunmaktadır. Nişler, Urartu kaya mezarlarının karakteristik özelliğini yansıtmaktadır¹⁶³⁴.

Mezar odasının kuzeydoğu köşesinde bulunan bir alanın yumuşak ve çatlak olması planda bir değişikliğe neden olduğu anlaşılmıştır. Ana odanın kuzeybatısında bulunan kayanın sağlamlığından yararlanılarak 2 m. derine inilmiştir. Bu alan alt kat olarak belirlenmiştir. Alt katın kuzeyinde daha büyük bir ana oda, güneyinde ise daha az işçiliğe sahip iki yan oda bulunmaktadır¹⁶³⁵. Kısa kuzey duvarının önünde 1.55x1 m. boyutlarında alt katlara ulaşılan dikdörtgen şeklinde bir açık alan mevcuttur. Huff'a göre, bu alanda iki

¹⁶²⁵ Konyar 2017: <http://www.aktuelarkeoloji.com.tr/agrida-dogubayazit-kaya-mezarinin-kabartmasi-parcalandi>.

¹⁶²⁶ Konyar 2018: 66.

¹⁶²⁷ Köroğlu 2008: 33.

¹⁶²⁸ Köroğlu 2008: 34.

¹⁶²⁹ Fakat Texier, burada gördüğü çizimleri gerçekçilikten uzak bir şekilde çizmiştir (Texier 1842: 132, Pl. 34).

¹⁶³⁰ Belck 1899: 241-243. Ayrıca C. F. F. Lehmann-Haupt'ın, Belck'in açıklamalarına dayanarak kaya mezarı hakkındaki yayını için bkz. Lehmann-Haupt 1931: 753-756.

¹⁶³¹ Huff 1990: 87.

¹⁶³² Konyar 2017: 20.

¹⁶³³ Konyar 2017: 19.

¹⁶³⁴ Konyar 2017: 17; Ayrıca bazı kaynaklarda ise kuzey duvarı yerine güney duvarında nişlerin olduğu aktarılmaktadır (Huff 1990: Lev. 1 plan ve kesitler; Köroğlu 2008: 33); Ayrıca bkz. Konyar 2017: 20.

¹⁶³⁵ Yan odalarda bulunan daha az işçilik, Urartu sınırları içerisinde bulunan kaya mezarlarının genelinde bulunmaktadır (Köroğlu 2008: 33).

bölüm bulunmaktadır; Birinci bölüm, kuzeyde taban 1.4 m. üst kısım ise 0.9 m. boyutlarına sahip bir koridoru anımsatan *U* şeklinde bir alan bulunmaktadır. İkinci bölüm, güney ucunda yuvarlak bir oda bulunmakta ve doğu duvarındaki bir kapı ile bu oda 2.0 m. çapına sahiptir. Bu iki bölüm alt katın planını oluşturmaktadır¹⁶³⁶.

Doğubayazıt kaya mezarını özgün klan diğer bir özellik ise 3x3 m ölçülerine sahip bir alana yayılan cephe kabartmasıdır¹⁶³⁷. Mezar girişinin her iki kenarında bulunan kabartmalarda olasılıkla kurban sahnesinin betimlenmiştir¹⁶³⁸. Mezar girişinin sol kenarında bir figür, her iki elinde dua eder pozisyonunda yukarı kaldırmış ve ayaklarına kadar inen bir giysi ile betimlenmiştir¹⁶³⁹. Bu figürün mezar sahibi olduğu düşünülmektedir¹⁶⁴⁰. Figürün hemen önünde boynuzlu bir dağ keçisi bulunmaktadır¹⁶⁴¹. Kapının sağ tarafında ise daha özenli bir şekilde işlenmiş kral veya bey olduğu düşünülen bir figür bulunmaktadır. Figür, sol elinde ayak hizasına kadar inen bir asa taşımakta ve sağ eliyle de birini selamlar pozisyonundadır¹⁶⁴². Bu figürün bir tanrı olabileceği düşünülmektedir¹⁶⁴³. Figürün başında üst üste binmiş üç bölümlü ucu sivri olan birmiğfer bulunmaktadır. Bu tür miğferlerin tunçtan yapılmış örnekleri Urartu merkezlerinde ele geçmiştir. Figürün saçları omuzuna kadar inmekte, badem gözlü ve sakalsız olarak resmedilmiştir. Ayak bileklerinde bulunan silmelerin giydiği ayakkabının sandalet olduğu görülmektedir¹⁶⁴⁴. Kurban sahnesi olarak aktarılmaktadır¹⁶⁴⁵. Bunlarla birlikte Med-Pers etkisi kaya mezarları örnekleriyle karşılaştırılan birkaç Urartu kaya mezarları içerisinde bulunan Doğubayazıt kaya mezarı, Med-Sahna Mezarına benzerliği ile bilinmektedir¹⁶⁴⁶.

Kelkit Mevkii-Urartu Kaya Mezarları

Kelkit Mevkii, Doğubayazıt-Diyadin karayolunun geçtiği düzlükte Büvetli Köyünün batısında bulunmaktadır. Kelkit Mevkii'nin güneyinde bulunan Urartu kaya mezarları, Kalecik¹⁶⁴⁷ ve Altıntepe'de¹⁶⁴⁸ bulunan Urartu kaya mezarlarına benzerdir. Kaya mezarları,

¹⁶³⁶ Konyar 2017: 20-21.

¹⁶³⁷ Konyar 2017: <http://www.aktuelarkeoloji.com.tr/agrida-dogubayazit-kaya-mezarinin-kabartmasi-parcalandi>.

¹⁶³⁸ Yiğitpaşa 2010: 185.

¹⁶³⁹ Konyar 2017: 21.

¹⁶⁴⁰ Yiğitpaşa 2010: 185.

¹⁶⁴¹ Konyar 2017: 21.

¹⁶⁴² Konyar 2017: 21-22.

¹⁶⁴³ Derin 1993: 150-151.

¹⁶⁴⁴ Konyar 2017: 21-22.

¹⁶⁴⁵ Derin 1993: 151.

¹⁶⁴⁶ Köroğlu 2008: 33.

¹⁶⁴⁷ Çavuşoğlu ve Biber 2005: 17-28; Biber 2006: 80-88.

söz konusu mevkiinin güney tarafında bulunmakta ve üç adet olarak belirlenmiştir. Mezarların tamamı kaçak kazılar ile tahrip edilmiştir. Kaya mezarları, ana kayaya oyulmuş kare planlı dromusları bulunmakla birlikte gerçekleştirilen tahribat ve yığma topraktan dolayı planları hakkında ayrıntılı bilgi elde edilememiştir¹⁶⁴⁹.

4.2.4.7. Seramik buluntuları

Urartu Krallığının sınırları içerisinde bulunan merkezi bölgenin dışında çoğunlukla yöresel Orta Demir Çağ'ı seramikler kullanılmıştır. Buna rağmen eyalet merkezleri ile ana yollar üzerinde bulunan kalelerde krallığın karakteristik seramikleride kullanılmıştır¹⁶⁵⁰. Orta Demir Çağ seramiği, genellikle kahve-kiremit, kiremit astarlı ve Urartu seramiklerinden oluşmaktadır¹⁶⁵¹.

Kahve-kiremit seramikler, en fazla kullanılan seramik türüdür. Bunlar çark yapımı ve açkılıdır. Bununla beraber kahve-kiremit hamurlu ve hamurun renginde ise astar kullanılmıştır. Genellikle ince-orta kum katkılı ve orta halde pişirilmiştir¹⁶⁵². Çanakların formları kabaca keskin kenarlılar ve yuvarlak gövdeliler olmak üzere iki ana gruba ayrılmıştır. Keskin kenarlı çanaklar genellikle dik, basit ağızlı kenarlılar ve daha açık ağızlı ve ağız kenarları dışa dönük çekik veya kalınlaştırılmıştır. Çömlekler, çoğunlukla yüksek boyunlu, yuvarlak gövdeli alçak boyunlu ve oval gövdelidir¹⁶⁵³. Bölgede Orta Demir Çağ seramikleri içerisinde Urartu kırmızı açkılı seramikler fazla sayıda olmamakla birlikte bazı merkezlerde ele geçmiştir¹⁶⁵⁴.

Orta Demir Çağ'ı seramikleri içerisinde bir grup seramik oldukça farklıdır. Form olarak genellikle krem astarlı, pembe-kiremit renkli hamurlu çanak ve çömleklerdir. Çanaklar keskin kenarlı ve yuvarlak gövdelidir. Keskin kenarlı çanaklar basit ve dik ağızlı kenarlıdır. Yuvarlak gövdeliler ise açık, kalınlaştırılmış ve yivli ağızlılar ve ağız kenarlarında keskinlik bulunanlar olarak iki ana formludur. Çömlekler ise yuvarlak gövdeli, boyunlu ve basit ağız kenarlıdır¹⁶⁵⁵.

¹⁶⁴⁸ Altintepe kazılarında bulunan Urartu kaya mezarlarının ayrıntılı bilgisi için bkz. Sevin ve Özfirat vd. 2001.

¹⁶⁴⁹ Özfirat ve Marro 2007: 12.

¹⁶⁵⁰ Özfirat ve Marro 2004: 20.

¹⁶⁵¹ Özfirat 2010: 228.

¹⁶⁵² Özfirat 2008: 205-206.

¹⁶⁵³ Özfirat 2007: 148.

¹⁶⁵⁴ Marro ve Özfirat 2007: 14.

¹⁶⁵⁵ Marro ve Özfirat 2007: 14-15.

Kiremit astarlı, pembe-devetüyü seramikler Erken Demir Çağ'ından Orta Demir Çağ'ına geçiş evresine aittir. Daha sonra gelişerek Urartu Krallığının karakteristik seramiği olan kırmızı açkılı seramiklerine kadar teknik olarak ulaştığı görülmektedir. Pembe-devetüyü seramiklerin içinden başlayarak kiremit astar seramikler fırça ile sürülmüş halde ve açkısızdır¹⁶⁵⁶.

4.2.5. Geç Demir Çağ'ında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi (ykl. MÖ. 600-334)

Geç Demir Çağ'ı verileri, Doğu Anadolu Bölgesi'nin genelinde kısıtlı bilgiler mevcuttur¹⁶⁵⁷. Bölgede ileri zamanlarda gerçekleşecek yeni yüzey araştırmalarında tespit edilebilecek, Demir Çağ'ına ait yeni yerleşim yerlerinin ayrıntılı incelenmesi, kazıların yapılması ve buluntuların doğru bir şekilde analiz edilmesinden sonra Doğu Anadolu'nun Demir Çağ'ı daha iyi bir şekilde anlaşılacaktır¹⁶⁵⁸. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yürütülmüş olan arkeoloji alanındaki çalışmaların neticesinde Urartu Krallığı'nın yıkılışından dolayı uzun süren boşluğu aydınlatacak veriler elde edilmiştir. Kale ve mezar alanlarından elde edilen bu veriler, farklı bir önem taşımaktadır¹⁶⁵⁹.

Doğubayazıt ve yakın çevresinde Geç Demir Çağ'ı, Urartu Krallığı'nın yıkılışından sonraki dönemi temsil etmektedir. Bu süreç birbirini tamamlayan iki evreden oluşmaktadır; ilki, Post-Urartu ve Med, ikincisi Pers-Akamenid (akhaemenid) egemenliğidir¹⁶⁶⁰. Geç Demir Çağ'ında Van Gölü'nün doğu sahilinde yoğun yerleşim izleri bulunurken, Ağrı-Iğdır Bölgesi daha farklıdır. Çünkü söz konusu çağda yerleşim birimi ve bileşenleri yok denilecek kadar az sayıdadır¹⁶⁶¹. Buna göre Ağrı-Iğdır Bölgesi'nde Çimen, Sazlıktepe, Bulakbaşı, Çetenli, Balıksuyu Vadisi'nde Gundik, Ömerbey, Demirbaş höyük ve kalelerinde Demir Çağ'ına ilişkin veriler elde edilmiştir¹⁶⁶².

Geç Demir Çağ seramikleri kahve-kiremit, krem astarlı ve kiremit astarlı seramikler olmak üzere üç ana gruba ayrılmaktadır¹⁶⁶³. Kahve-kiremit seramiklerin hamur renginde astar bulunmaktadır. Çoğunlukla orta kum katkılı, orta halde pişirilmiş, açkılı ve çark yapımıdır. Kiremit astarlı seramikler, boya astar dışında kahve-kiremit seramiklerle

¹⁶⁵⁶ Özfirat 2009: 354.

¹⁶⁵⁷ Özfirat ve Marro 2007: 15.

¹⁶⁵⁸ Özdemir 2007: 508.

¹⁶⁵⁹ Özfirat 2008: 208.

¹⁶⁶⁰ Özfirat 2012: 158.

¹⁶⁶¹ Özfirat 2007: 148.

¹⁶⁶² Özfirat ve Marro 2007: 15; Özfirat 2009: 354; Özfirat 2010: 230; Yiğitpaşa 2010: 187; Ceylan-Özgül 2018: 21.

¹⁶⁶³ Özfirat 2009: 355.

benzerdir. Krem astarlı seramikler ise diğer iki gruptan daha fazla özelliğe sahiptir. Pembe, kahve ve kiremit renkte hamurlu olduğu krem renklerde astarlıdır. İnce veya orta kum katkılı, orta halde pişirilmiş ve ağıldır. Boyalı parçalar genellikle bu malda görülmekte ve özenle yapılmıştır. Form olarak düz ağız kenarlı, açık ağızlı geniş çanaklar, basit ve dik ağızlıdır. Çömlekler, alçak boyunlu ve yuvarlak gövdelidir. Bezemeler, kiremit ve siyah renkler kullanılarak bant ve kafes bezmeleri yoğun olarak kullanılmıştır. Düz ağız kenarlarının üzerinde bulunan bezemeler ve akıtacaklar Geç Demir Çağ'ının karakteristik seramiğidir¹⁶⁶⁴.

Geç Demir Çağ'ına ait seramiklerde bölgesel bir farklılık görülmemektedir. Seramikler genellikle krem, açık kahve ve devetüyü astarlarıyla birlikte boya bezeme ve madeni kapları taklit eden biçimlerdir¹⁶⁶⁵. Bu seramikler üç ana grupta incelenmektedir. Birincisi, *Tulip bowl* ya da *triangle ware* olarak adlandırılan çanak ve kaseler¹⁶⁶⁶; ikincisi *dik ya da hafifçe açık ağızlı çanaklar* (bu seramik parçaları düz ağız kenarlı ve ağız kenarlarının altında keskinlik bulunmaktadır); üçüncüsü ise *boyunlu çömlekler* (bunların bir kısmı iri bir şekilde yapılan depo kabı niteliğindedir).

İlk grup olan *triangle ware* türü çanaklarda çoğunlukla kapların iç yüzeyleri kiremit veya kahve renkte tek veya kiremit-kahve, siyah-kahve, siyah-kiremit renkleri bulunmaktadır. Bezemelerde genellikle üçgenler kullanılmaktadır. Bantlar ve dalgalı hatlar ise daha az kullanılmıştır. İkinci grup olan *dik ya da hafifçe açık ağızlı çanaklardan* birinde kiremit boya bezeme bu tür kaplarda genellikle düz ağız kenarlarının üzerindeki paralel bantlar bulunmaktadır. Gövde parçaları ise daha çok küçük çömleklere aittir. Bunlar *triangle ware* grubunda olduğu gibi tek veya çift renkte boyla ile fakat daha hareketli bezenmiştir. Yörede ele geçen seramik parçalarından biri ise Geç Demir Çağ'ının diğer karakteristik seramiği olan *feston ware* grubuna aittir¹⁶⁶⁷.

Doğubayazıt ve yakın çevresinin Geç Demir Çağ'ı seramiği, Güney Kafkasya ve İran Azerbaycan'ında bulunan seramiklerle yakın benzerlikler göstermektedir¹⁶⁶⁸. Yörede ve komşu ülkelerde gerçekleştirilen arkeoloji alanında gerçekleştirilen çalışmalarda ele geçen seramik malzemeleri doğrultusunda Iğdır-Melekli¹⁶⁶⁹, Van'da Evdi Tepe, Arın, Eski

¹⁶⁶⁴ Özfirat ve Marro 2007: 15; Özfirat 2008: 207.

¹⁶⁶⁵ Özfirat ve Marro 2007: 15.

¹⁶⁶⁶ Özfirat 2007: 149.

¹⁶⁶⁷ Özfirat ve Marro 2007: 15.

¹⁶⁶⁸ Sevin 1998: 202; Marro ve Özfirat 2005: 333; Özfirat 2007: 148-150.

¹⁶⁶⁹ Sevin 1998: dn. 4.

Norgüh, Karagündüz Höyüğü II, Zivistan (Elmalık), Van Kalesi Höyüğü, Çavuştepe'nin Yukarı Kalesi ve Averek'te benzer seramik malzemeler ele geçmiştir¹⁶⁷⁰. Doğu Anadolu'nun Erzincan-Kars Bölgesi'nde de bu türe ait boyalı seramik parçaları bulunmaktadır¹⁶⁷¹. Bunlarla birlikte Urmiye Gölü Havzası'nda bulunan birçok merkezde de benzer seramikler ele geçmiştir¹⁶⁷².

¹⁶⁷⁰ Sevin 1998: 202; Marro ve Özfırat 2004: 242; Özfırat ve Marro 2005: 306.

¹⁶⁷¹ Belli-Ceylan 2002: 121-122 sayfalarında değinilen Sarıkamış-Yoğunhasan Kalesi'nde ele geçen ve Orta Tunç Çağ'ına tarihlenen polikrom boya bezemeli çömleğin aslında Geç Demir Çağ'ına ait olan *festoon ware* seramik grubuna ait olduğu düşünülmektedir (Özfırat ve Marro 2007: 15, dn. 41).

¹⁶⁷² Ayrıntılı bilgi için bkz. Sevin 1998: 718; Kroll 2000.

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

Coğrafi faktörlerinin etkisinden tamamen bağımsız bir bilim mümkün değildir. Coğrafya, yeryüzünün şekillenmesini yeryüzünde bulunan bütün canlı topluluklarını bir arada yaşamasını mümkün kılan bir bilim dalı olmasıyla birlikte uygarlıklar ve medeni toplumların üzerindeki etkisi oldukça büyüktür.

Bir ülkenin veya bileşenlerinin gelişimi sahip olduğu coğrafi potansiyel ile bir arada değerlendirilir. Bu nedenle Anadolu'nun gerek kültürel gerekse ekonomi gibi faaliyetlerinin gelişimi sahip olduğu coğrafi faktörlerden kaynaklanmaktadır. Buradan hareketle Anadolu'nun en eski karalara köprü niteliğinde olması bu düşünceyi kanıtlamaktadır. Çünkü Asya'dan, Avrupa'ya ulaşımı sağlayan en önemli geçitlerden birisi Anadolu'dur.

Anadolu coğrafi konumu, yeraltı kaynakları, hidrografi özellikleri, iklim özellikleri, yükseltisi gibi faktörlerle dünyanın en gözde coğrafyasından biridir. Üç tarafı denizle çevrili ve önemli karayollarına sahip olmasıyla eski çağlardan itibaren hem deniz hem de kara ticaretinin yoğun yaşandığı bir yarımada konumundadır. Bununla beraber Anadolu, farklı coğrafi bölgelerde farklı kültürlerin yeşerdiği, gelenek ve göreneklerle zenginleşen çok önemli bir medeniyet istasyonudur.

Doğu Anadolu Bölgesi, Anadolu özelinde Türkiye Cumhuriyeti'nin yedi coğrafi bölgesinin en büyüğünü temsil etmektedir. Denize olan uzaklığı ve deniz seviyesinden oldukça yüksekte bulunmasıyla daha antik çağlardan itibaren kaynaklarda, *Yüksek Ülke* olarak adlandırılmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi, zorlu iklim ve coğrafi özelliklerine rağmen, savunmaya elverişli konumu ve önemli yol ağlarının geçiş güzergahında olması itibarıyla Prehistorik çağlardan itibaren insanoğlunun yerleşim için tercih ettiği bölgelerden biri olmuştur. Bu nedenle bölge, Neolitik Çağ'dan ve sonraki tarihi süreçlerin tamamında iskan faaliyetlerinin izlerini taşımaktadır. Buna göre Hurri, Mitanni, Transkafkasya Kültürü, Urartu, Pers, Med gibi önemli krallık, medeniyet ve kültürleri bünyesinde barındırmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Kuzeydoğu Anadolu bölümünde bulunan Doğubayazıt, Ağrı ilinin gelişmiş ilçelerinden biridir. Doğubayazıt ilçesi, iki aşamalı olarak günümüze kadar varlığını sürdürebilmiştir. Buna göre ilk kurulduğu yer olan Bayezid'de ilk olarak ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Modern şehir ise günümüzde Bayezid'den daha aşağıda

Doğubayazıt Ovası çevresinde kurulmuştur. İlçe, birçok önemli kültürel unsura sahiptir. Bunların başında zengin arkeoloji ve tarihi varlığı gelir. Bununla birlikte Ağrı Dağı, Buz Mağarası, Meteor Çukuru gibi turizm açısından da değerlendirilen alanlar, burada bulunmaktadır. Bunlara karşın ilçenin arkeolojik, tarihi ve turizm potansiyeli uzun yıllar boyunca değerlendirilmemiş son yıllarda söz konusu potansiyel özelinde farkındalık artmaya başlamıştır.

Doğubayazıt, oldukça önemli stratejik bir konumda yer almaktadır. İran, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan gibi ülkelerin sınır kapısında bulunmaktadır. Önemli birçok doğal yol güzergahları üzerinde bulunuyor oluşu, Doğubayazıt'ın Prehistorik çağlardan itibaren iskan edilmesini sağlamıştır.

“Tunç ve Demir Çağlarında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi” başlıklı yüksek lisans çalışmamız Prof. Dr. Aynur Özfirat başkanlığında 2002-2011 arası bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ile 2007-2013 yılları arasında gerçekleşen Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı ve 2016 yılından itibaren tekrardan bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmalarındaki veriler temel alınarak hazırlanmıştır. Bununla birlikte söz konusu kazı ve araştırmalardan önce ve sonra bölgede kısa süreli yapılan araştırmalar ve bu araştırmaların neticesinde oluşturulan yayınlarda çalışmamız kapsamında değerlendirilmiştir. Fakat sürekli değinildiği üzere araştırma sayılarının sınırlı oluşu çalışmamızın sürecini oldukça zorlamış ve sağlıklı bir yorumlama aşamasına gidilememiştir. Bu denli zengin olan bir bölgenin az sayıda araştırmaya sahip olması birçok nedene dayandırılabilir. Bunların başında zorlu coğrafi faktörler gelmektedir. İlçenin topografyası ve iklim özellikleri, araştırmaların kısa süreli olmasına neden olmaktadır. Fakat tüm olumsuzluklara rağmen çalışmaların yoğunlaşmasıyla ilçenin arkeolojik kalıntılarıyla birlikte tarihi varlığı da gün yüzüne çıkacağı apaçık ortadadır.

Yukarda bahsi geçen araştırmalar neticesinde kentin arkeolojik verileri rapor edilerek bilim dünyasına sunulmuştur. Buradan hareketle Doğubayazıt ve yakın çevresinde Geç Kalkolitik Çağ'dan, Geç Demir Çağ'ına değin uzanan geniş bir süreçte iskan faaliyetinin gerçekleştiği tespit edilmiştir. Burada en dikkat çekici sonuç, çalışma kapsamında incelediğimiz bölgenin Neolitik Çağ verilerindeki yokluktur. Doğu Anadolu genelinde yaygın bir problem olarak karşımıza çıkan bu durumun öncelikli sebebi uzun yıllar yörenin Neolitik Çağ için uygun yaşam imkanlarını barındırmadığı savı olmuştur. Bu doğrultuda çalışmalarını bölgenin güneyinde, özellikle de Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde

yoğunlaştıran araştırmacılar, Doğu Anadolu'nun söz konusu dönem içerisinde iskan edilip edilmediğine yönelik araştırmalarını son derece kısıtlı tutmuşlardır. Buna karşın, özellikle son yıllarda bölgenin güney kesimlerinde yer alan Cafer Höyük (Malatya), Boy Tepe (Elazığ) ve Çınaz III (Elazığ) gibi yerleşimlerin sunduğu veriler gelecek adına umut verici düzeydedir. İlerleyen yıllarda bölgede gerçekleştirilecek çalışmalarda yokluğun salt araştırma yetersizliğinden ve yerleşim tiplerinde farklı model arayışlarının olmayışından kaynaklandığı tarafımızca düşünülmektedir.

Yörenin ilk iskan faaliyetlerinin bilinenin aksine daha erken tarihlerde olduğu düşüncemizin temel sebepleri arasında Doğubayazıt'ın stratejik konumu gelmektedir. Nitekim bilindiği üzere Neolitik Çağ toplumları açısından son derece önemli bir hammadde olan obsidyenin Anadolu'daki en önemli kaynaklarından birisi olan Ağrı Dağı bu bölgede yer almaktadır. Bununla beraber, gerek İran, gerekse Kafkaslarda gerçekleştirilen çalışmalarda tespit edilen Neolitik Çağ yerleşimleri, bu bölge halklarının söz konusu dönem içerisinde iklimsel ya da coğrafi şartlardan etkilenmediğini, aksine buraları iskan ederek uzun soluklu yerleşim birimleri kurduklarını kanıtlayan verilerle doludur. Ardılı Geç Kalkolitik Çağ'da her iki bölgeyle var olan kültürel etkileşim ve birliktelik, Doğubayazıt ve yakın çevresinde de Neolitik Çağ toplumlarının yaşamış olduğunu düşündürmektedir. İleride bölgede yer alan Prehistorik merkezlerde gerçekleştirilmesi umulan tabaka kazıları sayesinde bu belirsiz durumun son bulacağı düşünülmektedir. Bununla beraber, Neolitik yerleşim birimlerinin düz ovalarda değil, canlı yaşamı açısından daha çok imkan sunan yüksek yaylalarda geçici kamp alanları şeklinde olmuş olabileceği de ihtimaller dahilinde değerlendirilmelidir.

Yukarıda değindiğimiz üzere Doğubayazıt ve yakın çevresi, Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren Yukarı Mezopotamya, Kafkaslar ve kuzeybatı İran'la kültürel alışveriş içerisindeydi. Gerek ele geçen seramik parçaları gerekse yerleşim tipleri bu düşünceyi kanıtlamaktadır. Buna göre Yukarı Mezopotamya geçici mevsimlik yerleşimleri, sürekli yerleşimleri ile birlikte Amuq E/F seramik grubunda bulunan saman yüzlü açıkta seramikler kanıt oluşturmaktadır. Geç Kalkolitik Çağ yerleşimleri, çoğunlukla Doğubayazıt Ovası etrafında şekillenmiş, Ağrı Dağı çevresinde yer almaktadır. Bunun nedeni ise yerleşimlerin olmaması değil araştırmaların Ağrı Dağı çevresinde coğrafi faktörler nedeniyle kısıtlı olarak gerçekleşmesidir. Olası bir diğer sebep ise Ağrı Dağı'nın volkanik karakteri olmalıdır. Nitekim en son 1840 yılında, yakın çevresinde tahribata ve ölümlere sebep olarak patladığı

bildirilen Ağrı Dağı'nın erken dönem yerleşimcileri açısından riskli bir alan olarak değerlendirilmiş olması da son derece olasıdır. Bununla birlikte dağın patlaması sonucunda yerleşimlerin lav akıntılarından dolayı tamamen yok olması diğer ihtimallerimiz arasında yer almaktadır.

“Tunç ve Demir Çağlarında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi” başlıklı tez çalışmamızda ele alınan Tunç Çağ'ı verileri, Geç Kalkolitik Çağ'a oranla fazladır. Anadolu'nun her yerinde olduğu üzere Doğu Anadolu'da da bu dönemde nüfus artışı gözlemlenmiş bu doğrultuda yerleşim yeri sayısının önceki dönemlere oranla daha fazla olduğu anlaşılmıştır. Sınır ötesi kültürel aktivitelerin hızlanarak devam ettiği bu süreçte iskan edilen yerleşim birimlerinde gerçekleştirilen çalışmalar, özellikle de elde edilen seramiklerin analiz sonuçları anılan coğrafyanın Transkafkasya Kültürü etkisinde olduğunu ortaya koymuştur. Bununla birlikte ele geçen seramik parçaların bazıları Van Havzası'nda bulunan merkezlerde bulunan seramiklerle oldukça yakın benzerlikler göstermektedir. Bu durum ise Doğubayazıt ve yakın çevresi ile Van Havzası arasında kültürel aktivitelerin yaşandığını göstermektedir. Doğubayazıt'ta Erken Tunç Çağ'ına ait kale tipi yerleşimin bulunması son derece önemlidir. Buna göre Balıksuyu'nda yüksek bir tepe üzerindeki kayalığa inşa edilen Ziyaret Kalesi, Erken Tunç Çağ'ından itibaren korunma ihtiyacı olduğunun ispatıdır.

Doğubayazıt ve yakın çevresinin Orta Tunç Çağ'ı bulguları önceki ve sonraki süreçlere oranla daha az elde edilmiştir. Bu durum bölgenin Karanlık Çağ'ı olarak düşünülmüşse, söz konusu dönem verilerinin büyük çoğunluğunun bölgenin yüksek yaylalarında tespit edilen kurganlardan elde edilmiş olması, bu dönemde nüfusu barındıracak yerleşim birimlerinin de olması gerektiğini düşündürmektedir.

Orta Tunç Çağ'ında Doğubayazıt ve yakın çevresi, yeni bir kültürel oluşuma sahne olmuştur. Bunun nedeni ise toplulukların artık ovalarda değil yüksek yaylalarda yaşamsal faaliyetine başlamış oldukları gerçeğiyle açıklanmaktadır. Konar-göçer, mevsimlik göç sisteminin izlerine rastlanılan söz konusu Orta Tunç Çağ'ı kültürü, Doğu Anadolu geneli için özel bir tanımlamayla “Yayla Kültürü” olarak arkeoloji literatürüne girmiştir. Bununla birlikte yörede son yıllarda gerçekleşen araştırmalarda toplulukların sadece konar-göçer olarak değil aynı zamanda yerleşik bir hayatı benimsediklerini göstermiştir. Bizim de düşüncemizin bu yönde olduğunu belirtmek isteriz. Zira günümüzde dahi devam eden yaylacılık kapsamında, bölge halkı sadece yaz aylarında hayvanlarını otlatmak amacıyla ot

bakımından zengin olan yaylalara göç etmektedirler. Bölgede günümüzde kış aylarının tamamında ve devamında Haziran-Temmuz aylarına kadar köy veya mahallede yaşayan halkın Eylül aylarının sonu Ekim aylarının ortalarına kadar yaylada yaşam faaliyetlerine devam ettikleri bilinmektedir. Oysa konar-göçer tanımı, bir yerden başka bir yere taşınıp daha sonra başka bir yerde tekrardan belirli düzen kurmaktır. Zira bu durum bölgede gerçekleşmiş olsaydı bazı yerleşim birimlerine ait bileşen ve kültürel birlikteliğin izleri Geç Demir Çağ'ına kadar takip edilemezdi.

Daha önce değindiğimiz üzere Doğubayazıt ve yakın çevresinin Orta Tunç Çağ kültürü, Doğu Anadolu için geçerli tanımlamanın aksine yöreye hakim olan kurgan mezarlarının yoğunluğundan dolayı *Kurgan Kültürü* olarak adlandırılmıştır. Zira Anadolu'da kurgan mezarlarının en çok bulunduğu yer Doğubayazıt ve yakın çevresidir. Özellikle Ağrı Dağı bölgesi olmak üzere Doğubayazıt Ovasına kümelenmiş olan kurgan mezarları, yörenin söz konusu çağda kültür ve geleneğini yansıtması açısından çok önemlidir. Zira yukarda da değinildiği üzere ele geçen materyal buluntuların çoğunluğu bu mezarlardan elde edilmiştir. Bu kurganların en başında kurgan sayısından dolayı Bozkurt Kurgan Mezarları ve Suluçem Kurganları büyük önem taşımaktadır. Suluçem Kurganlarına yakınlığı ile bilinen Musun Kurganları ise bölgede kurgan kültürünün Erken Tunç Çağ'ından itibaren başladığını göstermesi açısından önemlidir. Orta Asya'da MÖ. V. binyıldan itibaren varlığı bilinen söz konusu kültürün ulaştığı sınır ve Doğu Anadolu'da salt Doğubayazıt Ovası ve Ağrı Dağı çevresinde görülüyor olması dikkat çekicidir.

Her ne kadar ilk verilere göre arada zamansal farklılıklar olsa da, geçtiğimiz yıllarda İstanbul Beşiktaş ve Silivri'de tespit edilen kurganlarla bir arada değerlendirildiğinde Doğubayazıt ve yakın çevresinde kurgan mezarları tercih eden toplulukların, belki de daha doğru bir ifadeyle Asyatik toplulukların, doğu batı yönlü Avrasya yolculuklarında bölgeyi uzun soluklu bir "mola yeri" olarak değerlendirmiş olabilecekleri de düşünülebilmektedir.

Doğubayazıt ve yakın çevresinin Orta Tunç Çağ'ı buluntuları arasında farklı isimlerle birarada anılan fakat yaygın olarak Aras Boyalıları olarak anılan seramikler de bulunmaktadır. Özellikle yeni araştırmalar neticesinde tespit edilen Bardaklı Köyü Yerleşimi'nde, ilk defa bir mimari yapının içerisinde bu türde seramiklerinin ele geçmesi oldukça önemli bir veridir. Söz konusu veri, önceki yıllara dair çalışmalarda salt konar göçer topluluklarla birlikte değerlendirilen bu özel seramik grubunun yerleşik toplumlar tarafından da kullanıldığının ilk göstergesi olması itibarıyla oldukça önemlidir.

“Tunç ve Demir Çağlarında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi” başlıklı tez çalışmamız kapsamında Geç Tunç Çağ’ı ve Erken Demir Çağ’ı verilerinin birlikte değerlendirilmesinin nedeni yukarıda da değinildiği üzere her iki çağa ait buluntuların birbirinden ayırt edilememesinden kaynaklanmaktadır.

Doğubayazıt ve yakın çevresinin Geç Tunç/Erken Demir Çağ’ı verisi sunan höyüklerin sayısı yok denilecek kadar azdır. Buna karşın kale ve kalelerin eteklerinde bulunan mezar alanları sayıca fazladır. Bununla birlikte bölgede artık Urartu Krallığını oluşturan konfederasyon beyliklerinin kendini gösterdiği anlaşılmıştır. Buna göre nüfusun önceki çağlara oranla daha fazla olduğu ve artık sosyal organizasyonun temellerinin atıldığı görülmektedir.

Doğubayazıt ve yakın çevresinin Geç Tunç/Erken Demir Çağ’ında gerek Doğu Anadolu Bölgesi ile gerekse günümüzde ülkemizin sınırları dışında olan bölgelerle yakın ilişkiler içerisinde bulunmuştur. Bunun kanıtı olarak topografyaya uygun bir şekilde inşa edilen kale ve kalelerin eteklerinde bulunan boş alanlarından yararlanılarak bu alanların mezar alanlarına çevrilmesi Ermenistan’da bulunan Geç Tunç/Erken Demir Çağ’ı yerleşim düzeni ile aynı olduğu görülmektedir. Buradan hareketle hem materyal grup, hem de yerleşim düzeni açısından Doğubayazıt komşu bölgelerle yakın ilişkiler kurduğu sonuçlarımız arasında yer almaktadır. Bunlarla birlikte gri-siyah açkılı seramikler, Geç Tunç/Erken Demir Çağ’ının seramik repertuarını oluşturmaktadır.

Orta Demir Çağ’ı, bölgenin yoğun olarak iskan edildiği bir süreç olarak dikkat çekmektedir. Bu çağda Urartu Krallığı’nın varlığı bölgede etkisini göstermiş, Urartu Krallığı tarafından inşa edilen kaleler tespit edilmiştir. Bu kaleler, Urartu inşa tekniği ile yapılmıştır. Bu dönemde inşa edilen Ömerağa-Gölyüzü Kalesi’nin, Kral Menua tarafından yaptırıldığı düşünülmekte ve içerisinde Tanrı Haldi’ye ait bir tapınağın olası varlığı oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Orta Demir Çağ’ının seramik repertuarını çoğunlukla Urartu Krallığının karakteristik seramiği olan kırmızı açkılı seramikler oluşturmaktadır. Bununla birlikte yöresel Orta Demir Çağ’ı seramikler de seramik buluntuları içerisinde yer almaktadır.

Geç Demir Çağ’ında Doğubayazıt ve yakın çevresi, Doğu Anadolu Bölgesi’nde olduğu gibi Doğubayazıt’ta da az bilinmektedir. Bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmaları neticesinde elde edilen Geç Demir Çağ’ı sonuçları genellikle seramik

repertuarı üzerinde değerlendirilmiştir. Buna göre Geç Demir Çağ'ında yoğun olarak kullanılan *tulip bowl* ya da *triangle ware* ve *feston ware* ele geçen seramikler arasında yer almaktadır.

Doğubayazıt ve yakın çevresinde ele geçen Geç Demir Çağ'ına ait seramik buluntuları, Doğu Anadolu Bölgesi başta olmak üzere Güney Kafkasya ve İran Azerbaycan bölgelerinde bulunan Geç Demir Çağ'ı seramik repertuarına oldukça yakın benzerlikler göstermektedir. Bu veriden hareketle yukarıda da her koşulda sözü edildiği gibi Doğubayazıt ve yakın çevresi, Geç Kalkolitik Çağ'dan Geç Demir Çağ'ına gerek Doğu Anadolu Bölgesi ile gerekse Yukarı Mezopotamya, Azerbaycan, İran, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile oldukça yakın kültürel ilişkilerde bulunmuş ve bu ilişkileri günümüze kadar devam ettirmeyi başarabilmiştir.

Çalışmamız kapsamında değerlendirdiğimiz üzere Doğubayazıt, insanlık tarihinin gelişim gösterdiği hemen tüm süreçlerde iskan görmüş ve görmeye devam eden önemli bir bölgede yer almaktadır. Özellikle Tunç ve Demir Çağ yerleşim alanlarının tespitine yönelik önemli çalışmalar gerçekleştirilen bölgenin Prehistorik dönemleri, özellikle de Neolitik Çağ ve öncesi aydınlatılmayı beklemektedir. İlgili süreç içerisinde bugün için "ıssız" kabul edilen bölgenin coğrafi yapısı, iklim özellikleri ve önemli bir geçiş koridoru üzerinde yer alıyor oluşu bize ilerleyen yıllarda bölgenin erken tarihi hakkında günümüzden oldukça farklı sonuçların ortaya konabileceğini düşündürmektedir.

6. KAYNAKLAR

- Abay, H. Sağlamtimur, A.H. ve Özkan, T. (2000). Ulucak Höyük Kazıları-1998, 21. Kazı Sonuçları Toplantısı, Kültür Bakanlığı Yayınları, 359-370, Ankara.
- Abibullaev, O. (1957). Pervie rezultati arkeologičeskikh raskopok Kyultepe, *Trudi muzeya istorii Azcrbaydjana*, t. II, 75-98, Baku.
- Acartürk, B. (2012). Toprağın Binlerce Yıllık Macerası, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, 4 (1), 1-17.
- Ağalar-zadə, A. (2009). M.Ö. V-I. Binlerde Yakındoğu-Anadolu-Kafkasya Üçgeninde Kavimler Göçü, Ticari-Kültürel İlişkiler ve Etkileşimler, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 9 (2), 9-18, İzmir.
- Akara, İ. (2011). Çok Zamanlı Uydu Görüntüleri Kullanılarak Acıgöl (Türkiye)-Urmiye(İran) Göllerinde Su Yüzeyi Değişimleri ve Yakın Çevresinde Arazi Kullanımının Belirlenmesi, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu Coğrafyası Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Akarabulut, Y. (1997). Türkiye'de Demiryolu Ulaşımı, Ankara Üniversitesi, *Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 6, 163-188, Ankara.
- Akçay A. (2014). Tabal Ülkesinin Tarihsel Süreci Üzerine Bir Değerlendirme, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 29 (1), 37-58.
- Akdemir, O. İ. ve Kuşçu, V. (2012). Küresel Enerji Eksenleri ve Türkiye'nin Coğrafi Konumu, *Marmara Coğrafya Dergisi* 26, 82-102, İstanbul.
- Akdeniz, E. (1997). Güneybatı Anadolu Sahillerinde Prehistorik Bir Yerleşim: Tavşan Adası, *Arkeoloji Dergisi* 5, 1-13.
- Akdeniz, E. (2009). Yortan Mezarlığı Hakkında Yeni Gözlemler, *TÜBA-AR* 12, 49-64.
- Akın, E. ve Kavak, O. (2010). Diyarbakır ve Çevresinde Neolitik Dönemden (M.Ö.10.000) Günümüze Maden, *Diyarbakır Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu, Diyarbakır'da Doğal-Hayat-Enerji-İklim-Maden (III)*, K. Haspolat, K. Güven, ve R.G. Güven, (Editörler) 376-371, Diyarbakır.
- Akın, M. ve Akın, G. (2007). Suyun Önemi, Türkiye'de Su Potansiyeli, Su Havzaları ve Su Kirliliği, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 47 (2), 105-118.
- Akın, N. (1997). *Megaron Maddesi*, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Endüstrisi Merkezi Yayını, 1190.
- Akkermans, P.M. M. G. (1988). The Period V Pottery, Hammam Et-Turkman I, *Report on the University of Amsterdam's 1981-84 Excavations, in Syria I*, van Loon, M.N. (Ed), içinde 287-349, Uitgaven Van Het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut Te Istanbul LXIII.

- Akkermans, P.M. M. G. ve Schwartz, G. M. (2003). *The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (ca. 16,000–300 BC)*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Akkoyunlu-Ertan, K. (2008). Kent Hakkı Üzerine Düşünceler, *Amme İdaresi Dergisi*, 41 (4), 125-141.
- Akok, M. (1979). Alacahöyük'te Son Dönem Arkeolojik Çalışmalarla Kavuşturulan Yapı Tekniği ve Mimari Gerçekler, *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler (I)*, TTK, 107-109, Ankara.
- Akpınar, R. Özsan, M.E. ve Taşçı, K. (2012). Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hayvancılık Sektörünün Rekabet Edebilirliğinin Analizi, *Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi* 5, 198-214.
- Aksan, M. (2007). *Karia Bölgesi Arkeolojisi Üzerine Bir Değerlendirme, Türkiye Arkeolojik Yerleşimleri, Psidia ve Karia Bölgeleri, Yunan ve Roma Dönemi*”, Ege Yayınları, 1-10, İstanbul.
- Akşar, A. (2008). *Eskiçağ Literatüründe Mysia: Coğrafya, Kentler ve Kültür*, Balıkesir Üniversitesi, Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir.
- Akşit, İ. (1981). *Hititler (Türkiye'nin Tarih Hazinesi Orta Anadolu Uygarlığı No:2)*, Sandoz Yayınları, İstanbul.
- Aktaş, H. (2012). Disiplinlerarası İlişkiler Bağlamında Şiir ve Coğrafya/ Poetry And Geographhy In The Context of Interdisciplinary Relevans, *Studies of the Ottoman Domain*, 2(3), 1-25.
- Aktüre, S. (1994). *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını.
- Aktüre, S. (2004). *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, 3. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Akurgal, E. (1955). *Phrygische Kunst, A.Ü. Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi*, Ankara.
- Akurgal, E. (1987). *Hatti Uygarlığı*, AÜDTCF Yayınları, Remzi Oğuz Arık Armağanı, 1-13, Ankara.
- Akurgal, E. (2007). *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul: Net Yayıncılık.
- Akurgal, E. (2008). *Anadolu Kültür Tarihi*, 20. Baskı, Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Alaeddinoğlu, F. Toroğlu, E. ve Elibüyük, M. (2007). Gevaş Kasabası ve Fonksiyonları, *Marmara Coğrafya Dergisi* 15, 85-114.
- Alakom, R. (2012). *Kağızman; Kars'ın Tadı Tuzu*, İstanbul: Kağızman Belediyesi Yayınları.
- Albayrak, İ. (2006). *Kültepe Tabletleri IV*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Albright, W. (1926). The Jordan Valley in the Bronze Age, *Annual of the American Schools of Oriental Research VI*, 13-74.
- Algaze, G. (1999). Trends in the Archaeological Development of the Upper Euphrates basin of southeastern Anatolia during the Late Chalcolithic and Early Bronze Ages, *In Tishrin Dam*, 535-572.
- Algaze, G. Breuninger, R. Lightfoot, C. ve Rosenberg, M. (1991). The Tigris-Euphrates archaeological reconnaissance project: A preliminary report of the 1989–1990 seasons, *Anatolica 17*, 175-240.
- Algaze, G. Breuninger, R. ve Knudstad, J. (1994). The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: Final Report of The Birecik and Carchemish Dam Survey Areas, *Anatolica 20*, 1-96, Leiden.
- Algaze, G. Goldberg, P. Honça, D. Matney, T. Mısır, A. Rosen, A. M. Schlee, D. ve Somers, L. (1995). Titris Höyük; A Small Early Bronze Age Urban Center in Southeastern Anatolia: The 1994 Season, *Anatolica 21*, 13-64.
- Aliev, V. G. (1991). Kultura epohi sredney bronzı Azerbaydjana, *Bilim*, 256, Baku.
- Aliev, N. ve Narimov, I. (2001). *Kultura severnogo Azerbajjana b epochy pozdnego eneolita/ Культура северного Azerbajjana u epochy pozdnego paleolita*, Baku.
- Aliev, V. G. (1977). Azerbaycan'da Tunç çağının boyalı kaplar kültürü, *Bilim*, 163, Bakü.
- Aliev, V. G. (1977). *Azerbaycan'da Tunç Devrinin Boyalı Kaplar Medeniyeti*, Bakü: Akademiya Nauk Azerbaidjanskoi SSR.
- Aliev, V. G. (1991). *Kultura epoxi sredney bronzı Azerbaydjana*, Bakü: Elm Matb.
- Alkan, A. ve Arınç, K. (2018). Silvan Şehrinin Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 11*, 64-96.
- Alkım, U.B. (1969). The Amanus Region in Turkey, *Archaeology 22*, 280–289.
- Alkım, U.B. (1991) Yazının Başlangıcı, *Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu*, içinde 3-15 Ankara: TTK Basımevi.
- Alkin, K. Uzunoğlu, S. Beyazıt, Z. Atabey, R. ve Güngör, Ş. (2003). *Türkiye'nin Stratejik Yeraltı Kaynakları Ekonomik Değerleri ve Uluslararası Yeri*, İstanbul: ITO Yayınları.
- Allen, W.W.D. ve Muratoff, P. (1953). *Caucasian Battlefields (A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828–1921)*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Alp, S. (1947). Hitit Kanunları Hakkında, *DTCF Dergisi 5*, 465-482.
- Alp, S. (2000). *Hitit Çağında Anadolu (Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar)*, Ankara: TÜBİTAK Yayınları.

- Alpagut, B. (1986). The Human Skeletal Remains from Kurban Höyük (Urfa Province) *Anatolica XIII, Publication of Netherland Archaeology Institute*, 149-174, Netherland.
- Alparslan, M. (2009). *Geç Hitit Devletleri, Hititolojiye Giriş*, Alparslan, M. (Ed.), İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 137-148.
- Alparslan, M. (2011). Gurgum Krallığı, *Arkeoatlas*, (Özel Koleksiyon), 375, İstanbul.
- Alpaslan, C. (2015). *Doğu Anadolu Araştırmaları II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır 2008-2014)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Alpaslan, İ. (1998). *Cumhuriyetin 75. Yılında Ağrı*, Ankara: Ağrı Valiliği Yayınları.
- Alpman, A. (1981). Hurriler, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14 (25), 283-313.
- Altınbilek, Ç. Kayacan, N. Özbaşaran, M. ve Ercan, M. (2017). Akarçay Tepe 2015 Yılı Çalışmaları, *KST 38*, 203-2016, Ankara.
- Altınlı, E. İ. (1996). Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi (İkinci Kısım), *Maden Teknik ve Arama Dergisi*, 67 (67), 2-24.
- Altınlı, İ.E. (1964). *1:500.000 Ölçekli Türkiye Jeoloji Haritası, Van Paftası İzahnamesi*, Ankara: MTA Enstitüsü Yayını, 631-643.
- Altunkaynak, G. Işıklı, M. ve Erkmən, M. (2018). Erzurum Ovası'ndan Yeni Kanıtlar Işığında Doğu Anadolu'daki Kura-Aras Ölü Gömme Uygulamalarına Genel Bir Bakış, *TÜBA-AR, Özel Sayı*, 73-91.
- Anlağan, Ç. ve Bilgi, Ö. (1989). *Protohistorik Çağ Silahları/Weapons of the Prehistoric Age*, İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi.
- Arbuckle, B.S. (2010). 2008 Yılı Köşk Höyük Kazıları, *KST 32*, 135-147.
- Arımura, M. Balkan, N. Borell, F. Cruells, W. Duru, G. Erim, A. Özdoğan, A. Ibanez, J. Maede, O. Miyake, Y. Molist, M. ve Özbaşaran, M. (2001). Akarçay Tepe Kazısı, 1999, *KST 22 (1)*, 181-190, Ankara.
- Arınç, K. (1999). Coğrafi Özellikleri Bakımından Gürbulak Gümrük Kapısı ve Çevresi, *Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* 25, Erzurum.
- Arınç, K. (2011). *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri*, Erzurum: Eser Ofset Matbaacılık.
- Arınç, K. ve Kaya, F. (2004). Doğubayazıt İlçesi'nin Turizm Potansiyeli, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt*, içinde 433-450, İstanbul: Çekül Vakfı Yayınları.
- Arsebük, G. (1974). *Altınova'da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu: Kalkolitik Devir ile İlk Tunç Çağ I' e Geçiş Evresinde Elazığ Altınova Bölgesinden Ele Geçen Koyu Yüzlü Açkılı Mallar ile Karaz Türü*

Çanak Çömlek Grubu İlişkileri Sorunu Üzerine Bir Araştırma, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

- Arsebük, G. (1979). Altınova'da (Elazığ); Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler, *TTK Kongreye Sunulan Bildiriler 1976*, 8 (1), Ankara: TTK Yayınları, 81-92.
- Arsebük, G. (1995). *İnsanlık ve Prehistorya (Halet Çambel İçin Prehistorya Yazıları)*, İstanbul: Graphis Yayınları.
- Arslantaş, Y. (2007). Kalkolitik ve Tunç Çağı'nda Norşuntepe'nin Suriye ve Mezopotamya İle İlişkileri, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), 1-13.
- Arslantaş, Y. (2008). Paleolitik Çağ'da Elazığ Yöresi, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (2), 367-377.
- Arslantaş, Y. (2014). Paleolitik ve Mezolitik (Epi-Paleolitik) Çağ'da Barınma *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24 (2), 319-343.
- Aslan, R. (2012). Troas Bölgesi'nde Göçler, Diller ve Kültürler, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 13, 17-30.
- Astour, M.C. (1979). The Arena of Tiglath-pileser III's Campaign Against Sarduri II (743 B.C.), *Assur*, 2 (3), 69-91.
- Aşurov, F. (2006). Naxçıvan-Urmiya-Sərql Anadolu: İlk Tunc Dövrü Paralelləri, *Azərbaycan MEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitute*, 8 (1-4), 24-30.
- Atak, K. (2012). *Anadolu'da Kalkolitik Çağ Kabartma Bezemeli Seramik Geleneği*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Atalay, İ. (1983). *Türkiye Vejetasyon Coğrafyasına Giriş*, İzmir: Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Atalay, İ. (1992). *Genel Fiziki Coğrafya*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Atalay, İ. (1994). *Genel Fiziki Coğrafya*, 2. Cilt, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Atalay, İ. (2000). *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Atalay, İ. (2001). *Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya*, İzmir: İbrahim Atalay Yayınevi.
- Atalay, İ. (2004). *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, İzmir: Meta Basım.
- Atalay, İ. ve Mortan, K. (1995). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Atalay, İ. ve Mortan, K. (2003). *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- Atıcı, M. (2002). Aydın-Karacasu Seramiği, *İdol*, 13 (26), 26-32.

- Avcı, C. (2015). *Van Gölü Havzası'nda Urartu iskân Politikası*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Avcı, M. (2005). Çeşitlilik ve Endemizm Açısından Türkiye'nin Bitki Örtüsü, *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Coğrafya Dergisi 13*, 25-55.
- Avcı, M. (2013). *Dünya'da ve Türkiye'de Step Formasyonu (Prof. Dr. Asaf Koçman'a Armağan)*, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, Edebiyat Fakültesi Yayın No: 180, 11-128.
- Aydın, Ö. (2000). *Anadolu Mimarlığında Avlu (Neolitik Dönemden Tunç Çağı Sonuna)*, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Aydınberk, C. B. (1998). *Ekolojik Ortamın İnsanın Kültürel Gelişimine Olan Etkileri ve Akdeniz Bölgesi Paleolitik Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Prehistorya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Ayengin, N. (1999). *Neolitik ve Kalkolitik Dönem'de Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji (Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Azarpay, G. (1968). *Urartian and Art Artifacts; A Chronological Study*, California: University of California Press.
- Babayan, A. Hakobyan, S. Jenderedjian, K. Muradyan, S. ve Vaskanov, M. (2004). Lake Basin Management Initiative, *Experience and Lessons Learned Brief: Lake Sevan 4*, 347-362
- Balkan, N. Erim, A. Özdoğan, M. ve Özbaşaran, M. (1999). Akarçay Tepe; 1998 Araştırması, *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları*, Tuna, N. ve Öztürk, J. (Editörler), 63-73, Ankara.
- Balkaya, T. (2009). *Hurri-Mitanni Devleti*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Balkozak, Ö. (2007). *Tunç Çağ'da Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Gemi Teknolojisi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Sualtı Arkeolojisi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Barnett, R. D. (1982). *Urartu*, Cambridge Ancient History III/1, Cambridge: Cambridge University Press, 314-371.
- Baş, A. (2016a). Urartu'da Askeri Bir Ekipman: Kalkanlar, *Uluslararası Amisos Dergisi 1*, Samsun, 107-134.
- Baş, A. (2016b). Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik, *Uluslararası Amisos Dergisi 1*, Samsun, 44-86.

- Başak, O. (2008). Taş Çağı'ndan Tunç Çağı'na Anadolu'da Maden Sanatın Gelişimi ve Kullanımı, *Güzel Sanatlar Dergisi* 21, 15-33.
- Başaran, C. (1998). *Arkeolojiye Giriş I*, Erzurum: Akademik Araştırmalar.
- Başaran, C. Keleş, V. ve Geissler, R. (2008). Mount Ararat Archaeological Survey, Wood, B.G. (Ed.), *Bible and Spade*, 21 (3), 70-96.
- Başgelen, N. (2001). *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri M.Ö. 2000*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Başgelen, N. (2005). Frigler ve Efsanevi Kralları Midas (Anadolu Uygarlıkları), *Seramik Türkiye Dergisi*, 120-127.
- Başgelen, N. (2006). Seramiğin Bulunup Geliştiği Anadolu'nun Benzersiz Dönemi Neolitik Çağ, *Seramik Türkiye Dergisi*, 108-113.
- Başgelen, N. (2013). *Çerkes Arkeolojisi ve Sanat: Karşılaştırmalı Maykop ve Anadolu Hazineleri*, K. Yükseler (Çev.), içinde 5, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Baxşəliyev, V. (2006). *Azərbaycan Arxeologiyası*, Həbibbəyli, İ.Ə. ve Hacıyev, İ.M. (Redaktorları), Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Baxşəliyev, V. Marro, C. ve Aşurov, S. (2010). Ovçular Təpəsi (2006-2008-Ci İl Tədqiqatlarının İlk Nəticələri/First Preliminary Report: The 2006-2008 Seasons), *Zərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Fransa Milli Elmi Araşdırmalar Mərkəzi*, 3-53.
- Baxşəliyev, V. ve Seyidov, A. (2013). New Findings From The Settlement of Sadarak (Nakhçıvan-Azerbaijan), *Anatolia* 21, Institut Français D'etudes Anatoliennes Georges-Dumezil, 1-21, De Boccard.
- Bayrak, Y. Atmıs, A. N. Mohammadi, H. Bayrak, E. Yulmaz, Ş. ve Türker, T. (2015). An Evaluation of Earthquake Hazard Parameters in and Around Ağrı, Eastern Anatolia, Turkey, *Eastern Anatolian Journal of Science*, I (I), 1-9.
- Bayram, S. ve Çeçen, S. (1996). Yeni Belgelerin Işığında Eski Anadolu'da Kölelik Müessesesi, *Bellekten*, 60 (29), 579-604.
- Baysal, A. (2012). Doğu Anadolu Arkeolojisinde Göçebelik ve Yaylacılık Kültürü (M.Ö. II. Bin): Veriler Işığında Yeni Düşünceler, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23, 255-265.
- Bektaş, G. (2011). *Thrakia, Troas, Aiolis, Ionia ve Mysia Bölgelerinden Toplanan Keramik: Prof. Dr. Aşkıdıl AKARCA'nın 1950-1980 Gezilerinden Bir Değerlendirme*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Belck, W. (1899). Aus der Berichten über die Armenische Expedition, Die Fels-Sculptur von Bajazed, *Zeitschrift für Ethnologie* 31, 241-243.

- Belli, O. (1979). Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açından Eleştirisi Üzerine Bir Deneme, *Anadolu Araştırmaları* 6, 45-95.
- Belli, O. (1982). *Urartular: Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, İstanbul: Görsel Yayıncılık, 140-188.
- Belli, O. (1983). Nairi-Hubuškia Ülkesi Araştırmaları, *AST 1*, 31-39, İstanbul.
- Belli, O. (1989). Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri, *Anadolu Araştırmaları* 11, 65-123, İstanbul.
- Belli, O. (1996). 1995 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Kanallarının Araştırılması, *AST 14* (2), 169-198, Ankara.
- Belli, O. (1997). *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları/Urartian Irrigation Canals in Easter Anatolia*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. (1998). 1996 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Kanallarının Araştırılması, *AST 15* (2), 163-198, Ankara.
- Belli, O. (1999). 1997 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Kanallarının Araştırılması, *AST 16* (2), 169-198, Ankara.
- Belli, O. (2000). *Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması*, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932- 1999), O. Belli (Ed.), Ankara: İÜ Yayınları, 379-385.
- Belli, O. (2001b). Surveys of Monumental Urartian Rock Signs in East Anatolia, *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, Belli, O. (Ed.), içinde 365-369, Ankara.
- Belli, O. (2004a). *Urartu: Savaş ve Estetik*, O. Belli (Ed.), P.M. Işın (Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Belli, O. (2004b). Urartu Krallığı Döneminde Doğubayazıt Bölgesi, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt*, içinde 73-88, İstanbul: Çekül Vakfı Yayınları.
- Belli, O. (2006). Van ve Urartular, *1. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Belli, O. (Ed.), içinde 17-29, Van: Van Valiliği.
- Belli, O. (2006). Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı 2005, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, Haberler* 21, 31-32.
- Belli, O. (2011). Prehistorik Çağ'da Anadolu'nun En Eski Avcıları, *Antalya Rehberler Odası Derneği Dergisi* 6, 36-45, Ankara.
- Belli, O. (2018). Ararat Adının Kökeni ve Anlamı, *IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Belli, O. Kaya, F. Özgül, İ. ve Belli, V.E. (Editörler), içinde 172-178, Erzurum: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını.
- Belli, O. Konyar, E. (2003). The Largest Early Iron Age Necropolis in Eastern Anatolia: Ernis-Evditepe, *Tel Aviv*, 30 (2), 167-203.

- Belli, O. ve Baxşəliyev, V. (2001). Nahçıvan Bölgesi'nde Orta ve Son Tunç Çağı Boya Bezemeli Çanak Çömlek Kültürü, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. ve Konyar, E. (2000). Kuzeydoğu Anadolu'da Erken Demir Çağı'na Ait Kale ve Nekropollerin Araştırılması, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Belli, O. (Ed.), içinde 363-370. Ankara.
- Belli, O. ve Konyar, O. (2003). *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller/Early Iron Age Fortresses and Necropolises in East Anatolia*, Başgelen, N. (Ed.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Biber, H. ve Çiftçi, Y. (2017). Malazgirt ve Bulanık Ovalarında Erken Transkafkasya Dönemi Yerleşmeleri ve Çanak-Çömlekleri, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 35, 1-43.
- Bilgi, Ö. (1984). Metal Objects from İkiztepe-Turkey, *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie* 6, 31-96.
- Bilgi, Ö. (1999a). Karadeniz Bölgesi Kıyı Kesimi İlk Tunç Çağı Mimarisi, Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut, *Uluslararası Sempozyumu 5-7 Haziran 1996*, Bildiriler, İstanbul: Ege Yayınları, 63-74.
- Bilgi, Ö. (1999b). Samsun-İkiztepe Arkeolojik Kazıları Tepe III Çalışmaları (1995 Dönemi Sonuçları), *Anadolu Araştırmaları Dergisi* 15, 167-190.
- Bilgi, Ö. (2000). *Köşkerbaba Kazıları*, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, O. Belli (Ed.), Ankara: İÜ Yayınları, 133-139.
- Bilgi, Ö. (2012). İkiztepe Kazısı 2010 Dönemi Sonuçları, *KST* 33(1), Ankara.
- Bilgiç, E. (1993). Kapadokya Tabletlerine Göre Anadolu Kavimleri Üzerinde Araştırmalar *Ankara Üniversitesi, DTCF Dergisi*, 11 (1), 33-43.
- Bilgiç, E. Bayram, S. Günbattı, C. ve Sever, H. (1990). *Ankara Kültepe Tabletleri I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bilgiç, E. ve Bayram, S. (1995). *Ankara Kültepe Tabletleri II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bilgili, A. Sağmanlıgil, H. Çetinkaya, N. Yarsan, E. ve Türel, İ. (1995). Van Gölü Suyunun Doğal Kalitesi ve Buradan Avlanan İnci Kefali, *Ankara Üniversitesi, Veteriner Fakültesi Dergisi* 42, 445-540.
- Bilgin, N. (2004). *Felsefeden Ekonomiye Antik Yunan Dünyası*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Bingöl, A. (2003). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Bingöl, A. (2013). Hurri'lerin Siyasi Organizasyonları, Karagöz, V. ve Çelikoğlu, Ş. (Editörler), *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (1), 115-134.

- Bingöl, A. (2016a). Kars ve Çevresinde Karaz Yerleşmeleri, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18, 482-502.
- Bingöl, A. (2016b). Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kaya Üstü Resimleri, *SUTAD* 39, 347-355.
- Bingöl, A. Ceylan, A. Topaloğlu, Y. ve Günaşdı, Y. (2010). 2008 Yılı Erzincan, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları, *AST* 22 (2), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 375-398.
- Bingöl, A. ve Yardımcı, A. (2015). 2014 ve 2015 Yılları Kars-Iğdır İl ve İlçeleri Yüzey Araştırmaları Işığında Güney Kafkasya Orta ve Son Tunç Çağı'na İlişkin Veriler, Güzel, H.C. (Ed.), *Yeni Türkiye* 72, Kafkaslar Özel Sayısı-II, 91-96.
- Bingöl, Y. (1998). *İshakpaşa Sarayı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Birgili, T. (1993). Yeni Bir Kazı: Bademağacı, *Atlas Dergisi*, 9-12.
- Blegen, C. W. (1945). The Roof of the Mycenaean Megaron, *American Journal of Archaeology* 49, 35-44.
- Boerma, J. A. K. (1990). Present and Past Environmental Conditions And Soils of Hayaz Höyük Southern Turkey, *Anatolica* 16, 185-193.
- Boochin, M. (1999). *Kentsiz Kentleşme*, İstanbul: Ayrıntı Kitabevi.
- Boratav, Ç. (1963). İlk Toplumlarda Besin Elde Etme Faaliyetleri, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Antropoloji Dergisi* 1, 99-113.
- Boyana, H. (2011). İonialılar ve İonia'daki Kabile Teşkilatlanması, *Tarih İnceleme Dergisi*, 26 (1), 35-49.
- Bozkurt, N. (2002). Ticaretin Felsefesi, Tarihçesi ve Etikle Olan Sıkı Bağına İlişkin Bazı Saptamalar, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, 153-179.
- Bozkurt, S. G. ve Altınçekiç, H. (2013). Anadolu'da Geleneksel Konut ve Avluların Özellikleri ile Tarihsel Gelişiminin Safranbolu Evleri Örneğinde İrdelenmesi, *Journal of the Faculty of Forestry, Istanbul University*, 63 (1), 69-91.
- Bozkurtlar, C. (1976). Kertenkele Kayalığı Fortness and Necropolis, 1974-75, *Anatolian Studies* 30, 45-47.
- Braidwood, R. J. ve Braidwood, L.S. (1960). *Excavations in the Plain of Antioch I (The Earlier Assamblages)*, Oriental Institute Publications LXI, Chicago: The University of Chicago Press.
- Bryce, T. R. (1986). The Boundaries of Hatti and Hittite Border Policy, *Journal of the Tel Aviv University Institute of Archaeology* 13, 85-102.
- Bryce, T. R. (2005). *The Kingdom of the Hittites*. Oxford: Oxford University Press.

- Budak, M. E. (2014). *Doğu Anadolu'nun Kayaüstü Resimleri (Kars-Kağızman)*, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi 16*, (Özel Sayı II), 68-71.
- Budak, M.E. (2016). *Doğu Anadolu'nun Kayaüstü Resimleri (Kars-Kağızman)*, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi 16* (Özel Sayı II), 68-71.
- Burney, C. (1958). Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age, *AS VIII*, 157-209.
- Burney, C. A. (1958). Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze, *Anatolian Studies VIII*, 157-209.
- Burney, C. A. ve Lawson, G. R. J. (1960). Measured Plans of Urartian Fortresses, *Anatolian Studies 10*, 178-196.
- Burney, C. ve Lang, D.M. (1971). *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus (History of Civilization)*, Londra: Weidenfeld and Nicolson.
- Can, B. (2007). Antik Kaynaklar Işığında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarihi ve Kültürel Coğrafyası, *Doğudan Yükselen Işık-Arkeoloji Yazıları, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı*, Can, B. ve Işıklı, M. (Editörler), içinde 189-206, İstanbul: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Can, S. (2010). Van Gölü Havzası'nda Erken Tunç Çağı ve Van Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Karaz Çanak Çömleği, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi 10*, 69-89.
- Can, S. (2010). Van Gölü Havzası'nda Erken Tunç Çağı ve Van Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Karaz Çanak Çömleği, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi 10*, 69-93.
- Cancik, H. (2002). *Luvice Tarih Yazımı/Die Luwische Historiographie (Hititler ve Hitit İmparatorluğu)*, Bonn: Kunst-und Ausstellungshalle.
- Caneva, I. (1993). Salvage Excavation at Yayvantepe-Til Huzur *KST 14*, 107-116, Ankara.
- Castelluccia, M. (2017). The Militarization of a Society: The Example of Transcaucasia in the Early Iron Age, *Ancient Civilization From Scythia To Siberia-23*, 91-126.
- Cauvin, J. ve Aurenche, O. (1987). Cafer Höyük; 1979, Aşağı Fırat Projesi 1978-79 Çalışmaları, *DTÜ-TEKDAM Müdürlüğü Yayınları Seri: 1; No: 3*, Ankara: TTK Basımevi.
- Cauvin, J. (1984). Cafer Höyük Kazısı 1982 Yılı Raporu, *KST 5*, 65-66, Ankara.
- Cauvin, J. Balkan-Atlı, N. Besnus, Y. ve Şaroğlu, F. (1986). Origine de l'Obsidienne de Cafer Höyük (Turquie) Premiers Résultats, *Paléorient 12*, 89-97.
- Cecchini, S.M. ve Mazzoni, S. (1998). Tell Afis (Siria), Scavi sull'acropoli 1998-1992, The 1988-1992 Excavations on the Acropolis, *Ricerche di Archeologia del Vicino Oriente 1*, Pise.
- Cevizoğlu, H. (1991). *Coğrafyadan Tarihe Türk Tarihi İçinde Doğu Anadolu*, Ankara: Türkiye Stratejik Araştırmalar ve Eğitim Merkezi.

- Ceylan, A. (1994). *Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Ceylan, A. (2001). Erzurum Ovası'nda Önemli Bir Merkez: Cinis Höyük, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* 26, 29-41.
- Ceylan, A. (2004). 2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzeý Araştırması, *AST 21 (2)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 263-272.
- Ceylan, A. (2004). Doğubayazıt'ın Eskiçağ Tarihi'ne Bir Bakış (İlk Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na) , *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, Belli, O. (Ed.), İstanbul: Çekül Vakfı Yayınları, 41-50.
- Ceylan, A. (2015). *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014))*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, A. Kozbe, G. Polat, Y. Sivas, T. Sivas, H. Şahin, I. ve Topaloğlu, Y. (2008). Demir Çağı, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 6a-b*, İstanbul: Ege Yayınları.
- Ceylan, N. (2007). *Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars.
- Childe, G. (1994). *Toplumsal Evrim*, C. Balcı (Çev.), İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Childe, G. (1996). *Kendini Yaratan İnsan*, F. Ofluoğlu (Çev.), Varlık Yayınları, İstanbul.
- Clavijo, R. G. (1999). *Embajada A Tomarlan*, F. L. Estrada (Çev.), Madrid.
- Coogan, M. D. (1998). In *The Beginning: The Earliest History*, The Oxford History of the Biblical World, New York: Oxford University Press.
- Cook, J.M. (1973). *The Troad: An Archaeological and Topographical Study*, *Academic Monograph Reprints Series*, Oxford: Clarendon Press.
- Cooper, L. (2006). *The Demise and Regeneration of Bronze Age Urban Centers in the Euphrates Valley of Syria, Symposium, After Collapse: The Regeneration of Complex Societies*, G.M. Schwartz, ve J.J. Nichols (Eds.), Tucson: University of Arizona Press.
- Coşkun, O. (2013). Doğu Anadolu Bölgesi'nde Kentleşme ve Kentsel Gelişim, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 18 (30), 229-249.
- Cribb, R. (1991). *Nomads in Archaeology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Çakı, M. (1999). *Neolitik Dönemden İlk Çağa Seramiğin Kültürel Bir Nesne Olarak İnsan Yaşamındaki Yeri*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Seramik Anasanat Dalı, Yayınlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi, Eskişehir.
- Çambel, H. (1984). Çayönü Kazısı, *TÜBİTAK-ARÜTOB IV*, 20-45.

- Çambel, H. Braidwood, R.J. Özdoğan, M. ve Schirmer, W. (1989). 1987 Yılı Çayönü Kazıları, *KST 10 (1)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı 37-56.
- Çambel, H. Braidwood, R.J. Özdoğan, M. ve Schirmer, W. (1990). 1988 Yılı Çayönü Kazıları, *KST 11 (1)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı, 59-79.
- Çambel, H. ve Braidwood, R. J. (1980). 1963-1962 Çalışmalarına Toplu Bir Bakış, *İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1-31.
- Çapar, Ö. (1987). Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri, *DTCF Dergisi*, 31(1-2), 43-73.
- Çatal, G. (2009). *Antik Anadolu Madenciliği*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Çavuşoğlu, R. Gökce, B. ve Işık, K. (2010). Urartu Krallığı'nda Harem, *Colloquium Anatolicum/Anadolu Sohbetleri 9*, *Institutum Turcicum Scientiae Antiquitatis/Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü*, 153-168.
- Çekilmez, M. (2018). 2016 Yılı Myrina ve Gryneion Arkeolojik Yüzeysel Araştırmaları (MYGAR) 2. Sezon, *AST 2*, 199-218, Bursa.
- Çekilmez, M. Dereboylu-Poulain, E. ve Erdan, E. (2018). Myrina ve Gryneion Arkeolojik Yüzeysel Araştırmaları (MYGAR), Son Araştırmalar ve Disiplinler Arası Çalışmalar, 2. Cilt, Ankara: Aliğa Kent Kitaplığı.
- Çelik, B. (2010). Şırnak ve Çevresinin Obsidyen Ticaretinde Yeri ve Önemi, *Anatolia 36*, 1-11.
- Çelik, C. (2018). *Doğubayazıt Şehri'nin Turizm Yönünden Kalkınmasında Tarihi ve Kültürel Değerlerin Önemi, IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Belli, O. Kaya, F. Özgül, İ. ve Belli, V.E. (Editörler), içinde 189-198, Erzurum: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını.
- Çelik, Y. B. ve Eryılmaz, H. (2013). Türkiye'de Su Kaynakları Yönetimine Genel Bir Bakış, 3. *Uluslararası Bursa Su Kongresi ve Sergisi Bildiriler Kitabı*, 1073-1077.
- Çetin, Y. (2009). *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı*, İstanbul: Ağrı Valiliği Yayınları.
- Çetin, Y. (2012). *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri İle Ağrı*, Ağrı: Düzey Matbaa, Ağrı İbrahim Çeçen Vakfı.
- Çetin, Y. (2013). *Ağrı Kültür ve Doğa Varlıkları Envanteri-2013*, Ağrı: Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

- Çetin, Y. (2015). Ağrı İlindeki Mimari Eserlerde ve El Sanatlarında Görülen Figürlü Bezemelerin Türk Figürlü Bezeme Dünyası İçindeki Yeri ve Önemi, *Tarih Okulu Dergisi* 22, 475-491.
- Çetin, Y. (2015). Ağrı İlindeki Mimari Eserlerde ve El Sanatlarında Görülen Figürlü Bezemelerin Türk Figürlü Bezeme Dünyası İçindeki Yeri ve Önemi, *Tarih Okulu Dergisi* 22, 475-491.
- Çetinkaya, N. (1996). *Iğdır Tarihi (Tarih, Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Çevik, N. (2000). *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çevik, Ö. (2015). *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci. Kuramsal Bir Değerlendirme*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Çevik, Ö. Vuruşkan, O. ve Güney, E. (2016). Ulucak Höyük 2014 Yılı Kazı Çalışmaları, *KST* 37, 269-274, Ankara.
- Çığır, D. (2003). *Antik Kaynaklarda Lykia ve Lykialılar*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Çınaroğlu, A. (2010). *Alacahöyük Eski Tunç Çağı Hatti Kral Mezarları Canlandırma Projesi*, Çorum: Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayın No: 5, 43-54.
- Çıvgın, İ. (2015). Uruk'un Yayılışı: MÖ. 4. Binyılda Mezopotamya'da Erken Kentler, Takas Ağları ve Kolonileşme, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (18), 246-299.
- Çiftçi, H. (2005). E. G. Browne'in Hatıralarında Doğu Seyahati (Trabzon-Erzurum-Doğubeyazıt), *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 28, 321-350.
- Çiğdem, S. (2000). Başlangıçtan Eski Tunç Çağı Sonuna Kadar Erzurum ve Yöresi Geçim Kaynakları, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26, 197-210.
- Çilingiroğlu, A. (1983). Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler, *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi* 2, 28-44.
- Çilingiroğlu, A. (1984). *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Çilingiroğlu, A. (1986). Van Gölü havzasında 2. bin boyalı çanak-çömlek geleneği, *9. Türk Tarih Kongresi*, içinde 109-115, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Çilingiroğlu, A. (1986). Van-Dilkaya Höyüğü Kazısı 1985, *KST* 8, 81-94, Ankara.
- Çilingiroğlu, A. (1987). Van-Dilkaya Höyüğü Kazısı, *KST* 9, 229-248, Ankara.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*, İzmir: EÜEF Yayınları.

- Çilingiroğlu, A. (1997a). Ulucak Höyük Kazıları, *Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, Haberler 3*, İstanbul.
- Çilingiroğlu, A. (1997b). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Çilingiroğlu, A. (2004). *How Was An Urartian Fortress Built, A View From The Highlands: Essay in Honor of Charles A. Burney*, 205-231.
- Çilingiroğlu, A. ve Dedeoğlu F. (2007). Ulucak Höyük Kazıları 2005 Yılı Çalışmaları, *KST 28*, 137-146, Ankara.
- Çilingiroğlu, A.ve Derin, Z. (1991). Van-Dilkaya Kazısı, *KST 13 (1)*, 403-422, Çanakkale.
- Çoban, H. (2013). Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası ve Anadolu Uygarlıklarına Etkisi, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences 1*, 28-35.
- Çoban, H. (2017). Eski Çağ Türklerinin Anadolu'daki İzleri, *Current Debates In History-Politics 6*, Durmaz, O.G. Çevik, A. ve Gönüllü, G. (Editörler), içinde 285-310, London: Ijopec Publication.
- DAKA (2012). Küçükbaş Hayvancılığın nemi, *Küçükbaş Hayvancılık Çalıştay Raporu, Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı*, 13-42, Hakkari.
- Danışmaz, H. (2018). Palu Kalesi'ndeki Urartu Kaya İşaretleri, *Uluslararası Palu Sempozyumu (Elazığ 11-13 Ekim 2018)*, Çakar, E. Çelik, K. ve Kısa, Y. (Editörler), içinde 193-199, Elazığ: Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi.
- Darga, A. M. (1983). şemsiyetepe Kazıları 1981 Yılı Çalışmaları, *KST 4*, 55-62, Ankara.
- Darga, A. M. (2000). *Aşağı Fırat Havzası şemsiyetepe Kazıları 1978-1989*, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, O. Belli (Ed.), 140-146, Ankara.
- Darkot, B. (1941). *Aras*, İslam Ansiklopedisi I, İstanbul: İslam Araştırmalar Merkezi, 554-555.
- Darkot, B. (1997). *Bayezid*, TDV İslam Ansiklopedisi, 15. Cilt, İstanbul: İslam Araştırmalar Merkezi, 368-369.
- Davis, R. S. (1988). Preliminary Notes on the Gritille Neolithic Chipped Stone Industry, *Anatolica 15*, 93-97.
- de Jesus, P. ve Dadeniz G. (2015). Antik Madencilik Hakkında Arkeolojik ve Jeolojik Görüşler, *MTA Dergisi 151*, 235-250.
- Delaporte, L. (1939). La troisime campagne de fouilles à Malatya, *Revue Hittite et Asianique*, 5 (34), 35-85.
- Demir, A. (2013). Sürdürülebilir Gelişmede Yükselen Değer; Biyoçeşitlilik Açısından Türkiye Değerlendirmesi, *İstanbul Ticaret Üniversitesi, Fen Bilimleri Dergisi 24*, 67-74.

- Demir, Y. (2014). *Doğubeyazıt'ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Beşeri ve Ekonomik Coğrafya Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.
- Demirdöven, N. (2013). *Metin Bobaroğlu'ndan "Kültür ve Uygarlık" Üzerine...*, *Anadolu Aydınlanma Vakfı ve Kültürel Bülteni* 32, 1-8.
- Deniz, O. ve Doğu, A. F. (2008). Türkiye-İran Sınırı: Sınırın Coğrafi Durumu ve Sınır Köylerimizin Sosyo- Ekonomik Yapıları, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 13 (9), 49-72.
- Derin, Z. (1993). *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Derin, Z. (2005). The Neolithic Architecture of Ulucak Höyük, C. Lichter (Ed.), *BYZAS* 2, 85-94.
- Derin, Z. (2008). Yeşilova Höyüğü, Çamurun Altındaki Geçmiş (İzmir'in içindeki En Eski Yerleşim Yeri), *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 6, 1-14.
- Derin, Z. (2009). Tarih Öncesi Dönemde İzmir, *İzmirli Olmak Sempozyumu Bildiriler*, 37-43, İzmir.
- Derin, Z. (2010). *İzmir'in Tarih Öncesi Dönemi ve Yeşilova Höyüğü*, Dr. Eren Akçiçek'e Armağan, 57-72, İzmir.
- Derin, Z. Çilingiroğlu, A. ve Taşlıalan, M. (2004). Ulucak Höyük Kazısı 2002, *KST* 25, 239-250, Ankara.
- Derinsu-Dayı, E. (2004). Geçmişten Günümüze Doğu Bayezit Bölgesinde Siyasi Gelişmeler, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, içinde 135-144, İstanbul: Çekül Vakfı Yayınları,
- Desti, M. (2013). *Anadolu Uygarlıkları*, (çev.) M. Cedden, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- di Nocera, G.M. (2000). Radiocarbon Datings from Arslantepe and Norşuntepe: The Fourth-Third Millennium Absolute Chronology in the Upper Euphrates and Transcaucasian Region, *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires*, C. Marro, and H. Hauptmann, (Eds.), *Varia Anatolica XI*, 73-93.
- D'iakonov, I.M. (1984). *The Pre-History of the Armenian People*, New York: Delmar, Caravan Books,
- D'iakonov, I.M. Kupper, J.R. ve Kashkaï, S.M. (1981). *Geographical names according to Urartian texts*, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes 9, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Diakov, V. ve Kovalev, S. (1987). *İlk Çağ Tarihi (Ortadoğu Uzakdoğu Eski Yunan)*, Ö. İnce (Çev.), Ankara: V Yayınları.

- Dinçol, A. (1982). *Hititler Öncesinde Anadolu*, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, İstanbul: Görsel Yayınları, 5-13.
- Dinçol, A. M. (2003). Urartu Dili ve Yazısı, *Toplumsal Tarih Dergisi* 116, 42-48.
- Dinçol, A.M. (1994). Cultural and Political Contacts Between Assyria and Urartu, *Tel Aviv* 21, 6-22.
- Divarçı, F. (2015). *Erken Tunç Çağı Makro Ölçekteki Ticaret Ağı İçinde Marmara Bölgesi'nin Hammadde Kaynaklarına Mikro Ölçekte Bir Bakış*, İletişim Ağları ve Sosyal Organizasyon, Ayır Basım, İstanbul: Ege Yayınları, 85-94.
- Diyarbakirli, N. (1972). *Hun Sanatı*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Djaparidze, O. M. (1964). Arkheologicheskie Raskopki v Trialeti v 1959-1962 g., *Sovetskaya Arkheologiya-2*, 102-121.
- Djaparidze, O. M. (1969). Arkheologiceskal Excavations in Trialeti: On the History of Georgian Tribes in the Second Millennium B.C., Tbilisi.
- Djaparidze, O. M. Avalişvili, G.B. ve Tsereteli, A. T. (1985). *Pamyatniki Meskheti Epokhi Sreney Bronzy*, Tbilisi.
- Djaparizade, O.M. (1995b). Mittlere Bronzezeit, *Unterwegs zum Goldenen Vlies: Archaeologische Funde aus Georgien*, Miron, A. ve Orthmann, W. (Eds.), içinde 79-94, Saarbrücken: Museum für Vor-und Frühgeschichte.
- Doğan, B. İ. (2008). *Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Doğan, Z. Arslan, S. ve Berkman, A. N. (2015). Türkiye'de Tarım Sektörünün İktisadi Gelişimi ve Sorunları: Tarihsel Bir Bakış, *Niğde Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 8 (1), 29-41.
- Doğan-Alparslan, M. (2009). *Geç Hitit Devletleri, Hititolojiye Giriş*, M. Alparslan (Ed.), İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 137-148.
- Doğanay, H. (2005). *Coğrafya Öğretim Yöntemleri*, İstanbul: Aktif Yayınevi.
- DPT (2000). Madencilik Sektörü, *Doğu Anadolu Projesi Ana Planı*, 28-29, Ankara.
- Drews, R. (2014). *Tunç Çağı'nın Sonu*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları,
- Durmuş, İ. (1997). Anadolu'da Kimmerler ve İskitler, *Belleten*, 61 (231), 273-286.
- Duru, R. (1979). Değirmentepe Höyüğü Kazısı; 1973, Keban Projesi 1973 Çalışmaları, ODTÜ Keban Projesi Yayınları 1, Ankara: TTK Basımevi, 13-18.
- Duru, R. (1982). Kuruçay Höyüğü Kazıları 1980, 3. *KST*, 5-8, Ankara.
- Duru, R. (1985). Kuruçay Höyüğü-1983, 6. *KST*, 5-10, Ankara.

- Duru, R. (1994). *Kuruçay Höyük I 1978-1988 Kazılarının Sonuçları Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Duru, R. (1996). *Kuruçay Höyük II 1978-1988 Kazılarının Sonuçları Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Yerleşmeleri*, Ankara: TTK Yayınları.
- Duru, R. (1998). *Bademağacı Kazıları 1996, Karatepe'deki Işık / Light on Top of The Black Hill*, İstanbul: Ege Yayınları, 267-276.
- Duru, R. (2000). Bademağacı Kazıları 1998, *KST 21*, 109-116, Ankara.
- Duyar, İ. ve Atamtürk, D. (2010). Erken Tunç Çağında Orta Anadolu'da Ölü Gömme Âdeti, Sağlık Yapısı ve Yaşam Biçimi: Resuloğlu Örneği, *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, 29-41, Çorum.
- Dyson, R. H. Jr. (1965). Problems of Protohistoric Iran as Seen from Hasanlu. *Journal of Near Eastern Studies*, 24 (3), 193-217.
- Dyson, R. H. Jr. (1973). The Archaeological Evidence of the Second Millennium B.C. on the Persian Plateau, *Cambridge Ancient History II.2*, 686-817.
- Efe, R. ve Sönmez, S. (2006). Ekolojik ve Floristik Özelliklerine Göre Türkiye Orman Vegetasyonunun Bölgesel Dağılımı, *Ankara Üniversitesi, Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi, IV. Ulusal Coğrafya Sempozyumu (Avrupa Birliği Sürecindeki Türkiye'de Bölgesel Farklılıklar)*, 81-90, Ankara.
- Efe, T. (2003). Küllüoba and the Initial Stages of Urbanism in Western Anatolia, *Ufuk Esin'e Armağan/Studies Presented to Ufuk Esin, Köyden Kente Yakın Doğu'da İlk Yerleşimler/From Village to Cities Early Villages in the Near East. 2*, M. Özdoğan, H. Hauptmann, N. Başgelen, (Ed.), 265-282, İstanbul.
- Efe, T. (2002). Küllüoba 2000 Yılı Kazısı *KST 23*, 315-326, Ankara.
- Efe, T. (2004). Kültür Gruplarından Krallıklara: Batı Anadolu'nun Tarihöncesi Kültürel ve Siyasal Gelişim Profili, *CollAn III*, 15-29.
- Efe, T. (2005). Küllüoba 2003 Yılı Kazı Çalışmaları, *KST 26*, 29-44, Ankara.
- Efe, T. (2007a). The Theories of the 'Great Caravan Route' Between Cilicia and Troy: The Early Bronze Age III Period in Inland Western Anatolia, *Anatolian Studies 57*, 47-64.
- Efe, T. (2007b). Küllüoba Kazıları ve Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarına Katkısı, Refik Duru'ya Armağan/Studies in Honour of Refik Duru, G. Umurtak, Ş. Dönmez, A. Yurtsever (Ed.), 103-114, İstanbul.
- Efe, T. ve Ay-Efe, D. Ş. M. (2001). Küllüoba: İç Kuzeybatı Anadolu'da Bir İlk Tunç Çağı Kenti: 1996-2000 Yılları Arasında Yapılan Kazı Çalışmalarının Genel Bir Değerlendirmesi/Küllüoba: An Early Bronze Age Settlement in North- West Anatolian Hinterland An Overview on the Archaeological Work Done Between Years 1996-2000, *TÜBA-AR 4*, 43-78.

- Efe, T. ve Türkteki, M. (2007). Keçiçayırı (Seyitgazi-Eskişehir) 2007 Yılı Kurtarma Kazıları, *Olloquium Anatolicum VI*, 75-84.
- Ehsani, A. ve Yazici, E. Y. (2016). Anadolu'da Bakır Madenciliği ve Kullanımının Kısa Tarihçesi, *Yer Altı Kaynakları Dergisi* 9, 43-48.
- Ekmen, H. (2005). *Doğu Anadolu Bölgesi Geç Kalkolitik Çağ Seramiği*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Ekmen, H. (2012). Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. II. Binin Sonuna Kadar Anadolu'da Yakarak Gömme (Kremasyon) Geleneği, *Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, 23-49.
- Ekrem, A. (1995). *Hatti ve Hitit Uygarlığı*, İstanbul: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Ellis, R.S. (1986). Gritille; 1984, *KST* 7, 261-270, Ankara.
- Emekli, G. (2002). *Turizm, Doğu Anadolu ve Ağrı Dağı*, Sevdamız Ağrı Dağı Turizm Tanıtma Kitabı, Iğdır: Iğdır Valiliği Yayınları, 18-22.
- Emir, O. (2012). Eskiçağ'da Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Jeopolitik Önemi, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 13 (13), 9-26.
- Emre, K. (2011). Kaniş'in Keşfinin Hikayesi, Anadolu'nun Önsözü, Kültepe Kaniş-Karumu, *Asurlular İstanbul'da Sergisi*, F. Kulakoğlu, S. Kangal (Ed.), Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 78, 20-23.
- Ensert, H. K. (1995). *Erken Tunç Çağı Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye Bölgesi Ölü Gömme Gelenekleri Işığında Oylum Höyük Mezarları*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji-Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Eraslan, A. (2004). Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde Kentleşme Sürecinin Başlangıç Evreleri (M.Ö. 5000-1900), İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Erbil, E. (2017). Ege Gübre Yerleşimi Yontmataş Endüstrisi 32, *AS*, 43-62, Ankara.
- Ercenk, G. (1992). Pamphylia Bölgesi ve Çevresi Eski Yol Sistemi, *Belleten*, 56 (216), Ayı Basım, 1-7.
- Erdan, E. (2010). *Kum Çayı Vadisi ve Yakın Çevresinde İlk Tunç Çağı Yerleşim Dokusu*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın.
- Erdan, E. (2016). Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu'da Frig Kültür Varlığı, *Asia Minor Studies*, 4 (8), 42-64.
- Erdem, A. Ü. (2009). *Doğu Anadolu'da Demir Çağ Yivli Keramik Geleneği*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

- Erdem, A. Ü. (2012a). Urartu'da Çanak Çömlek, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 52-54.
- Erdem, A. Ü. (2012b). Urartu'da Çanak Çömlek, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 52-55.
- Erdem, A. Ü. ve Konyar, E. (2011). *Urartu Çanak Çömleği*, Köroğlu, K. ve Konyar, E. (Editörler), Urartu: Doğu'da Değişim, içinde 268-287, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Erdinç, Z. Erdinç, M. H. (2014). Türkiye'de Tarım Reformu, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (1), 49-58.
- Ergin, Ö. (2008). Su Farkındalığı Üzerine Bir Eğitimi Projesi, TMMOB 2, *Su Politikaları Kongresi*, 531-540.
- Ergün, Z. ve Gürbüz A. (2012). Fırat ve Dicle Nehirleri'nin Taşınım Miktarları Üzerinde Jeomorfolojik, İklimsel ve Antropojenik Etkiler, 65. Türkiye Jeoloji Kurultayı, Koçbay, A. ve Hasançelebi, N. (Editörler), Ankara.
- Erkan, E. M. ve Vural, A. (2006). Dicle Nehrinin Hijyenik Kalitesi Üzerine Bir Araştırma, *Dicle Tıp Dergisi*, 33 (4), 205-209.
- Erkanal, H. (1993). Early Bronze Age Urbanization in the Coastal Region of Western Anatolia/Erken Tunç Çağı'nda Batı Anadolu Sahil Kesiminde Kentleşme, Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme, *Habibat II*, 70-82.
- Erkanal, H. (2008). Liman Tepe: New Light on Prehistoric Aegean Cultures, Proceedings of the International Symposium, The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age, Erkanal, H. ve Hauptmann, H. Şahoğlu, V. ve Tuncel R. (Eds.), *Urla Symposium*, 179-190.
- Erkanal, H. ve Günel, S. (1993). 1994 Limantepe Kazıları, *KST 27 (1)*, 305-328, Ankara.
- Erkanal, H. ve Özkan, T. (1998). 1996 Bakla Tepe Kazıları, *KST 19*, 399-426, Ankara.
- Erkut, S. (1992). *Hitit Çağın Önemli Kült Kenti Arinna'nın Yeri*, Sedat Alp'e Armağan, Ankara: Anadolu Medeniyetleri Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 159-165.
- Eroğlu, B. (2004). *Karşılaştırmalı Tablolara Göre Anadolu Kronolojisi*, Erdoğan, B. Tanındı, O. ve Uygun, D. (Editörler), İstanbul: Ege Yayınları.
- Eroğlu, E. (2014). Ege Göçleri ve M.Ö. I. Binde Anadolu, *Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (1), 43-55.
- Ertem, H. (1982). Keban Project Han brahim Şah Excavations 1970-1971, ODTÜ Keban Projesi Yayınları 1, Ankara: TTK Basımevi, 13-22.
- Ertem, H. (2003). Hattiler ve Hititler Dönemi Olanlar Eski Türklere, Osmanlılara ve Günümüz Anadolusuna Kadar Uzanan Bazı Benzer Unsurlar, *Anadolu Arşivleri*, 6 (2), 39-72.
- Ertin, G. (1998). *Ulaşım*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 1069, 153-197.

- Erzen A. (1978). Çavuştepe I, Ankara: TTK Yayınları.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*, 3. Baskı, Ankara: TTK Basımevi.
- Esin, U. (1974). Tepecik Kazısı 1971, ODTÜ Keban Projesi Yayınları I, *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 109-135.
- Esin, U. (1979). Tepecik Kazısı, *1973 Keban Projesi Çalışmaları*, Ankara, 79-94.
- Esin, U. (1982). Tepecik Kazıları, 1974, *Keban Projesi 1974-75 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 71-125.
- Esin, U. (1982). Tepecik Kazısı, 1974, *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları 1(7), 71-93, Ankara.
- Esin, U. (1991). Aşıklı Höyük (Kızılıkaya-Aksaray) Kurtarma Kazısı, *TAD* 29, 1-34.
- Esin, U. (1992). 1990 Aşıklı Höyük Kazısı (Kızılıkaya Köyü-Aksaray İli), *KST* 13, 131-153, Ankara.
- Esin, U. (1994) Akeramik Neolitik Evrede Aşıklı Höyük (Kızılıkaya-Aksaray) Kurtarma Kazısı, *Türk Tarih Kongresi XI*, 29-38, Ankara.
- Esin, U. (1994). 1992 Aşıklı Höyük (Kızılıkaya-Aksaray) Kurtarma Kazısı, *KST* 15, 77-95, Ankara.
- Esin, U. (1998). The Aceramick Site of Aşıklı and its Ecological Conditions Based on its Floral and Faunal Remains, *TÜBA-AR* 1, 95-103, Ankara.
- Esin, U. (1999). "Aşıklı" Neolithic in Turkey, Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (Eds.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Esin, U. (2000). Tülintepe Kurtarma Kazıları, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, Belli, O. (Ed.), 81-90, İstanbul.
- Esin, U. ve Harmankaya S. (1999), Aşıklı Höyük Kazısı 1997, *KST* 20, 101-114, Ankara.
- Esin, U. ve Harmankaya, S. (2007). Aşıklı Höyük, *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (Editörler), içinde 255-272, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Eslick, C. (1988). Hacılar to Karataş: social organization in southwestern Anatolia, *Mediterranean Archaeology* 1, 10-40.
- Evren A. ve İçten, C. (1998). Efes Çukuriçi ve Arvalya (Gül Hanım) Höyükleri, *Müze KKS* VIII, 111-134.
- Faydalı, E. (2006). 2004 Yılı Köşk Höyük Kazıları, *KST* 27 (1), 379-392, Ankara.
- Fidan, E. (2012). Anadolu'nun İlk Madencileri ve Madeni Eserleri (MÖ. 9000-2000), *Madencilik Türkiye Dergisi*, 58-61.

- Fidan, E. (2013). Anadolu Yerleşimi Planı Üzerine Yeni Bir Değerlendirme, *Arkeoloji Dergisi* 18, Aytaçlar, M.N. Abay, E. ve Erdoğan, A. (Editörler), İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Fidan, E. (2016). Tarih Öncesi Dönemlerde Anadolu'da İşletilen Maden Yatakları, Yeraltı Kaynakları Dergisi 9, 84-92.
- Forrer, E. (1919). Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG) 76, Leipzig/Wiesbaden/Stuttgart.
- Frangipane, M. (1993). Arslantepe-Melid-Malatya, Türkiye'deki İtalyan Kazıları, Ankara İtalyan Kültür Heyeti, 31-103, Ankara.
- Frangipane, M. (1996). Doğu Anadolu'da Kentleşme Modelleri, Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme, *Habibat II*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 60-69.
- Frangipane, M. (2000). The Chalcolithic/EB I Sequence at Arslantepe, Marro, C. and Hauptmann, H. (Eds.), *Chronological and Cultural Remarks From a Frontier Site, Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IV- III Millennaires*, içinde 439- 472, Paris.
- Frangipane, M. (2011). Arslantepe, Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası, *Arkeo Atlas*, N. Karul (Ed.), 134-135.
- Frangipane, M. (2012). The Collapse of The 4th Millennium Centralised System at Arslantepe and The Far-Reaching Changes in 3rd Millennium Societies, *Origini* 34, 237-260.
- Frangipane, M. Palmieri, A. (1983). A Protourban Center of Late Uruk Period: Metal Objects, Perspectives of Protourbanization in Eastern Anatolia: Arslantepe (Malatya), An Interim Report on 1975-83 Campaigns, 394-407, Roma.
- French, D.H. Hillmann, G.C. Payne, S. ve Payne, R.J. (1972). Excavations at Can Hasan III 1969-1970, *Papers in Economic Prehistory*, Higgs, E.S. (Ed.), içinde 181-190, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gavaz, Ö. S. (2008). Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Suppilniuma Döneminde Anadolu, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (1), 21-39.
- Gazioğlu-Şensoy, R. İ. ve Tutuş, A. (2017). Tarih Boyunca Van İli ve Çevresinde Bağcılık Kültürü, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 22 (1), 56-63.
- Genç, Ö. (2002). *Doğu Anadolu Bölgesi Ekonomik ve Sosyal Durum Raporu*, Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası Yayınları.
- Glassner, J.J. (2005). *Mesopotamian Chronicles*, B.R. Foster (Ed.), Society of Biblical Literature, Leiden-Boston.
- Gönültay, M. Ş. 1987; "Yakın Şark II-Anadolu En Eski Çağlardan Ahameniş'ler İstilasına Kadar, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Gözenç S. (1998). *Türkiye'nin İklim Özellikleri*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 1069.
- Gözenç, S. (1998). *Türkiye'nin Hidrografik Özellikleri*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 1069.
- Gözlü, A. (2016). Nadir Bir Karia Sikkasının Darp Özellikleri ve Karia Sikkeleri İçindeki Yeri/The Characteristics of Mint of A Rare Karia Coin And Its Place In The Karia Coins, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (43), 733-743.
- Grayson, A. K. (1972). *Assyrian Royal Inscriptions-2*, Otto Harrassowitz.
- Grayson, A. K. (1991). *Assyrian Rulers of the Early First Millenium B.C. I (1114–859)*, London: University of Toronto Press.
- Gubel, E. (2000). *The 'Dark Age', The Levant, History and Archaeology in the Eastern Mediterranean*, O. Binst (Ed.), 54–62, Maxéville: Konemann.
- Gurney, O. R. (2001). *Hittiter*, P. Arpaçay (Çev.), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Gurney, O. R. (2003). *The Upper Land, mātum elītum*, Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. On the occasion of His 65th Birthday, 119-126, Indiana.
- Güleç, E. Baykara, İ. 2014. Üçağzılı Mağarası Üst Paleolitik Dönem Ahmarian Taş Alet Kültürü, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54 (1), 149-170.
- Güleç, E. Özer, İ. Mehmet, S. Baykara, İ. ve Şahin, S. (2012). 2011 Yılı Gaziantep ve Hatay İlleri Yüzey Araştırması, *AST 30 (2)*, 257-266, Çorum: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Gülensoy, T. (1984). Tarih ve Dil, *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokiyumu Bildirileri*, 59-65, Elazığ.
- Gümüşçü, O. (2006). *Tarihi Coğrafya*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Günaşdı, Y. (2012). Erzurum Ovasında Önemli Bir Merkez: Değirmenler Höyük, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 10*, 51-65.
- Gündoğan, Ü. (2018). Batı Anadolu Sahil Kesiminde Kalkolitik Çağ: Mimari ve İnşaat Teknikleri, *Anatolia 44*, 351-370.
- Güner, İ. (1993). İlimiz Iğdır, Iğdır: İl Milli Eğitim Müdürlüğü Koruma ve Yaşatma Derneği.
- Güneri, A. S. (2002). Erzurum-Bulamaç Höyük Kazıları 2001 Yılı Çalışmaları, *KST 24 (1)*, 249- 258, Ankara.
- Güneri, A. S. (2005). Erzurum-Bulamaç Höyük 2003-2004 Yılı Kazılarının Sonuçları ve Doğu Anadolu Geç Karaz Evresi Araştırmaları, *Arkeoloji, Anadolu ve Avrasya 2*, 15- 72.

- Güneri, A. S. (2007). Erzurum Karaz, Pulur ve Güzelova'da Geç Karaz Kültürü Evresi Yerleşmeleri İle İlgili Arkeolojik Keşifler, *Doğudan Yükselen Işık-Arkeoloji Yazıları, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı*, Can, B. Işıklı, M. (Editörler), içinde 267-324, İstanbul: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Güneri, A. S. (2013). *Çerkes Arkeolojisi ve Sanatı: Karşılaştırmalı Maykop ve Anadolu Hazinesi*, K. Yükseler (Çev.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Güneri, A. S.(2008). Sos Höyük 1987 Kazıları ve Erzurum Çevresinde Yapılan Araştırmalar, *Erzurum I (Son Tunç Erken Demir Çağı Yerleşmeleri)*, içinde 81-143, İzmir: Anadolu-Avrasya Enstitüsü Yayını.
- Güngör, A. (1998). Neolitik Dönemde Beslenmenin İnsan Morfolojisine Yansımaları, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 38 (1-2), 367-379.
- Güngördü, E. (2003). *Türkiye'nin Coğrafyası*, Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Güngördü, E. (2010). *Türkiye'nin Coğrafyası*, 3. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Güngördü, F. V. (2015). Some Clues On The Existence Of A Social Structure In Cappadocia 10.000 Years Ago, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* 4, 79-93.
- Gür, B. (2012). *Tunç Çağı'nı Sona Erdiren Halklar. Deniz Kavimleri*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Gürgör, İ. (2017). *Paleolitik Çağ'dan Günümüze Anadolu Zooarkeolojik Buluntuları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Antropoloji (Paleoantropoloji) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Gürsoy, S. (2012). Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Tarımsal Üretimin Gelişmesinde Mekanizasyonun Rolü, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(2), 339-346.
- Habibullayev, O. (1959). *Kültepe arxeoloji qazıntıları*, Baku.
- Halaçoğlu, Y. (1988). *Ağrı*, İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
- Halilov, T. (2012). Nahçıvan'daki Arkeolojik Yerleşimlerden Bulunmuş Eski Emek Aletleri, *Akademik Bakış Dergisi* 32, 1-10.
- Halilov, T. (2012). Nahçıvan'da Tunç ve Demir Çağında Kıl Kapların Yapılması, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi* 9, 34-39.
- Halilov, T. (2017). Nahçıvan Bölgesi Erken Tunç Çağı Seramik Desenlerinin Yayılım Alanı ve Anlamı Hakkında, *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2 (1), 23-33.
- Halilov, T. (2017). Nahçıvan'ın Eski Sanat Alanlarından/The Area Ancient Art Of Nakhchivan/Древнее Ремесло Нахчыван, *Karadeniz (Black Sea-Çernoye More) Sosyal Bilimler Dergisi* 34, 22-29.

- Hanfmann, G. M. A. (1960). Ionian Trade and Colonization by Carl Roebuck, *V.C.H. Beck is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to Gnomon*, 696-704.
- Harmankaya, S. Tanındı, O. ve Özbaşaran, M. (1998). Kalkolitik, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, İstanbul: Ege yayınları.
- Harmankaya, S. ve Erdoğan, B. (2002). *Çayönü*, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, İstanbul: TASK Vakfı Yayınları.
- Harmankaya, S. ve Erdoğan, B. (2002). *İlk Tunç Çağı*, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, İstanbul: TASK Vakfı Yayınları.
- Harmankaya, S. ve Tanındı, O. (1996). *Paleolitik/Epipaleolitik*, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, 7-21, İstanbul.
- Harper, R. P. (1971). Pağnik Öreni Kazısı. 1969, *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları 1, Ankara: TTK Basımevi, 91-94.
- Hasdemir, T. (1998). *Çatalhöyük*, ÇBT, 797, 16.
- Haspels, C. H. E. (1971). *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments (Two Volumes)*, Princeton: Princeton University Press.
- Hauptmann, H. (1970). Die Grabungen auf dem Norşun Tepe 1969, *TAD*, 18 (2), 111-121, Ankara.
- Hauptmann, H. (1972). *Norşun Tepe Kazısı. 1970*, *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Ankara: TTK Basımevi Seri:1, 87-101.
- Hauptmann, H. (1976). Körtepe Kazıları. 1972, *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları 1, Ankara: TTK Basımevi, 25-26.
- Hauptmann, H. (1976). Norşuntepe Kazıları, 1972 *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, 1 (5), 41-59, Ankara.
- Hauptmann, H. (1982). Norşuntepe Kazıları. 1974, *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Ankara: TTK Basımevi, 13-40.
- Hauptmann, H. (1982). Norşuntepe Kazısı 1974, *Keban Projesi 1974- 1975 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, 1(7), 13-40, Ankara.
- Hauptmann, H. (1988). *Nevali Çori: Architektur*, *Anatolica* 15, 99-110.
- Hawkins, J. D. (2002). *Büyük İmparatorluğun Mirasçıları I/Die Erben des Großreiches I*, Hititler ve Hitit İmparatorluğu, Bonn: Kunst-und Ausstellungshalle.
- Hiller, S. (1986). *Early and Late Helladic Megara: Questions of Architectural Continuity in Bronze Age Greece*, Early Helladic Architecture and Urbanization, Hagg, R. Konsala, D. (Eds.), 85-89, Göteborg.
- Hodder, I. (1995). Excavations at Çatalhöyük, *Anatolian Archaeology* 1, 3 (5), Ankara.

- Hodder, I. (1997). Çatalhöyük, *Atlas Dergisi* 49, 66-79.
- Hodder, I. ve Özdöl, S. (2015). 2013 Çatalhöyük Kazıları, *KST* 36, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 253-264.
- Hout, J. L. Thalmann, J. P. Valbelle, D. (2000). *Kentlerin Doğuşu*, Muğla: İmge Kitabevi Yayınları.
- Hrozný, F. (1920). *Hethitische Konige, Boghazkoi-Studien 6'*, Leipzig.
- Huff, D. (1968). Das Felsgrab von Eski Doğubayazıt, *Istanbul Mitteilungen* 18, 58-86.
- Hüryılmaz, H. (1990). *Troia VIIb2 Tabakalarında Ele Geçen Buckelkeramik ve Güneydoğu Avrupa ile Olan İlişkisi*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Ikeda, Y. (1979). Royal Cities and Fortified Cities, *Iraq*, 41 (1), 75-87.
- Işık, F. (2003). Karanlık Dönemin Aydınlığı ve Frig Sanatının Anadoluluğu Üzerine, *Anadolu* 24, 19-33.
- Işıklı, M. (1998). *Yeni Asur Dönemi'nde Asur Devleti'nin kuzey yayılımı ve bu yayılımın siyasi ve ekonomik nedenleri*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Işıklı, M. (2000). MÖ I. Binyılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kanıtlar Işığında 'Diavehi Krallığı, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 6, 49-72, Erzurum.
- Işıklı, M. (2005). *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü'nün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Işıklı, M. (2006). Erzurum Pulur Höyüğü Çalışmaları: Kuzeydoğu Anadolu Keramiği Üzerine Gözlemler. *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* VII, 13-30, İzmir.
- Işıklı, M. (2007a). Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nün Başlangıcı Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirmesi, Işıklı, M., Can, B. (Ed), *Doğudan Yükselen Işık: Arkeoloji Yazıları, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı*, içinde (325- 350), İstanbul: Atatürk Üniversitesi.
- Işıklı, M. (2008). Metal Objects From Karaz, Pulur and Güzelova Excavations: General Observation About Ancient Mining and Metallurgy in Northeast Anatolia, *Ancient Mining in Turkey and The Eastern Mediterranean*, Yalçın, Ü. Özbal, H. Paşamehmetoğlu, A.G. (Eds.) 99-118, Ankara.
- Işıklı, M. (2009). M.Ö. III. Yıllarda Ağrı Dağı Civarı, *II. Uluslararası Ağrı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul: Ağrı Valiliği Kültür Yayınları.
- Işıklı, M. (2009a). Erzincan Altıntepe Kalesi Yüzey Araştırmaları 2006-2007 Çalışmalarının Genel Bir Değerlendirilmesi, *AST* 26, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 253-266.

- İşıklı, M. (2011). *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü. Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- İşıklı, M. (2015). Kura-Araxes Culture in the Erzurum Region: The Process of Its Development, *TÜBA-AR* 18, 51-70.
- İşıklı, M. ve Yardımcıel, A. (2017). Kura-Araxes Pottery from Kars Museum: A Corpus Study, *Studies in Caucasian Archaeology* 3, 1-21.
- İlgezdi-Bertram, G. ve Bertram, J. K. (2010). İlk Tunç Çağı Ankara Bölgesi Araştırmaları (ODTÜ Yüzey Araştırması 2008 ve Ahlatlıbel Buluntuları), *AST* 27 (3) 385-396.
- İlgezdi-Bertram, G. ve Bertram, J. K. (2012). Ankara Bölgesi'nde İlk Tunç Çağ Yerleşimleri, Türkiye'de Arkeometrinin Ulu Çınarları Prof. Dr. Ay Melek Özer ve Prof. Dr. Şahinde Demirci'ye Armağan, Akyol, A. A. ve Özdemir, K. (Editörler), içinde 117-124, İstanbul: Homer Kitabevi.
- İTO (2008). *Türkiye'de Üretilen Tarım Ürünleri ve Ekonomideki Yeri*, İTO Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Şubesi, Karbuç, F. Öztürk, İ. Savaş D.O. (Editörler), İstanbul.
- İzıbrak, R. (2001). *Türkiye I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi.
- İzıbrak, R. (2001). *Türkiye II*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi.
- Jablonka, P. (2001). *Düş ve Gerçek Troia*, İstanbul: Homer Yayınları.
- Joukowsky, M. (1986). *Prehistoric Aphrodisias I (An account of the excavations and artefact studies)*, Publications d'histoire de l'art et d'archeologie de l'Université catholique de Louvain 39 Brown University: Center for Old World Archaeology and Art.
- Kaçmaz-Levet, E. (2016). Diyarbakır Müzesine Satın Alma Yoluyla Gelen Yarı Küre Formlu Bir Urartu Damga Mühüründen Yola Çıkararak Urartu Mühürleri Üzerine Bir Değerlendirme, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 6 (2/1), 368-378.
- Kalınış, G. (2017). Erzurum ve Çevresinde Tespit Edilen Urartu Sulama Sistemleri, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4 (13), 567-588.
- Kansu, Ş. A. (1940). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Etiyokuşu Hafriyatı Raporu 1937*, Türk Tarih Kurumu yayınları V, Ankara.
- Karabulut, M. (2006). NOAA AVHRR Verilerini Kullanarak Türkiye'de Bitki Örtüsünün İzlenmesi ve İncelenmesi, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 4 (1), 29-42.
- Karaca, Ö. (1985). Pirot Höyük 1983 Kazıları, *KST-6*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 37-48.
- Karadağ, A. (2009). Kentsel Ekoloji: Kentsel Çevre Analizlerinde Coğrafi Yaklaşım", *Ege Coğrafya Dergisi*, 18/(1-2), 31-47, İzmir.
- Karageçi, M. (2016). Borluk Vadisi Erken Demir Çağı Mezarı, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, 253-265.

- Karakuzulu, Z. (2006). Doğu Anadolu Bölgesinde Nüfus Dağılışındaki Farklılıklar, Ankara Üniversitesi, Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi, *IV. Ulusal Coğrafya Sempozyumu (Avrupa Birliği Sürecindeki Türkiye'de Bölgesel Farklılıklar)*, Bildiri Metni, 305-314, Ankara.
- Karakuzulu, Z. (2011). Anadolu'da İlk Çağ Medeniyetlerinin Gelişimini Destekleyen Coğrafi Şartlar ve Türkiye'nin Bugünkü Coğrafi Potansiyelini Doğru Kullanabilmesinin Önemi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu 38. *ICANAS Kongresi*, Bildiriler, 385-392, Ankara.
- Karaosmanoğlu, M. (1996). Taniktepe Oda Mezarları, *Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri (22-25 Mayıs 1995)*, içinde 177-190, Van.
- Karaosmanoğlu, M. Işıklı, M. ve Can, B. (2003). 2001 Yılı Erzurum Ovası Yüzey Araştırması, *AST 20*, Ankara: Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 345-356.
- Karasu, C. (1998). Hitit Metinlerine Göre Büyük Deniz, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (16-22 Eylül 1996 Çorum)*, Ankara.
- Karauğuz, G. (2002). *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Kartal, M. (2003). Anadolu'nun Epi-Paleolitik Dönem Buluntu Toplulukları: Sorunlar, Öneriler, Değerlendirmeler ve Çeşitli Yaklaşımlar, *Anadolu/Anatolia* 24, 35-43.
- Karul, N. (2013). Gusir Höyük/Siirt Yerleşik Avcılar, *Arkeo Atlas Dergisi* 8, 22-29.
- Karul, N. Ayhan, A. ve Özdoğan, M. (2004). 2001 Yılı Mezraa-Teleilat Kazıları, *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*, Tuna, N. Greenhalgh J. ve Velibeyoğlu, J. (Editörler), 57-88, Ankara.
- Katar, M. (2014). Urartu Devletinin Ekonomik Yapısına Genel Bakış, *Turkish Studies*, 9(4), 631-643.
- Kavılı, H. (2016). İlk Tunç Çağı-I Evresinde (G.Ö. 4950-4700) Arslantepe'deki Sosyo-Ekolojik Dinamikler: Etmen Temelli Modellemede İlişkili Sistemler Yaklaşımı, *Uzaktan Algılama-Cbs Sempozyumu (5-7 Ekim 2016)*, içinde 825-835.
- Kavtaradze, G. L. (1983). *K khronologii epokhi eneolita i bronzi Gruzii*, Tbilisi: Metsniereba.
- Kavtaradze, G.L. (1999). The Importance of Metallurgical Data for the Formation of Central Transcaucasian Chronology, Hauptmann, A. Pernicka, E. Rehren, T. ve Yalçın, Ü. (Eds.), *The Beginnings of Metallurgy: Der Anschnitt Beiheft 9*, Bochum: Bochum Bergbau Museum, 67-103.
- Kaya, F. (1996). *Doğubayazıt İlçe Merkezi'nin Coğrafi Etüdü*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

- Kaya, F. (2001). *Ağrı Ovası ve Çevresinin Coğrafi Etüdü*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Kaya, F. (2002). Türkiye'de Yeri Değiştirilen Şehirlere Bir Örnek: Doğubayazıt, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 7 (7), 69-88.
- Kaya, F. (2008). Aladağ'da Yaylalar ve Yaylacılık, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 13 (19), 123-148.
- Kaya, F. (2018). *Ağrı İlinin Coğrafi Analizi, Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Profili*, AİÇÜ Yayınları, Karabulut, K. (Ed.), 1-32, Ankara.
- Kaya, F. Karataş, Y. ve Özgül, İ. (2014). Erzurum Vilayeti Bayezid-Diyadin-Karakilise Tutak ve Eleşkirt Kasabalarının 1913 yılı Sıhhi ve İctimai Coğrafyası, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (9), 562-572.
- Kaya, F. ve Arınç, K.(2003). Doğubayazıt İlçesi'nin turizm potansiyeli, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 31 (3), 1-25.
- Kaya, F. ve Karataş, Y. (2015). Bayezid (Ağrı) Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7, (30), 158-180.
- Kaya, F. ve Kocaman, S. (2008). Yerleşme Coğrafyası Açısından Bir Araştırma: Doğubayazıt-Bardaklı Köyü, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (41), 271-290.
- Kaya, İ. 2014. Coğrafi Düşüncede Mekân Tartışmaları”, *Düşünme Dergisi* 4, 1-12.
- Kaymakçı, S. (2017). Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Karaz-Erken Transkafkasya Kültürü'ne Ait Yeni Bir Yerleşim: Alucra-Gavur Kalesi, Giresun, *TÜBA-AR* 21, 27-32.
- Kaypak, Ş. ve Gündüz, A. (2018). Kent Uygarlığı ve Demokrasi Üzerine Bir İnceleme, *Al-Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2), 1-21.
- Kefeli, E. (2009). Coğrafya Merkezli Okuma, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 423-433.
- Kejanlı, T. (2005). Anadolu'da İlk Yerleşmeler ve Kentleşme Eğilimleri, *Doğu Anadolu Araştırmaları*, 4, (1), 89-97.
- Kelly-Buccellati, M. (1978). The early Bronze Age Pottery (Descriptive and Comparative Analysis), Korucutepe Final Report on the Excavations of the Universities of Chicago, *California and Amsterdam in the Keban Reservior*, Eastern Anatolia 1968-1970, 67-88, Amsterdam.
- Keskin, L. (2009). *Başlangıcından M.Ö. III. Binyılın Sonuna Kadar Batı Anadolu Madenciligi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji (Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

- Kestane, S. Ü. (2015). Antik Çağda Pazarlama ve Pazarlama Karması Elemanlarına Yönelik Değerlendirmeler, *Beu. SBE. Dergisi*, 4 (1), 185-208.
- Ketin, İ. (1983). *Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniv. Kütüphanesi.
- Khachatryan, T. S. (1975). *The Ancient Culture of Shirak*, Yerevan, Armenia.
- Khazadyan, E. V. (1995). Metsamor 2 volume 1: la nécropole/Les tombes du bronze moyen et récent, *Civilisations du Proche-Orient. Hors-série I*, Paris: Recherches et Publications.
- Khazanov, A. M. (1996). *Nomads and the Outside World*, London: The University Of Wisconsin Press.
- Kılıç, Y. (2009). Eski On Asya Toplamları Arasında Yazı ve Dil Etkileşimi, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* 4, 122-151.
- Kılıç, Y. ve Eser, E. (2016). Urartu Yazıtları Işığında Din-Siyaset İlişkisi Üzerine Bir İnceleme, *Belgi* 12, 268-289.
- Kınal, F. (1991). *Eski Anadolu Tarihi*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumları Yayınları.
- Kibaroglu, M. (2015). Archaeometric Investigations of KuraAraxes Ware: a Review, *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu*, Bildiriler I, Işıklı, M. ve Can, B. Newcastle upon Tyne, 226-227.
- Kiguradze, T. ve Sagona, A. (2003). On the origins of the Kura-Araxes cultural complex, *Archaeology in the Borderlands, Investigations in Caucasia and beyond*, Smith, A. Rubinson, K. (Eds.), *The Cotsen Institute of Archaeology, Monograph 47*, içinde 38-94, Los Angeles: University of California,
- Klengel, H. (2002). *Hitit Tarihi/Die Geschichte des Hethitischen Reiches*, Hititler ve Hitit İmparatorluğu, Bonn: Kunst-und Ausstellungshalle, 412-419.
- Kocaman, S. Kaya, F. ve Korkusuz, T. (2011). Ağrı İlinin İdari Coğrafya Analizi, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü I. Ulusal Coğrafya Sempozyumu*, Bildiriler Kitabı (28-30 Mayıs), 599-620.
- Kocaman, S. Kaya, F. ve Korkusuz, T. (2015). Ağrı İlinin İdari Coğrafya Analizi, *Coğrafya'ya Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Hayati Doğanay*, içinde 559-620, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Koçak, İ. E. (2013). *Magnesia Ad Maeandrum Mezar Tipolojisi*, Ankara Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü arkeoloji (Klasik Arkeoloji) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Koday, Z. (2006). Doğu Anadolu Bölgesinde Zirai Faaliyetlerdeki Farklılıkların Yeri ve Önemi, *Atatürk Üniversitesi, Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi*, 135-143.

- Kohl, L.P. Tsetskladze, G. (2001). Kafkasya'da Arkeoloji Pratiği, Milliyetçilik ve Politika, Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları, Pulhan, G. Cogito 28, içinde 171-197, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Konukçu, E. (2004). Tarih Coğrafyada Bayezid, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, içinde 127-134, İstanbul: Çekül Vakfı Yayınları.
- Konyar, E. (2004). Demir Çağı'nda Doğubayazıt ve Yakın Çevresi, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, Belli, O. (Ed.), içinde 51-72, İstanbul: Çekül Vakfı.
- Konyar, E. (2008). M.Ö. I. Binyılda Maraş: Gurgum Krallığı, *Toplumsal Tarih Dergisi* 180, 60-66.
- Konyar, E. (2018). *Zaiahina'nın Bronzları (Doğubayazıt Urartu Metal Eserleri, Ahmet Köroğlu Koleksiyonu)*, Konyar, E. Işık, K. Kuvanç, R. Genç, B. ve Gökçe, B. (Editörler), İstanbul: Doğubayazıt Belediyesi Yayınları.
- Konyar, E. Avcı, C. Yiğitpaşa, D. Genç, B. ve Akgün, R.(2013). Van Kalesi Höyüğü 2011 Yılı Çalışmaları, *KST* 34 (2), 127-136.
- Korfmann, M. (1982). *Tilkitepe. Die ersten Ansätze prähistorischer Forschung in der östlichen Türkei (Istanbul Mitteilungen. Beihefte 26)*, Verlag Ernsts Wasmuth, Tübingen.
- Korfmann, M. (1983). *Demircihüyük Die Ergebnisse Der Ausgrabungen 1975-1978 Band I, Architektur, Mainz: Stragraphie und Befunde.*
- Korfmann, M. (1987b). Demircihüyük: die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978, Mainz.
- Korfmann, M. (1997b). *Troia, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* 3, İstanbul: Yem Kitaabevi, 1819-1820.
- Korfmann, M. (1998). 1997 Troia Kazıları, *KST* 20 (1), Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 357-361.
- Korkut, A. (1997). *Ağrı-Doğubayazıt İshakğasa Sarayının Çevre Düzenleme Çalışmaları*, Atatürk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Korucu H. (2009), Kars'ta Erken Tunç Çağı ve Karaz Kültürü İzleri, *TAED* 9, 43-60, Ankara.
- Koşay, H. Z. (1943). Karaz Sondajı. *III. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler*, 165-169, Ankara.
- Koşay, H. Z. (1964). Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları), *Atatürk Üniversitesi Konferansları I*, 91-94, Ankara.
- Koşay, H. Z. (1970). Pulur (Sakyol) Kazısı 1968 Ön Raporu, *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Ankara: TTK Basımevi, 139-142.

- Koşay, H. Z. (1971). Pulur (Sakyol) Kazısı, 1969, *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 99-106.
- Koşay, H. Z. (1972). Hitit Tapınağı Şamuha Nerededir?, *Belleten* 36, 463-468.
- Koşay, H. Z. (1972). Sakyol (Pulur) Tarih Öncesi Kazısı, *TTK, Kongreye Sunulan Bildiriler VIII/1-1970*, 9 (7), 53-55, Ankara.
- Koşay, H. Z. (1976). Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970, *ODTÜ Keban Projesi Yayınları* 3, Ankara.
- Koşay, H. Z. (1976). Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970, *ODTÜ Keban Projesi Yayınları* 3, Ankara.
- Koşay, H. Z. (1979). Keban'ın Pulur/Sakyol Höyüğü Kazısında Bulunan Kutsal Ocaklar, *Türk Tarih Kongresi 8, Kongreye Sunulan Bildiriler*, 77- 80, Ankara.
- Koşay, H. Z. Turfan, K. (1958). Erzurum-Karaz Kazısı Raporu, *Belleten* 22, 349-413.
- Koşay, H. Z. ve Turfan, K. (1959). Erzurum-Karaz Kazısı Raporu, *Belleten* 23, 349-413, Ankara.
- Koşay, H. Z. ve Vary, H. (1964). *Pulur Kazısı. 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu.*, Ankara: TTK Basımevi.
- Koşay, H. Z. ve Vary, H. (1967). *Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları. No: 46, Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırmaları, Ankara.
- Kouka, O. (2002). Siedlung Organisation in Der Nord- Und Ostagais Während Der Frühbronzezeit (3. Jt. v.Chr.), *Internationale Archäologie* 58, Heidelberg: Dissertation Universität.
- Kouka, O. (2009b). East Aegean, Western Anatolia and Cyprus: Intercultural Contacts in the 3rd and the First Half of the 2nd Millennium B.C, *Cyprus and East Aegean: Intercultural Contacts from 3000 to 500 BC*, Karageorghis, V. Kouka, O.. Kourou, N. Niemeier, W. D. (Eds.), 31-47, Nicosia.
- Kozbe, G. (1987). *Van-Dilkaya Höyüğü 1984-1986 Kazı Dönemlerinde Ele Geçen Erken Transkafkasya Çanak Çömleği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Kozbe, G. (1990). Van-Dilkaya Höyüğü Erken Transkafkasya Keramiği, *AST* 7, 533-54, Ankara.
- Kozbe, G. Köroğlu, K. ve Sağlamtimur, H. (2004). 2001 Excavations at Kavuşan Höyük, In Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 2001, Tuna, N. Greenhalgh, J. Velibeyoğlu, J. (Eds.), Ankara: Middle East Technical University, 463-504.
- Kökten, İ. K. (1943a). Kars'ın Tarihöncesi Hakkında İlk Kısa Rapor, *Belleten* 7, 601-613, Ankara.

- Kökten, İ. K. (1944). Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları, *Bellekten*, 8 (32), 659- 680.
- Kökten, İ. K. (1947). 1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları, *Bellekten 11*, 431-472, Ankara.
- Kökten, İ. K. (1947). Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2, (5), 223-239.
- Kökten, İ. K. (1952). Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 10, (3-4), 167-207, Ankara.
- Kökten, İ. K. (1959). Tarsus Antalya Arası Sahil Şeridi Üzerinde ve Antalya Bölgesinde Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 7 (2), 6-16.
- Kökten, İ. K. (1962). Maraş ve Antalya Vilayetlerinde Süreli Diptarih Araştırmaları Hakkında Kısa Bir Rapor, *TAD 9-I*, 1961'den ayrı basım, 40-41, Ankara.
- Kökten, İ. K. (1970). Yazılıkaya'da ve Kurbanğa Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Diptarih Resimleri, *Karseli* 6 (69), 2-16, Kars.
- Kökten, İ. K. (1975). Kars ve Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Yazılıkaya Resimleri, *Atatürk Konferansları V*, 95-104, Ankara.
- Koroğlu, K. (1996). *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Koroğlu, K. (2001). Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası, *Bellekten*, 64/241, 717-741.
- Koroğlu, K. (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi-Başlangıcından Perslere Kadar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koroğlu, K. (2008). Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni, *Arkeoloji ve Sanat* 127, 21-38.
- Koroğlu, K. (2011). Urartu: Krallık ve Aşiretler, *Urartu: Doğu'da Değişim*, Koroğlu K. ve Konyar, E. (Editörler), içinde 12-51, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kroll, S. (2012). Ermenistan ve İran'daki Urartu", Demir Çağının Maden ve Taş Ustaları, Biainili Krallığı, *Aktüel Arkeoloji*, 140-146.
- Kuftin, B. (1943). *The Urartian "Columbarium" on the Slopes of the Ararat and Copper Age of the Kura-Araxes Basin*, *Vestnik Gosudarstvennogo Muzeia Gevzii* 13B, 92-123.
- Kuhrt, A. (1997). *Ancient Near East*, London: Routledge.
- Kulakoğlu, F. (2011). Kültepe Kaniş-Karumu: Anadolu'nun En Eski Uluslararası Ticaret Merkezi, Anadolu'nun Önsözü, Kültepe Kaniş-Karumu, *Asurlular İstanbul'da Sergisi*, F. Kulakoğlu, S. Kangal (Ed.), Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 78, 40-51.

- Kunç, Ş. ve Çukur, A. (1988). Yukarı Fırat Havzası Maden Ocakları ve Bazı Arkeolojik Buluntularla İlişkileri”, *AST 4*, 29-38, Ankara.
- Kurt, M. (1994). *Geç Hitit Şehir Devletleri Döneminde Asur-Anadolu İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Kurt, M. (2008). Que Ülkesi ve Yeni Asur Devleti’nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (3), 1-18.
- Kurt, M. (2010a). Tabal Ülkesi’nin Politik ve İdarî Yapısı, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-23*, 127-136.
- Kurt, N. ve Özbaşaran, M. (2013). Aşıklı Höyük Sonuçları-2012, *Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler 35*, 24-25, İstanbul.
- Kurttaş, T. ve Tezcan L. (2018). Nemrut Kaldera Göllerinin Su Kaynakları Potansiyeli, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 22 (2), 823-831.
- Kushnareva Kh. K. ve Chubinashvili, T. (1970). *Drevnie kulturi yuzhnogo Kavkaza/The Ancient Cultures of Southern Caucasus*, (Rusça ve İngilizce Özeti), Leningrad.
- Kushnareva, Kh. K. (1960). Tazekendskij mogilnik v Armenii, *Sovetskaya Arkheologiya 1*, 137- 147.
- Kushnareva, Kh. K. (1985). Sevano-Üzerliskskaya, Культура Периода Средней Бронзы на Территории Южного Кавказа (Kultura Perioda Srednei Bronzii na Territorii Yujnogo Kavkaza) Güney Kafkasya Bölgesi'nde Orta Tunç Dönemi Kültürü, *Kulturnoe Naslegie Vostoka*, 89-104.
- Kushnareva, Kh. K. (1993). Yujny Kavkaz v IX-II (Tis, do N.E.), Sankt Petersburg/The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of cultural and socioeconomic development from the eight to the second millenium B.C., Michael, H.N. (Çev.), *University Museum monograph 99*, University of Pennsylvania: Philadelphia.
- Kushnareva, Kh. K. (1997). The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from The Eighth to The Second Millennium B.C., Michael, H. N. (Translete by), Philadelphia: The Universty Museum Universty of Pennsylvania.
- Kutlu, H.R. Gül, A. ve Görgülü, M. (2003). *Türkiye Hayvancılığı. Hedef 2023- Sorunlar, Çözüm Yolları ve Politika Arayışları*, Adana: TSV 2023 Yayını.
- Kuvaç, R. (2017). Urartu Krallığı’nın İlk Devlet Yatırımı Sardurburç Yapısı Işığında Urartu Taş Ocakçılığına İlişkin Gözlemler, *Anadolu Araştırmaları 20*, Konyar, E. ve Avcı, C. (Editörler), içinde 115-134, İstanbul.
- Kürkçüoğlu, E. (2014). Revan'dan Erivan'a Bir Şehrin Kimliği, *Yeni Türkiye*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, 4 (63), 1-13.

- Laneri, N. D'Agostino, A. Schwartz, G.M. Valentini, S. ve Pappalardo, G. (2006). A Preliminary Report of the Archaeological Excavations at Hirbemerdon Tepe, Southeastern Turkey. *Anatolica* 32, 153–88.
- Laneri, N. Schwartz, G. M. Valentini, S. D'Agostino, A. ve Nannucci, S. (2009). The Hirbemerdon Tepe Archaeological Project: The First Four Seasons of Archaeological Work at a site in the Upper Tigres River Valley, *Ancient Near Eastern Studies* 46, 212–76.
- Laneri, N. ve Schwartz, G. M. (2012). *Southeastern and Eastern Anatolia in the Middle Bronze Age, The Oxford Handbook of Ancient Anatolia: (10,000-323 BCE)*", McMahon, G. Steadman, S. Oxford Handbooks Online, 1-24.
- Laroche, E. (1966). *Les noms des Hititleri*, Etütler dilbilim (Klincksieck (Firma)) 4, Paris: Klincksieck.
- Larsen, M. T. (1976). *The Old Assyrian City-state and Its Colonies*, Vol.4. Mesopotamia, Copenhagen: Copenhagen studies in Assyriology.
- Leakey, L. S. B. 1988. *İnsanın Ataları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Lehmann-Haupt, C. F. (1931). *Armenien Einst und Jetzt II/2*, Berlin.
- Levine, L.D. (1977). Sargon's Eighth Campaign, Levine, L.D. Young, T.C. (Eds.), *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia, Bibliotheca Mesopotamica* 7, 134-151.
- Lichter C. ve Meriç, R. (2007). Dedecik-Heybelitepe, *Türkiye de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Özdoğan, M. Başgelen, N. (Editörler), içinde 385-386, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Lloyd, S. ve Mellart, J. (1962). *Beycesultan Vol. I, The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, London: The British Institute of Archaeology at Ankara,.
- Locher, I. (2001). Die Frühbronzezeitlichen Siedlungsbefunde in Aizonoi, *Archäologischer Anzeiger*, 270-294.
- Lordkipanidze, O. (1991). *Archäologie in Georgien Von der Altsteinzeit zum Mittelalter*, Weinheim: VCH, Acta Humaniora.
- Lovpaçe, N. (2013). *Çerkes Arkeolojisi ve Sanatı: Karşılaştırmalı Maykop ve Anadolu Hazinesi*, Yükseler, K. (Çev.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Luckenbill, D.D. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Chicago: The University Chicago Press.
- Luckenbill D.D. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia I (Historical Records of Assyria From the Earliest Times to Sargon)*, Chicago.
- Macqueen, J.G. (2009). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Davutoğlu, E. (Çev.), Ankara: Arkadaş Yayınları.

- Maden, E. T. (2013). İran'ın Urmiye Gölü Sorunu”, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 5 (60), 98-103.
- Mansel, A. M. (1988). *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Markovin, V. I. ve Mungaev, R. M. (2003). *Severniiy Kavkaz/severnyy Kavkaz*, Moskova.
- Marro, C. (2000). Vers une chronologie comparée des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux Ivème-IIIème milénaires, in Marro, Hauptmann 2000: Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux Ivème-IIIème millénaires/ From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th.-3rd. millenium B.C./ Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrausends v. Chr., *Varia Anatolica XI*, 473-494, De Boccard, Paris.
- Marro, C. ve Özfirat, A. (2003). Pre-classical Survey in Eastern Turkey. First Preliminary Report: the Ağrı Dağ (Mount Ararat) region, *Anatolia Antiqua XI*, 385-422.
- Marro, C. ve Özfirat, A. (2005). Pre-classical Survey in Eastern Turkey. Third Preliminary Report: Doğubayazıt and the Eastern shore of Lake Van, *Anatolia Antiqua XIII*, 319-356.
- Martirosyan, A.A. (1964). *Armeniya v Epokhi Bronzi i Rannego Jeleza*, Erevan: Akademiya Nauk.
- Matney, T. ve Algaze, G. (1995). Urban Development at Mid-Late Early Bronze Age Titris Höyük in Southeastern Anatolia, *BASOR*, 299/300, 3352.
- Matricola, L. T. (2012/2013). *La Chaff-Faced Ware tra Alta Mesopotamia e Transcaucasia*, Università Ca'Foscar Venezia, Corso di Laurea magistrale in Scienze dell'Antichità: Letterature, Storia e Archeologia.
- McEvedy, C. (2005). *İlkçağ Tarih Atlası*, A. Anadol (Çev.) İstanbul: Sabancı Üniversitesi.
- Medvedskaya, İ. N. (1982). Iran: Iron Age, *BAR*, Oxford.
- MEGEP (2006). *Kuyumculuk Teknolojisi Takının Gelişimi*, Meslekî Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Mehmed Hurşid (1997). *Seyâhadnâme-i Hudud*, Eser, A. (Çev.), İstanbul: Arşiv Yayınları.
- Mellaart, J. (1959). Hacılar-Burdur Excavations 1958, *TAD 9*, 23-24, Ankara.
- Mellaart, J. (1959). Notes on the Architectural Remains of Troy I and II, *Anatolian Studies* 9,131-162, Londra.
- Mellaart, J. (1962). Çatalhöyük Excavations 1961, *TAD 11*, 49-52, Ankara.
- Mellaart, J. (1965). *Anatolian Pottery As A Basis For Cultural Syntheses*, Ceramics and Man, New York: Viking Fund Publication.
- Mellaart, J. (1970). Excavations at Hacılar II, Edinburg: Edinburg University Press.
- Mellaart, J. (1975). *The Neolithic of the Near East*, London: Paperback-İmport.

- Mellink, M. J. (1964). Excavations at Karataş-Semayük in Lycia. 1963, *AJA*, 269-278, New Jersey.
- Mellink, M. J. (1965b). Excavations at Karataş-Semayük İn Lycia, *AJA* 69 (3), 241-251, Baltimore.
- Mellink, M. J. (1967). Excavations at Karataş-Semayük 1965, *TAD* 14, 223-231, Ankara.
- Mellink, M. J. (1973). Excavations at Karataş - Semayük and Elmalı, Lycia, 1972, *AJA*, 77 (3), 293-307.
- Mellink, M. J. (1975). Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı 1973, *TAD* 22, 71-78, Ankara.
- Mellink, M. J. (1985). The Prehistoric Sequence of Karataş, *KST* 6, 103-106, Ankara.
- Mellink, M. J. (1986). The Remains of Second Millennium B.C. Habitation at Karataş-Semayük, *KST* 7, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 287-291.
- Mellink, M. J. (1994). The E.B. II-III Transition at Karataş-Semayük: Village, Center and Cemetery, *KST* 15 (1), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 457-460.
- Mellink, M.J. (1988). Work at Elmalı and Semayük-Karataş, 1986, *KST* 9 (2), Kültür ve Turizm Ankara: Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 21-26.
- Memiş, E. (1989). *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, Konya: Çizgi Yayınevi.
- Memiş, E. (2003). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Meral, K. (2003). *İonia Bölgesi Aslanları*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Metin, H. Lamba, M. (2016). Hititler'den Roma İmparatorluğu'na Kadar Anadolu Uygarlıklarında Yönetim Yapısı, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12 (27), 155-174.
- Mısır, A. (1992). 1990 Yılı Şanlıurfa Nevali Çori Kazısı, 2. *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 201-208, Ankara.
- Mitchell, S. (2004). Troas, M.H. Hansen (Ed.), An Inventory of archaic and Classical Poleis, Oxford: Oxford University Press.
- Morkoç, N. A. (2013). *Doğu Anadolu Araştırmaları Işığında Narman Bölgesi Keramiklerinin Değerlendirilmesi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Muhly, J. D. (1985). Sources of Tin and the Beginnings of Bronze Metallurgy, *American Journal of Archaeology* 89, 275-291.

- Munçayev, R. M. (2001). *Kavkaz i Blijniy Vostok*, History of the Caucasus, No:1, 54-56.
- Mutlu, G. (2005). *Anadolu'da Tunç Çağı Öl Gömme Gelenekleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Mutlu, S. A. (2017). Asur ve Urartu Devleti'nin Manna Ülkesi Üzerindeki Hakimiyet Politikası, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 4(11), 219-229.
- Naumann, R. (1998). *Eski Anadolu Mimarlığı*, 4. Baskı, Madra, B. (Çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Nieling, J. (2004). *Die Außenwirkung der Späthethitischen Kultur auf die Gebiete zwischen Van See und Kaukasus*, Die Außenwirkung des Späthethitischen Kulturraums Gütertausch-Kultirkontakt Kulturtransfer, 307-324, Münster.
- Niray, N. (2002). Tarihsel Süreç İçinde Kentleşme Olgusu ve Muğla Örneği, *Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9, 1-27.
- Oettinger, N. (2002). *Hint-Avrupa Dilleri Grubuna Ait Dilleri Konuşanlar Anadolu'da M.Ö. 3. Binyıldan Bu Yana Yaşıyorlardı*, "Indogermanische Sprachtrager lebten schon im 3. Jahrtausend v. Chr. In Kleinasien", Hititler ve Hitit İmparatorluğu, Bonn: Kunst- und Ausstellungshalle.
- Oğuzkan, İ. (2004). Doğubayazıt'ın Turizm Yönünden Değerlendirilmesi, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt*, içinde 457-468, İstanbul: Çekül Vakfı Yayınları.
- Oktay, B. (2004b). *Anadolu'da Kalay ve Bronzun Tarihçesi*, Dörtlük, K. (Ed.), İstanbul: Pera Müzesi Yayınları.
- Oral, E. (2016). M.Ö. II. Binde Batı Anadolu'da Yakma Gömme Âdeti, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (2), 219-229.
- Oruç, N. Alpman, N. ve Karamenderesi, İ. H. (1976). Tendürek volkanı çevresindeki yüksek flüorür içerikli kaynak sularının hidrojeolojisi, *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni* 19, 1-8.
- Owens, E. J. (2000). *Yunan ve Roma Dünyasında Kent*, Bilsel, C. (Çev.), İstanbul: Homer Kitabevi ve Yayıncılık.
- Oy, H. (2011). *İlk Tunç Çağ'da Batı Anadolu'nun Sosyo Ekonomik Yapısı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- Oy, H. (2015). Hakkari ve Çevresinin Eskiçağ'daki Konumu, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi* 13, 40-50.
- Ozan, A. (2012). *Ege Gübre Yerleşiminden Elde Edilen Veriler Kapsamında Kıyı Ege Neolitik Kültürünün Değerlendirilmesi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

- Ozan, A. (2015). Ege Gübre Yerleşimi M.Ö. 6. Binyıl Çanak Çömleği, *AST 30*, Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, 203-222.
- Ökse, A. T. (1993). Sivas'da Arkeolojik Araştırmaların Tarihçesi, *Revak, Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün XI. Vakıf Haftasına Armağanı*, 21-35, Sivas.
- Ökse, A. T. (1999b). Orta Anadolu'nun Doğusu'nun Demir Çağ Kültür ve Yerleşim Dokusu, *1998 Yılı Anadolu Medeniyetler Müzesi Konferansları*, içinde 85-116, Ankara: Anadolu Medeniyetler Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneği Yayınları.
- Ökse, A. T. ve Görmüş, A. (2006). Excavations at Salat Tepe in the Upper Tigris Region: Stratigraphical Sequence and Preliminary Results of the 2005–2006 Seasons, *Akkadica 127.2*, 167–98.
- Özav, L. (2007). Türkiye'nin Jeolojik Özellikleri, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, Yazıcı, H. Koca, N. (Ed.), içinde 41-44, Pegem Yayıncılık: Ankara.
- Özbal, H. (2005). *MÖ 3. Binyılda Anadolu'da Bronz*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Özbaşaran, M. (2004). 2002 Yılı Akarçay Tepe Kazısı, *Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler 17*, 15-16, İstanbul.
- Özbaşaran, M. Duru, G. Balkan, N. Molist, M. ve Bucak, E. (2003). Akarçay Tepe 2002, *KST 25*, 303-310, Ankara.
- Özbaşaran, M. Duru, G. Teksöz, D. ve Omacan, S. (2010). Yaşayan Geçmiş: Aşıklı Höyük, *TÜBA-KED 8*, 215-228.
- Özbaşaran, M. ve Cutting, M. (2007). Orta Anadolu'da Neolitiğin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi (Aşıklı Höyük-Çatal Höyük), *2000 Yıl Önce "Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı" Neolitik Dönem*, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Özbaşaran, M. ve Duru, G. (2006). Çatalhöyük Kazıları-2005, *Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler 22*, 23-25, İstanbul.
- Özbaşaran, M. Bucak, E. ve Molist, M. (2007). Akarçay Tepe, 2005, *KST 28*, 187-202, Ankara.
- Özbek, M. (1990). Son Buluntuların Işığında Çayönü Neolitik İnsanları, *Arkeometri Sonuçları Toplantısı V*, 161-173.
- Özçelik, K. (2015). Türkiye'de Üst Paleolitik Dönem: Çeşitli Yaklaşımlar ve Problemler, *Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi*, Ereğ, C.M. Arbuckle, B.S. Atakuman, Ç. ve Özçelik, K. (Editörler), içinde 123-137, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Özçelik, N. (2010). *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Ankara: Nobel Akademi Sahaf.
- Özdemir, H.F. (2007). Demir Çağı: Başlangıcı ve Başlatanları, Anadolu'ya Etkileri Üzerine, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16 (1), 501-518.

- Özdemir, M. (2004). İklim Değişmeleri ve Uygarlık Üzerindeki Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2), 173-192, Afyon.
- Özdoğan, M. (1977). *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzeysel Araştırması*, ODTÜ Aşağı Fırat Projesi Yayınları 1, İstanbul: Ekofset Basımevi, 18-63.
- Özdoğan, M. (2002a). Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ, *Arkeo Atlas 1*, 66–83, İstanbul.
- Özdoğan, M. (2002b). Köyden Kente Kalkolitik Çağ, *Arkeo Atlas: 1*, 110-129.
- Özdoğan, M. (2010). Çayönü: Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e Tarihlenen Bir Yerleşim Yerinde Koruma ve Alan Düzenleme Uygulaması Çayönü: Protection And Site Management Of A Pre Pottery Neolithic Site, *Tüba-Ked 8*, 141-154.
- Özdoğan, M. (2015). Barajlar ve Arkeoloji, *Su Yapıları ve İTÜ'lü Süleyman Demirel*, içinde 42-48, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Vakfı Yayını-70.
- Özdoğan, M. Karul, N. ve Özdoğan, E. (2011). 2002 Yılı Mezraa-Teleilat Kazıları, *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları*, Tuna, N. ve Doonan, O. (Editörler), *ODTÜ TAÇDAM 1*, 35-79, Ankara.
- Özdoğan, M. Özdoğan, A. Caneva, I. Davis, M. ve Koyunlu, A. (1993). 1991 Yılı Çayönü Kazıları, *KST 14 (1)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı, 81-106.
- Özdoğan, M. Özdoğan, A. ve Davis, M. (1991). 1989 Yılı Çayönü Kazıları, *KST 12 (1)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı, 71-86.
- Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (1999). *Neolithicin Turkey. The Cradle of Civilization. New Discoveries*, 2. Cilt, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özdoğan, M. ve Kartal, M. (2002). Adım Adım Yerleşik Yaşam Mezolitik Çağ, Öküzini Mağarası, *Arkeo Atlas 1*, 58-63.
- Özdoğan, M. ve Schirmer, W. (1988). 1988 Yılı Çayönü Kazıları”, *KST 11 (1)*, 59-79, Ankara.
- Özdöl, S. (2011). Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 26 (1), 173-199.
- Özer, Y. (2007). *Karia Coğrafyası ve Tarihi*, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla.
- Özfirat (2012). Ağrı Dağı ve Aras Vadisi'nde Urartular, Demir Çağının Maden ve Taş Ustaları Urartular, Biainili, *Aktüel Arkeoloji*, 126-129.
- Özfirat, A. (1994). M.Ö. II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar, *AST 11*, Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, 359-378.

- Özfirat, A. (1994). M.Ö. II. Binyılda Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar, *AST 11*, Ankara: Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 359-377.
- Özfirat, A. (1999). 1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları, *AST 16* (2), Ankara: Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1-22.
- Özfirat, A. (2000). 1998 Yılı Bitlis-Muş İlleri Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları, *AST 17* (2), Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 193-210, Ankara.
- Özfirat, A. (2001). 1999 Yılı Muş İli Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları, *AST 18* (2), Ankara: Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 123-140, Ankara.
- Özfirat, A. (2001). *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (M.Ö. II. Binyıl)*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özfirat, A. (2001). *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri M.Ö. 2000*, İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Özfirat, A. (2001). Research on the Cultures of East Anatolia in the 2nd Millenium BC, *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, Belli, O. (Ed.), içinde 326-330, İstanbul: University Rectorate Publication No. 4285.
- Özfirat, A. (2002). Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'ndan M.Ö. 2. Binyıl Kurganları, *Belleten*, 66 (246), 343-371.
- Özfirat, A. (2002). Van-Urmiye Kültürüne (M.Ö. II. Binyıl) Ait Ayakkabı Biçimli Kaplar, *Belleten*, 66 (245), 35-51.
- Özfirat, A. (2004). Ağrı Dağı Arkeolojik Yüzey Araştırması, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, Belli, O. (Ed.), içinde 89-102, İstanbul: Çekül Vakfı.
- Özfirat, A. (2004). Aras Boyalıları, Karul, N. (Ed.), *Arkeo Atlas 3*, 119.
- Özfirat, A. (2005). Doğu Anadolu'da Yerel Bir Krallık: Erikua, *Arkeo Atlas 4*, 79.
- Özfirat, A. (2005). Transhumance of the Eastern Anatolian High Plateau in the second millennium BC", Mountains and Valleys: A Symposium on Highland-Lowland interaction in the Bronze Age settlement systems in Eastern Anatolia, Transcaucasia and Northwestern Iran, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan 37*, Helwing, B. Özfirat, A. (Eds.), 139-152, Berlin.
- Özfirat, A. (2005). *Üçtepe II. Tunç Çağları (Kazı ve Diyarbakır-Bismil Yüzey Araştırması Işığında)*, İstanbul: Ege Yayınları,
- Özfirat, A. (2006). Pre-classical Survey in Eastern Turkey. Fifth Preliminary Report: Van Lake Basin and Mt. Ağrı Region, *Studi Micenei ed Egeo Anatolici 48*, 77-207.
- Özfirat, A. (2006). Van Müzesi'nden Bir Rhyton, *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması*, Avunç, B. (Ed.), içinde 585-588, İstanbul: Homer Kitabevi ve Yayıncılık.

- Özfirat, A. (2007). Pre-classical sites in Eastern Turkey. Fourth Preliminary Report: The Eastern Shore of Lake Van, *Ancient Near Eastern Studies* 44, 113-140.
- Özfirat, A. (2007). Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2005, *AST* 24 (1), Ankara: Kültür Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 143-162.
- Özfirat, A. (2008). Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2006, *AST* 25, Ankara: Kültür Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 197-220.
- Özfirat, A. (2009). Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazıları, *Belleten*, 73 (268), 635-674.
- Özfirat, A. (2009). Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2007, *AST* 30 (2), Ankara: Kültür Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 369-384.
- Özfirat, A. (2009). Excavation of Bozkurt (on the skirt of Mt. Ağrı) Kurgan Cemetery, 2007: First Preliminary Report, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 41, 233-247.
- Özfirat, A. (2009). Pre-classical Survey in Eastern Turkey. Sixth Preliminary Report: Van Lake Basin and Mt. Ağrı Region, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 41, 211-232.
- Özfirat, A. (2009). Van, Ağrı ve Iğdır Yüzey Araştırması, 2007, *AST* 26 (1), Ankara: Kültür Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 345-366.
- Özfirat, A. (2010). Ağrı Dağı Kurganları, *XV. Türk Tarih Kongresi I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 9. 51-64.
- Özfirat, A. (2010). Archaeological Investigations in the Mt. Ağrı Region: Bronze and Iron Ages, *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East* 2, Matthiae, P. Pinnock, F. Nigro, L. Marchetti, N. (Eds.), 525-538, arrassowitz Verlag.
- Özfirat, A. (2010). Bozkurt Kurgan Mezarlığı, *Aktüel Arkeoloji* 15, 42-43.
- Özfirat, A. (2010). Kazı/Bozkurt Kurgan Mezarlığı Yerleşik Kültür Geleneğinin Sonu-Kurganlar, Bezdan, M. (Ed.), *Aktüel Arkeoloji*, 42-43.
- Özfirat, A. (2010). Van, Ağrı ve Iğdır Yüzey Araştırması, 2008, *AST* 27 (2), Ankara: Kültür Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 223-238.
- Özfirat, A. (2011). Ağrı Dağı'nda Yeni Arkeolojik Keşifler, Bezdan, M. (Ed.), *Aktüel Arkeoloji*, 44-51.
- Özfirat, A. (2011). Son Urartular: Van Gölü Kıyılarında Yeni Bulgular, *Aktüel Arkeoloji* 21, 24-25.
- Özfirat, A. (2012). Ağrı Dağı ve Aras Vadisinde Urartular, *Aktüel Arkeoloji* 30, 26-129.
- Özfirat, A. (2012). Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2009-2010, *KST* 33, Ankara: Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 533-550.

- Özfirat, A. (2012). Earlier Settlements of Bozkurt Kurgan Cemetery: From Chalcolithic to Middle Bronze Age, *Proceedings of Conference on Early farming cultures of Caucasus: Devoted to the 60 years of the discovery of the Kultepe monument in Azerbaijan*, 113-127, Baku.
- Özfirat, A. (2012). Van Gölü Havzası'nda Yeni Urartu Kaleleri, *Aktüel Arkeoloji* 30, 130-132.
- Özfirat, A. (2012). Van, Ağrı ve Iğdır Yüzey Araştırması, 2010, *AST* 29, Ankara: Kültür Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 155-171.
- Özfirat, A. (2013). Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2011, *KST* 34, Ankara: Kültür Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 119-126.
- Özfirat, A. (2013). Van, Ağrı ve Iğdır Yüzey Araştırması, 2011, *AST* 30, Ankara: Kültür Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 293-302.
- Özfirat, A. (2014). Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2007-2013, *KST* 36, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 209-226.
- Özfirat, A. (2014). Bozkurt Kurgan Mezarlığından Ayrışık Bir Kap (A Middle Bronze Age Vessel from the Bozkurt Kurgan Cemetery), *Armağan Erkanal'a Armağan: Anadolu Kültürlerine Bir Bakış*, Çandarlı-Karaaslan, N. Aykurt, A. Kolonkaya-Bostancı, N. ve Erbil, Y.H. (Editörler), 319-326, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Özfirat, A. (2015). Ağrı Dağı-Bozkurt Son Tunç-Erken Demir Çağ Kalesi, *International Symposium on East Anatolia-South Caucasus Cultures Proceedings II/Uluslararası Doğu Anadolu-Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler II (Erzurum 10-13 October 2012)*, Işıklı, M. ve Can, B. 158-170.
- Özfirat, A. (2016). The Late Bronze-Early Iron Age-Urartu Complex at Bozkurt on the Southern Slope of Mt. Ağrı, At the Northern Frontier of Near Eastern Archaeology: Recent Research on Caucasia and Anatolia in the Bronze Age, Rova, E. ve Tonussi, M. (Eds.), *Subartu* 38, 299-310, Brepols Publishers.
- Özfirat, A. (2017). Eriqua and Minuahinili: An Early Iron Age-Nairi Kingdom and Urartian Province on The Northern Slope of Mt Ağrı (Settlement Complexes at Melekli and Karakoyunlu) Eriqua ve Minuahinili: Ağrı Dağı'nın Kuzey Eteğinde Bir Erken Demir Çağ-Nairi Krallığı ve Urartu Eyaleti (Melekli ve Karakoyunlu Yerleşim Kompleksleri), *TÜBA-AR* 21, 63-92.
- Özfirat, A. (2017). Melekli-Kültepe (Iğdır) Mound, Urartian Fortress and Columbarium in Minuahinili (Karakoyunlu) on the northern slope of Mt Ağrı-Melekli-Kültepe (Iğdır) Höyüğü, Urartu Kalesi ve Columbarium: Ağrı Dağı'nın Kuzey Eteğindeki Minuahinili (Karakoyunlu) Kenti, *OLBA* 25, 161-182.
- Özfirat, A. (2018). Eriqua and Minuahinili: An Early Iron Age-Nairi Kingdom and the Urartian Province on the Northern Slope of Mt Ağrı (Settlement Complexes at Melekli and Karakoyunlu), *TÜBA-AR* 21, 3-92.

- Özfirat, A. (2018). Urartian Fortress at Ömerağa-Gölyüzü in Minuahinili (Karakoyunlu) on the southern slope of Mt. Ağrı (Bozkurt Settlement Complex), *Colloquium Anatolicum 17*, 191-209.
- Özfirat, A. ve Coşkun, N. (2014). Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2012, *KST 35*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 146-158.
- Özfirat, A. ve Marro, C. (2003). Pre-classical survey in eastern Turkey. First preliminary report: The Ağrı Dağ (Mount Ararat) Region, *Anatolia/Antiqua 11*, 385-422.
- Özfirat, A. ve Marro, C. (2004). 2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, *AST 21 (1)*, Ankara: Kültür Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 15-32.
- Özfirat, A. ve Marro, C. (2005). 2003 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, *AST 22 (2)*, Ankara: Kültür Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 299-316.
- Özfirat, A. ve Marro, C. (2007). 2004 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi 7*, 1-20.
- Özfirat, A. ve Marro, C. (2007). 2004 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi 7*, 1-20.
- Özfirat, A. ve Sagona, A. (1996/97). Early Bronze Age Material From İmikuşağı, East-Central Anatolia, *Mediterranean Archaeology*, 9 (10), 127-149.
- Özgen, H. N. (2004). Yolumuzun Üzeri: Doğubayazıt, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, içinde, 451-456, İstanbul: Çekül Vakfı Yayınları,
- Özgen, N. (2010). Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğal turizm potansiyelinin belirlenmesi ve planlamaya yönelik öneriler, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7 (2), 1407-1438.
- Özgen, N. (2012). Bilim Olarak Coğrafya ve Evrimsel Paradigmaları, *Ege Coğrafya Dergisi*, 19 (2) 1-25, İzmir.
- Özgüç, N. (2013). *Siyasi Coğrafya İnsan ve Mekân Yönetimi*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Özgüç, N. ve Tümertekin, E. (2000). *Geçmiş, Kavramlar, Coğrafyacılar*, İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Özgüç, T. (1945). Öntarihte Anadolu Yapıları, Arkeoloji Araştırmaları, *Arkeoloji Araştırmaları (Arkeoloji Enstitüsü No. 47) İzmir ve Dolaylarındaki Eski Eserler Hakkına Bir Kaç Not-Öntarihte Anadolu Yapıları-Alişar Eti Bulunt*, Akurgal, E. Özgüç, T. ve Özgüç, N. (Editörler), içinde 41-71, Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Özgüç, T. (1947a). Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Maltepe (Sivas yanında) Kazısı, *Bellekten*, 11 (44), 641-656, Ankara.

- Özgüç, T. (1947b). Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Kazılar, *Belleten* 11 (41), 161-167, Ankara.
- Özgüç, T. (1948). *Ön Tarihte Anadolu'nun Ölü Gömme Adetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özgüç, T. (2002). *Eski Tunç Çağı/Frühe Bronzezeit*, Hititler ve Hitit İmparatorluğu, Bonn: Kunst-und Ausstellungshalle.
- Özgül, O. (2016). Erzurum'da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba), *TÜBA-AR* 19, 137-157.
- Özgül, O. ve Üngör, İ. (2016). Erikuva'da Stratejik Bir Urartu Merkezi: Kasımıntığı Kalesi, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17, 225-240.
- Özkan, H. (2000). Erzincan ve Çevresinde Orta Asya Türk Geleneğini Sürdüren Bezemeli Mezar Taşları, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 15, 31-41.
- Özkan, S. Faydalı, E. Öztan, A. ve Erek, M.C. (2004). 2002 Yılı Köşk Höyük Kazıları, *KST* 25, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları Yayın No: 2997/2.
- Özkaya, V. (1995). *İÖ. Erken Birinci Binde Frig Boyalı Seramiği*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Özkaya, V. San, O. (2007). Körtik Tepe: Bulgular Işığında Kültürel Doku Üzerine İlk Gözlemler, *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiyede Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (Editörler), içinde, 21-36, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları,
- Özkaya, V. ve San, O. (2002). Körtik Tepe Arkeolojik Kazıları, *KST* 23, 423-434, Ankara.
- Özlem, Ç. (2005). *Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci/Kurumsal Bir Değerlendirme*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özsoy, S. 2009. *Su ve Yaşam: Suyun Toplumsal Önemi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Öztan, A. (2005). I. Dönem Köşk Höyük-Niğde Kazı Buluntularının Değerlendirilmesi ve Stratigrafik Kontrolü, *Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri*, 1-16, Ankara.
- Öztan, A. (2009). Arkeoloji ve Sanat Tarihi Eski Anadolu Uygarlıkları Neolitik Çağ (Yeni Taş Çağı/Cıvalı Taş Çağı), *Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi*, Ankara.
- Özterzi, S. (2011). *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açidan Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Antropoloji (Paleoantropoloji) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

- Öztürk, S. (2015). Depremselliğin Fraktal Boyutu ve Beklenen Güçlü Depremlerin Orta Vadede Bölgesel Olarak Tahmini Üzerine Bir Modelleme: Doğu Anadolu Bölgesi, Türkiye, *GÜFBED*, 5 (1), 1-23.
- Öztürk-Çelebi, G. (2018). Tarih Öncesi Dönemlerde İletişim, *Üsküdar Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi, İletişim 1*, 142-157.
- Özudoğru, Ş. (1994). Anadolu'da Erken Tunç Çağından Günümüze Gümüş Takıların Tarihi Gelişimi İçinde Alpu takılarının Değerlendirilmesi, *Anadolu Sanat Dergisi 2*, 127-241, Eskişehir.
- Özyar, A. (2011). Demir çağı-geç hitit krallıkları, *Arkeo Atlas*, 370-389.
- Palmieri, A. Sertok, K. ve Chemykh, E. (1993). From Arslantepe Metalwork to Arsenical Copper Technology in Eastern Anatolia, Between the Rivers and Over the Mountains. *Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, Frangipane, M. Hauptmann, H. Liverani, M. Matthiae, P. Mellink, M. (Eds.), *Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche e Antropologiche dell'Antichita*, Università di Roma, 573-599.
- Palumbi, G. (2012). Bridging the Frontiers. Pastoral Groups in the Upper Euphrates Region in the Early Third Millennium B.C.E. *Origini 34*, 261-278.
- Palumbi, G. Alvaro, C. Grifoni, C. Frangipane, M. (2017). A 'Commual' Building of the Beginning of the Early Bronze Age at Arslantepe-Malatya (Turkey), Spatio-Functional Analysis and Interpretation of the Arcaeological Context. *Paléorient*, 43 (1), 89-123.
- Parker, B. J. (2001). The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, *The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, Helsinki.
- Parker, B. J. ve Dodd, L.S. (2003). The Early Second Millennium Ceramic Assemblage from Kenan Tepe, Southeastern Turkey. A Preliminary Assessment, *Anatolian Studies 53*, 33-69.
- Parpola, S. (1970). *Neo-Assyrian toponyms*, Neukirchen-Vluyn, Butzon-Bercker Kevelaer, Neukirchener Verlag des Erziehungsvereins, Alter Orient und Altes Testament 6.
- Payne, M. R. (1993). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Pehlivan, S. (2013). Urartu Krallığı ve Dış Politikası: I. Sarduri (MÖ 844-828), İşpuini (MÖ 828-810) ve Menua (MÖ 810-785) Dönemi/Urartu Kingdom and Its Foreign Policy: The Period of Sarduri I (844-828 BCE), Ishpuini (828-810 BCE) and Menuas (810-785 BCE), *History Studies International Journal of History*, 5 (5), 193-205.
- Pehlivan, S. (2016). Erzurum İlinde Yapılan Kazılar Hakkında Bir Değerlendirme, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 17*, 241-265.
- Pekman, A. (1973). *Perge Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Pınarcık, P. (2012). Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22 (2), 459-482.
- Pınarcık, P. (2014a). Urartuların Başkentleri, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33 (56), 35-54.
- Piotrovskii, B.B. (1960). Urartu Dini, Kaynak, İ. (Çev.) Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 23 (1-2), 37-52.
- Piotrovskii, B.B. (1969). *The Ancient Civilisation of Urartu*, Geneva: Cowles Book Co.
- Polat, B.A. (2010). *Troas Bölgesi'ndeki Arkaik ve Klasik Dönem Yerleşmeleri: Kent Planlama ve Savunma Sistemleri Açısından Bir İnceleme*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Polat, F. (2011). *Doğu Anadolu yayla kültürü ve yayla mimarisi: Etnoarkeolojik bir bakış*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale.
- Polat, F. (2014). Etnoarkeolojik Bir Bakış Açısıyla M.Ö. II. Bin Yıllarında Doğu Anadolu Yayla Kültürü ve Yayla Mimarisi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (4), 46-81.
- Polat, Y. (2002). *Daskyleion'da M.Ö. 8.-5. Yüzyıllar Arası Gri Seramik*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Polat-Becks, B.A. (2014). Batı Troas'ta Surlarla Çevrili Bir Yerleşim: Sakar Dağı, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (10), 164-178.
- Pullu, S. (2006). *Tabal Bölgesi Tarihi (M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Tabal Krallığının Siyasal ve ekonomik Tarihi)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Radner, K. (2012). Between a rock and a hard place: MuÖaÖir, Kumme, Ukku and Subria-the buffer states between Assyria and Urartu, *Biainili-Urartu (The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007/Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.-14. Oktober 2007)*, içinde 243-264, Peeters.
- Radner, K. ve Schachner, A. (2001). From Tushan to Amedi: Topographical Questions Concerning the Upper Tigris Region in the Assyrian Period, Tuna, N. Öztürk, J. Velibeyoğlu, J. *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs: Activities in 1999*, içinde 729-776, Ankara: Middle East Technical University,
- Reilly, E. B. (1940). Tilkitepe'deki ilk kazılar (1934), *TTAE Dergisi* 4, 145-155.
- Renfrew, C. ve Bahn, P. (2012). *Archaeology: Theories, Methods and Practice* 6, London: Thames-Hudson.
- Resmi Gazete (1964). 10 Temmuz 1964, Sayı:11750, 7.

- Rollinger, R. (2008). The Median 'Empire', the End of Urartu and Cyrus the Great's Campaign in 547 BC (Nabonidus Chronicle II 16), *Ancient West and East* 7, 51-65.
- Roodenberg, J. J. (1982). Hayaz Höyük Kazısının İlk Sonuçları", *KST* 3, Ankara: Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 93-94.
- Roodenberg, J. J. (1985). 1983 Yılı Hayaz Höyük ve Civarı (Kumartepe) Kazıları, *KST* 6, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1-4.
- Roosevelt, C. H. (2003). *Lydian and Persian Period Settlement in Lydia III*, Ithaca, Cornell Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Rosenberg, M. (1993). *The Hallan Çemi Excavation*", *KST* 14 (1), Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 117-130.
- Rosenberg, M. (1994). The Hallan Çemi Excavation 1993. *KST* 16 (1), Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 79-94.
- Rosenberg, M. (1994a). *A Preliminary Description of the Lithic Industry from Hallan Çemi*, in Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent, Gebel, H.G. ve Kozłowski, S.K. (Eds.), *SENEPSE 1*. Berlin.
- Rosenberg, M. (1994b). Hallan Çemi Tepesi: Some Further Observations Concerning Stratigraphy and Material Culture, *Anatolica* 20, 121-140.
- Rosenberg, M. (1999). Hallan Çemi, in Neolithic in Turkey: the Cradle of Civilization, Özdoğan, M. Başgelen, N. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Rosenberg, M. Nesbitt, R.M. Redding, R.W. ve Strasser. T.F. (1995). Hallan Çemi Tepesi: Some Preliminary Observations Concerning Early Neolithic Subsistence Behaviors in Eastern Anatolia, *Anatolica* 21, 1-12.
- Rosenberg, M. ve Davis, M. (1992). Hallan Çemi Tepesi, an Early Aceramic Neolithic Site in Eastern Anatolia: Some Preliminary Observations Concerning Material Culture, *Anatolica* 18, 1-18.
- Rothman, M. S. ve Fuensanta, J. G. (2003). The Archaeology of the Early Bronze I and II. Periods in Southeastern Turkey and North Syria, Köyden Kente (Yakındoğu'da ilk Yerleşimler), *Ufuk Esin'e Armağan Kitabı*, Özdoğan, M. Hauptmann, H. ve Başgelen, N. (Editörler), içinde 598, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Rubinson, K. S. (1976). *The Trialeti Culture*, Culumbia University, Depertman of Art History and Archaeology, University Microfilms, Ph.D. Thesis, Ann Arbor.
- Rubinstein, L. (2004). *Ionia, An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Hansen, M.G. Nielsen, T.H. New York: Oxford Universty Press.
- Russell, J. (2005). The Armenians Past and Present in the Making of National Identity (Early Armenian Civilization), Herzig, E. ve Kurkchian, M. (Eds.), *Routledge* 1, Newyork.

- Sagona, A. (1984). The Caucasion Region in the Early Bronze Age, Part 1-3, *BAR International Series 214 (iii)*, Oxford.
- Sagona, A. (1994b). The Asvan Sites 3, Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia, *BIAA Monograph 18*, Ankara.
- Sagona, A. (2000). Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory a Provisional Chronology for Northeast Anatolia, *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVE-IIIe Millenaires*, Marro, C. ve Hauptmann, H. (Eds.), *Anatolica XI*, 329-373.
- Sagona, A. (2006). Ortaçağ'dan Önce Kars, *Kars "Beyaz Uykusuz Uzakta"*, Özdem, F. (Ed.), içinde 11-31, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Sagona, A. (2011). Anatolia and The Transcaucasus Themes And Variations CA. 6400-1500 B.C.E., *Ancient Anatolia (10,000-323)*, Steadman, S.R. McMahon, G. (Eds.), içinde 683-703, Oxford: Oxford University Press.
- Sagona, A. Erkmen, M. ve Sagona C. (1941). Excavations at Sos höyük 1995, *KST 28 (1)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 137-144.
- Sagona, A. Pemberton, E. ve McPhee, I. (1992). Excavations at Büyüktepe Höyük 1991: Second Preliminary Report, *Anatolian Studies 42*, 29-46.
- Sagona, A. ve Sagona, C. (2003). The Upper Levels at Sos Höyük, Erzurum: A Reinterpretation of the 1987 Campaign, *Anatolia Antiqua 11*, 101-109.
- Sagona, A. ve Sagona, C. (2004). *Archaeology at The North-East Anatolian Frontier, I An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province*, Paris.
- Sagona, A. ve Zimansky, P. (2009). Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ 1.000.000-550, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sağlamtimur, H. (2011). Urartu Devletinde Sosyal ve Ekonomik Yapılanma, *Arkeo Atlas Dergisi*, 476-477.
- Sağlamtimur, H. (2017). Urartu Krallığı'nda Hayvancılığın Sosyo Ekonomik Açından Önemi, Konyar, E. Avcı, C. *ANAR-20*, 1-16, İstanbul.
- Salvini, M. (1995). *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Aksoy, B. (Çev.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Aksoy, B. (Çev.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sarı, D. (2012). İlk Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı'nda Batı Anadolu'nun Kültürel ve Siyasal Gelişimi, *Masrop E-Dergi 7*, 112-249, İstanbul.
- Sarıca, Ş. Ulutaş, Z. ve Şahin, A. (2004). Türkiye Hayvancılığın Mevcut Durumu, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, *Ziraat Fakültesi Dergisi*, 21 (1), 91-98.

- Savaş, Ö. (2006). *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Anadolu'da MÖ 2. Bin Yılında Madencilik ve Maden Kullanımı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sazcı, G. (2002). Troia Hazineleri, *Troya Efsane ile Gerçek Arası Bir Kente Yolculuk*, Işın, E. (Ed.), içinde 66-73, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları,
- Sazcı, G. (2008). Troas Bölgesi Prehistoryası, *Çanakkale Tarihi I*, Demir, M. (Ed.), içinde 283-336, Çanakkale: Değişim Yayınevi.
- Schwartz, G. (1989). *A ceramic chronology from Tell Leilan, Operation-1 (Yea Tell Leilan Research Series-1)*, London: Yale University Press.
- Seidov, A. G. Baxşəliyev, V. B. E. Novruzlu, İ. ve Babaev, V. M. (1995). *Nahçıvan'ın ve Babek Bölgesi'nin Arkheoloji Abideleri*, Bakü.
- Selen, S. H. 1948. "Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları", *Türk Coğrafya Dergisi 11-12*, 102-109.
- SERKA (2011). Doğu Anadolu Bölgesinde Büyükbaş Hayvancılık Sektörünün Mevcut Durumu ve Sorun Alanları, *Doğu Anadolu Bölgesi Büyükbaş Hayvancılık Çalıştay Raporu*, Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları, 20-38.
- SERKA (2012). *Ağrı Turizm Rehberi-Ağrı Yürüyüş Rotaları*, Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları, Demirel, E. (Ed.), 4-108.
- Sevin, V. (1979). *Urartu krallığının tarihsel ve kültürel gelişimi (m.ö. 9. yüzyılın son çeyreğinden m.ö.8 yüzyılın ilk çeyreğine kadar)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul.
- Sevin, V. (1988). Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu, *Höyük-1*, 51-64, Ankara.
- Sevin, V. (1995). Arkeolojik Kazı Sistemi, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sevin, V. (1999). The Origins of the Urartians in the Light of the Van/Karagündüz Excavations, *AS-49*, 159-164.
- Sevin, V. (2001). Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul: Der Yayınları.
- Sevin, V. (2003). Doğu Anadolu'nun Kralları: Urartular-Vanlılar, *Toplumsal Tarih 113*, 78-81.
- Sevin, V. (2003). *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sevin, V. (2004). 2003 Yılı Yüksekova Yüzeysel Araştırması, *Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, 17-28, İstanbul.
- Sevin, V. (2005). *Hakkâri Taşları Çıplak Savaşçıların Gizemi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Sevin, V. (2005). Urartu Çanak Çömleği, *Arkeo Atlas 4*, Karul, N. (Ed.), 104-105, İstanbul.
- Sevin, V. (2007). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sevin, V. (2010). Çavuştepe: II. Sarduri'nin Görkemi, *Arkeo Atlas* (Özel Koleksiyon), İstanbul.
- Sevin, V. (2011). Orta ve Son Tunç Çağı Doğu Anadolu, *Arkeo Atlas*, Özel Koleksiyon Sayısı, 342-367, İstanbul.
- Sevin, V. (2011). Orta ve Son Tunç Çağı Doğu Anadolu: Yaylalarda Yükselen Uygarlık, *Arkeo Atlas*, (Özel Sayı), 342-346, İstanbul.
- Sevin, V. Özfirat, A. ve Kavaklı, E. (1999). Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yılı Çalışmaları), *Belleten 63*, 847-868.
- Sevin, V. ve Belli, O. (1999). *Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar/Archaeological Survey in Nakhichevan*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sevin, V. ve Kavaklı, E. (1995). Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1994 Yılı Kurtarma Kazıları, *KST 17 (1)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 337-361, Ankara.
- Sevin, V. ve Özfirat, A. (1999). Karagündüz Höyüğü 1998 yılı Kazıları, *KST 21 (1)*, 409-420, Ankara.
- Sevin, V. ve Özfirat, A. (2001). Van-Karagündüz Excavations, *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, Belli, O. (Ed.) 140-144, İstanbul: İstanbul University Rectorate Publication No. 4285.
- Seyidov, A.K. (1993). Pamyatniki Kuro-Araks koy kulturi Nahiçevani, *Bilgi*, 164, Baku.
- Silistreli, U. (1984). Pınarbaşı ve Köşk Höyükleri, *KST 5*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 81-85.
- Simonyan, A. E. (1984). Dva Pogrebeniya Epokhi Srednei Bronzi Mogilnika Verin Naver", *Sovetskaya Arkheologiya 3*, 122-135.
- Sir-Gavaz, Ö. (2008). Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Şuppiluliuma Döneminde Anadolu, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (1), 21-39.
- Smith, A. T. Badalayan, R. ve Avetisyan, P. (2009). The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies 1: The Foundations of Research and regional Survey in the Tsaghkahovit Plain, Armenia, , *The Oriental Institute Publications-134*, United Graphics Incorporated, Mattoon-İllinois, Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Smith, E. B. (1942). The megaron and its roof, *American Journal of Archaeology 46*, 99-118.

- Somuncu, M. (2011). Kırsal ve Kentsel Alanlardaki Sosyoekonomik Değişime Bağlı Olarak Türkiye Yaylalarının Fonksiyonlarındaki Farklılaşma, *ICANAS 38, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler*, 2 (2), 811-830, Ankara.
- Soykan, F. ve Mutluer M. (1995). Türkiye'de Madencilik ve Maden Yataklarının Coğrafi Dağılışı, *Ege Coğrafya Dergisi* 8, 37-56, İzmir.
- Sönmez, D. ve Özbaşaran, M. (2015). Aşıklı Höyük-2014, *Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 39, 29-30, İstanbul.
- Steadman, S. R. Ross, J. C. McMahon, G. ve Gorny, R. L. (2008). Excavations on the North Central Plateau: The Chalcolithic and Early Bronze Age Occupation at Çadır Höyük, *Anatolian Studies* 58, 47-86.
- Stein, G. J. (1986). Village Level Pastoral Production: Faunal Remains from Gritille Höyük. Southeast Turkey, *Masca Journal*, 4 (1), 2-11, Philadelphia.
- Stiner, M. (2010). A Taphonomic Study of Bone Assemblage Formation and Artifact-Bear Associations in Yarımburgaz Cave, Howell, F.C. Arsebük, G. Kuhn, S.L. Özbaşaran, M. ve Stiner, M.C. (Eds.), *Culture and Biology at a Crossroads, The Middle Pleistocene Record of Yarımburgaz Cave (Thrace, Turkey)*, içinde 131-166, İstanbul: Ege Yayınları.
- Stone, E. (1999). The Constraints on State and Urban Form in Ancient Mesopotamia, *Urbanization and Land Ownership in the Ancient Near East*, Hudson, M. Levine, B.A. (Eds.), 203-227, Cambridge.
- Stone, E. ve Zimansky, P. (2003). The Urartian Transformation in the Southern Town of Ayanis, *Archaeology in the Borderlands Investigations in Caucasia and Beyond*, Smith, A. T. ve Rubinson, K. S. (Eds.), 213-229.
- Stronach, D. (1962). Metal Objects: In Beycesultan vol. I, *The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, Seton, L. ve Mellaart, J. (Eds.), 280-290.
- Suküt, M. K. (2007). *Prehistorik Dönemden Roma'nın Sonuna Kadar Aydıntepe*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Sulimirski, T. (1970). *Prehistoric Russia: an outline*, Bow Historical Books.
- Summers, G. (2011). Kummuhu Krallığı, *Arkeo Atlas (Özel Koleksiyon)*, 381, İstanbul.
- Sümer, F. (1967). *Karakoyunlular 1*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şahin, F. (2008). Keçiçayırı Kazı Çalışmaları 2007, *Haberler* 26, 25-26, İstanbul.
- Şahin, F. (2015). *Erken Tunç Çağı'nda Doğudan Batıya Köprü: Çukurova*, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 24 (1), 285-302.
- Şahin, F. İ. (2007). Türkiye'de Ulaşım, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, Yazıcı, H. Koca, M. K. (Editörler), içinde 330-349, Ankara: Pegem Yayıncılık.

- Şahinler, Z. ve Demir Y. (2016). Ağrı İlinde Küçükbaş Hayvancılığın Mevcut Durumu, Sorunları ve Çözüm Önerileri, *Nevşehir Bilim ve Teknik Dergisi*, 5(1), 16-26.
- Şahoğlu, V. (2005b). The Anatolian trade Network and the Izmir Region during the Early Bronze Age, *Oxford Journal of Archaeology*, 24 (4), 339-361.
- Şahoğlu, V. (2011). MÖ 3. Bin'de Anadolu ile Kikladlar Arasında Ticaret ve Karşılıklı İlişkiler, *Karşıdan Karşıya MÖ 3. Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu, Batı Anadolu Sahil Kesimi*, içinde 172-177, İstanbul: Mas Matbaacılık.
- Şaroğlu, F. Güner, Y. (1981). Doğu Anadolu'nun Jeomorfolojik Gelişimine Etki Eden Ögeler, Jeomorfoloji, Tektonik, Volkanizma İlişkileri, *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni* 24, 39-50.
- Şaroğlu, F. Yılmaz, Y. (1986). Doğu Anadolu'da Neotektonik Dönemdeki Jeolojik Evrim ve Havza Modelleri, *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, 73-92.
- Şeker, İ. Köseman, A. (2015). Elazığ İlinde Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvancılık Faaliyetleri, Harran Üniversitesi, *Veteriner Fakültesi Dergisi*, 4 (1), 36-44.
- Şenel, A. 1992. *İlkel Topluluktan Uygur Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik, Toplumsal ve Düşsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 504.
- Şensoy, S. Demircan, M. Ulupınar, Y. ve Balta, İ. (2008). Türkiye İklimi, *P.O. Box: 401*, 1-17, Ankara: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü.
- Şentürk, S. (2011). *İyonya Arkaik Dönem Ölü Gömme Gelenekleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Seramik Anasanat Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Şerbetçi, K. (2008). *İlk Çağ Anadolu Devletlerinde Ordu*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- Şimşek, O. ve Alim, M. (2009). Iğdır İli'nin Turizm Potansiyeli/The Turistic Potential Of Iğdir, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/Journal Of The Institute Of Social Sciences* 3, 1-26.
- Şirin-Selçuk, F. (2013). İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Mr. Breene'nin Erzurum, Kars, Doğubayazıt ve Ağrı Gezisi (1948), *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 25, 113-132.
- TAN, A. (2010). *Urartu Krallığı'nın Kuruluşu*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı-Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Tansuğ, K. (1949). Kimmer'lerin Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7. Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebetleri, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*, 7 (4), 535-550.

- Tarhan, M. T. (1978). *M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul.
- Tarhan, M. T. (1982). Urartu Devletinin 'Kuruluş' Evresi ve Kurucu Krallardan 'Lutipri / Lapturi' Hakkında Yeni Görüşler, *Anadolu Araştırmaları Dergisi*-8, 69-114, İstanbul.
- Tarhan, M. T. (1986). Urartu Devletinin Yapısal Karakteri, *Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler IX/1-1981*, içinde 285-301, Ankara: TTK Yayınları.
- Tarhan, M. T. ve Sevin, V. (1975). Urartu Tapınak Kapıları ve ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağını, *Bellekten* 39 (155), 389-412.
- Tarhan, T. (1983). The Structure of the Urartian State, *Anar*-9, 295-310.
- Taş, İ. (2008). M.Ö.13.Yüzyılda Kargamış Krallığında Görevli İki Hitit Memuru: mâr şarri (DUMU. LUGAL) ve LÚkartappu, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 27 (43), 95-117.
- Taşkın, S. (2013). Amarna Mektupları ve Ege Tarihindeki Yeri, *Arkeoloji ve Sanat dergisi* 144, 175-182.
- Taşkıran, H. (1996). *Karain Mağarası Kenar Kazıyıcılarının Teknolojik ve Tipolojik Evrimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi Ankara.
- Taşkıran, H. (2007). The Supply Areas of Karain Cave in Southwest Anatolia, *BAR International Series* 1725, 207-211.
- Taşkıran, H. (2017). 2017 Yılı Karain Kazıları, *Anadolu* 43, 219.
- Taşkıran, H. ve Kartal. M. (2001). 1999 Yılı Karkamış Baraj Gölü Alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması, *İhsu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları*, 487-528, Ankara.
- Tekin, O. (2007). *Eski Anadolu ve Trakya. Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğunun İkiye Ayrılmasına Kadar (MÖ 12.-MS 4. Yüzyıllar Arası)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tellioglu, İ. (2005). Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 27, 237-245.
- Tercan, B. (2008). *Afet Bölgelerinde Yeniden Yerleştirme ve İskan Politikaları: Doğubayazıt Afettede Yerleşim Alanları Uygulama Örneği*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Kent ve Çevre Bilimleri) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Texier, C. (1842). *Description de l'Arménie la Perse et la Mésopotamie*, Paris.
- Teyfur, M. (2007). Ağrı Dağı'nın Bölge İnsanın Yaşamındaki Yeri ve Önemi, *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, içinde 328-335, İstanbul: Doğubayazıt Kaymakamlığı Yayınları.
- Thomson, G. (1995). *Tarihöncesi Ege*, Üster, C. (Çev.), İstanbul: Payel Yayınları.

- Tiro, A.O. (2011). *İ.Ö. İkinci Bin Yılın İkinci Yarısında Hitit-Batı Anadolu İlişkileri Bölgenin Etnik ve Siyasi Yapısı Hakkında Kaynaklara ve Yayınlarla Genel Bir Bakış*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın.
- Tiryaki, S. (2017). Kalkolitik Çağda Doğu Anadolu Bölgesi Madenciliğinin Başlangıç Evreleri, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (13), 177-200.
- Tolstikov, V. ve Treister, M. (1996). *The Gold of Troy, Searching for Homer's Fabled City*, Newyork: Abrams, Inc. Publishers.
- Topaloğlu, R. 2013. *Doğu Anadolu Araştırmaları Işığında Pasinler (Hasankale) Bölgesi Keramiklerinin Değerlendirilmesi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Topaloğlu, Y. (2009). *Kuzeydoğu Anadolu'da Urartu'nun Tarihi ve Arkeolojik Mirası (Kalıntıları)*, T.C. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Topaloğlu, Y. Günaşdı, Y. Bingöl, A. ve Ceylan, A. (2011). 2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüze Araştırmaları, *AST 23 (2)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1-20.
- Tuna, C. (2000). *Mağaradan Kente-Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tuncel, M. (1992). *Doğubayazıt*, TDV İslam Ansiklopedisi, 492-493, İstanbul: İslam Araştırmalar Merkezi
- Tunç, B. Aydın, H. (2017). Cumhuriyet Döneminde Doğubayazıt İlçesinin İdarî Yapısı ve Nüfusu (1923-1970), *Current Research in Social Sciences*, 3(3), 132-142.
- Tunç, Z. (2015). İslamiyet'ten Önce Kafkasya'da Türkler, *Yeni Türkiye*, Kafkaslar Özel Sayısı-II, S. 72, 2-19.
- Tunçdilek, N. (1985). *Türkiye'de Relief Şekilleri ve Arazi Kullanımı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Deniz Bilimleri ve İşletmeciliği Enstitüsü.
- Tutsak, S. (1988). *Tuncer Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I (Anadolu'nun İdari Taksimatı)*, Ankara: Sevinç Matbaası, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları No: 86.
- Türk, M. (2008). *Antik Çağ'da Mysia ve Arkeolojisi*, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir.
- Türkcan, A. U. (2010). Anadolu Arkeolojisi, Tarih Öncesi Anadolu'da Paleolitik ve Neolitik Dönem, Anadolu'da Kalkolitik ve Erken Tunç Çağları, Alanyalı, H. S. (Ed.), içinde 2-58, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını no: 2127.
- Ucko, P. J. ve Dimpleby, G. W. (2009). Context and Developmend of Studies of Domestication, The Domestication and Exploitation of Plants and Animals, *Transaction Publishers, XVII- XXIII*, U.S.A.

- Ufuk, E. (1969). *Kuantif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına kadar Bakır ve Tunç Madenciliği*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Uhri, A. (2006). *Batı Anadolu Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri*, T.C. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Umurtak, G. (2005). Bademağacı Kazıları, 2004, *Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler 19*, 20-21, İstanbul.
- Umurtak, G. (2012). Hacılar Büyük Höyük Kazıları 2011, *Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler 34*, 27-28, İstanbul.
- Umurtak, G. ve Duru, R (2018). Hacılar Büyük Höyük Kazıları-2016, KST 39, Bursa: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 411-420.
- Uyanık, S. ve Yenigün, İ. (2016). Anadolu Medeniyetlerinde Ekolojik İzler, *Hu Muh. Der. 1*, 19-24.
- Uzunoğlu, E. (1985). Malatya İmamoğlu Höyüğünde 1983 Yılı Kazı Çalışmaları, *KST-6*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 235-244.
- Ünal, A. (1981). Hitit Kenti Ankuwa'nın Tarihçesi ve Lokalizasyonu Hakkında, *Belleten*, 45 (180), 433-455.
- Ünal, A. (1997). Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler, *1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, 11-35, Ankara.
- Ünal, A. (1997). Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler, *1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, içinde 11-35, Ankara: Kültür Bakanlığı Anadolu Medeniyetleri Müzesi.
- Ünal, A. (1999). *Hititler-Etiler ve Anadolu Uygarlıkları*, Ankara: Etibank Yayınları.
- Ünal, A. (2002). Eski Anadolu Uygarlıkları Arkeoloji ve Tarih Üzerine I. Şarkiyatçılık ve Yöntemleri, *İdol 12*, 6-13.
- Ünal, A. (2002). *Hititler Devrinde Anadolu I*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2003). *Hititler Devrinde Anadolu 2*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2007). Anadolu'nun En Eski Yemekleri. Hititler ve Çağdaş Toplumlarda Mutfak Kültürü, İstanbul: Homer Kitabevi.
- Ünal, A. (2012). Eski Çağda Kafkasya ve Anadolu: Neolitik Çağdan Geç Tunç Çağının Sonuna Kadar (M. Ö. 5500-1150) Anadolu ve Kafkasya İlişkileri, Kuban-Maykop Kültürleri İle Eski Anadolu Kültürlerim İlişkileri, *Kaf-Der Çorum Paneli Tebliğleri*, içinde 3-33, Ankara: Kafkas Derneği Yayınları,

- Ünal, H. R. (1970). Iğdır Yakınlarında Bir Selçuk Kervansarayı ve Doğubayazıt-Batum Kervanyolu Hakkında Notlar, *Sanat Tarihi Yıllığı III*, 7-15.
- Ünaldı, E. Ü. ve Kömüşçü, Ü. A. (2007). Bolkar Dağları (Ereğli-Dümbelek Düzü-Mersin Arası) Örneği, *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (1), 1-15, Elazığ.
- Üngör, İ. (2011). İslahiye ve Çevresinde Geç Hitit Merkezleri, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8, 137-163.
- Ünsal, V. (2006). Doğu Karadeniz'in Tarihi Coğrafyası, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (2), 129-144.
- Ünsal, V. (2008). M.Ö. III. Binde Kuzeydoğu Anadolu, *Journal of International Social Research*, 1 (3), 396-410.
- Ünsal, V. (2012). Doğu Anadolu'da (Malatya-Elazığ) Karaz Türü Yerleşmeler, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (2) 320-331, Elazığ.
- Ünsal, V. (2012). Eskiçağda Anadolu Su Kaynakları (Orta ve Doğu Anadolu), *Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 28, 209-224.
- Ünsal, V. (2013). *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni (Hitit ve Urartu)*, Ankara: Berikan Yayınları.
- Ünsal, V. (2017). Urartu Krallığı'nın Kuzeybatı Seferleri, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 5, 9-32.
- van Loon, M. N. (1966). *Urartian Art, Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul.
- van Loon, M. N. (1973). The Excavations at Korucutepe, Turkey, 1968-1970: Preliminary Report Part I: Architecture and General Finds, *JNES*, 32(4), 357-423.
- van Loon, M. N. ve Güterbock, H. (1972). Korucutepe Kazısı, 1970, *Keban Projesi 1970 Çalışmaları* 3, 79-81.
- Varol, O. (2005). *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Urartu Dili'nin Yapısal Özellikleri*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.
- Varol, O. (2017). Urartian Language And Writing/Proposal To Generate An Urartian-Turkish Corpus, *The Journal of International Civilization Studies/Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, 2 (2), 122-142.
- Veenhof, K.R. (1977). Some Social Effects of Old Assyrian Trade, *Iraq* 39, No. 1, 109-18.
- Veenhof, K.R. (2003). *The Old Assyrian List of Year Eponyms from Kārum Kanish and Its Chronological Implications*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Veli, S. (1980). Van Kalesi'nden Bir Kaya Mezarı ve Urartular'da Ölü-Yakma Geleneği, *ANAR-8*, 151-158.

- Von der Osten, H. H. (1937). *The Alishar Höyük Season of 1930-1932/I*, voll: VII, Chicago.
- Von der Osten, H. H. (1952). Die urartäische Topferei aus Van und die Möglichkeiten ihrer Einordnung in die anatolische Keramik. I, *Orientalia* 21, 307-328.
- Von der Osten, H. H. (1953). Die urartäische Topferi aus Van und die Möglichkeit ihrer Einordnung in die anatolische Keramik. II, *Orientalia* 22, 329-354.
- Von Wickede, A. ve Mısır, A. (1985). Çavi Tarlası, *KST* 7, 103-109, Ankara.
- Whallon, R. Jr. ve Wright, H.T. (1970). 1968 Yılı Fatmalı-Kalecik Kazısı Ön Raporu, *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları*, Ankara: ODTÜ Keban Projesi Yayınları-1, 61-65.
- Wilhelm, G. (2002). Hitit İmparatorluğu'nun Dilleri/Die Sprachen des Hettiterreiches, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu*, Bonn: Kunst-und Ausstellungshalle.
- Yakar, J. (1984). Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia, *AS* 34, 59-86.
- Yakar, J. (1985). *The later prehistory of Anatolia: The late Chalcolithic and early Bronze Age*, Oxford: BAR international series 268 (ii).
- Yakar, J. (1990). The Chronology of the Transcaucasian-East Anatolian Early Bronze Age, *Eretz-Israel* 21, 94-100.
- Yakar, J. (1991). Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic period, *Monography Series of the Institue of Archaeology*, Jarusalem: Tel Aviv University.
- Yakar, J. (1997). *Hacılar*, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Meyers, E.M. (Ed.), içinde 448-449, New York-Oxford: Oxford University Press.
- Yakar, J. (1998). Were the EBA Inhabitants of Karataş-Semayük Semi-Sedentary?-An Ethnoarchaeological View, *Karatepe'deki Işık/Light on Top of The Black Hill*, içinde 811-822, İstanbul: Ege Yayınları.
- Yakar, J. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*, Riegel, S.H. (Çev.). İstanbul: Homer Kitabevi.
- Yakar, J. Gürsan ve Salzmann, A. (1979). Archaeological Survey in the Malatya and Sivas Provinces. 1977, *Tel Aviv* 6, 34-53.
- Yalçınkaya, I. (1992). 1990 Yılı Ökizini Kazısı, *KST* 13 (1), 55-70.
- Yalçın, Ü. (2010). Alacahöyük İlk Tunç Çağı Kral Mezarları Üzerine, *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, içinde 55-64, Çorum: Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Yalçın, Ü. (2016). Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bir Bakış, *Yer Altı Kaynakları Dergisi* 9, 3-13.

- Yalçın, Ü. ve İpek, Ö. (2012). Derekutuğun Tarihöncesi Maden İşletmeleri, 2. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, içinde 11-32, Çorum: Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Müze Müdürlüğü.
- Yalçınkaya, I. (2009). Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı/Yontma Taş Çağı), Arkeoloji ve Sanat Tarihi Eski Anadolu Uygarlıkları, Ankara: *Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi*.
- Yardımcı, N. (1991). 1989 yılı Şanlıurfa-Harran Ovası Yüzeysel Araştırmaları, *AST 8*, Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 401-418.
- Yardımcı, N. (1992). 1990 Yılı Şanlıurfa-Harran Ovası Yüzeysel Araştırmaları, *AST 9*, Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 461-477.
- Yardımcı, N. (1999). 1997 Şanlıurfa-Harran Ovası Yüzeysel Araştırması, *AST 16*, Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 55-75.
- Yardımcı, A. (2014). Orta Aras Havzası'nın Tarihi ve Kültürel Zenginliği, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 14*, 121-128.
- Yardımcı, A. (2015). Güney Kafkasya'da Kurgan Kültürü (Yığma Taş Mezarlar), Güzel, H.C. (Ed.), *Yeni Türkiye 72*, Kafkaslar Özel Sayısı-II, 42-46.
- Yardımcı, A. (2015). Nahçıvan'daki Merkezlerin Komşu Bölgelerle İlişkileri, Balkaya, A. Özyurt, S. Azerbaycanşinaslık "Geçmiş, Bugünü ve Geleceği (Dil, Folklor, Edebiyat, Sanat, Tarih), *Uluslararası Sempozyum Kafkas Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Azerbaycan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalının Kuruluşunun 10. Yıl Dönümü Münasebetiyle*, Balkaya, A. ve Özyurt, S. (Editörler), içinde 30-35, Kars: Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi.
- Yardımcı, A. (2018). Ağrı ve Iğdır İlleri, Orta-Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri, 2016 Yılı Yüzeysel Araştırması, *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu 40*, Bursa: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 163-176.
- Yardımcı, A. (2018). Yeni Buluntular Işığında Doğu Anadolu'nun II. Binyılı'nın İssizlaşması Üzerine Bir Değerlendirme, Batmaz, A. Erdem, A.Ü. Erden, A. Aydoğan, İ. (Editörler), *I. Doğu Anadolu Arkeolojisi Çalıştayı: Prehistorik Dönemlerden Demir Çağların Sonuna Kadar Doğu Anadolu, DARK 1*, Özet Kitabı, içinde 5-7, İzmir.
- Yardımcı, A. ve Gizlenci, E. (2017). Arkeolojik Yüzeysel Araştırmaları Işığında Ağrı-Doğubayazıt Bölgesi'nin Orta Tunç Çağı Kültürü, Belli, O. Kaya, F. Özgül, İ. Belli, E. (Editörler), *IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, içinde 58-63, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını, No: 21, Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Yayını, No: 7, Ağrı Valiliği Yayını, No: 2.
- Yarmacı, H. (2010). *Ağrı İli Doğubayazıt İlçesi El Dokuması Halı Geleneği*, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, El Sanatları Eğitimi Anabilim Dalı, Dokuma-Örgü Eğitimi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

- Yavuz, M. F. (2014). Antikçağda Armenia, *Yeni Türkiye* 60, 1-12.
- Yayla, E. (2007). *Aşiretlerde Sosyal Hayat (Ağrı İli Aşiretleri Örneği)*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- Yaylalı, S. (2007). Doğu Anadolu Erken Tunç Çağı Kültürü, Can, B. ve Işıklı, M. (Editörler), *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı 1957-2007*, içinde 165-187, İstanbul: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Yener, K. A. (1992). 1990 Göltepe, Niğde Kazısı, *KST 13-I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 275-290.
- Yener, K.A. (1995). Göltepe 1993 Kazı Sonuçları, *KST 16 (1)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 177-188.
- Yener, K.A. (2000). Amuq Valley Regional Projects: 1999-2000, *Oriental Institute Annual Report*, 11-16.
- Yener, K.A. (2009). Strategic industries and tin in the Ancient Near East: Anatolia Updated, *TÜBA-AR 12*, 143-154.
- Yereli, A.B. (2014). Yeniden Canlanan İpek Yolu'nda Ekonomik Stratejiler, *Uluslararası İpek Yolunda Türk Dünyası Ortak Kültür Mirası Bilgi Şöleni*, 301-307, Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Yıldırım, E. (2016). Antik Yazarların Eserlerinde Sophene Bölgesi İle İlgili Anlatımlar, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (7), 51-68.
- Yıldırım, E. (2017). M.Ö. II. Binyılda Harşit Vadisi (Azzi-Havaşa), *Harşit Vadisi (Tarih-Coğrafya-Kültür)*, Fatsa, M. ve Özmenli, M. (Editörler), içinde 24-29, İstanbul: DOKAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.
- Yıldırım, R. (1996). *Eskiçağda Anadolu*, İzmir: Meram Yayıncılık.
- Yıldırım, T. (2009). Arkeoloji ve Sanat Tarihi Eski Anadolu Uygarlıkları Tunç Çağları, *Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi*, 1-61, Ankara.
- Yılmaz, C. (2011). Samsun Şehri Kuruluş Yeri, Nüfus ve Kentsel Gelişim Özellikleri, *Samsun Sempozyumu 1, (13-16 Ekim 2011)*, Aydın, M. Şişman, B. Özyurt, S. ve Atsız, H. (Editörler), içinde 1-17, Samsun: Ceylan Ofset.
- Yılmaz, C. A. (2018). Urartu Döneminde Şebeteria Şehrine Genel Bir Bakış, *Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı 1*, Çakar, E. Çelik, K. ve Kısa, Y. (Editörler), içinde 165-176, Elazığ: Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi.
- Yılmaz, D. (2003). *M.Ö. III. Binde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Ölü Gömme Adetleri*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

- Yılmaz, D. (2006). Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'da Oda Mezar Geleneği, *Anadolu* 31, 57-69.
- Yiğitpaşa, D. ve Can, S. (2012). Van Müzesi Buluntuları Işığında Van-Muş Bölgesinde Erken Tunç Çağı ve Karaz Kültürü, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (20), 274-291.
- Yiğitpaşa, D. (2010). *Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı (MÖ 6.-4. y.y) Çanak Çömleği*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van.
- Yiğitpaşa, D. (2016). Arkeolojik Veriler ve Müze Buluntuları Işığında Urartu Madeni Bilezikleri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (42), 1000-1017.
- Yücel, Ç. (2010). *Urartu Dini ve Tapınım Sistemleri*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Yükselen, H. 1991. *Anadolu'da Orta Paleolitik*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Prehistorya Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Zehiroğlu, A.M. (2009). MÖ 8. Yüzyıl Urartu Belgelerinde “Kolha”, *Skani Nena 1*, Laz Kültür Derneği, 1-8.
- Zengin, M. Yerli, S. V. Dağtekin, M. ve Akpınar, İ. Ö. (2012). Çıldır Gölü Balıkçılığında Son Yirmi Yılda Meydana Gelen Değişimler, *Eğirdir Su Ürünleri Fakültesi Dergisi*, 8 (2), 10-24.
- Zengin-Koşan, O. (2012). Anadolu'da Prehistorik Dönem Savunma Duvarlarına Yönelik Bir Değerlendirme, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36 (1), 251-272.
- Zeybek, M. Ahıska, S. ve Yıldız, S. (2016). Dicle Nehri (Türkiye) Oligochaeta (Annileda) Faunasının Taksonomik Açından Belirlemesine Yönelik Bir Ön Araştırma, *Ege Su Ürünleri ve Su Bilimleri Dergisi*, 33(1), 47-53.
- Zimansky, P. E. (1985). Ecology and Empire: The structure of the Urartian State, *SAOC 41*, The Oriental Institute Press, Chicago.
- Zimansky, P.E. (1990). 1990 Urartian geography and Sargon's Eighth Campaign, *JNES 49*, 1-21.
- Zorlu, F. (2009). *Urartu Ölü Gömme Adetleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Antik Kaynaklar

- DB (Behistun Kitabesi (2007). Amélie Kurt, The Persian Empire: A Corpus of Sources From the Achaemenid Period, *Routledge 1*, Londra.

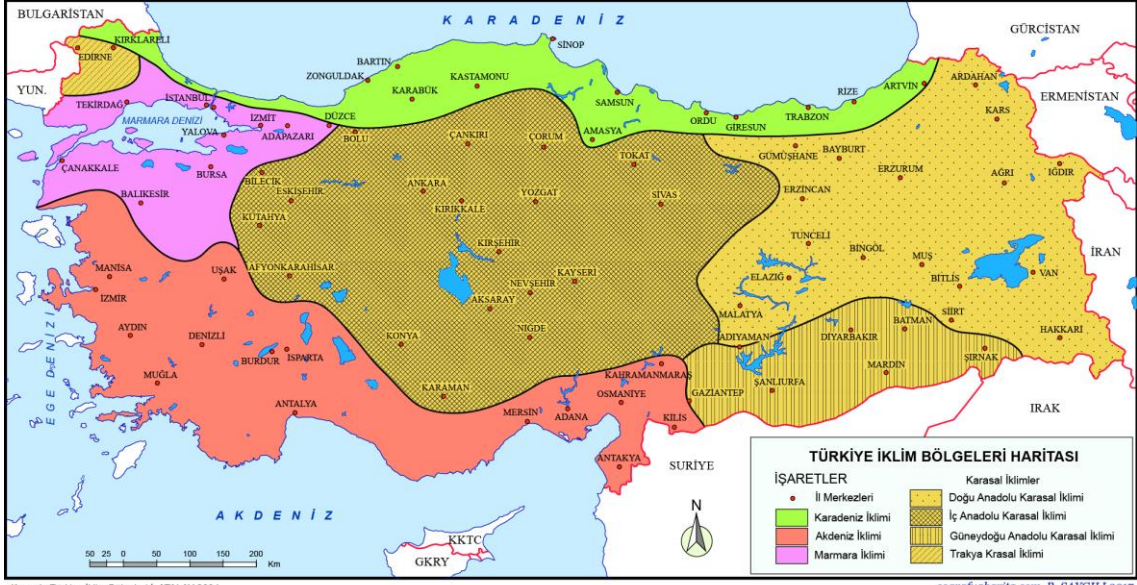
- Evliyâ Çelebi (2017). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hekataios (1923). *(FGrH) I*, Jacoby, F. (Çev.), Berlin: Genealogie und Mythographie.
- Herodot (2007). *Historia*, Ökmen, M. (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Homer (2013). *İlyada*, Erhat, A. ve Kadir, A. (Çev.), İstanbul: Can Yayınları.
- Kâtip Çelebi (2010). *Cihânnûma*, Öztürk, S. ve Karlıağa, B. (Çev.), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi (Kültür A.Ş.) Yayınları.
- Ksenophon (1974). *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*, Gökçöl, T. (Çev.). İstanbul: Hürriyet Yayınevi.
- Plinius (2017). *Natural History*, Pastırmacı, İ. (Çev.), İstanbul: Say Yayınları.
- Sami, Ş. (1889). *Kamûsü'l-a'lâm 1306-1316 (hicri)*, 6. Cilt, İstanbul: Mihran Matbaası.
- Strabon (2000). *Geographika*, Pekman, A. (Çev.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

İnternet (Elektronik Sayfa) Kaynaklar

- <http://agri.tarim.gov.tr/Menu/2/Faaliyet-Raporlari>.
- <http://agri.tarim.gov.tr/Menu/2/Faaliyet-Raporlari>.
- http://geography.humanity.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/277/2016/11/TCB-I_Genel_1.pdf
- <http://malatya.bel.tr/icerik/52/136/arslantepe-hoyugu.aspx>
- <http://www.aktuelarkeoloji.com.tr/agrida-dogubayazit-kaya-mezarinin-kabartmasi-parcalandi>.
- <http://www.canakkaleili.com/abidos-abydos.html>.
- <http://www.dogubayazit.gov.tr/cografya>.
- <http://www.korumakurullari.gov.tr/Eklenti/41435,11-agri-ili-dogubeyazit-ilcesi-sarigul-mahallesi-hoyukt-.pdf?0>
- <http://www.sinek.gen.tr/agri-sinek-yaylasi.html>
- <http://www.stradigma.com>.
- http://www.tahsinceylan.com/makaleler/101/files/hazar_batik_kent.pdf
- <http://www.turkiyesulakalanlari.com/portfolio/dogubayazit-sazliklari-agri/>.
- Özbaşaran, M. (2012). Aşıklı Höyük. 18 Mayıs 2018 tarihi saat 15:46'da www.bilimania.com/haber/702/asikli-hoyuk. Adresinden alınmıştır.

Özey, R. (2003). Türkiye'nin Coğrafyası ve Jeopolitiği Neden Önemlidir? 15 Şubat 2018 tarihi saat 02:52'de <http://www.stradigma.com>. Adresinden alınmıştır.

Harita 3. Türkiye'nin Bölgesel İklim Özellikleri (<http://cografyaharita.com/>).

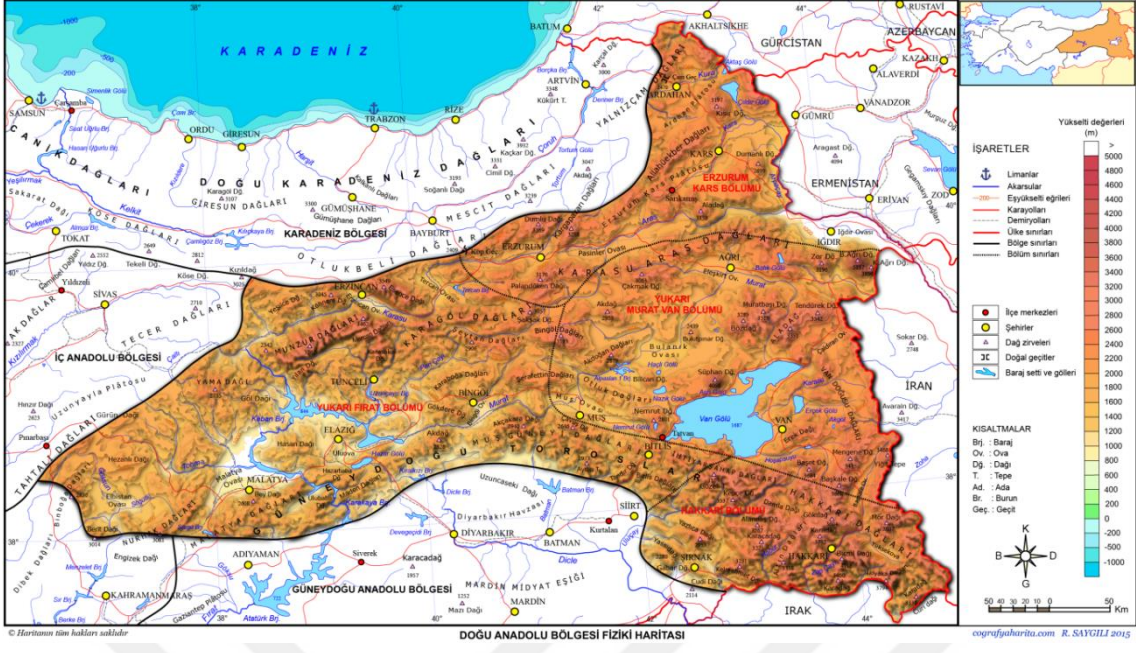
Harita 4. Türkiye'nin Volkanik Dağları (<http://cografyaharita.com/>).

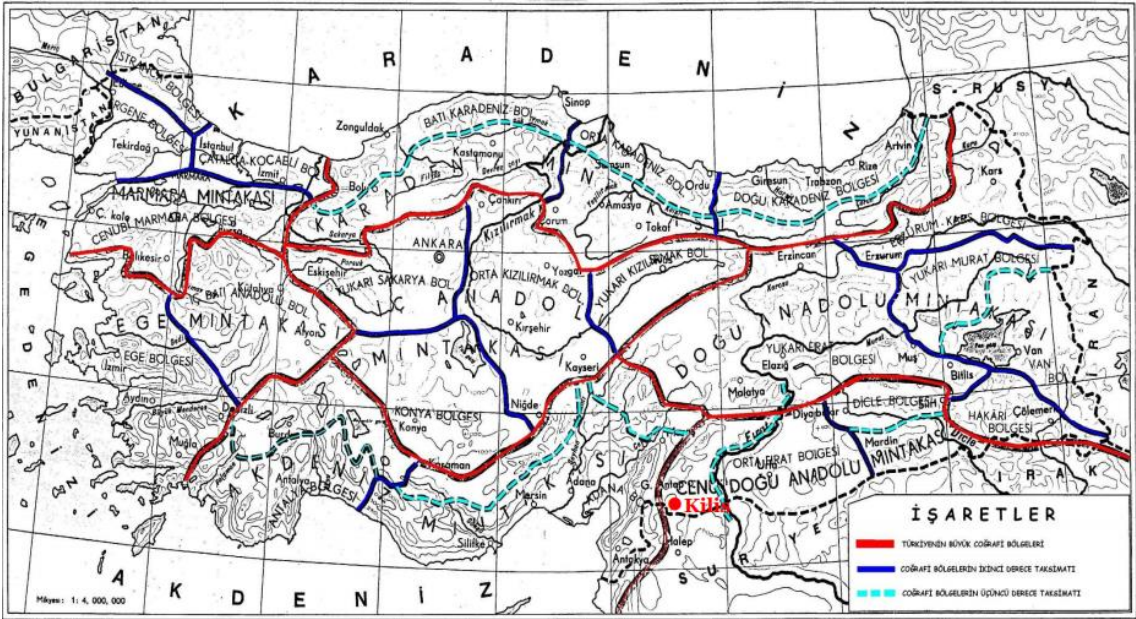
Harita 5. Türkiye'nin Maden Haritası (<http://cografyaharita.com/>).

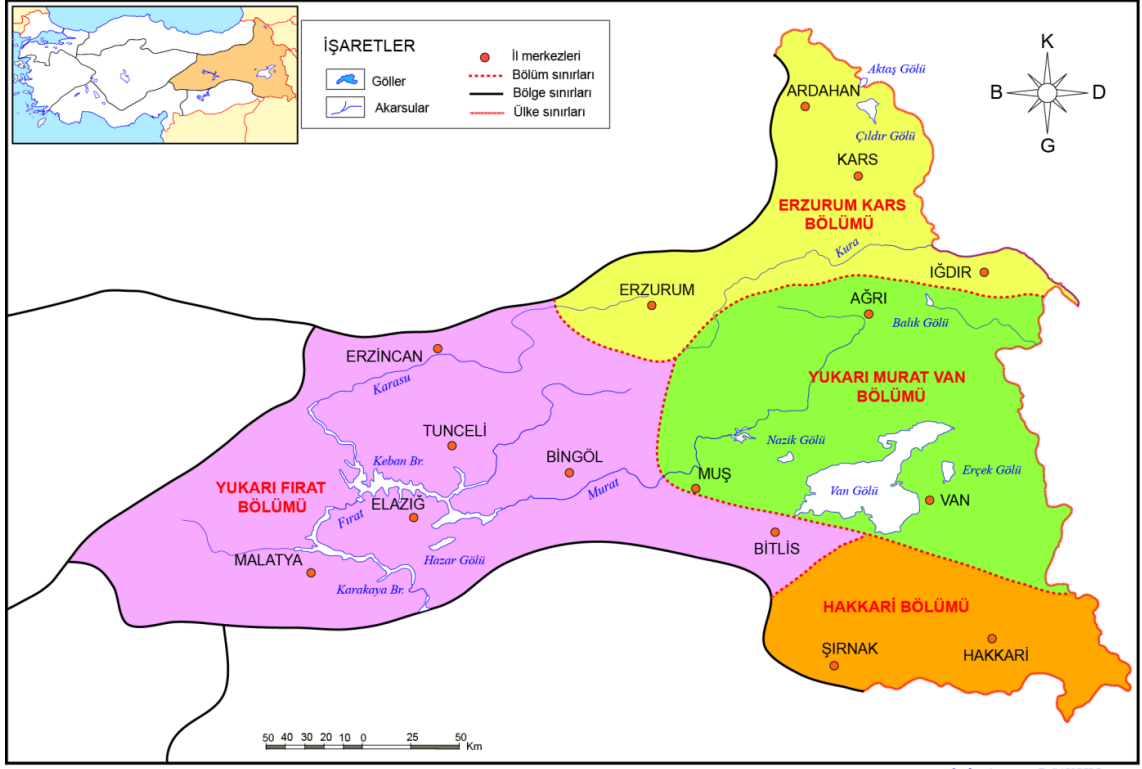
Harita 6. Türkiye'nin Gölleri ve Akarsuları (<http://cografyaharita.com/>).

Harita 7. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Fiziki Haritası (<http://cografiyaharita.com/>).

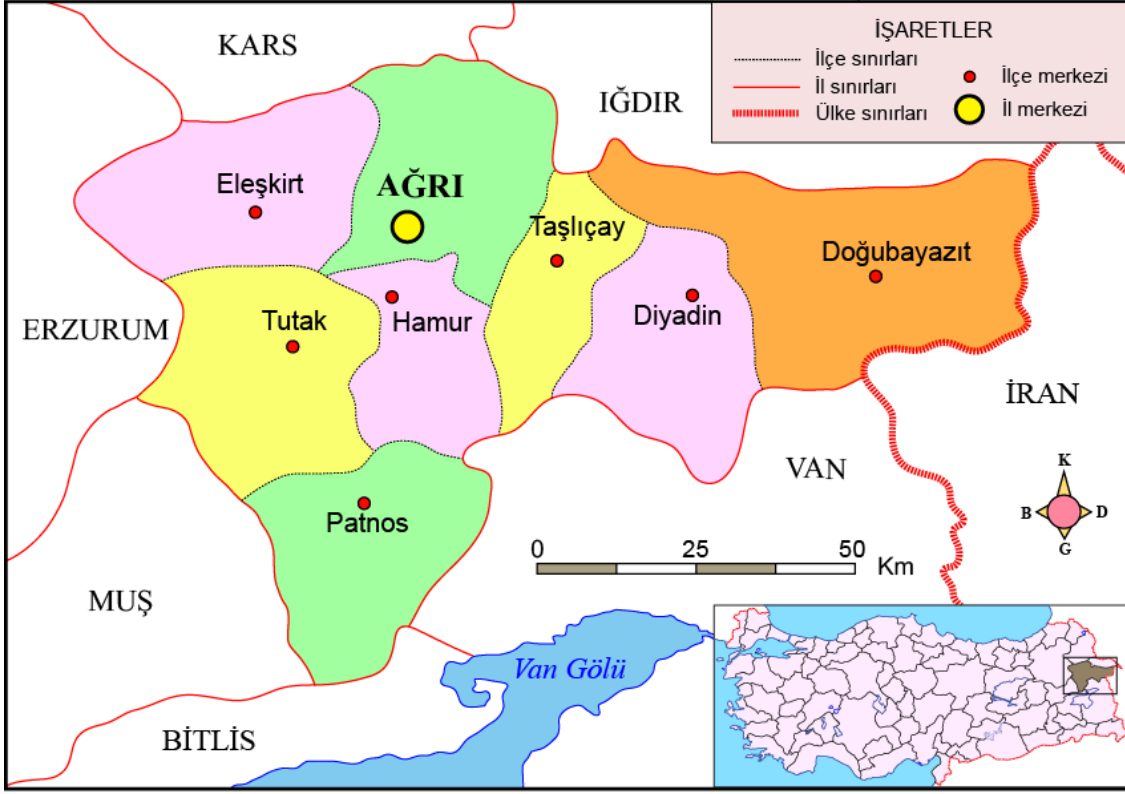
Harita 8. 1941 Yılında Gerçekleştirilen Birinci Coğrafya Kongresi'ne göre Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri (Özçağlar 2006: Şek. 4).

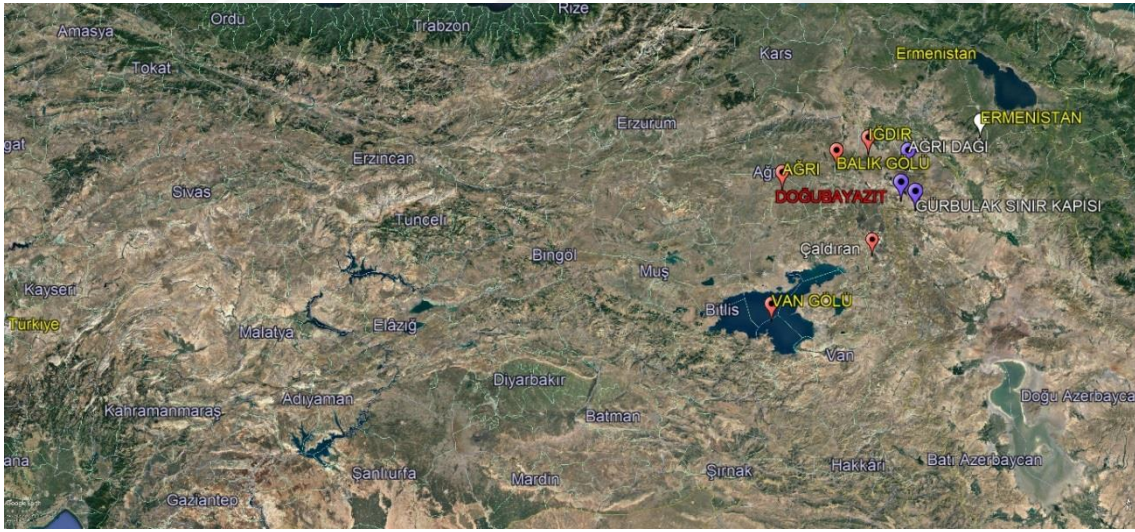
Harita 9. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Bölümleri (<http://cografyaharita.com/>).

Harita 10. Kuzeydoğu Anadolu Haritası (Can 2007: Har. 1).

Harita 11. Ağrı İlinin Haritası (<http://cografyaharita.com/>).

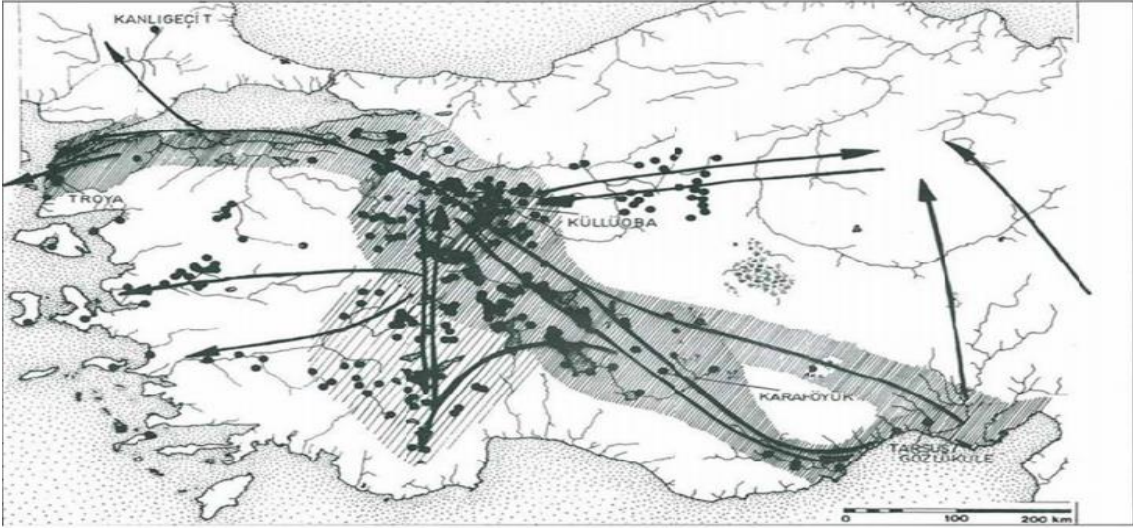
Harita 12. Doğubayazıt ve Çevresi (Google Earth ile tarafımca oluşturulmuştur).

Harita 13. Anadolu’da Bulunan Tunç Çağı Yerleşimler (Gürgör 2014: Şek. 4).

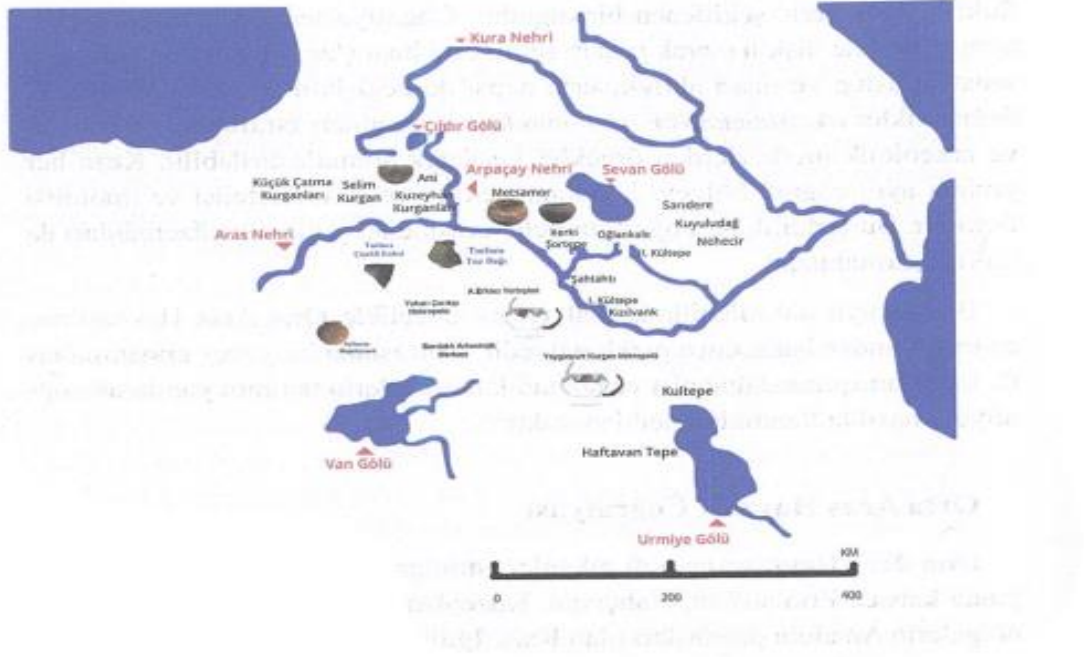
Harita 14. Kervan Yolu Ticareti (Arkeo Atlas 2002).

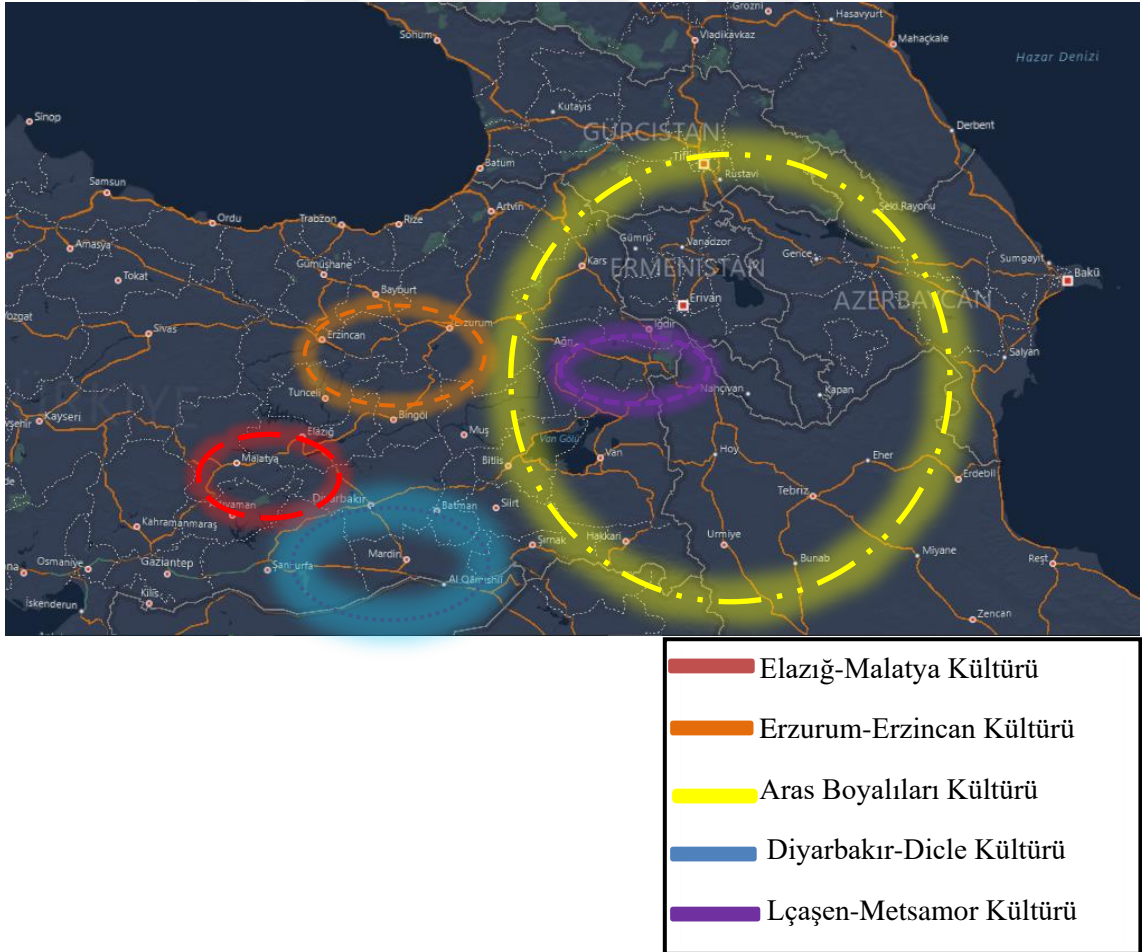
Harita 15. Anadolu'nun Ticaret Yolları (Efe-Ay-Efe 2001).

Harita 16. Erken Transkafkasya Kültürü'nün Yayılım Alanı (Yaylalı 2007: Har.1'den Alınıp Tarafımca Düzenlenmiştir).

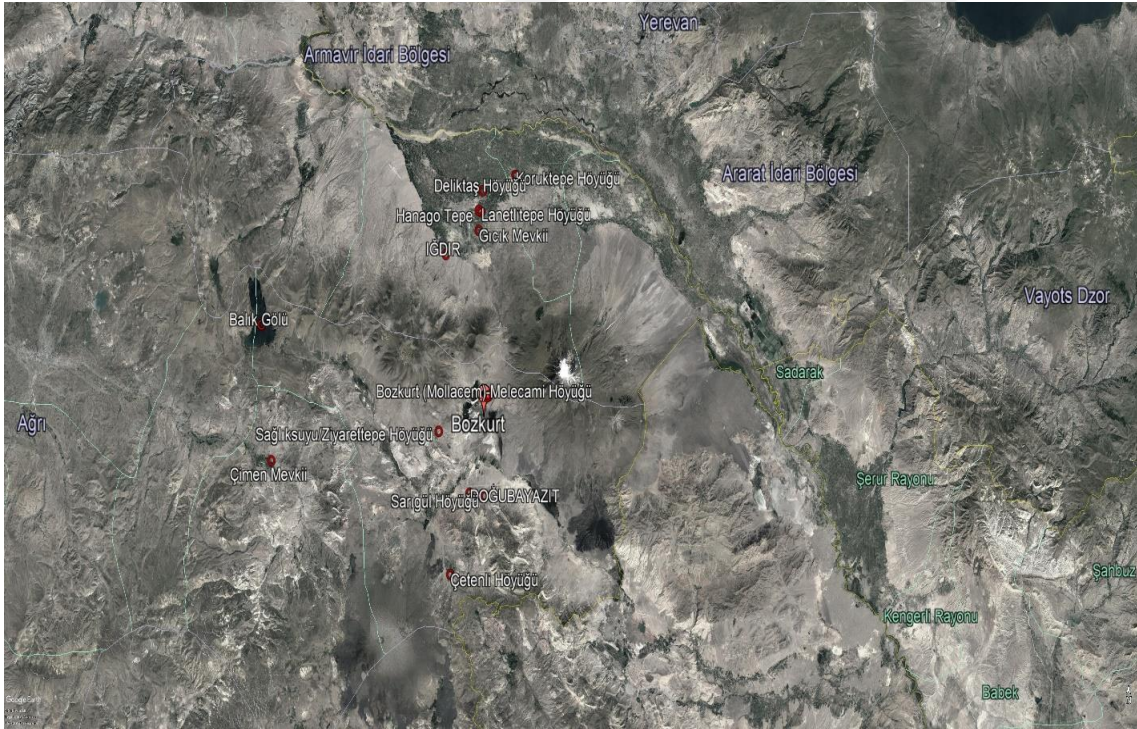
Harita 17. Aras Boyalıları Kültürü'nün Yayılım Alanı (Yardimciel 2018: Şek. 1).

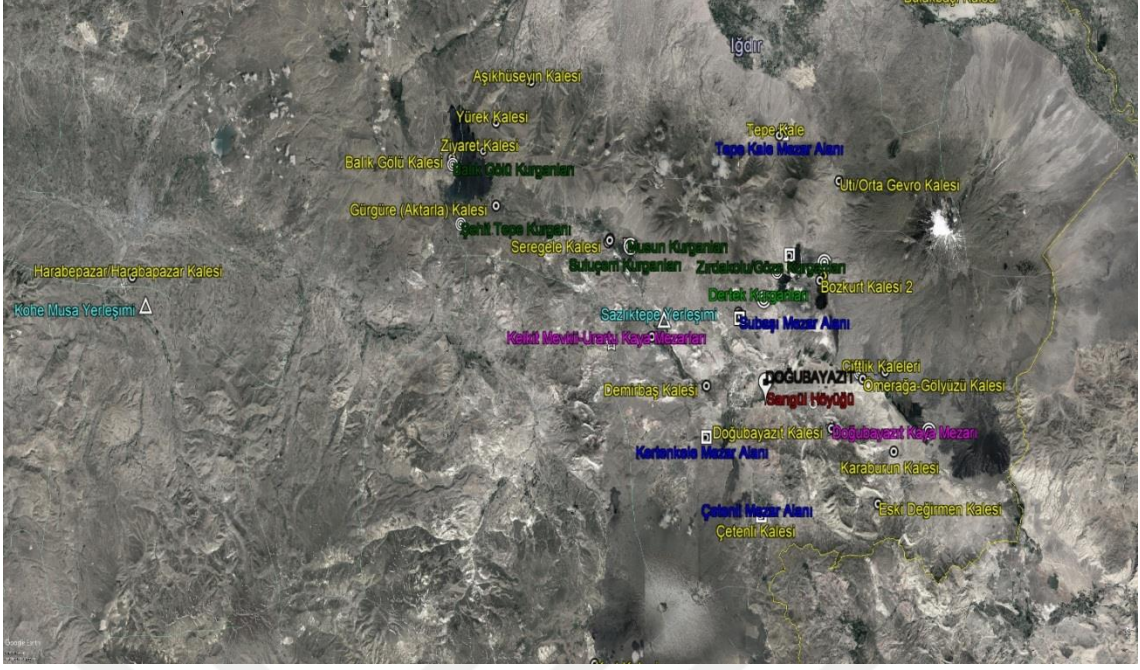
Harita 18. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Orta ve Geç Tunç Çağı Kültürleri (Google Haritalar ile Tarafimca Oluşturulmuştur).

Harita 19. Anadolu'da Demir Çağı Uygarlıkları (Polat 2010: Har. 4.1).

Harita 20. Geç Kalkolitik Çağ'da Doğubayazıt ve Yakın Çevresinin Tez Kapsamında Değerlendirilen Arkeolojik Unsurları (Google Earth İle Tarafimca Oluşturulmuştur).

Harita 21. Tunç ve Demir Çağlarında Doğubayazıt ve Yakın Çevresinin Tez Kapsamında Değerlendirilen Arkeolojik Unsurları (Google Earth İle Tarafimca Oluşturulmuştur).

8. TABLOLAR

Tablo 1. Geç Kalkolitik Çağ'da Doğubayazıt ve Iğdır İlinde Bulunan Yerleşim Birimleri.

İSİM	ÇAĞ	YERLEŞİM BİRİMİ	MEVKİİ/MAHALLE/KÖY	İLÇE	İL
Hanago Tepe (Hazine Tepe)	Kalkolitik Çağ	Höyük	Hanago Köyü	-	Iğdır
Gıcık Mevkii	Kalkolitik Çağ	Höyük	Yukarı Erhacı Köyü	-	Iğdır
Deliktaş	Kalkolitik Çağ	Höyük	-	Karakoyunlu	Iğdır
Lanetlitepe	Kalkolitik Çağ	Höyük	-	Melekli	Iğdır
Koruktepe	Kalkolitik Çağ	Höyük	-	Karakoyunlu	Iğdır
Kaderçavuş	Kalkolitik Çağ	Mağara/Höyük	Hoca Ağıl Mevkii	-	Iğdır
Bozkurt (Mollacem)-Melecami	Kalkolitik Çağ	Höyük	Bozkurt Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Sağlıksuyu/Ziyarett epe	Kalkolitik Çağ	Höyük	Sağlıksuyu (Arzep) Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Sarıgül	Kalkolitik Çağ	Höyük	Sarıgül Mahallesi	Doğubayazıt	Ağrı
Çetenli	Kalkolitik Çağ	Höyük	Çetenli (Teperiz) Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Çimen Mevkii	Kalkolitik Çağ	Yerleşim	Büvetli Köyü	Diyadin	Ağrı

Tablo 2. Tunç ve Demir Çağlarında Doğubayazıt ve Yakın Çevresinde Bulunan Yerleşim Birimleri.

İSİM	ÇAĞ	YERLEŞİM BİRİMİ	MEVKİİ/MAHALLE/KÖY	İLÇE	İL
Sağlıksuyu/Ziyarettepe	Erken Tunç Çağ-Orta Tunç Çağ-Geç Tunç/Erken Demir Çağ-Orta Demir Çağ	Höyük-Mezar-Kale	Sağlıksuyu (Arzep) Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Çetenli	Erken Tunç Çağ-Geç Tunç/Erken Demir Çağ-Orta Demir Çağ-Geç Demir Çağ	Höyük-Kurgan-Kale-Mezar	Çetenli (Teperız) Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Ziyaret	Erken Tunç Çağı	Kale	Balıksuyu Vadisi	Doğubayazıt	Ağrı
Musun 1-2	Erken Tunç Çağ-Orta Tunç Çağ	Kurgan-Mezar	Suluçem Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Sarıgül	Orta Tunç Çağ	Höyük	Sarıgül Mahallesi	Doğubayazıt	Ağrı
Bardaklı	Orta Tunç Çağ	Yerleşim	Bardaklı Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Bozkurt/Mollacem	Orta Tunç Çağ	Kurgan-Mezar	Bozkurt Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Suluçem	Orta Tunç Çağ	Kurgan-Mezar	Suluçem Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Yaygınyurt	Orta Tunç Çağ	Kurgan- Mezar	Yaygınyurt Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Dertek	Orta Tunç Çağ	Kurgan- Mezar	Dertek Beldesi	Doğubayazıt	Ağrı
Kohe Musa	Geç Tunç/Erken Demir Çağ-Orta Demir Çağ	Yerleşim	Sinek Yaylası	-	Ağrı
Sazlıktepe	Geç Tunç/Erken Demir Çağ-Orta Demir Çağ-Geç Demir Çağ	Yerleşim	Subeşiği Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Bozkurt	Geç Tunç/Erken Demir Çağ-Orta Demir Çağ	Kale	Bozkurt Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Harabepazar/ Harabapazar	Geç Tunç/Erken Demir Çağ-Orta Demir Çağ	Kale	Sinek Yaylası	-	Ağrı
Ömerağa-Gölyüzü	Geç Tunç/Erken Demir Çağ-Orta Demir Çağ	Kale-Kurgan	Gölyüzü Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Eski Değirmen	Geç Tunç/Erken Demir Çağ-Orta Demir Çağ	Kale-Mezar	Melikşah Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Karaburun	Geç Tunç/Erken Demir Çağ-Orta Demir Çağ	Kale-Mezar	Buyuretti Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Zırdakolu/Göze	Geç Tunç/Erken Demir Çağ	Kale-Kurgan	Karabulak Köyü	Doğubayazıt	Ağrı

Tablo 2. Tunç ve Demir Çağlarında Doğubayazıt ve Yakın Çevresinde Bulunan Yerleşim Birimleri (Devamı)

İSİM	ÇAĞ	YERLEŞİM BİRİMİ	MEVKİİ/MAHALLE/KÖY	İLÇE	İL
Bulakbaşı	Geç Tunç/Erken Demir Çağ-Geç Demir Çağ	Kale	Bulakbaşı Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Ankon	Geç Tunç/Erken Demir Çağ-Orta Demir Çağ	Kale-Mezar	Seslitaş Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Seregele	Geç Tunç/Erken Demir Çağ	Kale	Tutumlu Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Tepe Kale	Geç Tunç/Erken Demir Çağ	Kale-Mezar	Suveren Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Demirbaş	Geç Tunç/Erken Demir Çağ-Geç Demir Çağ	Kale-Oda Mezarlar	Tanıktepe Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Şorik	Geç Tunç/Erken Demir Çağ	Kale-Mezar	Şorik Mevkii/Sağlıksuyu Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Aşikhüseyin	Erken Demir Çağ	Kale-Mezar	Sinek Yaylası/Balık Gölü/Abbas Göl Köyü	Tuzluca	Iğdır
Yürek	Erken Demir Çağ	Kale-Mezar	Balık Gölü	Tuzluca	Iğdır
Kertenkele	Erken Demir Çağ-Orta Demir Çağ	Kale-Mezar	Gökçekaynak (Gundo) Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Hasanbey	Geç Tunç/Erken Demir Çağ-Orta Demir Çağ	Kale-Kurgan-Mezar	Bardaklı Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Pınarcık	Erken Demir Çağ	Kale-Mezar	Pınarcık (Gani Gurg)	Doğubayazıt	Ağrı
Kervane Mevkii	Geç Tunç/Erken Demir Çağ	Kurgan	Suveren Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Şehit Tepe	Geç Tunç/Erken Demir Çağ-Orta Demir Çağ	Mezar-Kurgan	Balık Gölü	Doğubayazıt	Ağrı
Subaşı	Geç Tunç/Erken Demir Çağ	Mezar	Sağlıksuyu Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Tutumlu	Orta Demir Çağ	Kale	Tutumlu Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Gelesor	Orta Demir Çağ	Kale-Mezar	Esnemez Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Çiftlik	Orta Demir Çağ	Kale	Çiftlik Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Uti/Orta Gevro	Orta Demir Çağ	Kale	Doğubayazıt Ovası-Aras Vadisi	-	-
Doğubayazıt Kalesi	Orta Demir Çağ	Kale-Kaya Mezarı	Merkez	Doğubayazıt	Ağrı
Kurt	Orta Demir Çağ	Kale	Atadamı (Gredin)	Diyadin	Ağrı
Balık Gölü	Orta Demir Çağ	Kale-Kurgan	Balık Gölü	Doğubayazıt	Ağrı
Gürgüre	Orta Demir Çağ	Kale	Aktarla (Gürgüre) Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Ardıç	Orta Demir Çağ	Kale	Tutumlu Köyü	Doğubayazıt	Ağrı
Kelkit Mevkii	Orta Demir Çağ	Kaya Mezar	Büvetli Köyü	Doğubayazıt	Ağrı

Tablo 2. Tunç ve Demir Çağlarında Doğubayazıt ve Yakın Çevresinde Bulunan Yerleşim Birimleri (Devamı)

İSİM	ÇAĞ	YERLEŞİM BİRİMİ	MEVKİİ/MAHALLE/KÖY	İLÇE	İL
Gundik	Geç Demir Çağ	Kale	Balıksuyu Vadisi	Doğubayazıt	Ağrı
Ömerbey	Geç Demir Çağ	Kale	Balıksuyu Vadisi	Doğubayazıt	Ağrı

9. LEVHALAR

Levha I

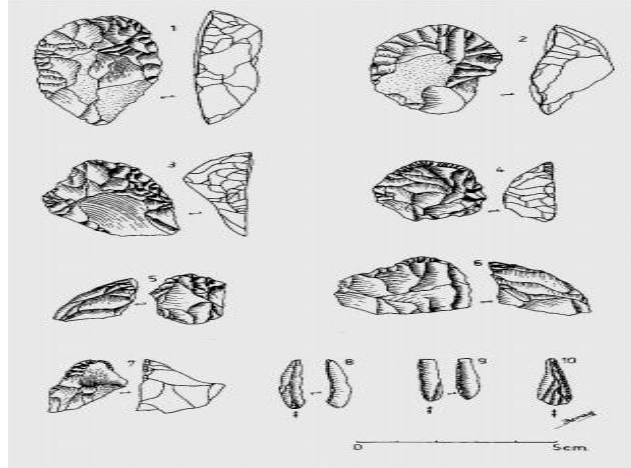
Resim 1. Karain Mağarası (www.kulturvarliklari.gov.tr).

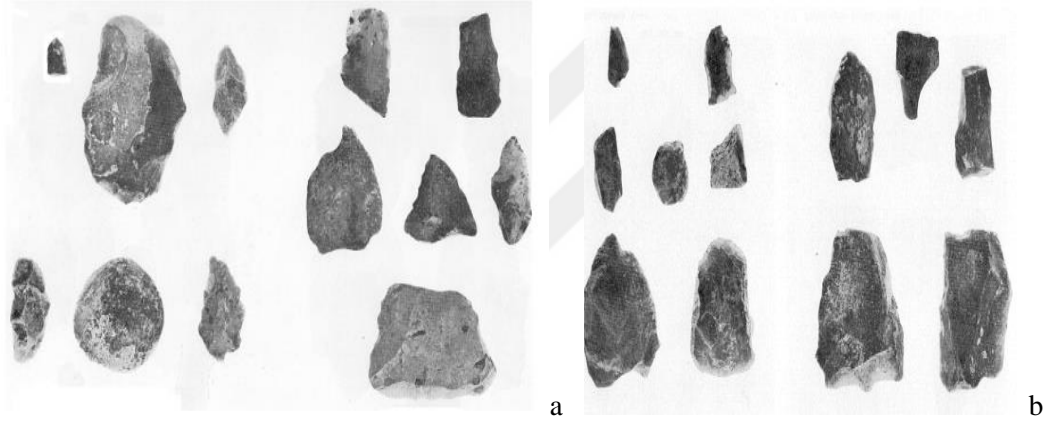
Resim 2. Yarımburgaz Mağarası (Karul: 2002).

Resim 3. Kurbanaga Mağarası (Budak 2014: Res 2).

Resim 5. Karain "B" Gözü Üst Paleolitik Yontma Taş Aletleri. 1-6: Omurgalı Ön Kazıyıcı. 7: Kalın Çıkmalı Ön Kazıyıcı. 8-10 Dufour Dilgicikleri (Özçelik 2015: Fig. 2).

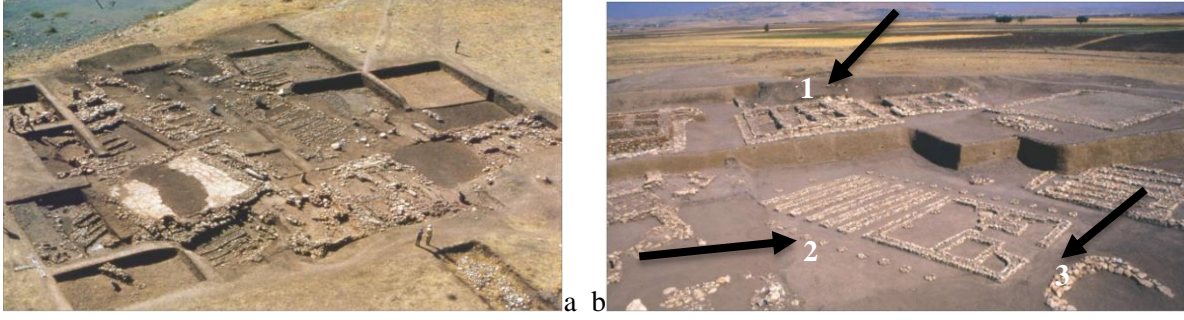

Resim 6a. Paleolitik Çağ Aletleri (Kökten 1971).

b. Elazığ Bölgesi'nde Kayalıtı Sığınakları ve Küllinin'de Ele Geçen Alt ve Orta Paleolitik Çağa Ait Aletler (Arslantaş 2008).

Resim 7. Taştan Kap Örnekler (Başak 2009: Res. 2).

Resim 8a. Çayönü Genel Görünüm (Özdoğan 2010: Res. 1).

b. Resim 8a'da görülen alanın düzenlendikten sonraki görüntüsü. Arka Planda Setin Üzerinde Bulunan Hücre Planlı Yapılar (1). Ön Plandaki Izgara Planlı Yapılar (2). Yuvarlak Planlı Yapı (3) (Özdoğan 2010: Res. 8'den alınıp tarafımca düzenlenmiştir).

c. Çayönü Kafataslı Yapı (Özdoğan 2010: Res. 3).

d. Çayönü'nde Bulunan ve MÖ 9. Binyıla tarihlenen Malakit, Obsidyen, Kemik ve Diğer Taş Boncuklar (Yalçın 2016: Şek. 2).

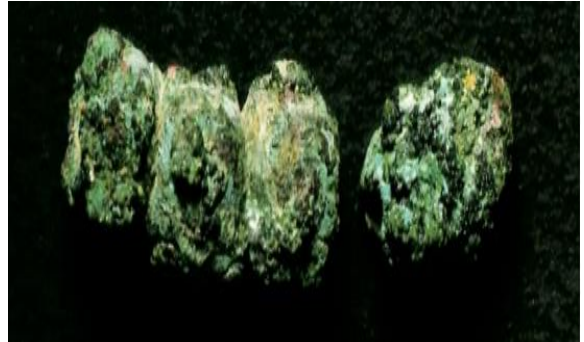

Resim 9a. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da Aşıklı Höyük Yerleşim Planı (Esin 1998: Res. 2).

b. Aşıklı Höyük (Esin 1999: Res. 3).

c. Hasandağı ve Volkanik Arazi (Özbaşaran ve Duru vd. 2010 Res 8).

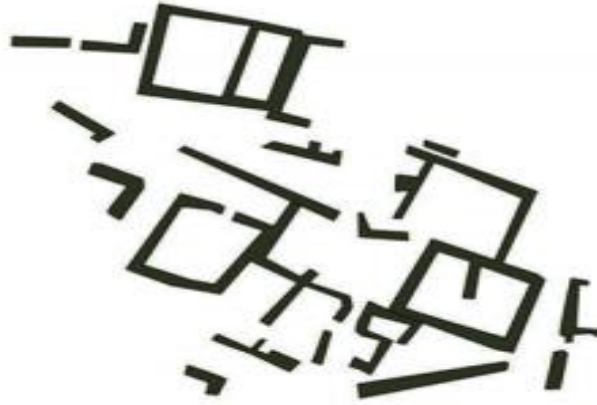

d. Aşıklı Höyükte Bulunan Mezar Hediye­leri (Esin ve Harmankaya 2007).

e. Aşıklı Höyükte Bulunan Bakırdan Yapılmış Boncuklar (Esin ve Harmankaya 2007).

Resim 10. Neolitik Çağ da Çatalhöyük Yerleşim Dokusu ve Konut Mimarileri (Çatalhöyük Project Archive).

Resim 11. Ulucak Neolitik Çağ Yerleşim Düzeni (Fidan 2013: Lev. 1, Çiz. 1).

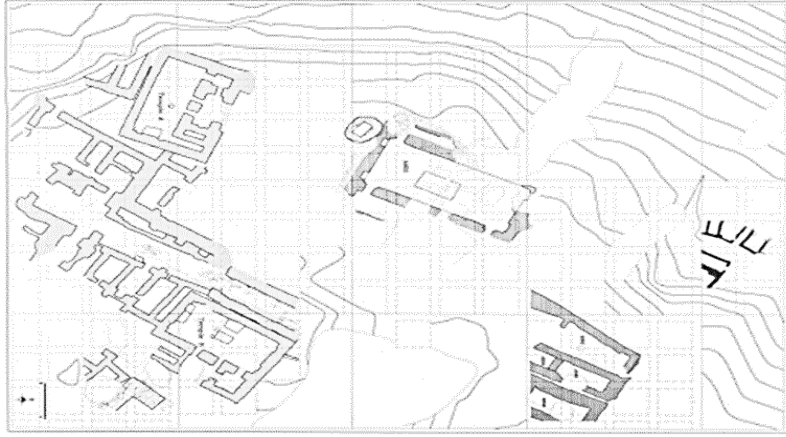
Resim 12. Pulur-Sakyol Neolitik Çağ Yerleşim Düzeni (Fidan 2013: Lev. 2, Çiz. 3).

Resim 13. Orta Kalkolitik Çağ'a Ait Dikdörtgen Plana Yakın Yerleşim Örneği. Gülpınar Yerleşimi (Gündoğan 2018: Fig. 2).

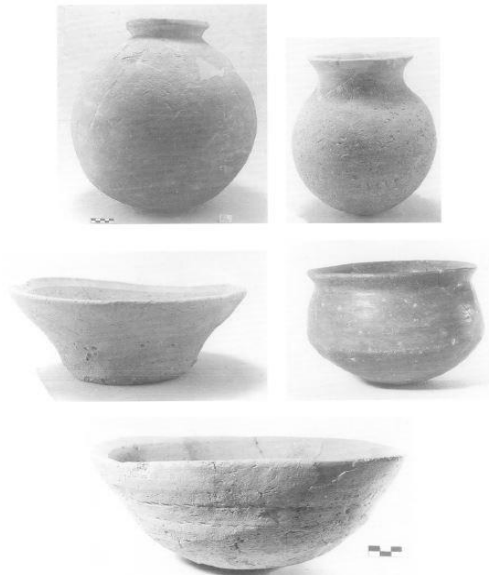
Resim 14. Geç Kalkolitik Çağ Apsidal Plan Örneği. Baklatepe (Gündoğan 2018: Fig. 3).

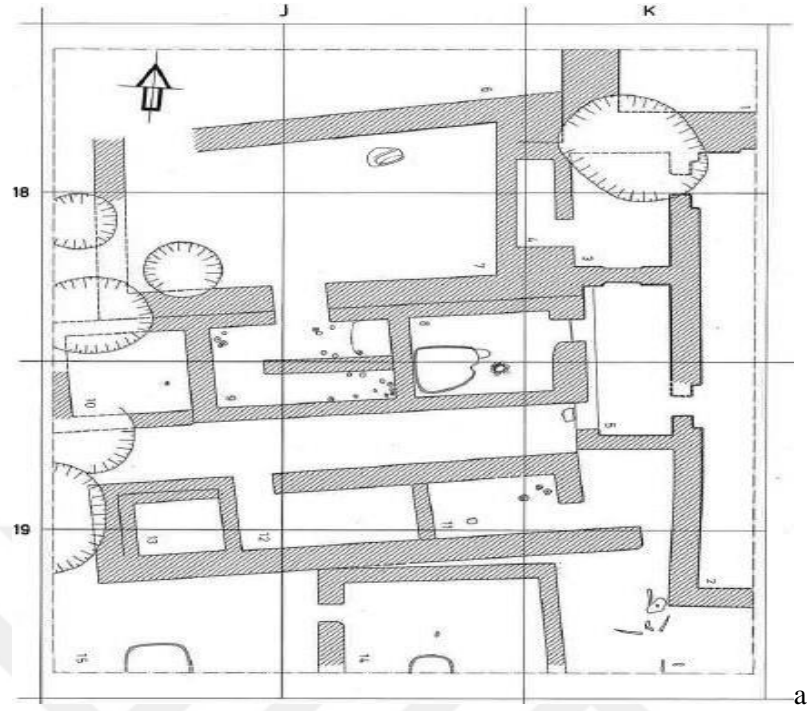
Resim 15a. Arslantepe Geç Kalkolitik Çağ'a Ait Yapıların Planı (Frangipane 2000: Fig. 1).

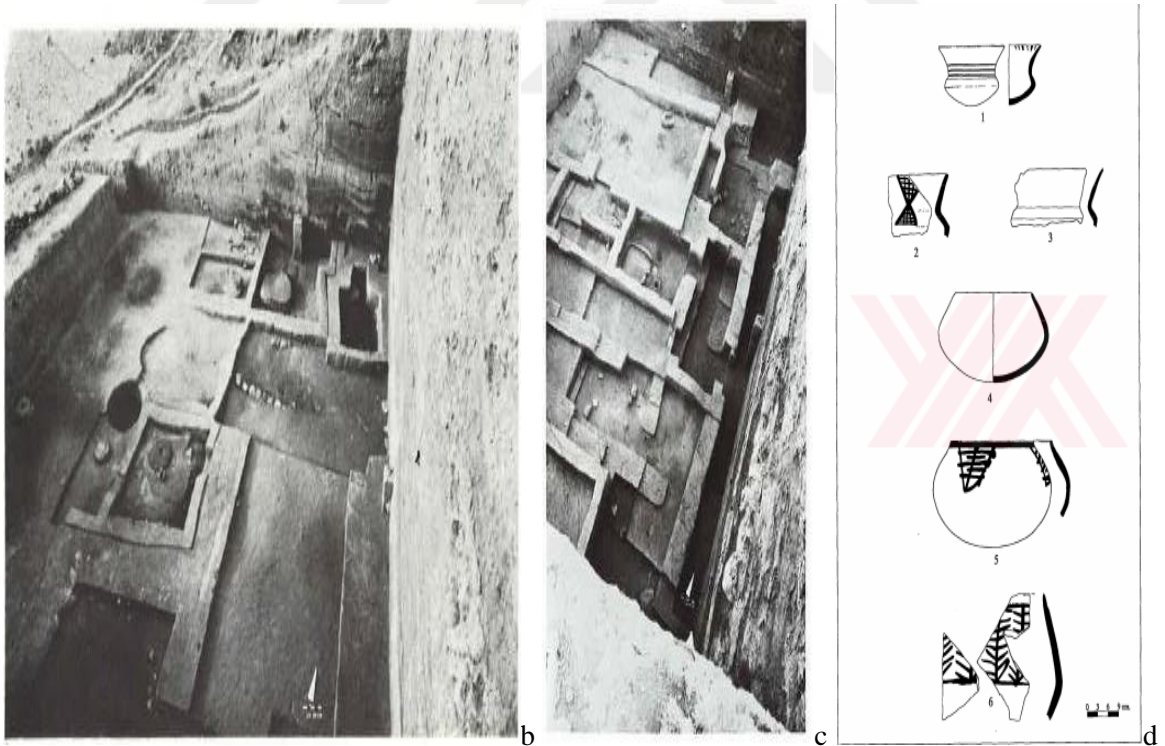
b. Arslantepe Geç Kalkolitik Çağ'a Ait Seri Üretim Konik Kaseler Örneği (Frangipane 2012: Fig. II,6).

c. Arslantepe Geç Kalkolitik Çağ Seramik Örnekleri (Frangipane 2000: Fig. 4).

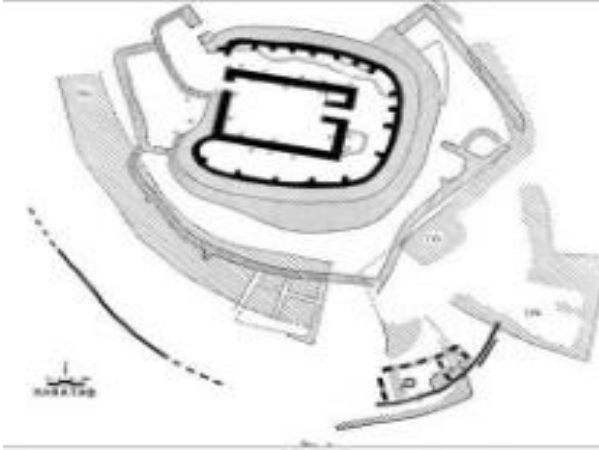

Resim 16a. Norşuntepe Geç Kalkolitik Çağ'a Ait Yapıların Planı (Frangipane 2000: Fig. 1).

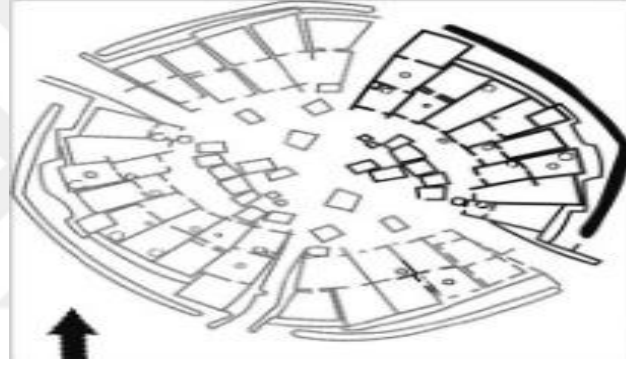
b.c. Norşuntepe Geç Kalkolitik Çağ'a Ait K/J 18/19 Yapıların Genel Görünümü (Hauptmann 1982: Fig. 20).

d. Norşuntepe Geç Kalkolitik Çağ Seramiği (Ekmen 2005: Lev. 47).

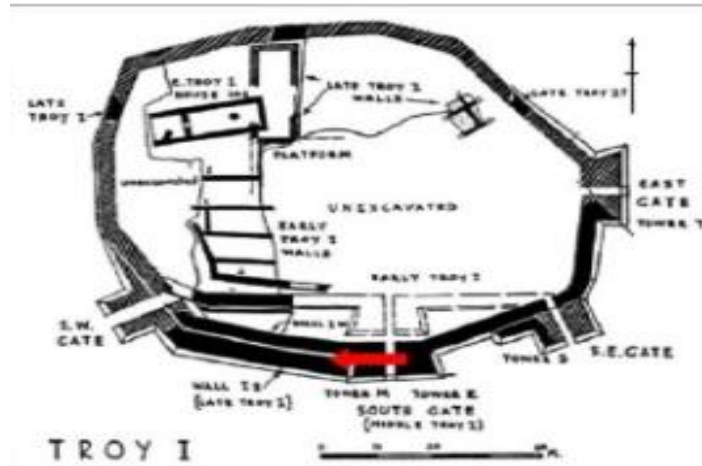

Resim 18. Karataş-Semayük Erken Tunç Çağı I Yerleşim Planı (Mellink 1973: II.1).

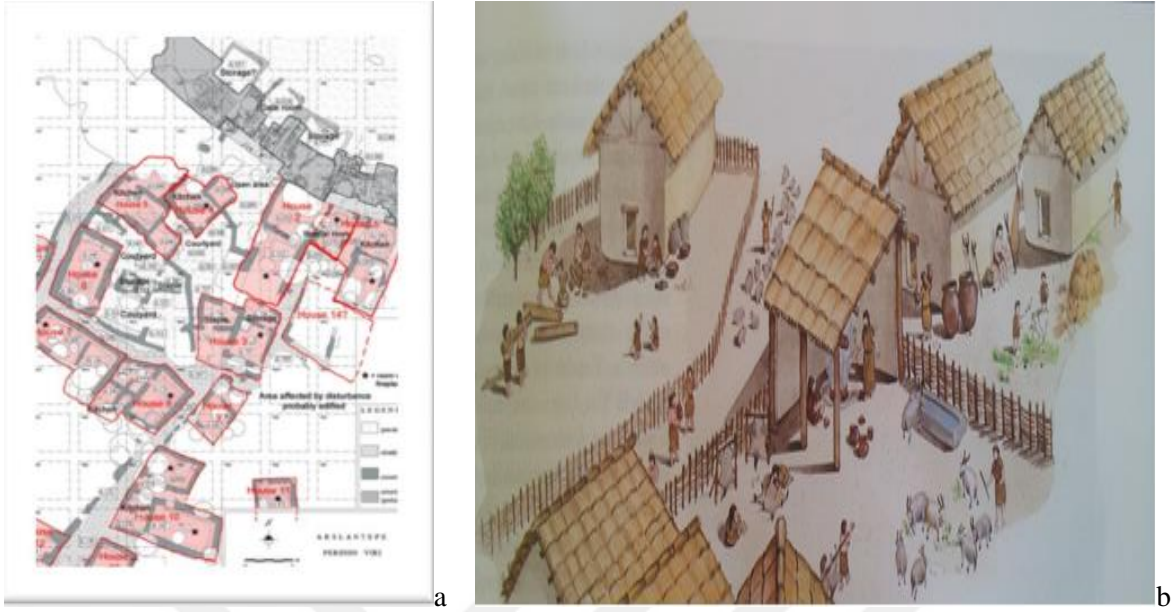
Resim 19. Thermi II, Erken Tunç Çağı I Yerleşim Planı (Kouka 2002: Pl. 15).

Resim 20. Demircihöyük Erken Tunç Çağı II Yerleşim Planı. Anadolu Yerleşim Planı (Korfmann 1987b).

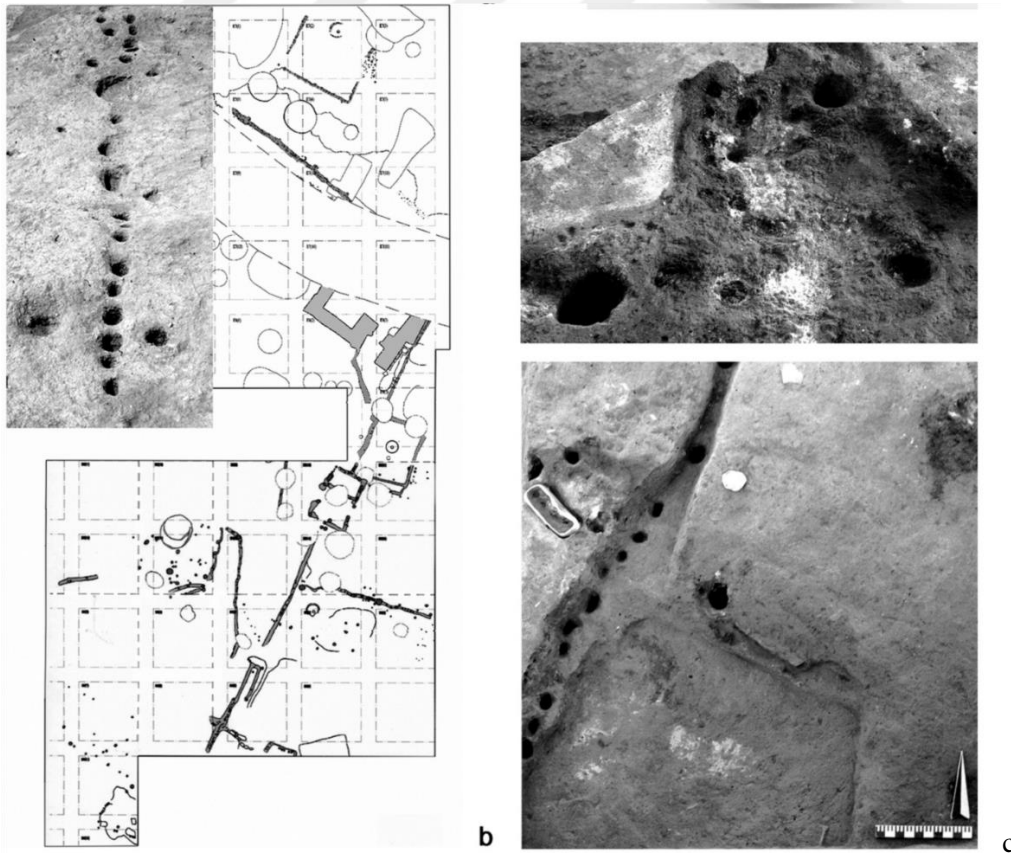

Resim 21. Troia I (Orta ve Geç Evre) Yerleşim Planı (Mellaart 1959: Fig. 2).

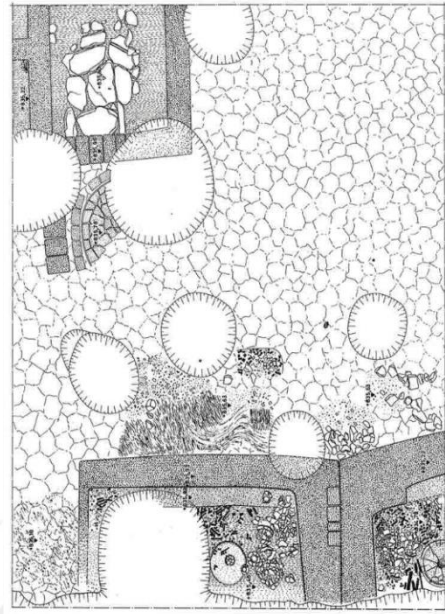
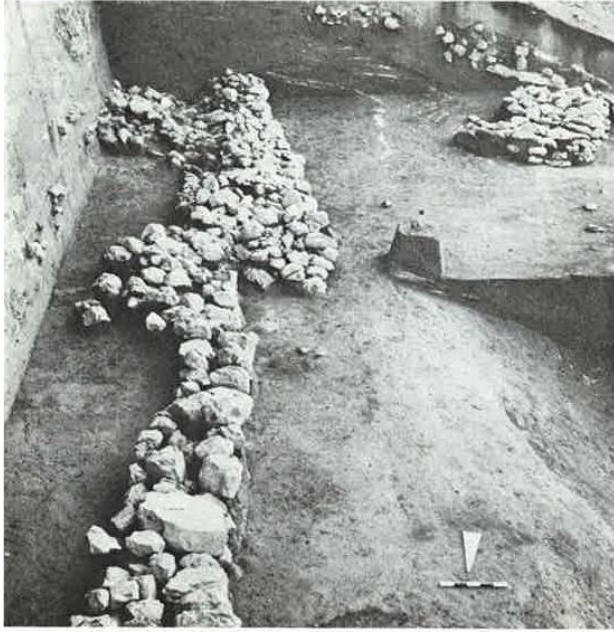

Resim 22a. Arslantepe İlk Tunç Çağı I B'nin Yerleşim Planı. VIB 2: MÖ. 2900-2750 (Kavılı 2016: Şek. 23).

b. Arslantepe Erken Tunç Çağı Yerleşiminin Rekonstrüksiyon Çalışması (Frangipane 2003).

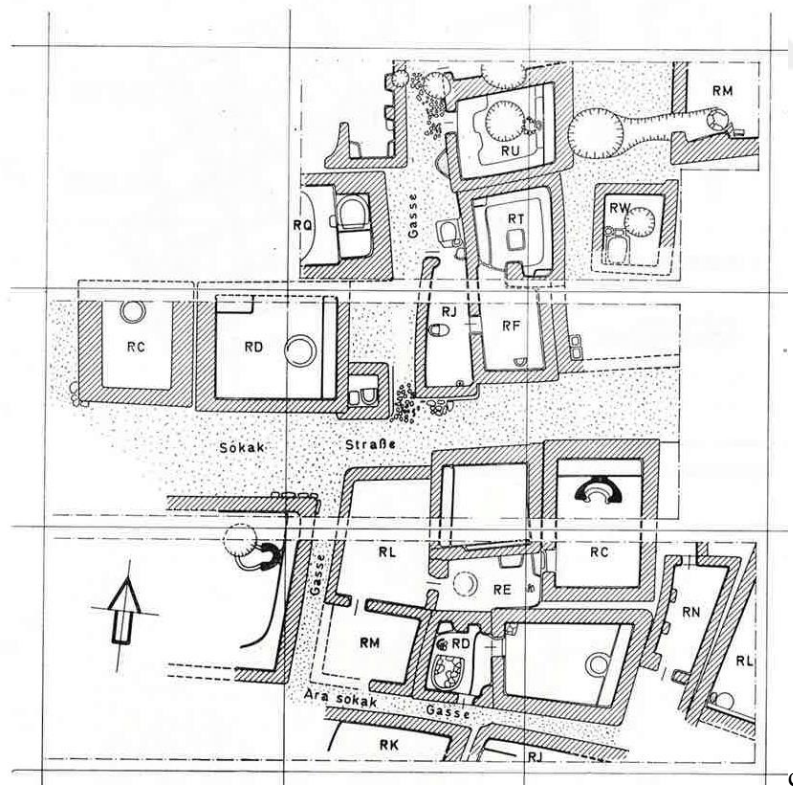

c. Arslantepe VIBI Evresinin Genel Planı (Palumpi ve Alvaro vd. 2017: Fig. 3.5).

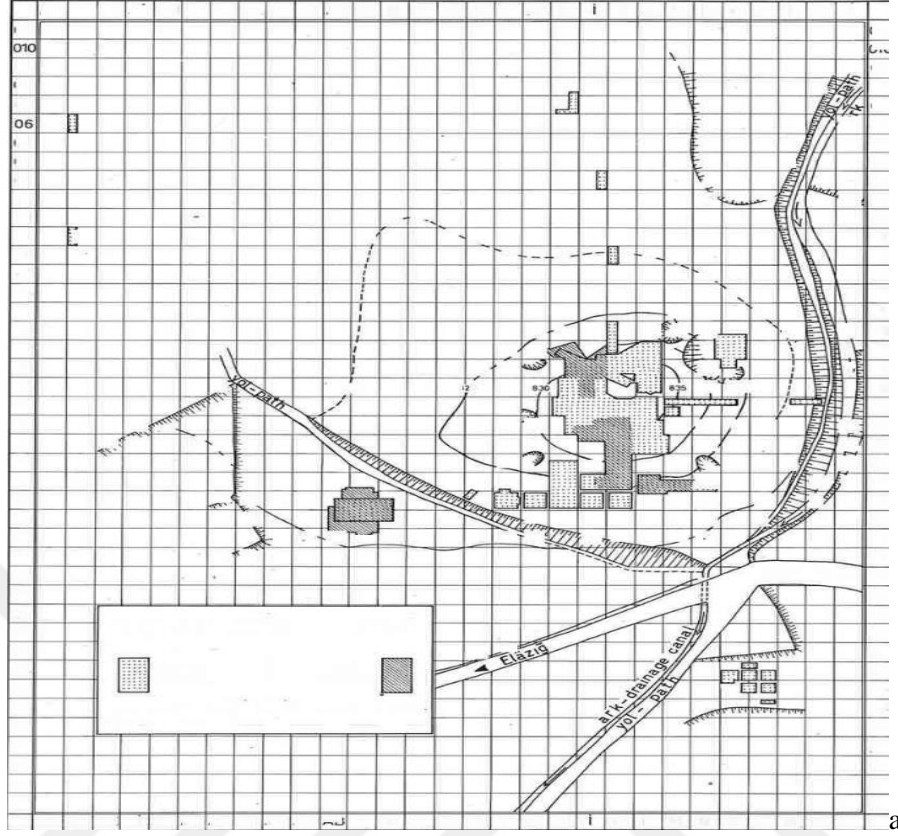

Resim 23a. Norşuntepe Erken Tunç Çağı I Evresi Sur Duvarı (Hauptmann 1972: Fig. 66).

b. Norşuntepe Erken Tunç Çağı IB'ye Ait Karmaşık Planlı Yapılar (Hauptmann 1982: Fig. 34).

c. Norşuntepe Erken Tunç Çağı III'e Ait Yapıların Genel Planı (Hauptmann 1976: Fig. 60).

Resim 25a. Tepecik Genel Plan (Esin 1982: 53).

b. Tepecik ETÇ I'den II'ye Geçişteki Sur Duvarı (Esin 1982: Fig. 61).

Resim 26a. Pulur/Sakyol Genel Mimari Planı (Koşay 1979: Fig. 41).

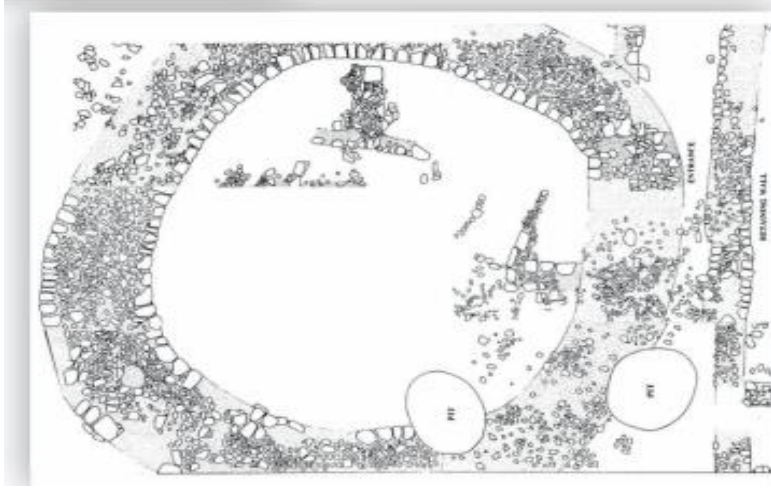
b. Pulur/Sakyol X. Kat (Koşay 1979: Fig. 42).

Resim 27. Erken Transkafkasya Kùltürü Mimarisi. Dilkaya (Işıklı ve Ergürer 2017: Fig. 6).

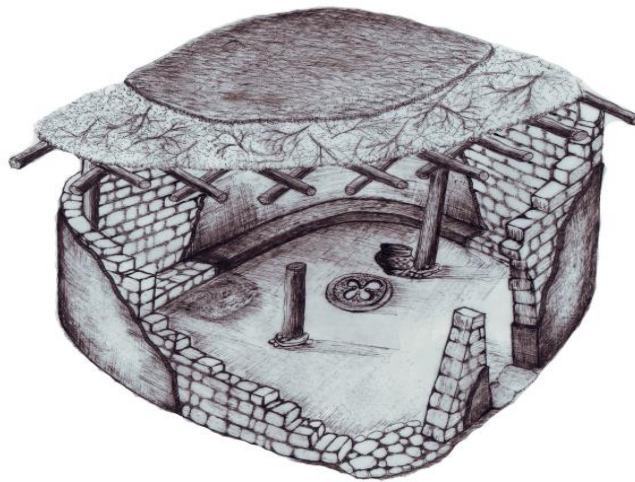
Resim 28. Erken Transkafkasya Kùltürü Mimarisi. Karagündüz (Işıklı ve Ergürer 2017: Fig. 6).

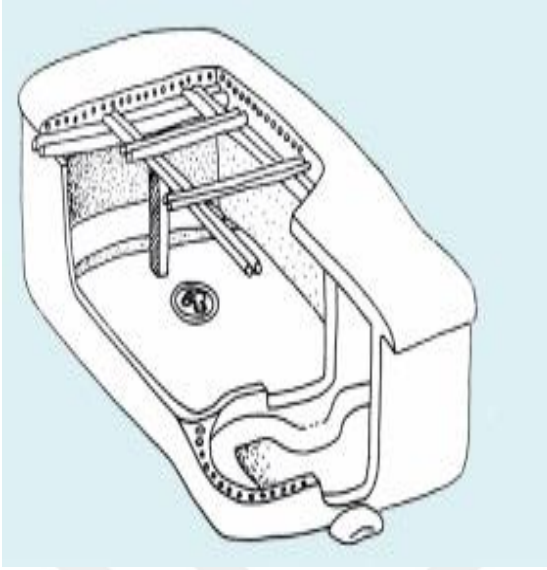
Resim 29. Erken Transkafkasya Kültürü Mimarisi. Büyüktepe (Işıklı ve Ergüer 2017: Fig. 5).

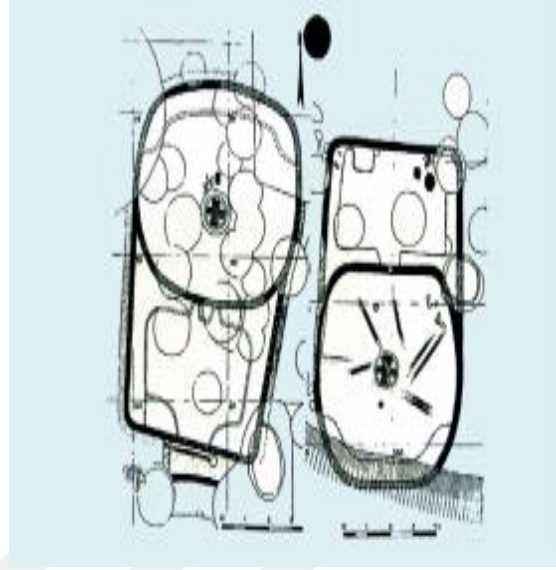
Resim 30. Erken Transkafkasya Kültürü Mimarisi. Sos Höyük (Işıklı ve Ergüer 2017: Fig. 5).

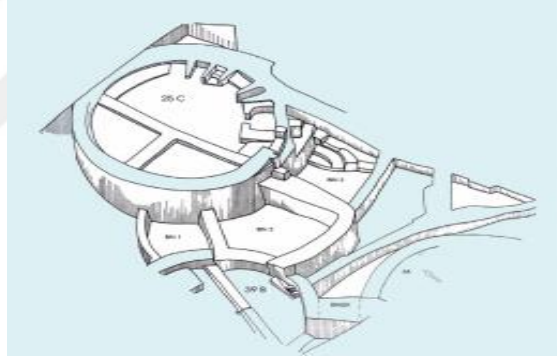
Resim 31. Erken Transkafkasya Kültürü'nün Karakteristik Evi (Işıklı ve Ergüer 2017: Fig. 4).

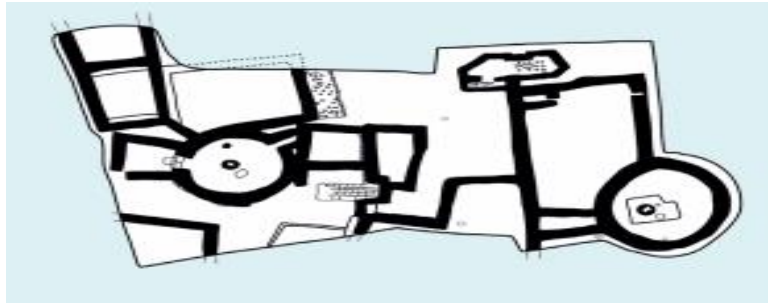
Resim 32. Güney Kafkasya'da Bulunan Kvatkshelebi Yerleşiminin Erken Transkafkasya Kültürü'ne Ait Mimari Planı (Işıklı ve Ergürer 2017: Fig. 3).

Resim 33. Güney Kafkasya'da Bulunan Khizanaant Gora Yerleşiminin Erken Transkafkasya Kültürü'ne Ait Mimari Planı (Işıklı ve Ergürer 2017: Fig. 3).

Resim 34. Güney Kafkasya'da Bulunan Yanıktepe Yerleşiminin Erken Transkafkasya Kültürü'ne Ait Mimari Planı (Işıklı ve Ergürer 2017: Fig. 3).

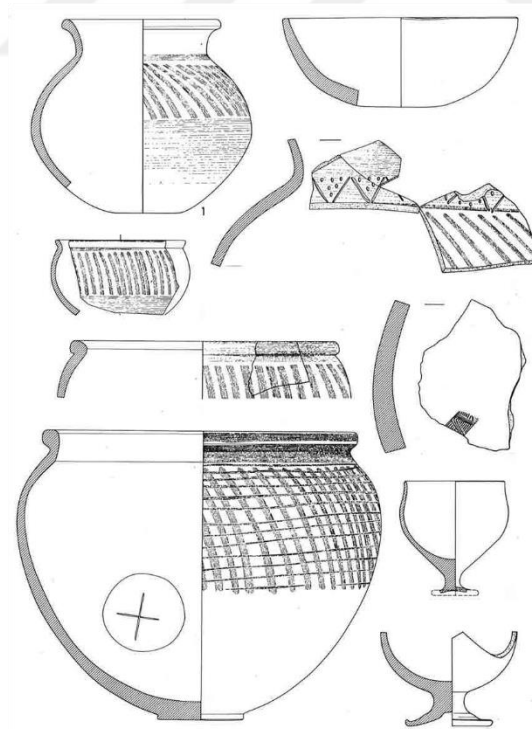

Resim 35. Güney Kafkasya'da Bulunan Şengavit Yerleşiminin Erken Transkafkasya Kültürü'ne Ait Mimari Planı (Işıklı ve Ergürer 2017: Fig. 3).

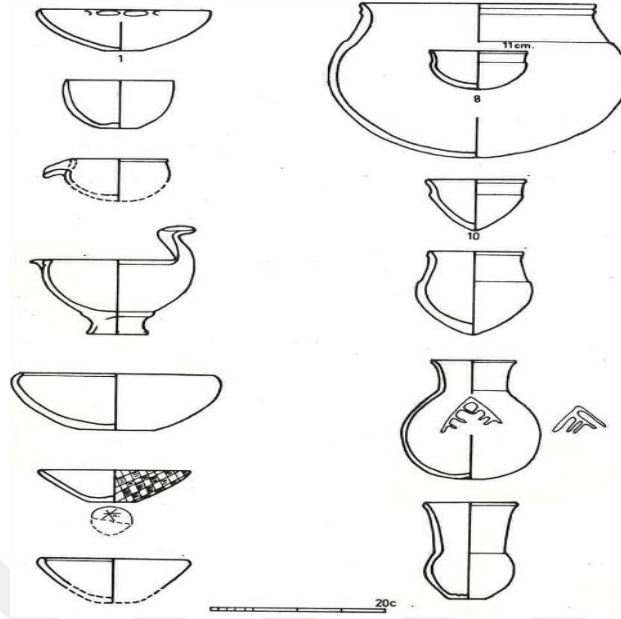

Resim 36a. Arslantepe'de Bulunmuş Erken Tunç Çağı'na Ait Boyalı Seramik Örnekleri (Frangipane 2004).

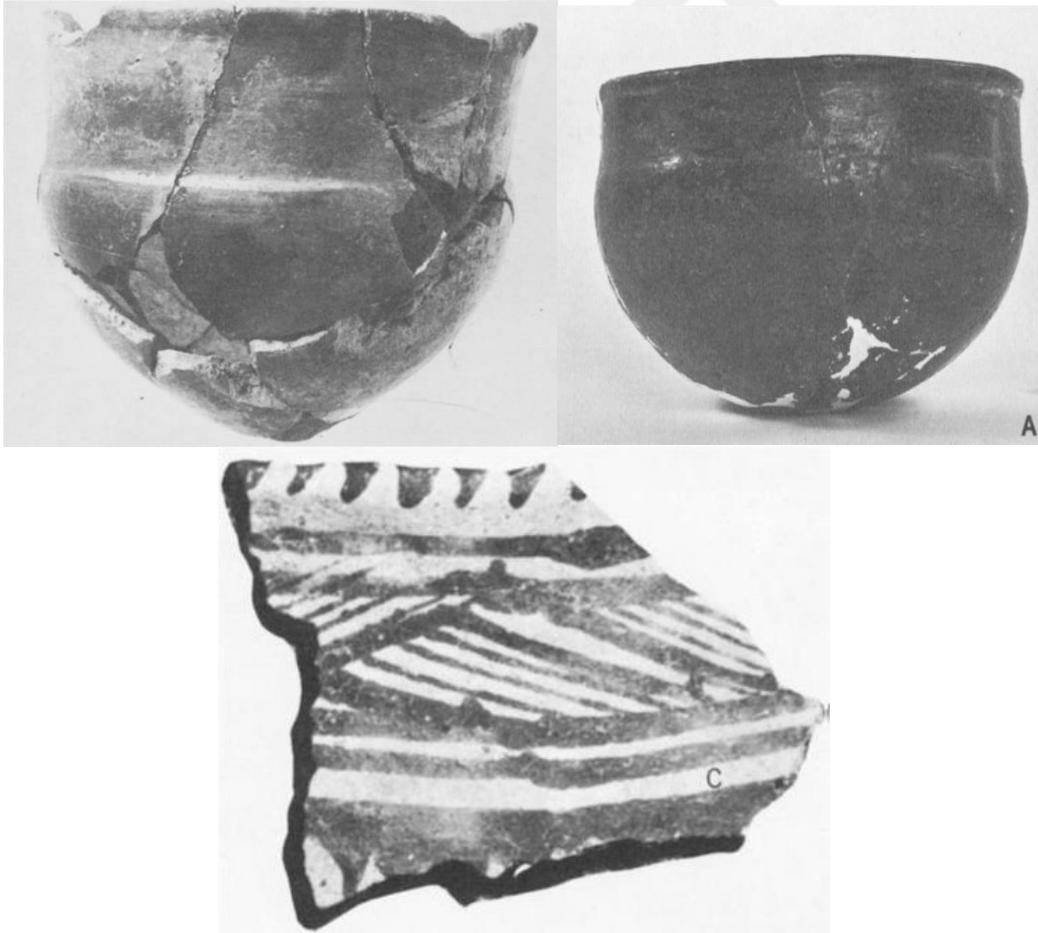
b. Arslantepe VIBI Evresi'ne Ait Erken Transkafkasya Kültürü Seramik Formları (Palumbi 2012: Fig. 3).

Resim 37. Norşuntepe ETÇ IB Seramik Formları (Hauptmann 1982: Fig. 42- 43).

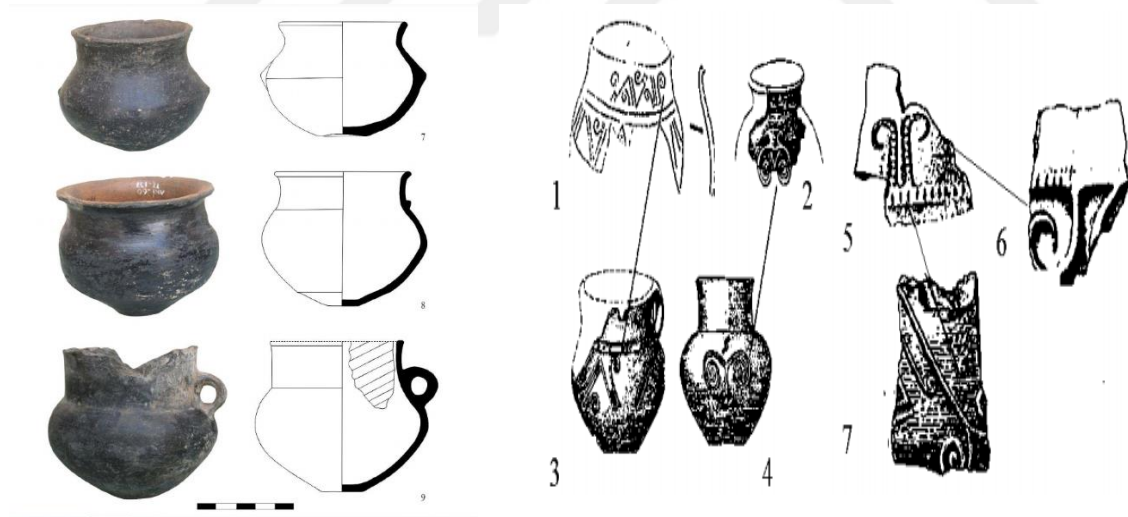
Resim 38. Tepecik Erken Tunç Çağı Seramik Formları (Esin 1979: Fig. 61-62).

Resim 39. Korucutepe Erken Tunç Çağı'na Ait Kabartma Bezemeli ve Boyalı Seramik Örnekleri (van Loon 1973: Pl. 7. 8. 9).

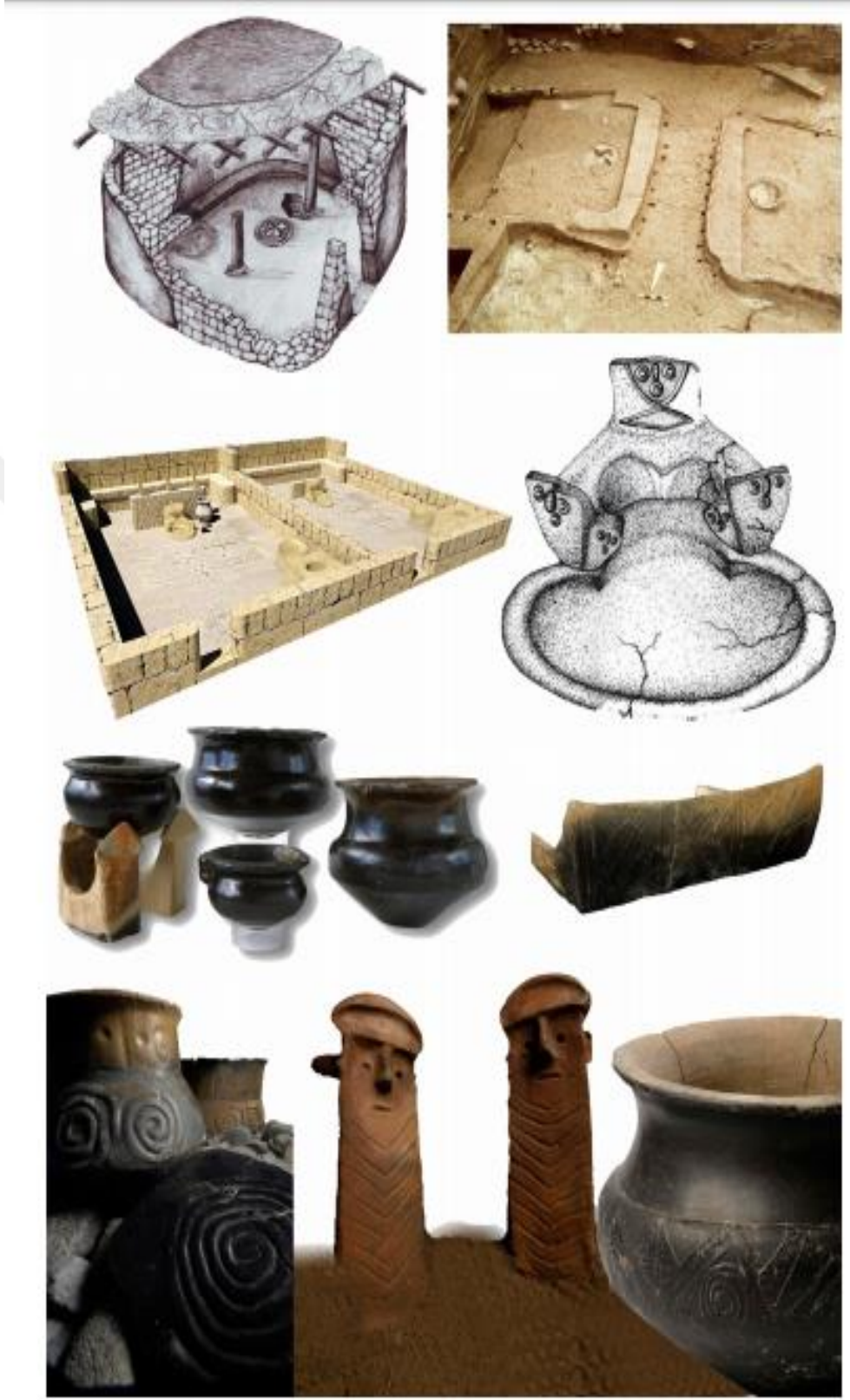

Resim 40a. Erken Transkafkasya Seramiği (Gri Seramik, Kazıma Bezeme). b. Çift Renkli Seramik, Baskı-Oluk Bezeme, Memecik ve Nahçıvan Kulp. c. Gri Seramik, Baskı-Oluk Bezeme. d. Çift Renkli Seramik. e. Çift Renkli Seramik, Baskı-Oluk Bezeme, Çift Başlı Sarmal. f. Çift Renkli Seramik, Baskı-Oluk Bezeme, Memecik (Yiğitpaşa ve Can 2012: Res. 1-6).

Resim 41. Kars Müzesinden Erkan Transkafkasya Seramik Örnekleri (Işıklı ve Yardımcıel 2007 Tab. IV).

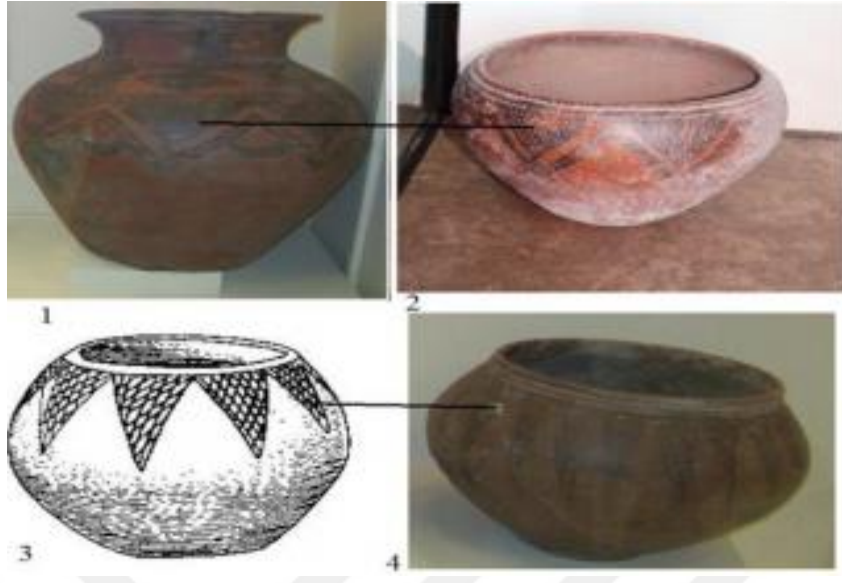
Resim 42. Nahçıvan Bölgesi Erken Tunç Çağı Seramikleri 1: Mahta. 2: Kültepe I. 3: Babaderviş. 4: Anakliya (Doğu Gürcistan). 5-6: Kültepe II (Halilov 2014: Tab. 4).

Resim 43. Erken Transkafkasya Kültürü Karakteristik Unsurlar (Işıklı ve Ergürer 2017: Fig. 2).

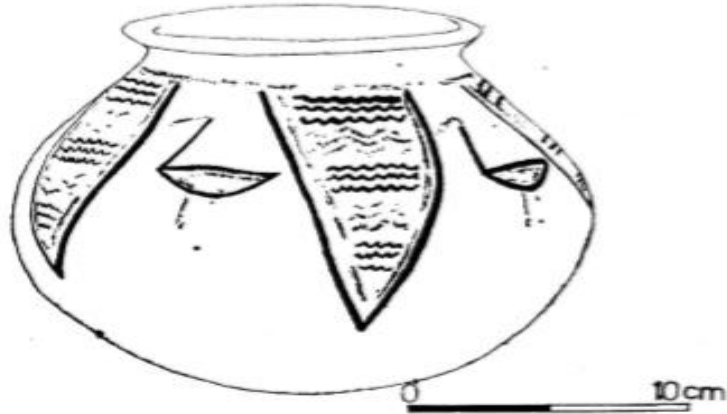
Resim 44. a. Aras Boyalıları, Van-Urmiye Grubu Riton Örneği. b. Van-Urmiye Grubu ve Monokrom Seramik Örnekleri. c. Trialeti-Kirokovan Monokrom Seramik Örneği. d. Polikrom Boyalı Seramik Örneği. Özfırat 2004. e.f. Aras Boyalıları Monokrom Seramik Örnekleri (Deniz ve Tuysuz vd. 2015: Ek. 5-6).

Resim 45a. Orta Tunç Çağı Seramik Örnekleri. 1-4: Erzurum Müzesi. 2: Şerur Müzesi. 3: Havtantepe (Halilov 2018: Res. 3).

b. Orta Tunç Çağı Seramik Örnekleri (Halilov 2018: Res. 5).

c. Aras Boyalıları Seramik Örneği (Çilingiroğlu 1990: Şek. 1).

a

Resim 46a. Tuşpa. Van Kalesi (Tan 2010: Lev. 1, Arş. 1).

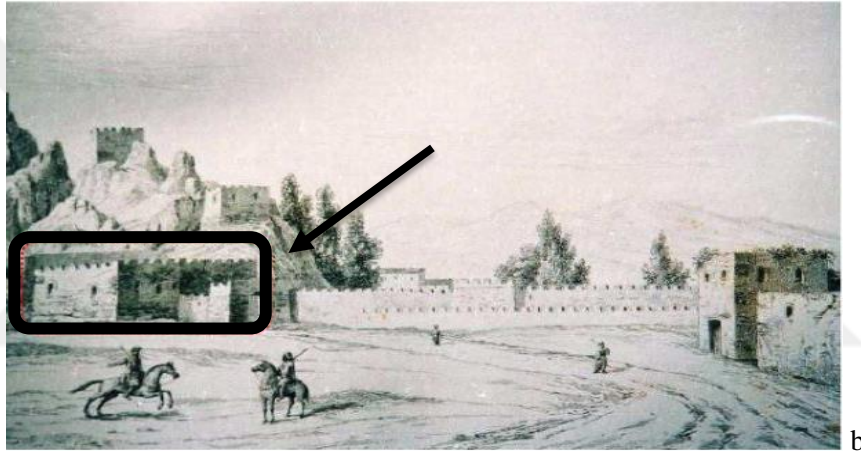

b

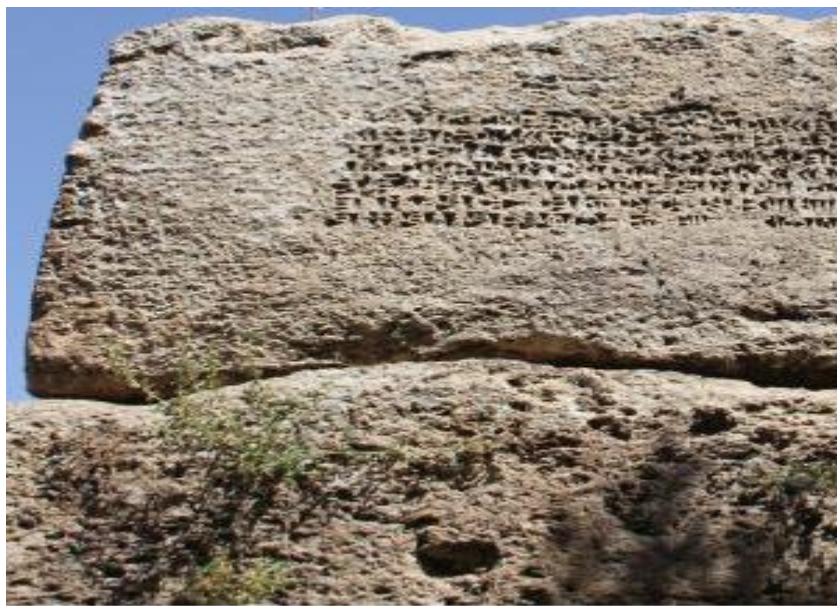
b. Tuşpa. Van Kalesi (Foto. Dr. İsmail BAYTAK).

Resim 47. Van Kalesi Kayalığından Sardurburç Yapısı (Kuvaç 2017: Fig. 2).

b. Texier Tarafından Çizilen Sardurburç'un Gravürü (Texier 1842).

Resim 48. I. Sarduri'nin Sardurburç Üzerindeki Assurca Yazıtı (tuspa.org/urartu-donemi-yapilari/).

b

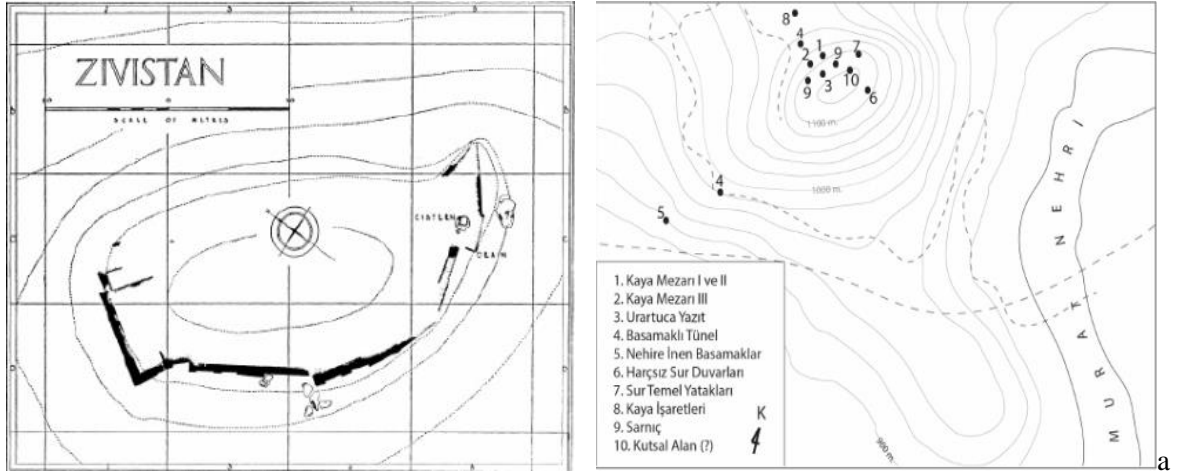
Resim 49a. Aşağı Anzaf Yapısı'nın Batıdan Görünümü (Tan 2010: Lev. VI, Arş. 1).

b. Yukarı Anzaf Kalesi'nin Havadan Görüntüsü (Belli 1998).

c

c. Van Müzesinden Yukarı Anzaf'ta Bulunan Tapınak Yazıtı (Tan 2010: Lev. VII, Arş. 12).

Resim 50. Zivistan Kalesi'nin Genel Planı (Burney ve Lawson 1960).

Resim 51a. Palu Kalesi'nin Topografik Planı (Daşmaz 2018: Fig. 1).

b. Palu Kalesi Menua Yazıtı (uzaklarayolculuk.com/tag/palu-kalesi-ve-tas-yazit/).

a

Resim 52a. Geç Kalkolitik ađ' a Tarihlenen Aštepe Yerleşimi (Özfırat ve Marro 2007: Res. 1).

b

b. Aštepe Yerleşiminden Bulunan Geç Sinoni Seramik Örneđi (Özfırat ve Marro 2007: Res. 4).

Resim 53. Geç Kalkolitik Çağ Yerleşimlerinden Çimen Mevkii (Özfirat ve Marro 2007: Res. 2).

Resim 54a. Geç Kalkolitik Çağ'a Tarihlenen Çolpan Yerleşimi (Özfirat ve Marro 2007: Res. 3).

b. Çolpan Yerleşiminden Geç Obeyd Seramiği (Özfirat ve Marro 2007: Res. 5).

Resim 55. Hanago Tepe Höyüğü ve Kalesi (Özfirat 2017: Fig. 5).

Resim 56. Gıcık Mevkii (Özfirat 2004: Res. 2).

Resim 57. Deliktaş Höyüğü (Özfirat 2017: Fig. 6).

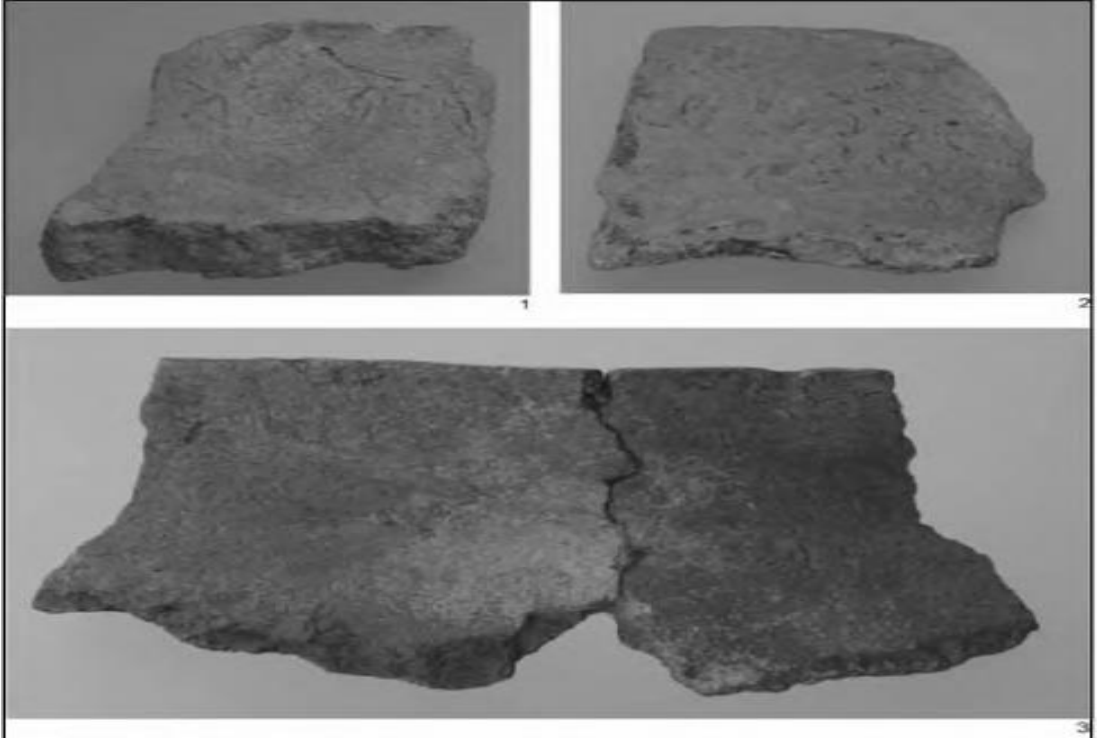

Resim 58. Lanetlitepe Höyüğü ve Kalesi (Özfirat 2017: Fig. 5).

a

Resim 59a. Koruktepe Höyüğü (Özfirat 2012: Res. 1).

b

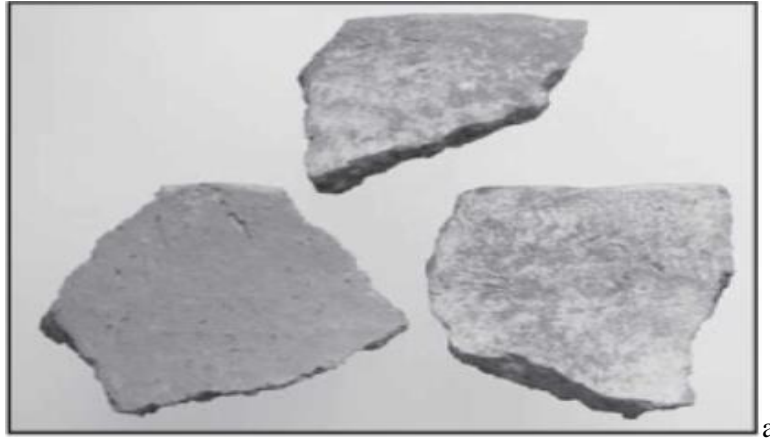
b. Koruktepe Höyüğü Seramikleri. 1: Krem Astarlı Bitki Katkılı Seramik. 2-3: Kahve-Kiremit Bitki Katkılı Seramik (Özfirat 2012: Res. 2).

Resim 60. Kaderçavuş Mağarası (Özfirat 2013: Res. 1).

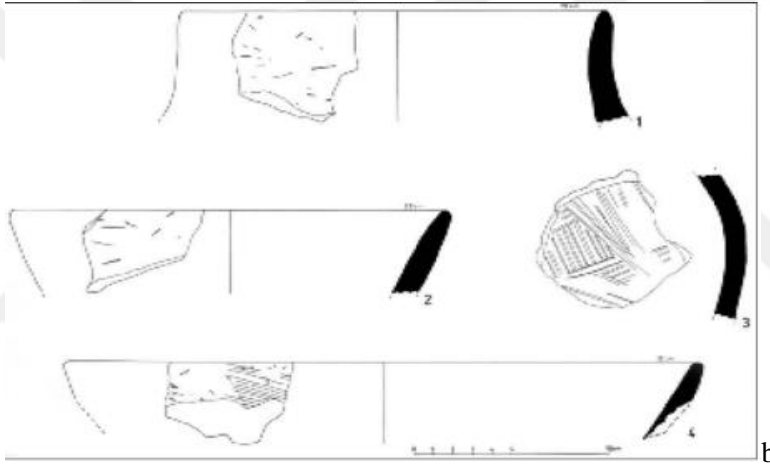

Resim 61. Bozkurt (Mollacem)-Melecami Höyüğü (Özfirat 2014: Res. 4).

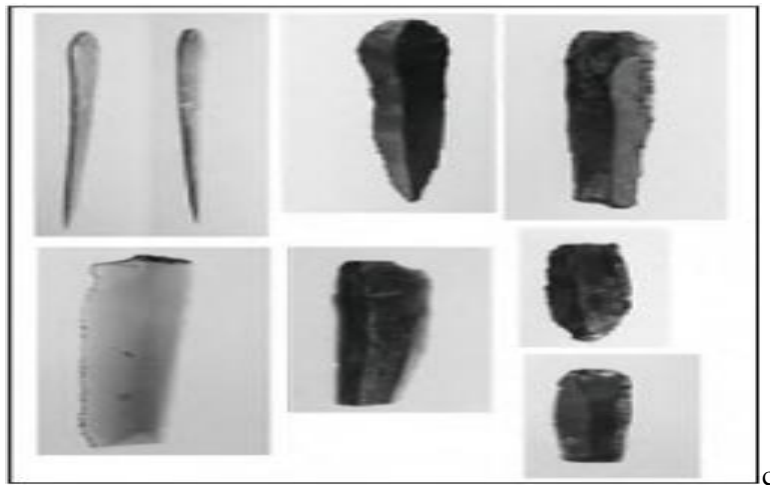
a

Resim 62a. Bozkurt (Mollacem)-Melecamı Höyüğü Geç Kalkolitik Çağ Seramiği. Kahve-Kiremit Bitki Katkılı Seramik (Özfırat 2009: Res. 6).

b

b. Geç Kalkolitik Çağa Ait Seramik Örnekleri (Özfırat 2004: Çiz. 1).

c

c. Bozkurt (Mollacem)-Melecamı Höyüğünde Bulunmuş Kemik ve Obsidyen Buluntular (Özfırat 2014: Res. 5).

Resim 63. Sağlıksuyu/Ziyarettepe Höyüğü ve Büyük Ağrı Dağı (Özırat 2011: Res. 7).

Resim 64a. Sarıgül Höyüğü Arkeolojik Sit Alanı (<http://www.korumakurullari.gov.tr>).

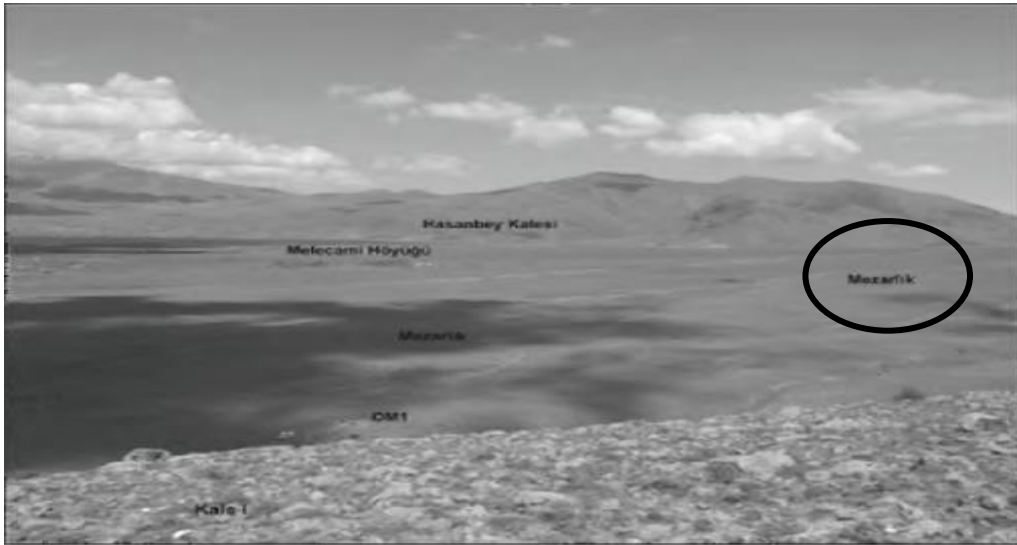
b. Sarıgül Höyüğünde Bulunan Geç Kalkolitik Çağ Seramiği (Özırat ve Marro 2007: Res. 6).

Resim 65a. Çetenli Köyü (Anonim).

b. Çetenli Höyüğü (<https://www.kulturportali.gov.tr>).

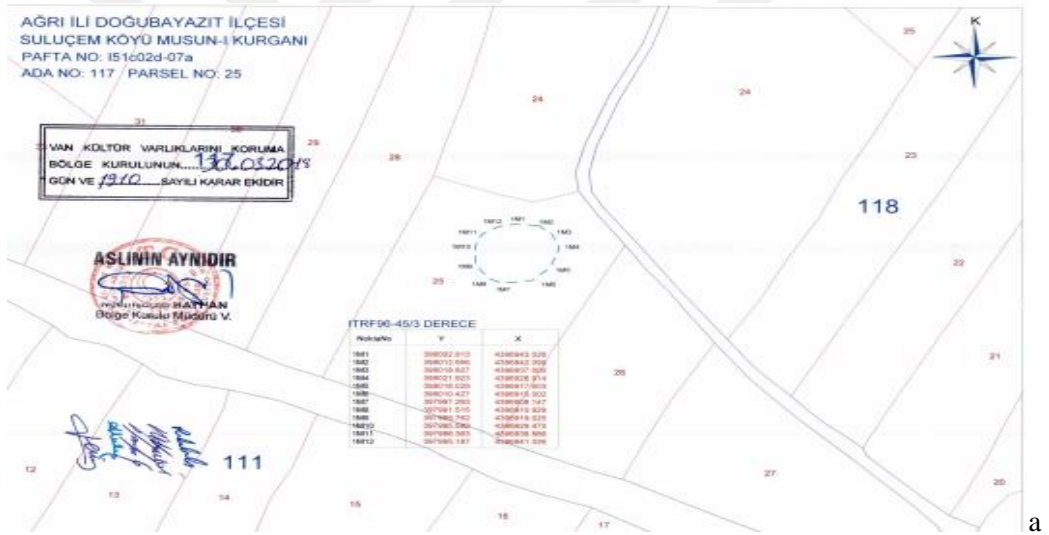

Resim 66. Bozkurt Yerleşim Kompleksi ve Mezarlık Alanı (Özfirat 2012: Çiz. 1).

Resim 67. Resim 34. Ziyaret Kalesi (Özfirat 2010: Res. 1).

Resim 68. Suluçem Köyü (www.sulucemderneği.com).

Resim 69a. Musun Kurganı 1 Sit Alanı (<http://www.korumakurullari.gov.tr>).

b. Musun I Kurganı ve Monokrom Aras Boyalısı (Yardımcıel ve Gizlenci 2018: Fot. 1).

a

Resim 70a. Bardaklı Köyü Yerleşimi (Yardimciel ve Gizlenci 2018: Fot. 7).

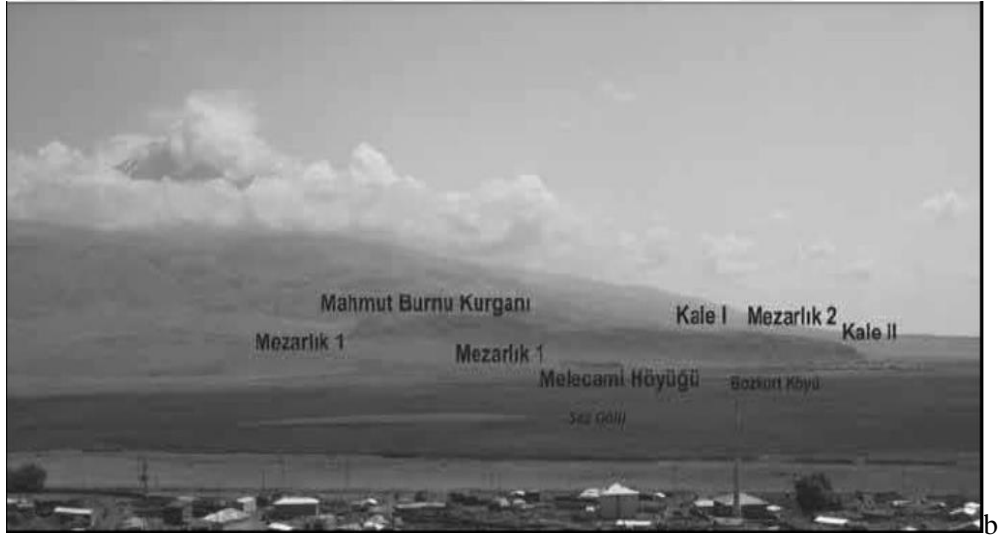

b

b. Bardaklı Köyü Yerleşiminde Bulunan Monokrom ve Siyah Açıklı Orta Tunç Çağı Seramikleri (Yardimciel ve Gizlenci 2018: Fot. 9).

Resim 71a. Bozkurt Kurgan Mezarlığının Genel Görünümü (Özfirat 2009: Res. 1).

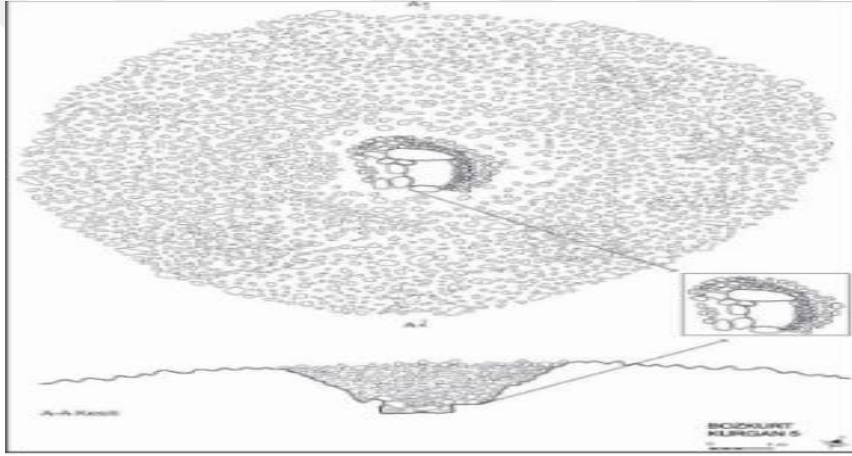
b. Bozkurt Yerleşim Kompleksi (Özfirat 2014: Res. 3).

c. Bozkurt Kurgan 5 (Özfirat 2009: Res. 2).

d. Kurgan 5 Mezarı (Özfirat 2009: Res. 3).

e. Bozkurt Kurgan 5 (Özfirat 2009: Çiz. 2).

f. Bozkurt Kurgan 7’de Ele geçen Orta Tunç Çağı Seramiği. Kahve-Kiremit Açıklı Seramik (Özfirat 2009: Res. 8).

g

g. Bozkurt Kurgan 12’de Bulunmuş Altın Boncuk (Özfirat 2012: Res. 11).

h

h. Bozkurt Kurgan 18 (Özfirat 2012: Res. 5).

ı

ı. Bozkurt Kurgan 18’de bulunmuş Frit ve Tunç Boncuklar (Özfirat 2012: Res. 10).

j. Bozkurt Kurgan 26'da Bulunmuş Orta Tunç-Erken Demir Çağı Seramiği. Siyah Açıklı Seramik (Özfirat 2012: Res. 11).

k. Bozkurt Kurgan 32 (Özfirat 2012: Res. 4).

1. Bozkurt Kurgan 32’de Bulunmuş Orta Tunç-Erken Demir Çağı Seramiği. Kiremit Astarlı Seramik (Özfırat 2012: Res. 7).

m

m. Bozkurt Mezar 1 (Özfirat 2009: Res. 4).

n

n. Bozkurt Mezar 1'in İçten Görünümü (Özfirat 2009: Res. 5).

Resim 72. BOTAŞ Doğubayazıt-Iğdır Doğalgaz Boru Hattı Kazısı (Özfirat 2012: Res. 1).

a

Resim 73a. Suluçem I No'lu Kurgan (Özfirat 2002: Res. 3).

b

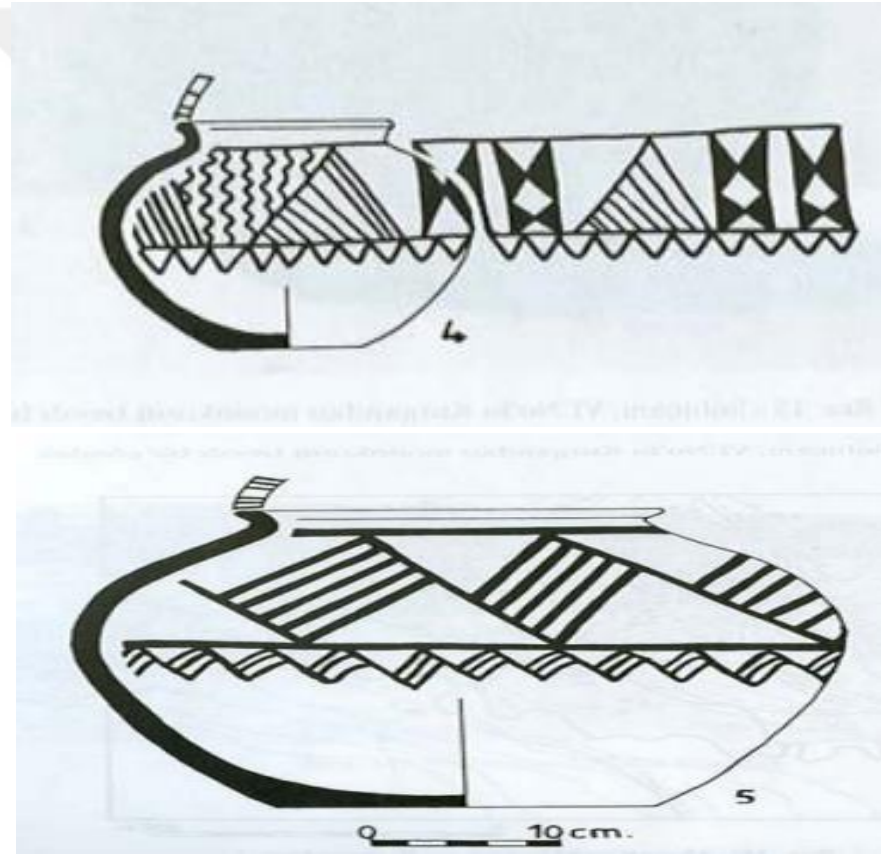
b. Suluçem III No'lu Kurgan. Özfirat 2001. Fig. 2.

c. Suluçem IV No'lu Kurgan (Özfiat 2002: Res. 5).

d. Suluçem IV. No'lu Kurganda Bulunan Taş Sanduka Mezar (Özfırat 2002: Res. 11).

e.f. Suluçem IV. No'lu Kurganda Bulunan Seramikler (Özfırat 2002: Res. 14).

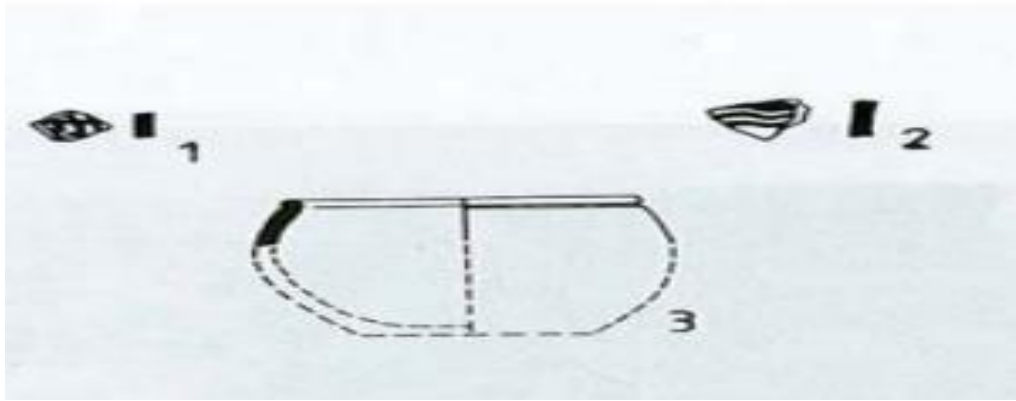
e. Polikrom, çark yapımı, pişmeden dolayı renk değişikliği bulunmaktadır. Bezeme siyah renkte ve ağız kenarında taramalı motifler yer alır. Omuz kısmında iki bant arasında kalan içi eğimli ve taramalı üçgen ile üst üste yapılmış iki adet kelebek dizisi bulunmaktadır. Alt kısmında küçük üçgen motifleri yapılmıştır.

f. Monokrom, çark yapımı, yüzey kısmı çok piştiğinden dolayı siyah alacalı ve renk değişikliğine neden olmuştur. Bezeme olarak siyah renkte olan omuz kısmında iki bantla sınırlandırılmış içi eğimli taramalı olarak baklava dilimi dizisi bulunmaktadır. Alt kısımda içi eğimli taramalı baklava motifleri yer almaktadır.

g

g. Suluçem VI. No'lu Kurgan (Özfirat 2002: Res. 9).

h

h. Suluçem VI. No'lu Kurganda Bulunan Seramikler. 3: Çark Yapımı Seramik Örneği (Özfirat 2002: Res. 14).

1

j

1. Suluçem VI. No'lu Kurganda Bulunan Monokrom Boyalı Seramik (Özfirat 2002: Res. 15).

j. Suluçem VI. Nolu'lu Kurganın Saltaşı Levhası (Özfirat 2002: Res. 13).

a

Resim 74a. Yaygınyurt Kurgan Alanının Genel Görünümü (Yardimciel ve Gizlenci 2018: Foto. 2).

b

b. Yaygınyurt YK1 No'lu Kurgan Mezar ve Orta Tunç Çağı'na ait Seramikler (Yardimciel ve Gizlenci 2018: Foto. 3).

c

c. Yaygınyurt YK3 No'lu Kurgan Mezar ve Orta Tunç Çağı'na ait Seramikler (Yardimciel ve Gizlenci 2018: Fot. 4).

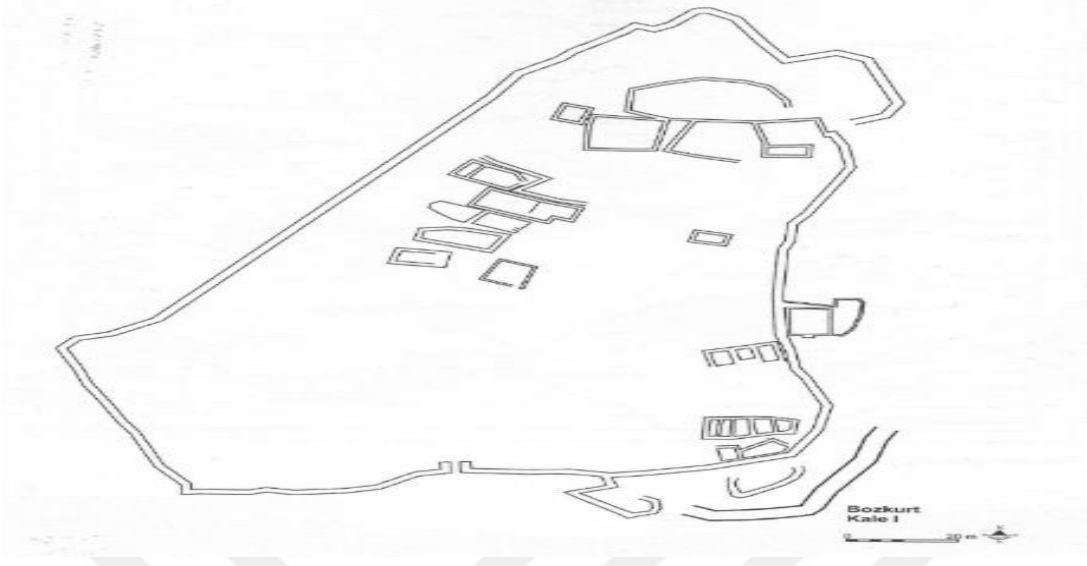
d

d. Yaygınyurt YK7 No'lu Mezar ve Orta Tunç Çağı Seramiği (Yardımcıel ve Gizlenci 2018: Foto. 5).

e

e. Yaygınyurt YK9 No'lu Kurgan Mezar ve Orta Tunç Çağı Seramiği (Yardımcıel ve Gizlenci 2018: Foto. 6).

a

Resim 75a. Bozkurt Kalesi 1'in Topografik Planı (Özfirat 2015: Fig. 4).

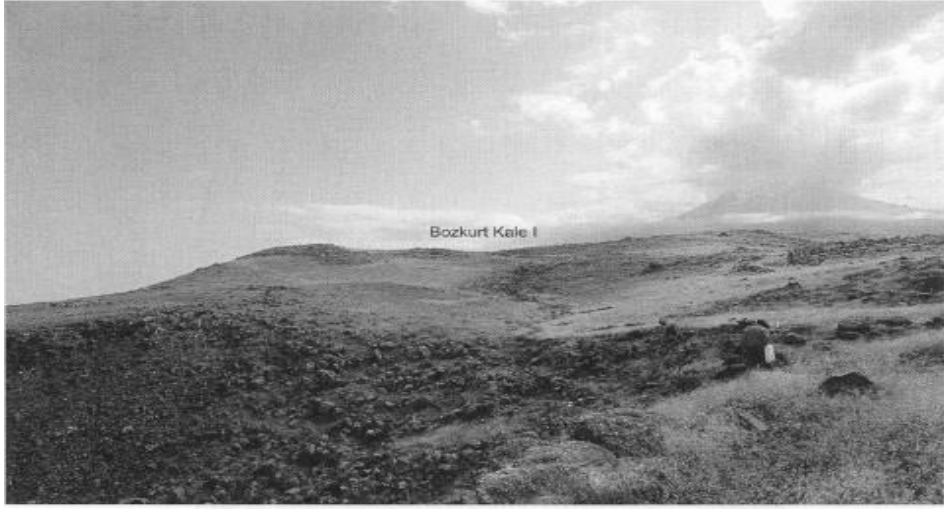
b

b. Bozkurt Kalesi 1. Güneydoğuda Bulunan Mekanlar (Özfirat 2015: Res. 10).

c

c. Bozkurt Kalesi 1. Güneydoğu Duvarı (Özfirat 2015: Res. 9).

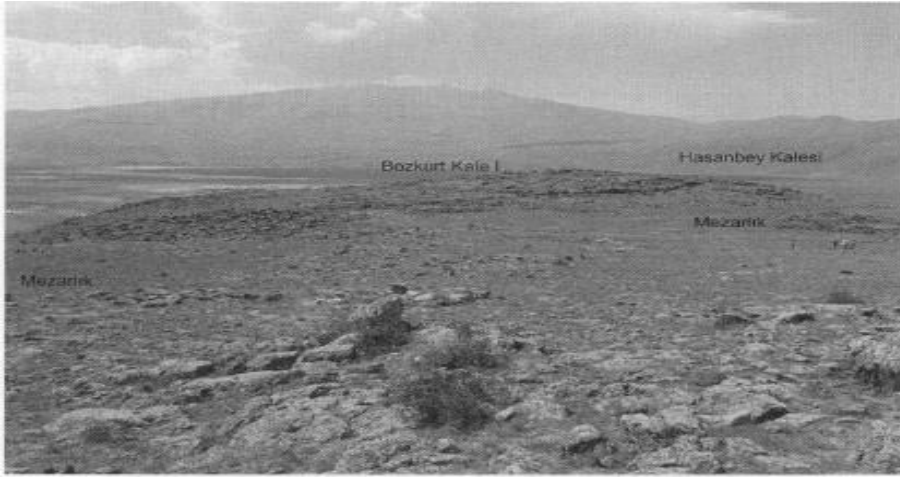
d. Bozkurt Kalesi 1 Güney Surların Genel Görümü (Özfirat 2015: Fig. 5).

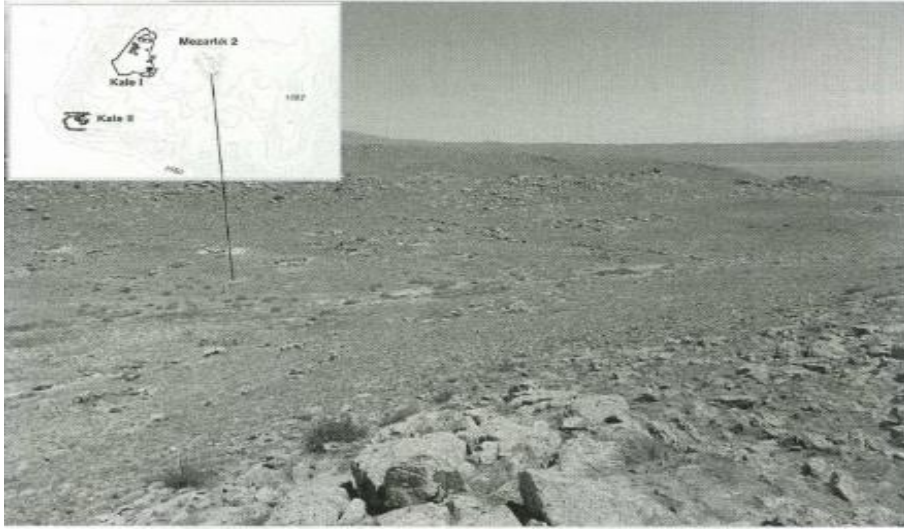
e. Bozkurt Kalesi 1'in Güney Surları (Özfirat 2015: Fig. 7).

f. Bozkurt Kalesi 1'in Doğu Girişi (Özfirat 2015: Fig. 8).

g. Bozkurt Kalesi 1 Mezar Alanları ve Hasanbey Kalesi (Özfirat 2015: Fig. 6).

h. Bozkurt Kalesi 1 Mezar Alanı 2'nin Genel Görünümü (Özfirat 2015: Fig. 10).

ı. Bozkurt Kalesi 1 Mezar Alanı 2'den Bir Mezar (Özfirat 2015: Fig. 13).

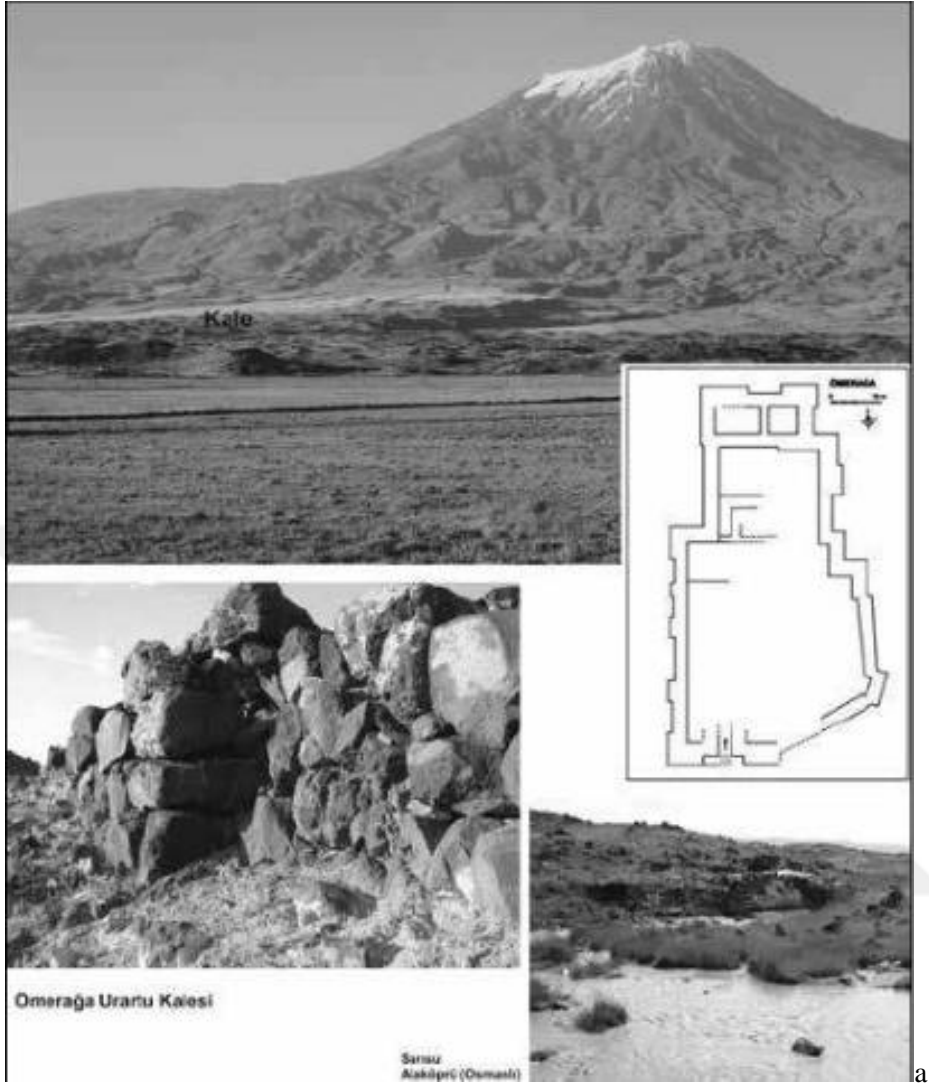
Resim 76. Harabepazar/Harabapazar Kalesi (Belli 2004: Res. 2).

Resim 77. Çalhankale Kalesi (Belli 2004: Res. 12).

Resim 78. Resim 44. Vahyır (Nebi) Kalesi (Belli 2004: 11).

Resim 79a. Ömerağa-Gölyüzü Kalesi (Özfırat 2014: Res. 9).

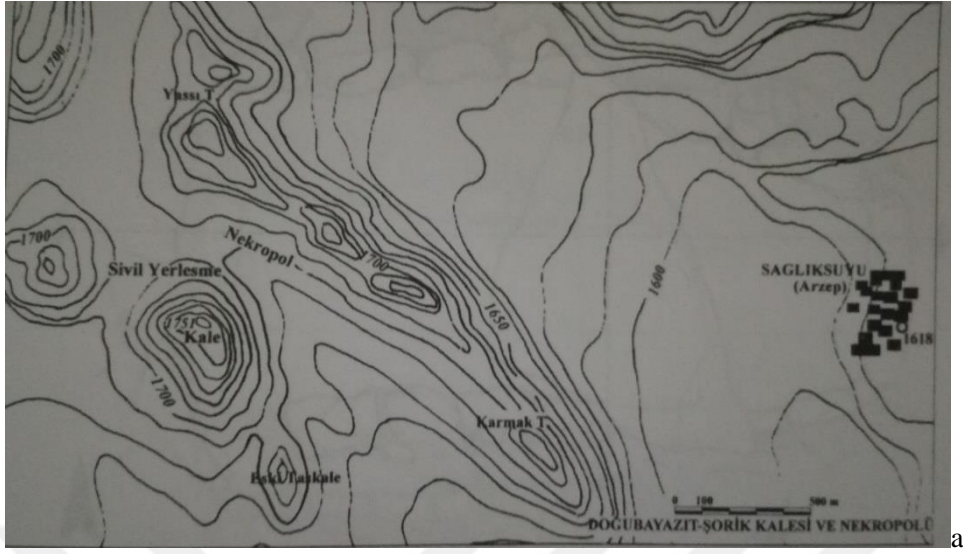
b

b. Ömerağa Kalesi'nden Büyük Ağrı Dağı'nın Görkemi (Özfirat 2012: Res. 6).

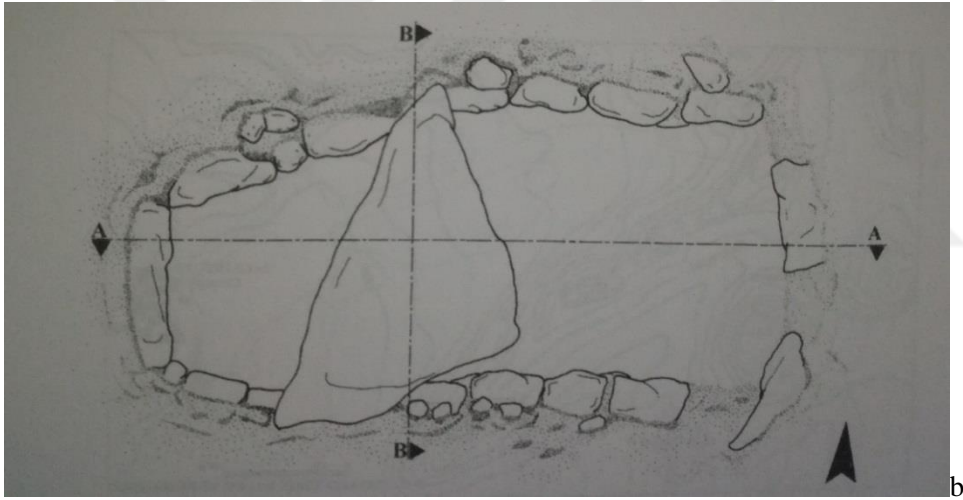

c

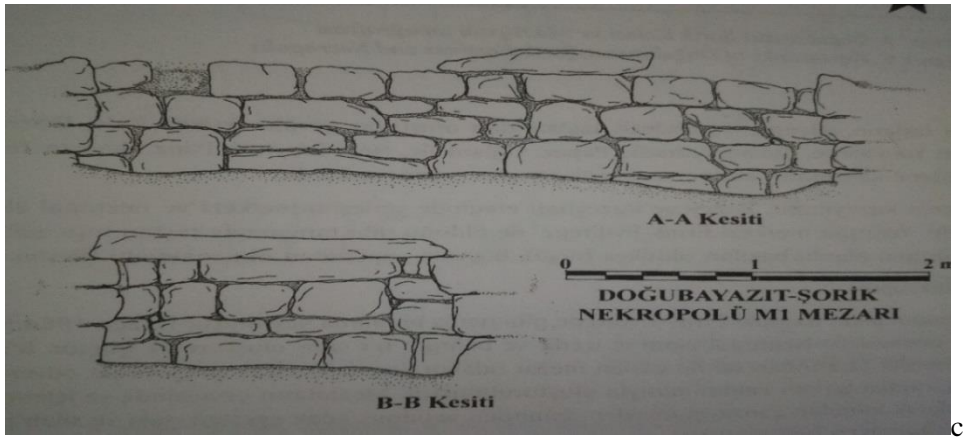
c. Ömerağa Kalesi'nde Bulunan Urartu Dönemi Seramik Örnekleri (Özfirat 2004: Res. 15).

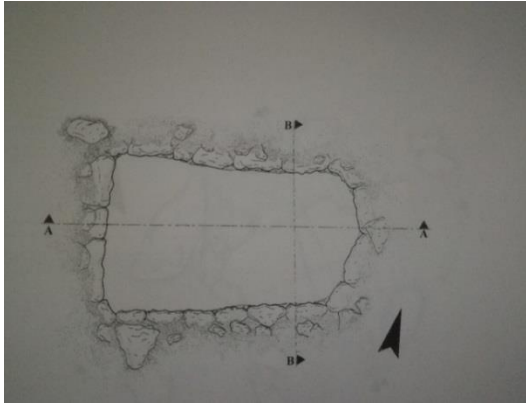
Resim 80a. Şorik Kalesi ve Mezar Alanının Topografyası (Belli ve Konyar 2003: Çiz. 9).

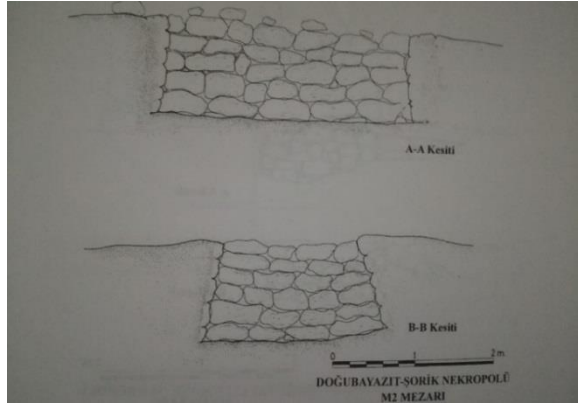
b. Şorik M1 Mezarı (Belli ve Konyar 2003: Çiz. 10).

c. Şorik M1 Mezarı A-A, B-B Kesitleri (Belli ve Konyar 2003: Çiz. 10).

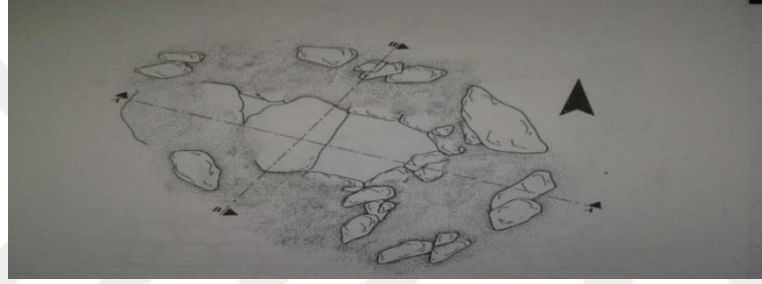
d

e

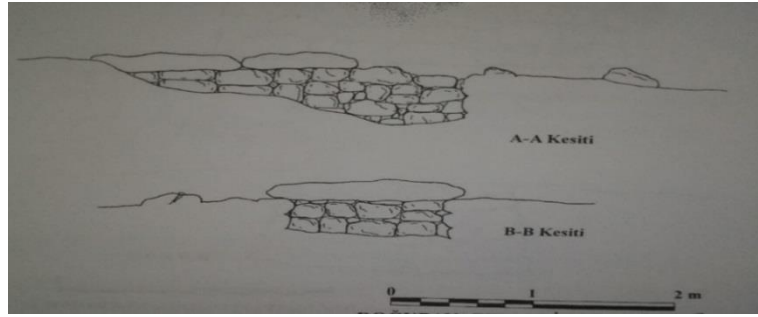
d. Şorik M2 Mezarı (Belli ve Konyar 2003: Çiz. 11).

e. Şorik M2 Mezarı A-A, B-B Kesitleri (Belli ve Konyar 2003: Çiz. 11).

f

f. Şorik M3 Mezarı (Belli ve Konyar 2003: Çiz. 12).

g

g. Şorik M3 Mezarı A-A, B-B Kesitleri (Belli ve Konyar 2003: Çiz. 12).

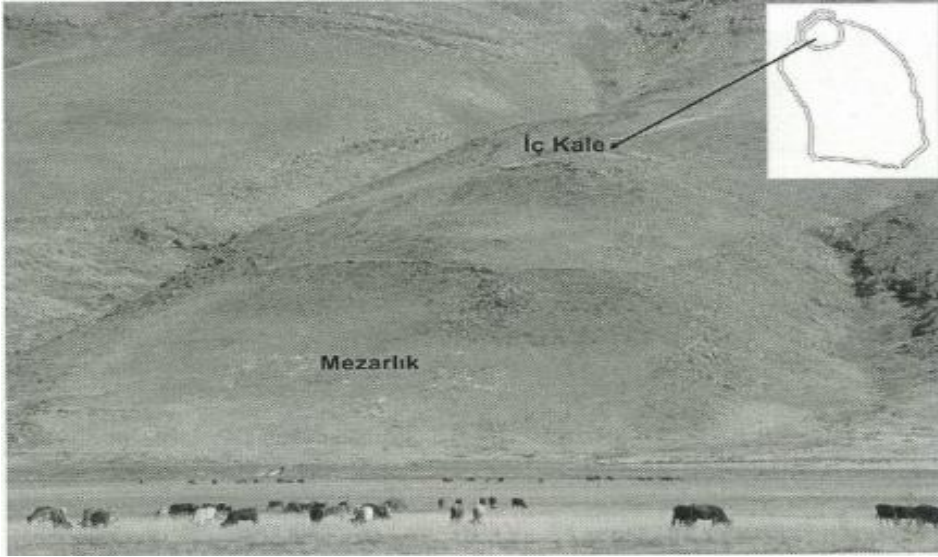
h

h. Şorik Mezar Alanından Devetüyu Astarlı Çömlekçik (Konyar 2004: Res. 12).

a

Resim 81a. Hasanbey Kalesi ve Mezar Alanı (Özfırat ve Marro 2007: Res. 10).

b

b. Hasanbey Kalesi Genel Görünümü ve Planı (Özfırat 2015: Fig. 14).

c

c. Hasanbey Kalesi ve Aşağı Tarafı Verimli Doğubayazıt Ovası (Özfırat 2014: Res. 7).

d

d. Hasanbey Kalesi'nin Batı Suru (Özfirat 2015: Fig. 15).

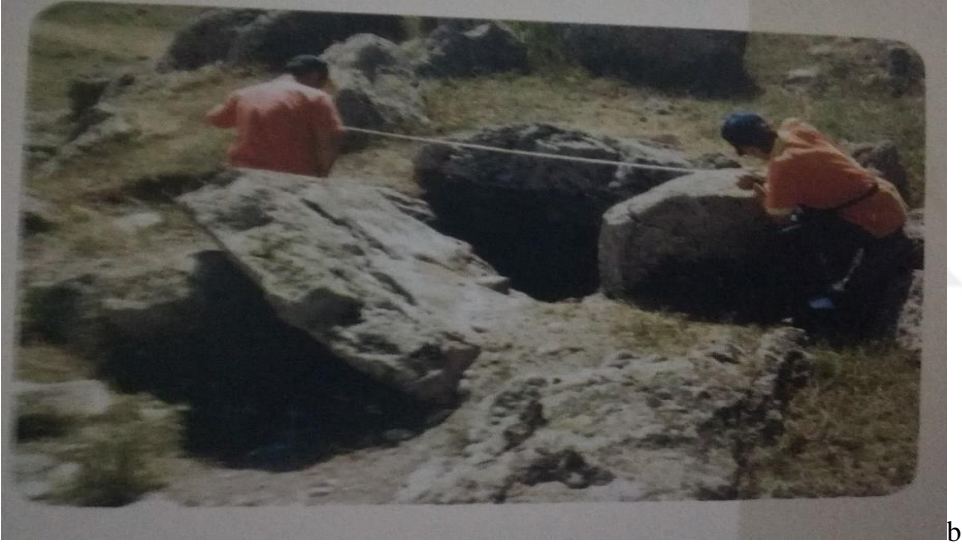

e

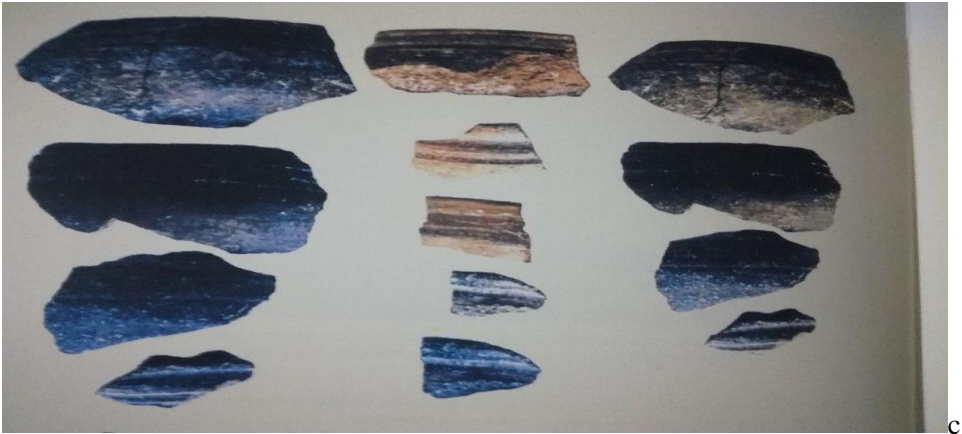
e. Hasanbey Kalesi'nde Bulunan Alçak Kurgan (Özfirat ve Marro 2007: Res. 11).

Resim 82a. Aşikhüseyin Kalesi (Konyar 2004: Fig. 1).

b. Aşikhüseyin Oda Mezarını Örtün Kapak Taşları (Konyar 2004: Fig. 2).

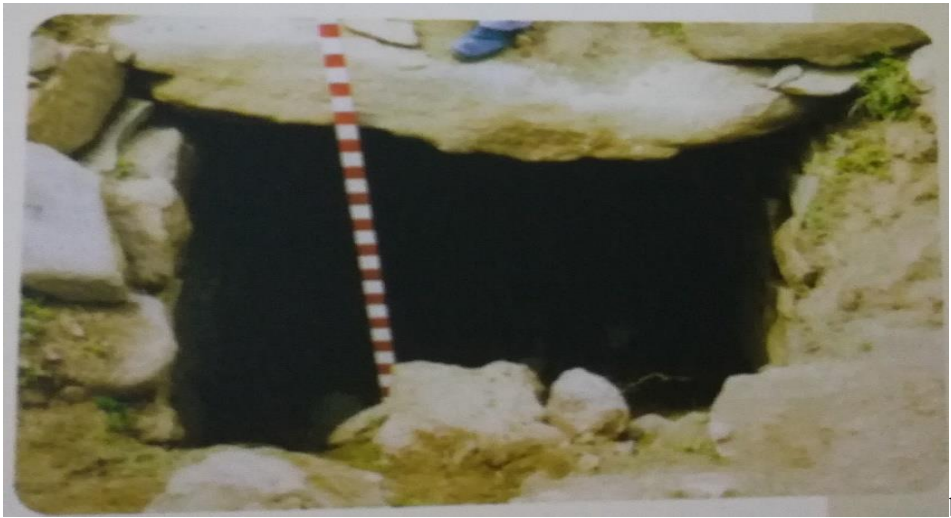
c. Aşikhüseyin Kalesi ve Oda Mezarında Bulunan Seramikler (Konyar 2004: Fig. 3).

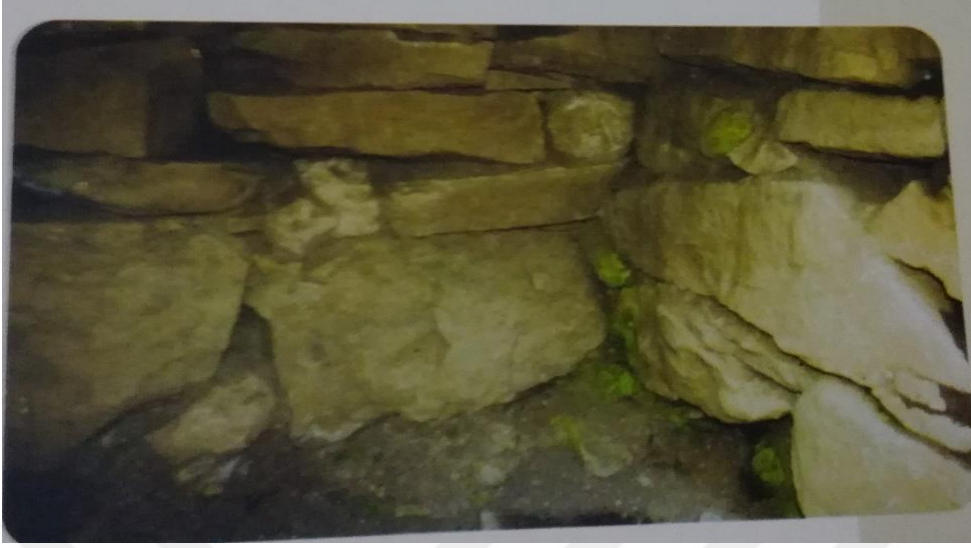
Resim 83. Yürek Kalesi Oda Mezarı (Konyar 2004: Fig. 4).

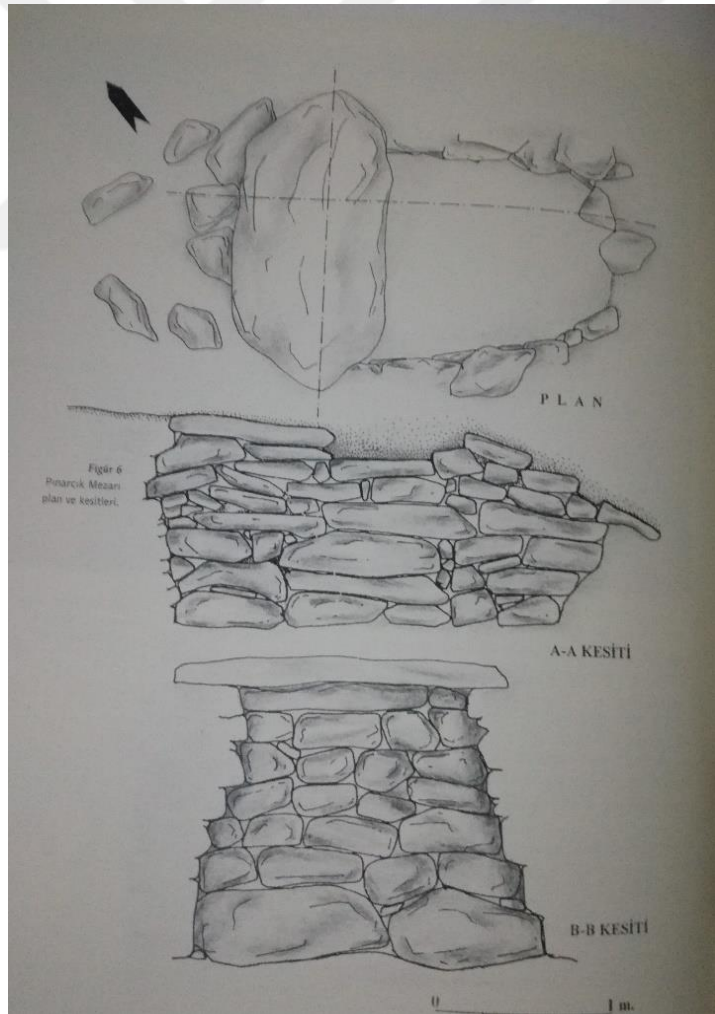
Resim 84a. Pınarcık Oda Mezarlarının Bulunduğu Alçak Tepe ve Arkasında Bölge Halkı Tarafından Kutsal Dağ Olarak Bilinen Ziyaret Dağı (Konyar 2004: Fig. 5).

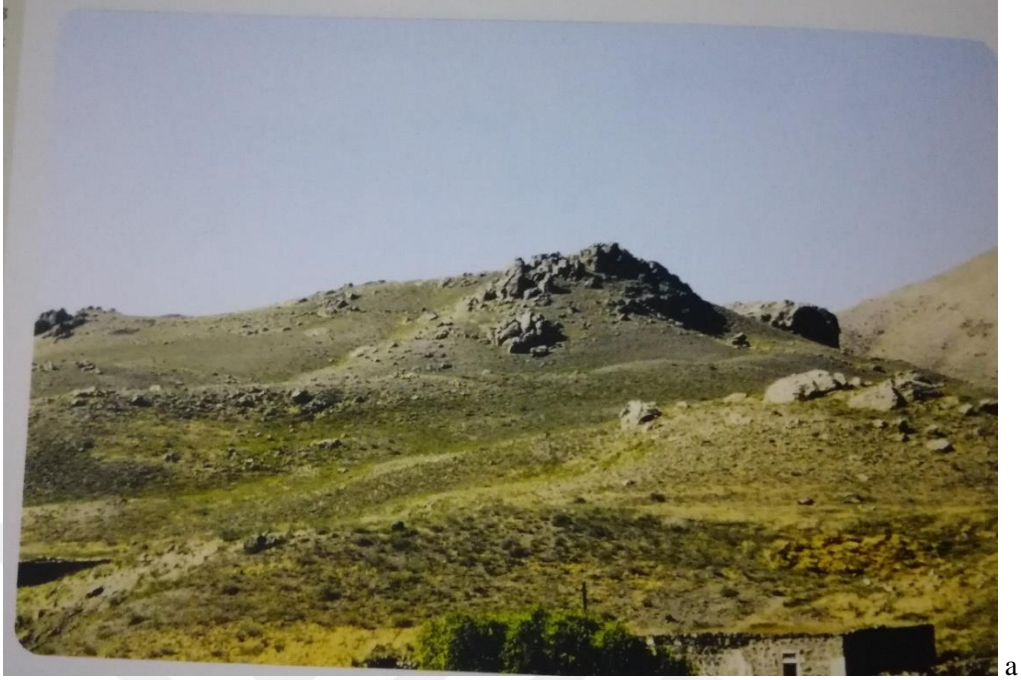
b. Defineciler Tarafından Açılmış Olan Oda Mezarı (Konyar 2004: Fig. 7).

c. Mezar Odasının Duvar Örgüsü (Konyar 2004: Fig. 8).

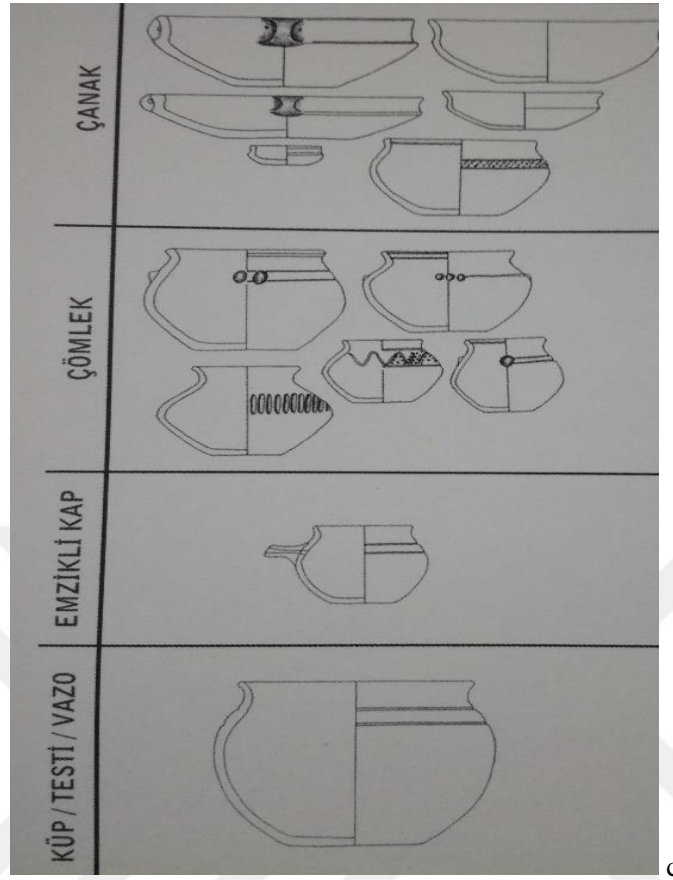
d. Güneydoğuda Bulunan Mezar Odasının Plan ve Kesitleri (Konyar 2004: Fig. 6).

Resim 85. Kertenkele Kayalığı (Konyar 2004: Fig. 13).

b. 1: Kertenkele Mezarlarında Ele Geçen Gri Yüzeyle Seramikler. 2: Ağız Kenarlı Yivli Çanaklar. 3: Memecikli Çömlekler (Konyar 2004: Fig. 15, Fig. 16, Fig. 17).

c

c. Kertenkele Seramiklerinin Çizimi (Konyar 2004: Tab. 1).

d

d. Kertenkele Mezarlarından Bulunan Boncuk Kolyeler (Konyar 2004: Fig. 14).

a

Resim 86a. Çetenli Kalesi (Belli 2004: Res. 15).

b

b. Çetenli Kalesi'nin Akropol Yapısı (Belli 2004: Res. 16).

c

c. Çetenli Kalesi'nin Taşları Üzerine Açılan Kırlangıç Kuyruğu Şeklinde Boşluklar (Belli 2004: Res. 17).

a

Resim 87a. Bozkurt Kalesi 2 (Özfirat ve Coşkun 2014: Res. 12).

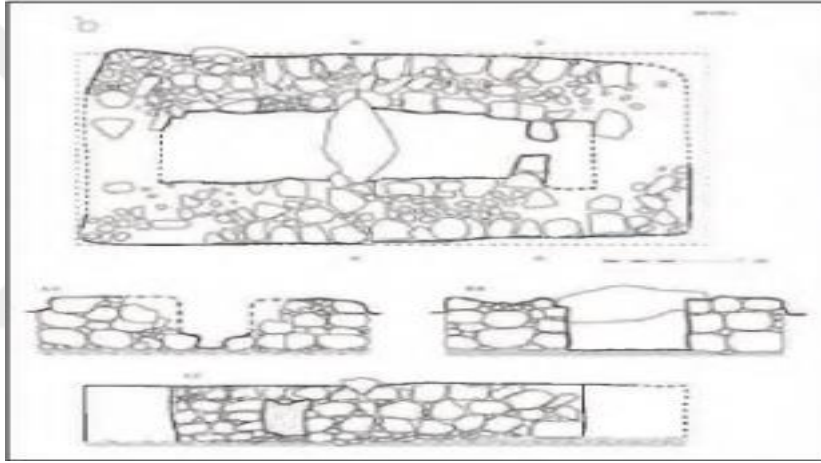

b

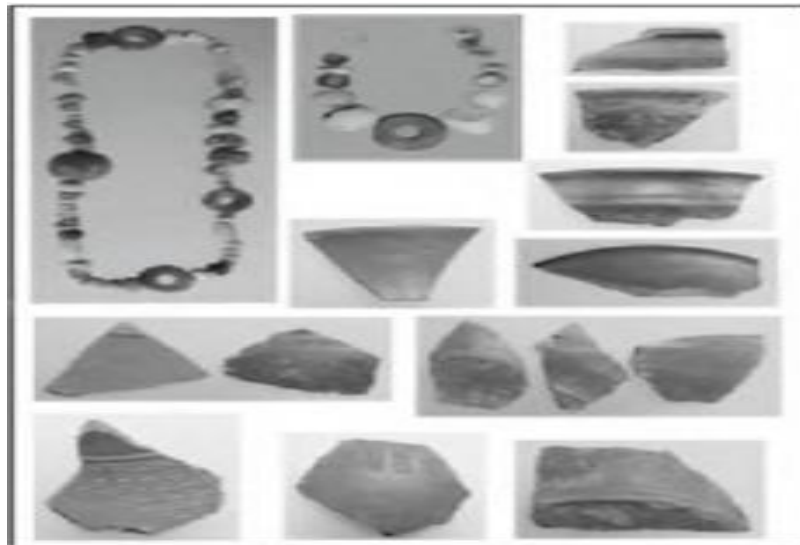
b. Bozkurt Kalesi 2 (Özfirat 2004: Res. 5).

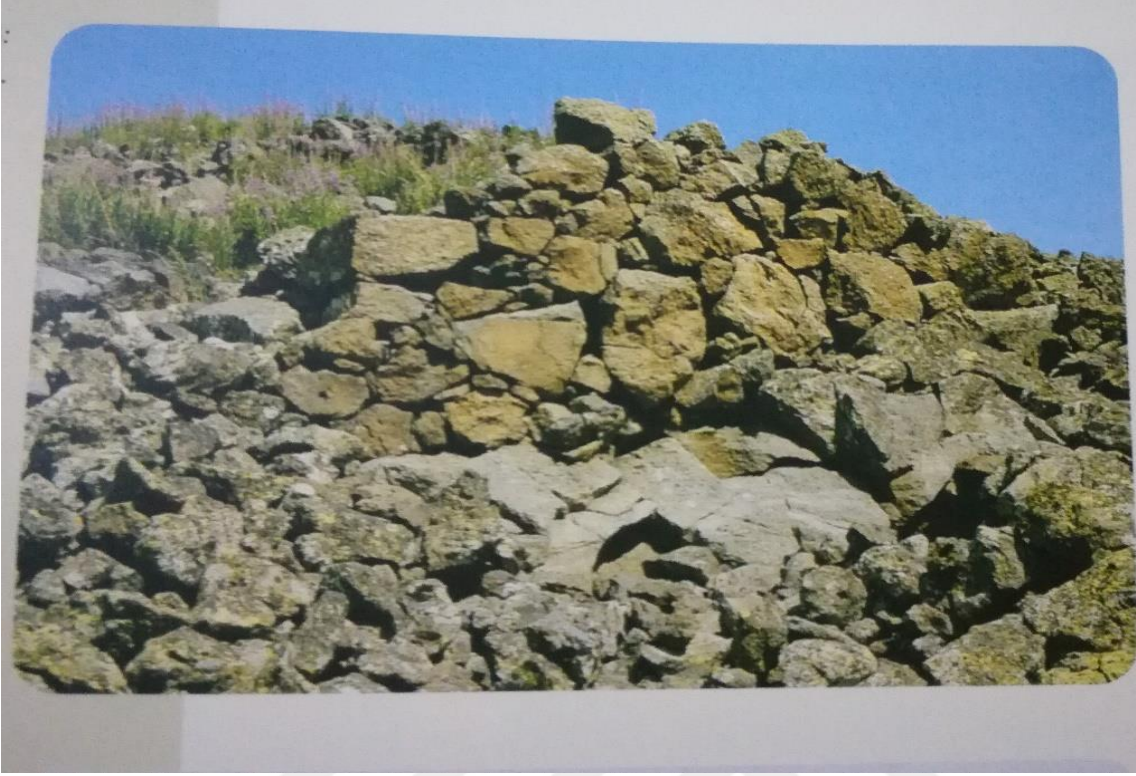
c. Bozkurt Oda Mezar 1 (Özfirat ve Coşkun 2014: Res. 6).

d. Bozkurt Oda Mezar 1 (Özfirat ve Coşkun 2014: Çiz. 2).

e. Bozkurt Oda Mezar 1 Materyal Buluntular (Özfirat ve Coşkun 2014: Res. 7).

a

Resim 88a. Kurt Kalesi (Belli 2004: Res. 3).

b

b. Kurt Kalesi'nin Teras Duvarları (Belli 2004: Res. 4).

Resim 89. Balık Gölü Kalesi ve Balık Gölü (Belli 2004: Res. 9).

Resim 90. Gürgüre (Aktarla) Kalesi (Belli 2004: Res. 10).

b. Gürgüre (Aktarla) Kalesi'nin Güney Duvarı (Belli 2004: Res. 11).

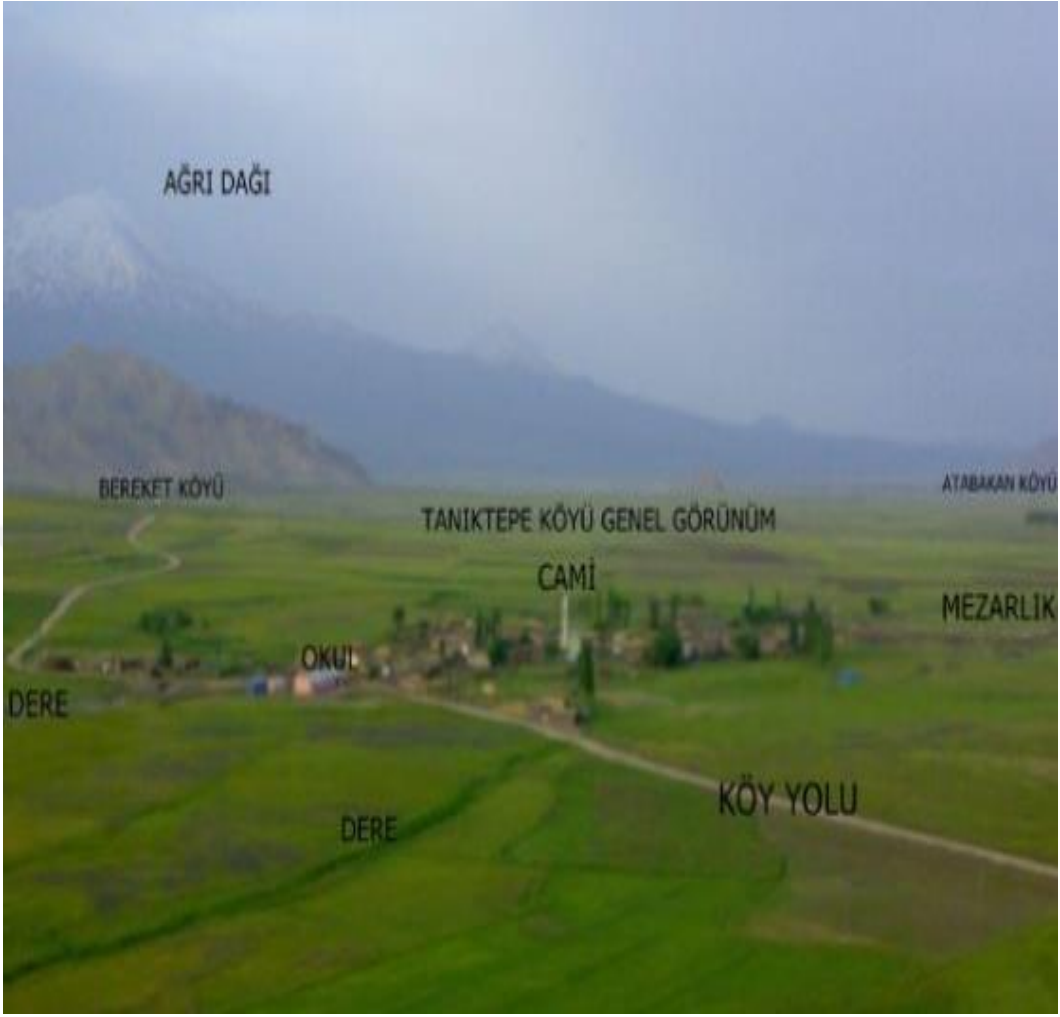
Resim 91a. Ardıç Kalesi'nin Doğu Duvarı (Belli 2004: Res. 12).

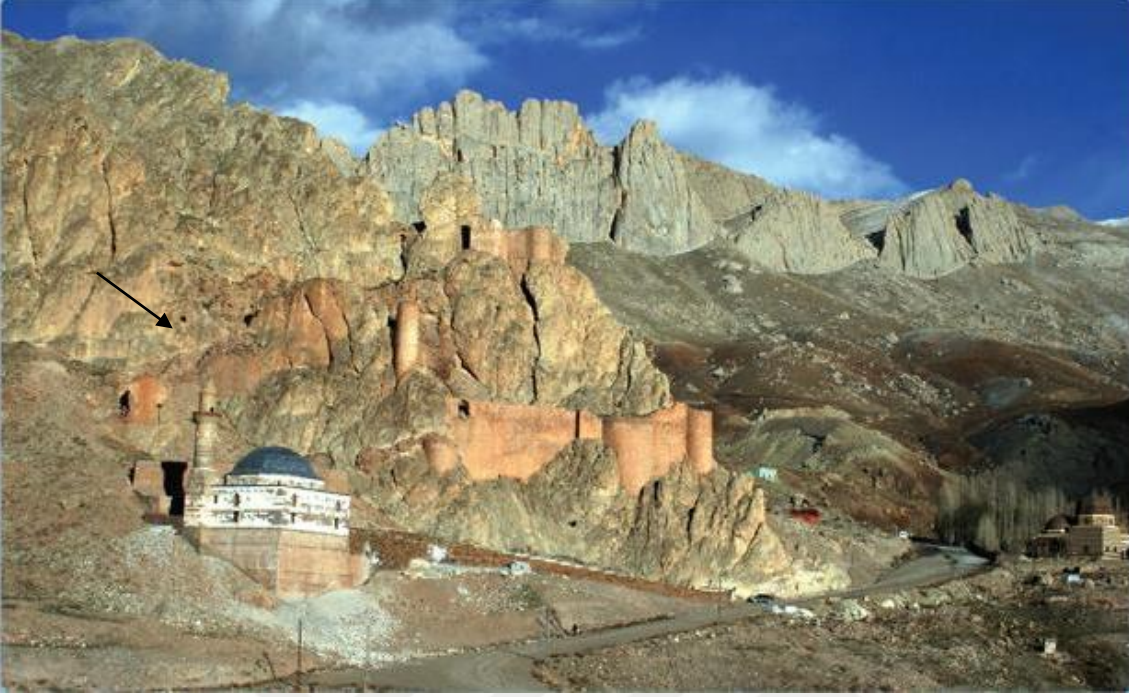
b. Ardıç Kalesi Kaya İşaretleri (Belli 2004: Res. 14).

c. Ardıç Kalesi Kaya İşaretleri (Belli 2004: Res. 13).

Resim 92. Demirbaş Kalesi'nin ve Oda Mezarının Bulunduğu Taniktepe (Gurgopa) Köyü (Anonim).

a

Resim 93a. Doğubayazıt Kalesi (Okla Çizilen Alan, Doğubayazıt Kaya Mezarı).
www.dogubayazitso.tobb.org.tr.

b

b. Doğubayazıt Kaya Mezarı. Yiğitpaşa 2016: Res. 3.

c

c. Doğubayazıt Kaya Mezarı. Afif Erzen Arşivi.

d

d. Doğubayazıt Kaya Mezarı. Lehmann-Haupt 1931.

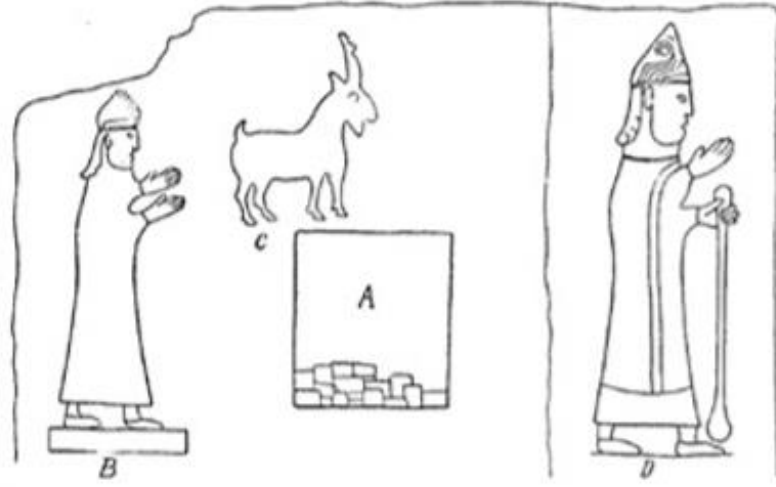
e

e. Doğubayazıt Kaya Mezarı Figürleri. Huff 1968: abb. 2.

f

f. Doğubayazıt Kaya Mezarı Figürleri. Texier 1842: pl. 34.

g

g. Doğubayazıt Kaya Mezarı Figürleri. Belck 1899.

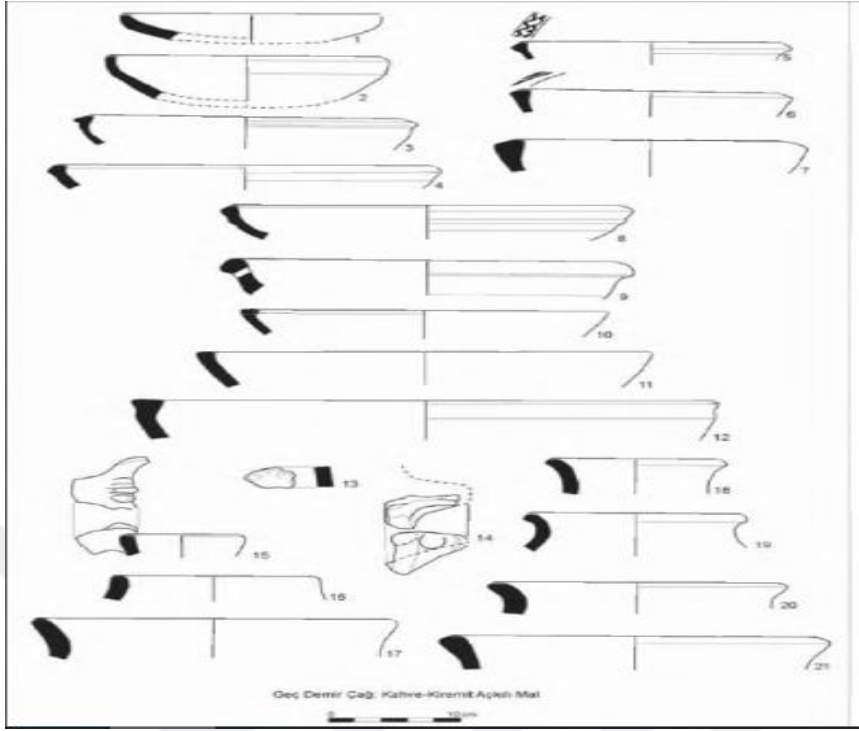
h

h. Doğubayazıt Kaya Mezarı Figürleri. Konyar 2008.

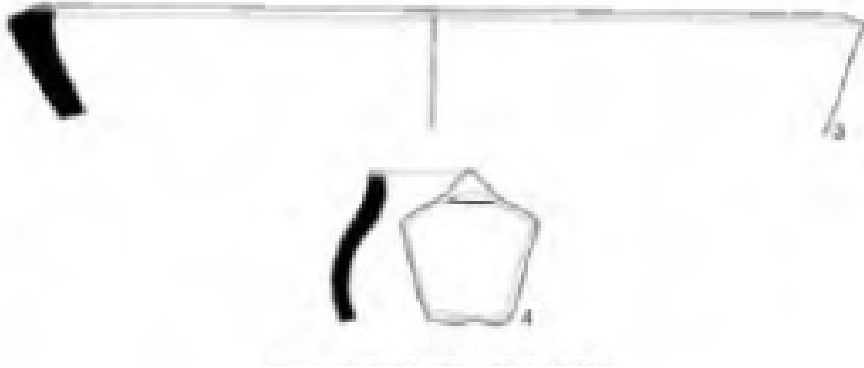
1

1. Doğubayazıt Kaya Mezarında Görülen Tapınma Şekline Benzer Taprakkale'den pektoral (göğüslük) tapınma örneği. Kalner 1991: Fig. 2.

a

Resim 94a. Geç Demir Çağı'na Ait Kahve-Kiremit Açıklı Seramik Örnekleri. Özfirat 2009: Çiz. 7.

b

b. Geç Demir Çağı'na Ait Kiremit Astarlı Seramik Örnekleri. Özfirat 2008: Çiz. 6.

c

c. Geç Demir Çağı'na Ait Krem Astarlı Seramik Örnekleri. Özfirat 2008: Çiz. 6.

Resim 95. Büyük Ağrı Dağı ve Milli Park. Kaya 2016: Res. 5.

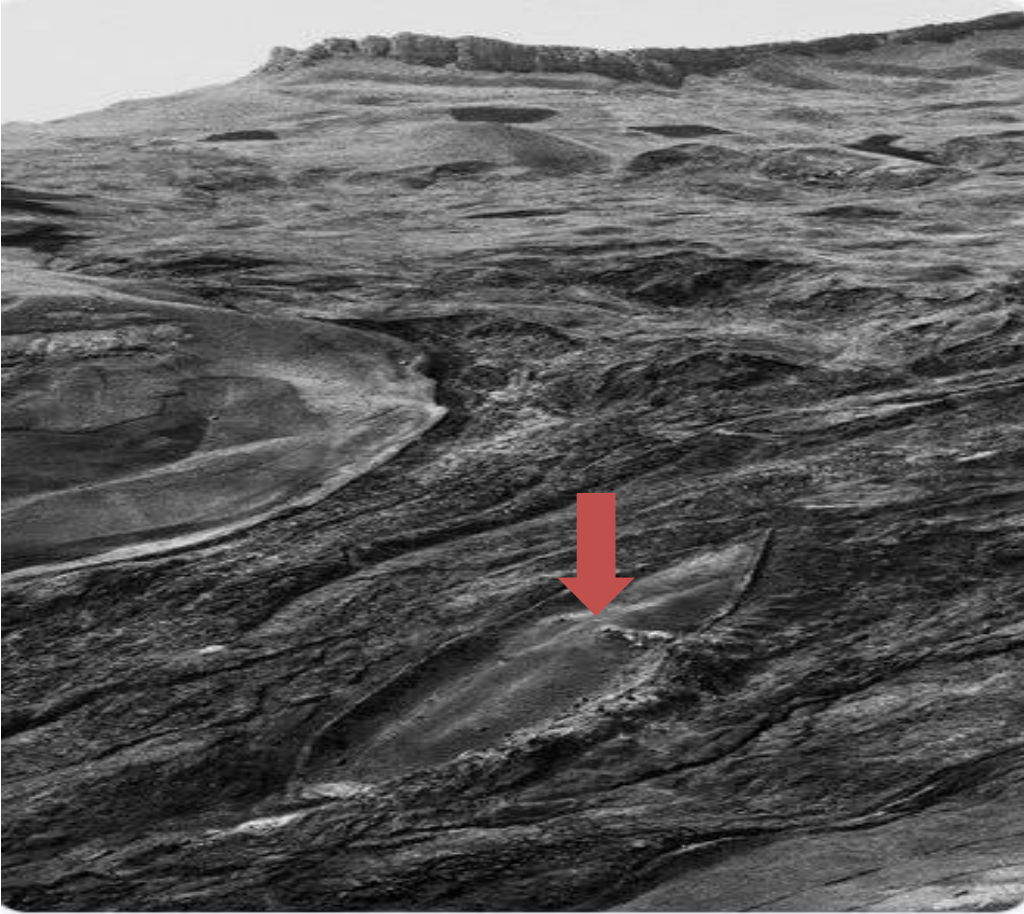

Resim 96. Küçük Ağrı Dağı ve Doğubayazıt Ovası. SERKA 2012: Res. 2.

a

Resim 97a. Nuh'un Gemisi Kalıntısı. Karabulut ve Köksal 2019: Fot. 2.

b

b. Nuh'un Gemisi Kalıntısı. Foto. Ara GÜLER.

Resim 98. Doğubayazıt Meteor Çukuru. Anonim.

Resim 98. Balıksuyu Vadisi ve Otlak Alanlar. Özfirat 2011. Res. 9.

Resim 99. İlçenin Geçim Ekonomisinden Biri Olan Balıkçılığın Gerçekleştiği Balık Gölü ve Balıkçılar SERKA 2012: Res. 31.

Resim 100. Balık Gölü ve Çevresinde Yaylacılık Faaliyetleri. Köroğlu 2011: Fig.3.

Resim 101. Yayla Çadırları. Konyar 2011: Fig. 4.

Resim 102. Suluçem Köyü Geleneksel Köy Evleri. Köroğlu 2011: Fig. 24.

Resim 103. Küçük Ağrı Dağı'nın Eteğinde Yer Alan Buzul Mağarası'nın İçinden Görünümü. Ağrı İl Turizm Müdürlüğü Arşivi.

Resim 104. Tendürek Dağı ve Lav Akıntısı. SERKA 2012: Res. 34.

Resim 105. Doğubayazıt'ta Bulunan Sazlık Bataklık. Kaya ve Kocaman 2008: Foto 1.

Resim 106. Aras Vadisi (Iğdır Ovas). www.dogadernegi.org.

Resim 107. Doğubayazıt Ovası ve Büyük Ağrı Dağı. www.dogadernegi.org.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Nuri DADAK
Doğum Yeri ve Tarihi : Doğubayazıt 26. 07. 1992

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Adnan Menderes Üniversitesi Arkeoloji Bölümü
Lisansüstü Öğrenimi : Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Arkeoloji Ana Bilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller :

İş Deneyimi

Çalıştığı Kurumlar ve Yıl : Akhisar Thyateira Antik Kenti Kazıları 2014
Akhisar Thyateira Antik Kenti Kazıları 2015
Akhisar Thyateira Antik Kenti Kazıları 2016
Çavdarlı Aizanoi Antik Kenti Kazıları 2017
Aliğa Tisna Antik Kenti ve Yakın Çevresi
Yüzey Araştırmaları 2018

İletişim

e-posta Adresi : dadaknuri@hotmail.com
Tarih :